

І.П.ЮЩУК

**ПРАКТИКУМ
З ПРАВОПИСУ І ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Посібник

Схвалено для використання
у загальноосвітніх навчальних закладах
комісією з української мови
Науково-методичної ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України
(лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти
від 28.05.2012 р. № Г-107)

ЮЩУК І. П. Практикум з правопису і граматики української мови.— К.: Освіта, 2012.— 270 с.

Посібник оптимально поєднує теоретичні положення й практичні завдання, що сприяє засвоєнню граматики української мови і вдосконаленню правописних навичок учнів. Ілюстративно-текстовий матеріал характеризується пізнавальністю, виховною й естетичною функціями слова.

Посібник може бути використаний учителем для організації індивідуальної та групової роботи як на уроках, так і вдома, а також для самостійної роботи учнів старших класів, абітурієнтів, студентів.

Вступ

Щоб глибоко знати мову, треба чітко уявляти її будову, її внутрішні закони (правила), за якими вона організована в досконалий інструмент міжлюдського спілкування. Адже кожен з нас, користуючись мовою, будує свої висловлювання саме за цими законами. Тому ми й розуміємо один одного. І чим краще ми будемо відчувати будову рідної мови, її внутрішні закони, тим точніше будемо висловлюватися і нас краще розумітимуть.

Те, що називають мовою, має дві сторони: приховану і явну. Прихована сторона — це мовні засоби, які ми тримаємо в пам'яті. Явна сторона — це мовлення, усне й письмове, яке сприймається нашими органами чуттів. Мова тільки так і існує — в пам'яті людей (мовні засоби) і в мовленні (висловлювання, тексти).

Мовні засоби складаються з трьох основних компонентів: фонетики, лексики й граматики.

Фонетика — це набір звуків, інтонацій і наголосів. Завдяки їй ми чуємо один одного і таким чином довідуємося про чужі думки, наміри, бажання. На письмі звуки фіксуються за допомогою букв. Фонетика — матеріальна оболонка мови.

Лексика — це набір слів. За допомогою їх ми членуємо на більші й менші частинки той всесвіт, який тримаємо в своїй пам'яті. Адже все побачене, почуте, сприйняте громадиться в пам'яті у вигляді нескінченної кількості образів. Цим частинкам-образам за допомогою слів ми присвоюємо умовні звукові (матеріальні) назви-символи, щоб при спілкуванні користуватися ними і викликати такі самі образи в уяві свого співрозмовника. Лексика фіксується в словниках.

Грамматика — це набір правил, за допомогою яких ми умовно передаємо ті зв'язки й співвідношення, що існують у дійсності між різними предметами та явищами, а також деякі найзагальніші властивості буття (такі, як час, число тощо). Правила граматики фіксуються в підручниках.

Чим досконаліше ми володітимемо звуковою палітрою рідної мови, чим багатший буде наш словниковий запас, чим уміліше викорисовуватимемо можливості її граматики, тим точніше й переконливіше ми висловлюватимемо свої думки й бажання.

Усі ці три компоненти — фонетика, лексика й грамматика — реалізуються в мовленні. Мовлення відбувається на семи рівнях.

Найнижчий рівень — звуковий. Самі по собі звуки ще ніякого змісту не передають (*б, з, е*), але з них будуються всі вищі рівні мовлення.

Морфемний рівень виражає тільки найзагальніші елементи змісту. Морфемні — стандартизований, наділений певним значенням будівельний матеріал для слів (префікс *без-*, корінь *-меж-*, суфікс *-н-*, закінчення *-ий*). Вони існують лише в складі слів.

Рівень слова передає вже окремі елементи змісту (*безмежний*). Проте слово саме по собі ніякого змісту, ніякої думки поки що не виражає, воно не має навіть ще свого конкретного значення.

Конкретного лексичного значення і граматичної форми слово набуває в

словосполученні (*безмежні можливості*). У словосполученні слова підготовляються до вираження певного змісту: всі непотрібні в даному контексті значення слова відсікаються (бо ж слова майже завжди багатозначні), залишається тільки актуальне значення.

Рівень речення несе вже певну інформацію. (*У нашому мозку закладено безмежні можливості*). Але для того, щоб висловити певну думку, речення часто замало.

Речення об'єднуються в синтаксичні групи — єдності (*У нашому мозку закладено безмежні можливості. Треба тільки цілеспрямовано розвивати їх і вміло використовувати. Від бездіяльності мозок примітивізується, і його можливості помітно зменшуються*).

Синтаксичні єдності творять текст. У тексті найповніше виражається певний зміст.

Отже, мова — це не довільний набір звуків, правил і слів, а логічно організована система мовних одиниць різного рівня, яка є ефективним засобом мислення та обміну інформацією між людьми в суспільстві. Саме так треба підходити й до вивчення мови, її виражальних засобів.

Запропоновані в посібнику вправи з ключами і відповідями, крім того, що мають навчальне призначення, покликані сприяти виробленню таких потрібних людині психологічних якостей, як зосередженість, уважність, орієнтація в явищах, наполегливість у досягненні мети. Якщо при виконанні таких вправ осмислене поєднання букв не виходить або відповідь не сходиться, то не слід навздогад розставляти слова чи знаки. У такому разі треба ще раз уважно перечитати правила, щоб таки дошукатися власної помилки і свідомо виправити її. І робити це треба уважно, розсудливо, без зайвого поспіху. Адже будь-яка своєчасно не помічена й не виправлена помилка закарбовується в мимовільній пам'яті і стає причиною нових помилок.

Правила не слід механічно заучувати, їх треба зрозуміти, вдумливо аналізуючи приклади, і тоді вони легко запам'ятаються. Адже ті правила ми носимо в своїй голові, часто не підозріваючи цього. Їх ми засвоїли, чуючи мову інших людей, читаючи книги. Тепер їх треба лише усвідомити.

Пам'ятаймо: мова тісно пов'язана з мисленням. Недаремно кажуть: *яка мова, таке й мислення, яке мислення, така й мова*.

ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОПИСУ

§ 1. Алфавіт

Знання алфавіту допомагає швидко й упевнено знаходити потрібні слова в словниках, статті в енциклопедіях та довідниках, назви книг в каталогах, прізвища в списках тощо.

1. В українському алфавіті 33 букви. Вони розташовані в такому порядку і мають такі назви:

Аа — (а)	Іі — (і)	Тт — (те)
Бб — (бе)	Її — (йі)	Уу — (у)
Вв — (ве)	Йй — (йот)	Фф — (еф)
Гг — (ге)	Кк — (ка)	Хх — (ха)
Ґґ — (ґе)	Лл — (ел)	Цц — (це)
Дд — (де)	Мм — (ем)	Чч — (че)
Ее — (е)	Нн — (ен)	Шш — (ша)
Єє — (йе)	Оо — (о)	Щщ — (ща)
Жж — (же)	Пп — (пе)	Ьь — (м'який знак)
Зз — (зе)	Рр — (ер)	Юю — (йу)
Ии — (и)	Сс — (ес)	Яя — (йа)

Крім букв, в українському письмі використовуються ще знаки: ' (апостроф), ́ (знак наголосу), - (дефіс).

2. У розташуванні букв в алфавіті ніякої закономірності немає — такий порядок їх закріплено традицією. Алфавіт потрібно просто завчити напам'ять.

3. Розміщуючи слова в алфавітному порядку, враховують не тільки перші, а й усі наступні букви (апостроф, знак наголосу, дефіс при цьому до уваги не беруться). Наприклад, із трьох слів *космос*, *космічний* і *космонавт* першим має стояти слово *космічний* (у ньому п'ята буква *і*, а в інших — *о*), другим — *космонавт* (у ньому шоста буква *н*, а в слові *космос* — *с*).

Та це ж просто...

Допитливий. Легко сказати — вивчи алфавіт. Але ж у ньому 33 букви. А доведено, що людина може запам'ятати підряд лише від п'яти до дев'яти (7 ± 2) не пов'язаних між собою знаків.

Кмітливий. Я розбив усі букви на групи і пов'язав їх між собою. Спочатку запам'ятав шість букв: *а, б, в, г, ґ, д*: потім ще п'ять: *е, є, ж, з, и*; а далі склав ніби сполучення слів: 1) *і йй коло мене, о, просто уф — ха*, 2) *це чаша це*. І нарешті запам'ятав три останні букви *ь, ю, я*. Як бачиш, вивчити алфавіт — це просто.

1. Розставте прізвища в алфавітному порядку.

Гамалія, Чубинський, Заньковецька, Ѓжицький, Січинський, Кухаренко, Кальченко, Кметик, Івченко, Зюков, Абашев, Ухов, Опанасюк, Мстиславець.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте

речення.

2. Слова в кожній групі розставте за алфавітом і запишіть у дві колонки.

1. Сад, вишенька, жайворонок, зерно, холодно, ліс, листопад, переліт, зранку, зовсім, доверху, чисто, здогад, личко, лицар, жердка, щітка, шланг, віз, горб, радощі, цукор. 2. Степ, стебельце, вівчар, зола, жар, вилов, відліт, вище, хороше, удруге, число, яйце, підріс, палац, питання, відступ, виступ, відплата, підрив, шарж, футляр, хром.

Ключ. З останніх букв записаних слів в одній і другій колонках повинні скластися прислів'я.

§ 2. Принципи українського правопису

Слова ми спочатку чуємо або вголос чи мовчки промовляємо, далі подумки розчленовуємо їх на звуки, а потім записуємо буквами. Але чи завжди букви точно відповідають звукам?

1. Найчастіше слова пишемо так, як вони звучать (у літературній вимові): [школа]¹ — *школа*, [книга] — *книга*, [товариство] — *товариство*, [товарис'кий] — *товариський*, [гайок] — *гайок*, [бул'йон] — *бульйон*. Це **фонетичний** принцип написання слів.

2. Водночас дбаємо, щоб та сама частина слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення) в усіх словах писалася однаково, незалежно від її звучання: вимовляємо [братство], а пишемо *братство*, бо *брат*; [снис'с'а] — *снишся*, бо *снииш*; [сниц'ц'а] — *сниться*, бо *снить*; [ве^нселий] — *веселий*, бо *в'есело*; [книз'ц'і] — *книжці*, бо *книжка*. Це **морфологічний** принцип.

3. Іноді слова, які звучать однаково, пишемо по-різному, щоб розрізнити їхнє значення: *по-новому* (прислівник) *живемо* і *по новому* (прийменник з прикметником) *мосту*; *вдень* (завидна) і *в день* (у певний день) *такий*; *Кривий Ріг* (місто) і *кривий ріг* (у тварини). Такий принцип називається **розрізнявальним**.

4. Деякі звуки в слові позначаємо на письмі саме так за традицією: [йасний] — *ясний*, [пойїздка] — *поїздка*, [шчука] — *щука*. Це **традиційний**, або **історичний**, принцип.

3. З наведених у звуковому і буквеному написанні слів доберіть по три приклади до кожного пункту поданих вище правил і запишіть їх.

[йуний] юний, [молодий] молодий, [солдац'кий] солдатський, [нагору] на гору, [прапор] прапор, [шчогла] щогла, [марс] Марс, [рожжарений] розжарений, [стежка] стежка, [проз'ба] просьба, [понашому] по-нашому, [йама] яма.

¹ Тут і далі в транскрипції прийнято такі умовності: а) дужка над [дж] [дз] означає, що таке буквосполучення читається як один звук; б) риска біля букв справа ([н'], [л'], [с']) вказує на м'якість, а апостроф ([б'], [ш'], [г']) — на пом'якшення приголосних; в) подовжені приголосні передано подвоєними буквами ([л'л'], [н'н'], [ш'ш']).

4*. Усі звуки в поданих словах на письмі позначаються за фонетичним принципом.

Запишіть ці слова буквами.

[думка], [казка], [птаство], [ткацтво], [чесний], [корисний], [хвастливий], [француз'кий], [чес'кий], [сивас'кий], [ручний], [рушник], [дужчий], [важчий], [кан'йон], [батал'йон], [л'он].

* До вправ, позначених зірочкою, наприкінці книжки подано відповіді.

5*. Керуючись морфологічним принципом написання слів, вставте пропущені букви в споріднених словах.

Багатий — бага..ство, люди — лю..ство, громада — грома..ський, студент — студен..ський, гігант — гіган..ський, турист — тури..ський, пропагандист — пропаганди..ський, молотити — моло..ьба, просити—про..ьба, лічити—лі..ба, кіготь—кі..ті, віхоть—ві..ті, далекий—дал..ч, великий—вел..ч.

§ 3. Співвідношення між звуками і буквами

Письмо, яким ми користуємося, було створене понад 1100 років тому для старослов'янської мови. З часом воно змінювалося, удосконалювалось, а українські вчені пристосували його до звукової системи нашої мови. Але не повністю: деякі способи позначення звуків залишилися такими, якими вони були в давнину (традиційний принцип правопису). Через те букви в українській мові не завжди відповідають певним звукам.

1. Для звуків [дж] і [дз] немає окремих букв. Їх позначаємо буквосполученнями *дж* і *дз*: *ходжу*, *дзвоник*. Такі буквосполучення треба читати, як один нероздільний звук: [ходжу], [дзвоник].

Як два звуки буквосполучення *дж* і *дз* читаються лише тоді, коли *д* належить до префікса (*від-*, *під-*, *над-*, *перед-*, *серед-*), а *ж* або *з* — до кореня: *підживити*, *переджнивний*, *відзначити*, *середземний*.

2. Буквами *щ* та *ї* передаємо завжди два звуки — [шч] і [йі]: *щука*, *їжак*, *в'їзд*.

Буквосполучення *шч* в українській мові не вживається, замість нього пишеться буква *щ*: *Мелашка* — *Мелашчин*, *блиск* — *блищати*.

3. Букви *я*, *ю*, *є*:

а) безпосередньо після приголосних позначають один звук [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного: *ляк* [л'ак], *люк* [л'ук], *ллє* [л'л'є];

б) в інших випадках—два звуки [йа], [йу], [йе]: *яр* [йар], *байюра* [байура], *б'є* [б'йє], *порт'єра* [порт'йєра].

4. Буквою *ь* позначаємо м'якість приголосних: *блакит'ь* [блакит'], *льон* [л'он], *кан'йон* [кан'йон].

Та це ж просто...

Допитливий. Іноді можна почути, що, мовляв, м'який знак пом'якшує приголосні...

Кмітливий. Звичайно, це нісенітниця. Він на те й знак, як і кожна буква, щоб щось позначати. М'який знак обов'язково в сполученні з іншими буквами позначає м'які звуки, і тільки.

6. Поясніть різницю в значенні виділених однакових букв і буквосполучень.

С'яяти, м'якосердя, ягня, малюють, Рилєєв, підзеленити і подзеленькати, підземний і подзвонити, віджилий і воджу.

7. Чому римуються наведені пари слів, хоч кінцівки в них пишуться неоднаково? Запишіть ці слова в транскрипції.

Яр, жар; сад, ряд; пейзаж, пляж; в'юн, цвіркун; плющ, кущ; шхуна, дюна; йдеш, ллєш; моїх, сміх; мовчу, дощу; коліща, свіча; печера, порт'єра; хата, ягнята; люди, груди.

8. У кожній парі допишіть слово, яке відрізнялося б від попереднього лише одним першим звуком (не буквою).

Джаз — г..., джміль — х..., дзень — д..., дзявкати — г..., дзьоб—л..., льон—с..., люк—л..., лак—л..., їсти—с..., юшка — в..., т'яма — я..., ясно — р..., цькувати — о..., щенята — о... .

9. Прочитайте вголос, правильно вимовляючи звуки, позначені виділеними буквами.

1. Старе одживає, нове — народжується. (*Остан Вишня.*) 2. Щовечора дзвенить прозорий дзбанок твій над тихим джерелом, що в теплій мураві дзюркоче. (*М. Рильський.*) 3. І задзвонили над джмелями дзвінки-дзвіночки лісові. (*М. Вінграновський.*) 4. Зорі тонко подзенькують: “Дзінь-дзінь”, — дзвінко подзенькують, мов на люстрі кришталь. (*Б. Олійник.*) 5. Мати вийшла на ганок і дивиться в небо. (*Б. Олійник.*) 6. Щебечуть і джерготять пташки та шурхотять ящірки в траві. (*Марко Вовчок.*) 7. Гілки квіток сплелися на вікні, неначе ґрати. (*Леся Українка.*)

10. Випишіть у три колонки слова, у яких: 1) звуків і букв порівну; 2) звуків менше, ніж букв; 3) звуків більше, ніж букв.

Свято, ймовірність, хрущ, абияк, п'їтьма, таємно, в'ється, отже, радість, ідея, сім'я, аджика, вольовий, їдджу, вищий, дзвін, альбом, об'їзд, яблуко, йод.

Ключ. З перших букв повинен скластися початок вислову Тараса Шевченка: “..., і сила, і воля”.

11. Слова, подані в транскрипції, запишіть буквами. Зверніть увагу на розбіжності між вимовою і написанням.

1. [ходжу], [посаджу], [кукурудза], [надзиччати], [надзвичайний]. 2. [ганок], [гелготати], [гудзик], [голос]. 3. [країна], [зайїду], [зайду], [кушч], [мурашчин], [шчука], [штука]. 4. [йасно], [р'асно], [кайук], [кан'ук], [кр'ук], [крук], [мийє], [син'є]. 5. [ден'], [дин'а], [л'амка], [латка], [л'ул'ка], [лутка].

§ 4. Значущі частини слова

Український правопис у своїй основі фонетико-морфологічний, тобто враховує не тільки звучання слова, а й його будову. Тому, щоб правильно написати слово, треба знати, з яких частин воно складається.

У словах ми виділяємо основу і закінчення, а в основі — корінь, префікс і суфікс. Ці значущі частини слова називаються **морфемами**.

Визначаючи частини слова, потрібно орієнтуватися не на його написання, а на вимову, на звуковий склад.

1. Щоб знайти основу й закінчення, зіставляємо між собою різні форми того самого слова. Незмінна частина слова буде **основою**, змінна — **закінченням**.

Іменник змінюємо за відмінками й числами: *сімй-а* (сім'я), *сімй-і*, *сімй-у*, *сімй-ею*, *сімей*, *сімй-ам*, *сімй-ами*, *сімй-ах*.

Прикметник (і дієприкметник) змінюємо за відмінками, родами й числами: *син'-ій*, *син'-ого*, *син'-ому*, *син'-а*, *син'-ої*, *син'-у*, *син'-ою*, *син'-е*, *син'-і*, *син'-их*, *син'-іми*.

Дієслово змінюємо за особами й числами: *сидж-у*, *сид-иш*, *сид-ить*, *сид-имо*, *сид-ите*, *сид'-ать*; *працюй-у*, *працюй-еш*, *працюй-е*, *працюй-емо*, *працюй-ете*, *працюй-уть*.

2. Щоб визначити **корінь**, зіставляємо між собою різні споріднені слова й виділяємо в них спільну частину: *пере-буд-ова*, *буд'-івництво*, *з-буд-ую*; *за-мрій-аний*, *мрій-емо*, *мрій-ний*, *мрій-а*; *за-зор'-іти*, *зор'-аний*, *зор'-а*, *зір-ка*.

3. Після того як знайдемо закінчення й корінь, виділяємо **префікс** (стоїть перед коренем) і **суфікс** (стоїть між коренем і закінченням): *при-береж-н-ий*, *по-прац'-уй-емо* (попрацюємо), *по-двір'-й-а* (подвір'я).

4. При цьому треба мати на увазі, що окремі звуки в коренях і суфіксах можуть чергуватися: *їзд-иш*, *їждж-у*; *гн-ав*, *жен-у*; *рок-и*, *річ-ний*.

Та це ж просто...

Допитливий. Виявляється, в нашій мові нема закінчень **-я**, **-ю**, **-є**, **-ї**.

Кмітливий. Це справді так. Бо ж ці букви завжди виконують подвійну функцію: позначають не тільки голосний звук, а ще й або звук [й], або м'якість приголосного перед голосним. Щоправда, є один виняток: в орудному відмінку слів *кров'ю*, *любов'ю* і подібних виступає такий закінчення **-ю**.

12. Подивіться, як треба визначати будову слова. Після цього самостійно розберіть подані в таблиці слова і свій аналіз уважно звірте з аналізом, наведеним тут.

Слово і його транскрипція	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
зв'язок [звйазок]	з	вйаз	ок	—
перев'язаний [перевйазаний]	пере	вйаз	ан	ий
відв'язу [в'ідвйажу]	в'ід	вйаж	—	у
в'язка [вйазка]	—	вйаз	к	а
зав'язь [завйаз']	за	вйаз'	—	—
лечу [лечу]	—	леч	—	у
літаком [л'ітаком]	—	л'іт	ак	ом
(у) польоті [пол'от'і]	по	л'от'	—	і
пролітають [прол'ітайут']	про	л'іт	ай	ут'
летять [лет'ат']	—	лет'	—	ат'
перелітний [перел'ітний]	пере	л'іт	н	ий

боєць [бойец']	—	бой	ец'	—
бійця [б'ійц'а]	—	б'ій	ц'	а
бойовище [бойовишче]	—	бой	овишч	е
побоїще [побоїшче]	по	бой	ішч	е
(з) боями [бойами]	—	бой	—	ами
прибій [приб'ій]	при	б'ій	—	—
б'ють [б'ют']	—	бй	—	уть

13*. Визначте будову слів за наведеною в попередній вправі схемою.

1. Міняю, міняємо, зміна, змінний, беззмінний, мінливість. 2. Прізвище, прозваний, прозивають, звемо, звуть, назва. 3. Течія, тече текучий, стічний, потічок, протока. 4. Зм'який, розм'якає, пом'якшений, м'якість, м'якуш. 5. З'єднаю, роз'єднаний, приєднаний об'єднує, єдність. 6. Село, селянин, сільський, поселений, оселя. 7. Тру, стер, стираю, витираю, потертий, потеруха.

14. Запишіть слова в кожній частині за їхньою будовою в такому порядку (буквами *n*, *к*, *с*, *з* позначено відповідно префікс, корінь, суфікс, закінчення): 1) $n+k+z$; 2) $n+k+c+z$; 3) $n+k+c$; 4) $k+z$; 5) $n+k$; 6) $k+c$; 7) $k+c+z$

1. Кінний, орач, обв'язаний, затінок, довіра, іскра, розквіт. 2. Бачиш, об'їзд, роз'яснений, істинний, трудар, окраєць, віддяка. 3. Запал, ідея, нагода, проміжок, орлиний, носій, експортний.

Ключ. З перших букв прочитаєте закінчення: 1) давнього латинського вислову: “Через терни...”; 2) українського прислів'я: “Пташку пізнати у польоті, а людину — ...”; 3) українського прислів'я: “Вчитися ніколи...”.

§ 5. Українські та іншомовні слова

Правила написання українських та іншомовних (тобто таких, що недавно запозичені з інших мов) слів часто бувають зовсім різними. Тому для правопису важливо вміти розрізнати їх.

1. Майже всі слова, які починаються на *a*, *e*, *i* більшість на *i* — іншомовного походження: *абажур*, *абрикос*, *абсолютний*, *автомобіль*; *евкаліпт*, *екзотичний*, *електрика*, *ефір*; *ідея*, *інструмент*, *історія*.

2. В іншомовних словах бувають збіги голосних: *біолог*, *буржуазія*, *віртуоз*, *ідеал*, *океан*, *поет*, *стереоскоп*.

В українських — збіги голосних можливі лише на межі префікса й кореня: *виорати*, *приозерний*, *наодинці*. Таких слів небагато.

3. Іншомовним словам властиві важкі для вимови збіги приголосних: *абстрактний*, *демонстрант*, *ландскнехт*, *матч*, *пункт*, *пюітр*, *сандвіч*, *смокінг*, *тембр*, *шифр*.

4. Іншомовного походження всі ті слова, які мають звук [ф]: *фабрика*, *фігура*, *фрукт*, *футбол*, *графік*, *сифон*, *торф* (крім трьох звуконаслідувальних: *форкати*, *фукати*, *фе*).

5. В іншомовних словах не чергуються *o*, *e* з *i* та немає випадних *o*, *e*: *бетон*—*бетону* (пор. українське: *дзвін*—*дзвону*, *камін*—*каміна* (пор.: *камінь*—*каменя*, *ваніль*—*ванілі* (пор.: *сіль* — *солі*, *бюлетень* — *бюлетеня* (пор.: *день* —

дня, артишок—артишока (пор.: кусок—куска).

Але є чимало й українських слів, у яких голосні не чергуються й не випадають: *тінь — тіні, ліс — лісу, холод — холоду, берег — берега, приятель — приятеля*,

6. В іншомовних словах рідко виділяються префікси й суфікси, а корінь може мати три і більше складів: *вітамін, галюцинації, гіпотенуза, дисципліна, кандидат, температура, целюлоза*. Якщо ж і виділяємо префікси і суфікси, то вони відмінні від споконвічно українських: *а-симіляція, ди-симіляція; дедуктивний, ін-дуктивний; екс-порт, ім-порт; транс-плантація, ре-плантація; демократ-изм, демократ-ія, демонстр-ант, демонстр-ація*.

7. Частина іншомовних слів з кінцевим голосним не відмінюється: *ампула, кенгуру, кіно, метро, пюре, рагу, радіо, шосе*.

Запозичений іменник *пальто* в українській мові відмінюється: *пальта, пальтом* і т. д.

Та це ж просто...

Допитливий. В іншомовних словах, як неважко здогадатися, є ознаки різних мов світу: і латинської, і грецької, і французької, і німецької, і хтозна ще якої. Як їх запам'ятати?

Кмітливий. А я зібрав усі ці ознаки в одному слові: *аерофільтр*. Воно починається на *а*, є збіг голосних *ае*, є важкий для вимови збіг приголосних *льтр*, є звук [ф]; нема випадного *е* (як у нашому слові *вітер — вітру*, звук [і] не чергується з [о] або [е]; багатоскладовий корінь.

15. Випишіть у дві колонки: 1) іншомовні слова, 2) українські слова.

1. Кенгуру, комплекс, нашвидку, ескадрилья, інструктор, молот, порт'єра, авангард, спів, соловейко, журі, прогрес, поет, вітер, річ, філігрань, екіпаж, колесо, покіс, політ, силікати, азимут, радощі, таксист, трансмісія. 2. Зупинка, інтермецо, механік, кіно, столяр, вікно, рогіз, масштаб, внизу, віньєтка, матч, канікули, грім, сніг, кабінет, штепсель, стіл, сутінки, бутерброд, хліб, абрєвіатура, інтеграл, ком'юніке, високо, каучук, нетто, щоденник, око.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте: 1) вислів Р. Роллана; 2) українське прислів'я.

16*. Перевірте себе, чи ви добре знаєте правопис іншомовних слів. Перепишіть речення, добираючи з дужок потрібні букви. Слова зі вставленими буквами підкресліть і написання їх перевірте за відповідями наприкінці книжки.

1. Винишувач важко приземлився без ша(сс, с)і, знявши хмару куряви. (*О. Довженко*.) 2. Гаряче повітря танцювало таранте(лл, л)у по скелях, а в сірих маслинах ц(и,і)кади грали на кастан(’є, ьє)тах. (*М. Коцюбинський*.) 3. Сумні к(и,і)пар(и,і)си стримлять у блакить. (*В. Сосюра*.) 4. Нудьгує Евр(и,і)д(и,і)ка, блукає понад Летою сама. (*С. Йовенко*.) 5. Тепер в Е(лл, л)аді той лиш має славу, кого похвалить Р(и,і)м. (*Леся Українка*.) 6. Арх(и,і)мед убитий був рукою невігласа, не встигши теореми докінчити. (*Леся Українка*.) 7. Постаріють транз(и,і)стор і комп(’ю, ью)тер, в минувшину підуть, як патефон, залишиться Шексп(и,і)р. (*С. Йовенко*.)

§ 6. Вживання великої букви

Велика буква вживається з розрізнявальною метою (розрізнявальний принцип правопису).

1. З великої букви пишеться перше слово в реченні. 1. *Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці.* (М. Коцюбинський.) 2. *Довго ми — ой, як то ще довго! — тинялись в чужій стороні.* (Панас Мирний.) 3. *І ми вертаєм... у вічну казку... до матерів.* (Б. Олійник.)

2. З великої букви пишемо всі слова (крім загальних назв типу *письменник, князь, село, область, море, планета, сузір'я* і под.):

а) в іменах, прізвищах, прізвиськах, псевдонімах: *письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький, Леся Українка, Каменяр* (про І. Франка), *князь Ярослав Мудрий*;

б) у власних назвах міфологічних істот, персонажів, кличках тварин: *бог Перун, Дажбог, Зевс, Юпітер, Антей; Червона Шапочка, Дід Мороз, Вовк, Мальований Стовп; кінь Орлик, кіт Жовте Око, собака Білий Бім Чорне Вухо*;

в) у власних астрономічних, географічних назвах, назвах держав, республік, населених пунктів, споруд, урочищ тощо: *Чумацький Шлях, галактика Велика Магелланова Хмара, сузір'я Великий Віз, Полярна зірка, планета Земля, Європа, Волино-Подільська височина. Карпатські гори, мис Доброї Надії, ріка Дніпро; Київська Русь, Українська Народна Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Острови Зеленого Мису; місто Біла Церква, село Нове Село, Голосіївський парк, вулиця Ярославів Вал, набережна Лейтенанта Шмідта*;

г) у назвах найвищих вітчизняних і міжнародних організацій та деяких найвищих посад, почесних звань: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки, Президент, Голова Верховної Ради України*;

г) у назвах найважливіших релігійних понять: *Бог, Святий Дух, Син Божий, Мати Божя, Біблія, Євангелія*.

3. З великої букви пишеться тільки перше слово:

а) у назвах різних установ, організацій і партій: *Міністерство освіти і науки України, Львівський державний університет ім. І. Франка, Київська середня школа № 145, Центральний парк культури і відпочинку, Демократична партія України*;

б) у назвах історичних подій, державних, міжнародних та релігійних свят: *Коліївщина, Семирічна війна. Паризька комуна; День знань, Свято української мови, День незалежності, Різдво, Великдень, Зелені свята*,

в) у назвах, що беруться в лапки: *роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, картина “Перед грозою”, готель “Золотий колос”, фірма “Світанок”, магазин “Вироби з дерева”, медаль “За відвагу”*.

1. Засновником і першим президентом Української академії наук був **Володимир Іванович Вернадський**, вчений зі світовим іменем. 2. Звідси, з північного заходу і з північного сходу, скеровують свій плин до морів **Чорного й Азовського** всі річки басейну **Дону, Дніпра й Південного Бугу**. (Ю. Смолич.)

3. Вабить знов мене **Чумацький Шлях**, що осінні перетнув сузір'я. (П. Дорошко.) 4. Мов пущене ядро з гармати, **Земля** круг **Сонця** творить цикл. (П. Тичина.) 5. На північ від **Богуслава**, в урочищі **Маслів Став**, жив хутором старий козак **Добридень**. (Петро Панч.) 6. Підбилися в zenit **Волосожари**, і каже казка зірка до зорі. (В. Стус.)

4. Якщо власну назву вжито в загальному значенні, але в підкреслено позитивному плані, то вона пишеться з великої букви, в інших випадках — з малої: *нам потрібні **Бербанки й Симиренки**; але: новітні наполеони* (завойовники), *жалюгідні **квіслінги*** (зрадники), *ударив **перун*** (грім), ***іван-чай*** (трава), ***ампер*** (одиниця сили струму—від прізвища фізика А. Ампера).

1. Наш люд має в собі багато сили, щоб родити **Шевченків, Федьковичів і Франків**. (В. Стефаник.) 2. Гей, нові **Колумби й Магеллани**, напнемо вітрила наших мрій! (В. Симоненко.) 3. Є святині, яких не діткнути ні **монбланами** жовтої преси, ані хитрим ефіроблудом політичних ерзац-дантесів. (Л. Забашта.) 4. Щодень **пілати** розпинають, морозять, шкварять на огні! (Т. Шевченко.) 5. Не всі стародавні греки були **афродітами, геркулесами, аполлонами**, але в них був ідеал краси, і вони бачили її в різних проявах, увічнювали її. (О. Довженко.)

5. Утворені від власних назв присвійні прикметники на *-ів (-ов-, -ев-)* та *-ин-* пишуться з великої букви, відносні прикметники на *-ськ(ий)* — з малої: ***Грінченків** словник, **Шевченкове** слово, **Білашева** пісня, **Сосюрина** лірика; але: **шевченківські** традиції, **дніпровська** (і **дніпрова**) хвиля, **київські** вулиці.*

Якщо присвійні прикметники на *-ів (-ов-, -ев-)* та *-ин-* входять до складу фразеологізмів або наукових термінів, то вони пишуться з малої букви: ***ахіллесова** п'ята* (вразливе місце), ***авгієві** стайні* (щось занедбане), ***дамоклів** меч* (постійна загроза), ***прокрустове** ложе* (надумане неправильне мірило), ***сізіфова** робота* (марна праця), ***петрів** батіг* (рослина), ***архімедова** сила*, ***бертолетова** сіль*, ***віттова** хвороба*.

1. І шовкові небеса, і вишневі зорі кличуть нас в **Шевченків** сад. (Т. Масенко.) 2. Шумітиме **дніпрова** течія, в космічні далі мчатимуть ракети. (Д. Луценко.) 3. Я думаю, під **дамокловим** мечем краще, ніж під павутиною, бо там людина себе величніше почуває. (Леся Українка.) 4. Віджив той голос, наче **грецькі** хори. Вмирав актор, **шекспірівський** король. (Л. Костенко.)

6. З великої букви пишуться слова, вжиті в шанобливому чи піднесено-переносному значенні: *звертаюся до **Вас**, дорогий учителю; наша **Батьківщина**; **Збройні Сили**; **Високі Договірні Сторони**.*

1. Спасибі **Вам**, мамо, за **Ваше** тепло і довгі недоспані ночі. (Д. Луценко.) 2. Я єсть народ, якого **Правди** сила ніким звойована ще не була. (П. Тичина.) 3. На високому **Пагорбі Слави** верби тужливо шумлять. (В. Лучук.) 4. Уже

пломеніють в ранковій зорі золочені вежі **Країни Надії**. (І. Жиленко.) 5. Стільки віків у людині зростає **Людина**. (І. Жиленко.)

17. Чому в реченні *Постають Уральські гори, широчінь полтавських нив*. (І. Муратов.) слово *Уральські* написано з великої букви, а *полтавських* — з малої?

18. Випишіть з “Історії України” 20 прикладів різного вживання великої букви у власних назвах.

19*. Перепишіть, розкриваючи дужки; букви, де треба, замініть великими.

I. 1. Земле (ш)евченкова, (з)емле (ф)ранкова, ниво, засіяна щастям-добром, вічна твоя соловейкова мова, вічна розмова (д)ністра із (д)ніпром. (Д.Павличко.) 2. Народжує (а)нтеїв земля. (Л. Забашта.) 3. Прийдешні (с)ократи до суті ітимуть крізь сутінь. (Б. Олійник.) 4. За свічадо було б мені (о)ко (м)орське¹ поміж гір, а за стелю — небес голубі і бездонні намети. (Л. Забашта.) 5. Нескінченний (ч)умацький (ш)лях² простягався у вічність двома велетенськими кривими коліями. (О. Довженко.) 6. Тяглись повільно в сутінках підводи (ч)умацьким шляхом³ млявої доби. (Б. Олійник.) 7. Найвеселіше ж було на (р)іздво та (н)овий (р)ік. (А. Кащенко.) 8. Один кінь у нас звався (м)урай, другий— (т)ягнибіда. (О. Довженко.)

II. 1. Розливався (д)ніпро, дочекавшись приходу весни, і в турбінах вода клекотіла, як (с)іч (з)апорізька. (Д. Луценко.) 2. З боків назустріч пароплаву (д)ніпровські береги пливають. (П. Дорошко.) 3. До (д)ніпра бредуть, як (г)уллівери, з (о)болоні⁴ зведені доми. (Д. Луценко.) 4. Лебединою піснею літа айстри в (к)иївських парках цвітуть. (М. Нагнибіда.) 5. Уже (в)олосожар піднявся, (в)із на небі вниз повертався, і дехто спати укладався. (І.Котляревський.) 6. Цвіли над шляхом (п)етрові батоги. (І. Цюпа.) 7. Моя (б)атьківщина — подолана ніч, на кремені вирослий колос. (М. Рильський.) 8. Всяк (ш)отландець вільний пан своєї (б)атьківщини. (Леся Українка.)

¹ Народна назва озера Синевир у Карпатах.

² Скупчення зірок.

³ Звичайна дорога, якою їздили чумаки.

⁴ Житловий масив у Києві.

§ 7. Правила переносу частин слова

Слова з рядка в рядок переносимо так, як у вимові вони діляться на склади: *до-ро-га, стеж-ка, чай-ка, гіл-ка, по-льо-вий*. Отже, переносити можна тільки такі слова, які мають два чи більше складів.

До цього основного правила є ряд застережень.

1. Одна буква не залишається і не переноситься: *сі-м'я* (а не “сім'-я”), *яг-ня* (а не “я-гня”), *їж-джу* (а не “ї-жджу”). Через те не можна ділити для переносу такі слова, як *алея, олія, шия, яма, мрія* і т. д.

2. Не можна розривати *дж, дз*, якщо вони позначають один звук (див. § 3,

п. 1): *хо-джу* (а не “ход-жу”), *пі-джак* (а не “під-жак”), *кукуру-дза* (а не “кукуруд-за”).

Якщо *дж*, *дз* позначаються два звуки (*д* належить до префікса, а *ж* чи *з* — до кореня), то їх слід розривати: *над-звичайний* (а не “надз-вичайний”), *від-жилий* (а не “ві-джилий”).

3. При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букв другої основи, якщо вони не становлять складу: *біло-сніжний* (а не “білос-ніжний”), *земле-трус* (а не “землет-рус”).

4. Не можна відривати скорочень від слів, яких вони стосуються: *О. Т. Гончар* (а не “О. Т./Гончар”), *п. Івченко* (а не “п. / Івченко”), *1984 р.* (а не “1984/р.”), *100 кв. м* (а не “100 / кв. м” і не “100 кв. / м”). Також не можна розривати самих скорочень: *ЧАЕС*, *ЛАЗ-105*, *вид-во*, *і т. д.*, *та ін.*

5. Не переносяться в наступний рядок розділові знаки (крім тире). Отже, рядок не можна починати крапкою, комою, двокрапкою, крапкою з комою, знаком оклику, знаком питання, дефісом.

6. У решті випадків можна довільно переносити слова за складами: *ви-йшов* і *вий-шов*; *бра-тство*, *брат-ство*, *братс-тво* і *братст-во*; *юна-цький* і *юнаць-кий*; *оде-ський* і *одесь-кий*.

Але при цьому треба стежити, щоб не спотворювався зміст слова. Тому краще переносити *ви-йшов*, ніж *вий-шов*, *брат-ство*, ніж *бра-тство*; *на-гляд*, ніж *наг-ляд*; *про-мчати*, ніж *пром-чати*.

20. Випишіть слова в три колонки: 1) ті, яких не можна переносити (*юнак*); 2) ті, при переносі яких можна залишати дві перші букви (*юн-нат*); 3) ті, при переносі яких можна залишати три перші букви (*юна-цький*). Те саме слово, якщо його можна по-різному переносити, запишіть в різні колонки (*рі-зний* і *різ-ний*).

1. Армія, відступ, орел, умію, склад, гудзик, іти, згин, рясно, обмию, оазис, раджусь, збуджене, яма, ящик, об’єм, саджанці, підзвіт, око, вздовж, вимір, ясно, ясен, оса, зумію. 2. Піджива, сплав, кряж, подзвін, в’яне, ями, підземний, уцент, інструмент, розірвані, джгут, перепел, яничар, усі, юні, годжусь, надзвичайне, гайок, задзижчати, ірис, в’юн, удвох, книголюб, іду, ярмо, уміє, перекладач, сиджу, ялина.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте: 1) вислів М.Рильського; 2) вислів О. Гончара.

21. Чому подані переноси небажані, хоч помилками їх вважати не можна?

Неж-даний, прос-лужити, відро-бити, нас-тупати, зас-телити, приз-вати, пі-дробити.

ПРАВОПИС ПРИГОЛОСНИХ

§ 8. Класифікація приголосних

Чимало правил правопису залежить від певних властивостей приголосних звуків, від того, як вони утворені.

Приголосні звуки розрізняють за наявністю голосу й шуму (голосові

зв'язки дрижать дуже, трохи чи зовсім розслаблені) і за місцем перепони на шляху видихуваного повітря (на губах, на зубах, на передньому піднебінні чи в задній частині ротової порожнини).

1. За наявністю голосу й шуму приголосні звуки поділяються на: а) **сонорні** (звучні) — у них голос переважає над шумом (приклади див. нижче в таблиці); б) **дзвінкі** — у них шум переважає над голосом; в) **глухі**—утворені тільки з шуму (голосові зв'язки не дрижать).

Дзвінкі й глухі приголосні утворюють пари, наприклад: [б] — [п], [д] — [т], [з] — [с], [ж] — [ш] і т. д. Не має пари лише глухий [ф]. Цей звук запозичений і буває тільки в іншомовних словах (див. § 5, п. 4).

2. За місцем перепони приголосні поділяються на: а) **губні**; б) **зубні**; в) **передньопіднебінні**; г) **задньоротові**.

Таблиця приголосних звуків

За участю голосу й шуму	За місцем перепони								
	губні		зубні			піднебінні		задньоротові	
сонорні	м	в	н	—	л	р	й	—	—
дзвінкі	б	—	д	дз	з	дж	ж	г	г
глухі	п	ф	т	ц	с	ч	ш	к	х

Примітка. Про м'які приголосні див. § 15.

Крім того, за звучанням виділяють ще такі групи:

а) **шиплячі**: [дж], [ж], [ч], [ш];

б) **свистячі**: [дз], [з], [ц], [с].

Шиплячі і свистячі приголосні утворюють пари: [дж] — [дз], [ж] — [з], [ч] — [ц], [ш] — [с].

Та це ж просто...

Допитливий. Сонорні я запам'ятав по тому, що вони не мають пар серед глухих. А парні дзвінкі й глухі я розрізняю за допомогою пальців, прикладаючи їх до гортані: якщо голосові зв'язки дрижать — дзвінкі, якщо не дрижать — глухі. Щоб вимовити губні, треба обов'язково стулювати губи. При вимові зубних кінець язика торкається зубів або ясен над самими зубами. А задньоротові, здається, творяться аж у гортані чи в глотці.

Кмітливий. А я з тих груп приголосних склав собі різні вислови, які позапам'ятовував: сонорні — “ми винили рій” (вимов без голосних — залишаться самі сонорні); дзвінкі — “буде гоже тедзю у джазі”; глухі — “усе це кафе “Птах і чаша”; губні — “мавпа Буф”; зубні — “де ти з'їси ці лини”; шиплячі — “це їжджу” (у транскрипції [шч]е ї[ждж]у); а щоб пригадати свистячі, треба шиплячі вимовити подитячому: “сце їдзу”; задньоротові — “хуга гука”.

22. Випишіть у три колонки слова, що починаються: 1) на сонорний; 2) на дзвінкий; 3) на глухий

Жасмин, трубач, серце, яструб, ледве-ледве, кипарис, джерельце, грім, віз, фонтан, дзеркало, насип, число, ювелір, пейзаж, їзда, багаж, черевики, матрац, двигун, щит, радощі, шуміти, згадка.

Ключ. З останніх букв прочитаєте вислів В. Сухомлинського.

23. Випишіть у три колонки слова, що починаються: 1) на губний; 2) на зубний; 3) на шиплячий.

Дощ, п'ятниця, жарт, щонайкраще, зерно, в'юк, грань, надріз, дзвін, брязкіт, час, шлях, цятка, тьмянний, клопіт, м'ясо, джерело, льодохід, шов, фельдшер, щілина, хитрощі, сонце, виріб, товариш, шукає, м'ята, радість, чекаєш.

Ключ. З останніх букв прочитаєте до кінця прислів'я: "Голова— ..."

24. У таблиці цифрами вказано кількість приголосних різних розрядів у кожному слові. Таку саму таблицю накресліть у себе в зошиті і самостійно розберіть ці самі слова за звуковим складом, а потім звертєся з аналізом, поданим у таблиці.

Слово і його транскрипція	За участю голосу й шуму			За місцем перепони		
	сонорні	дзвінкі	глухі	губні	зубні	шиплячі
<i>журавель</i> [журавел']	3	1	0	1	1	1
<i>горобець</i> [горобец']	1	2	1	1	1	0
<i>джміль</i> [джм'іл']	2	1	0	1	1	1
<i>ящірка</i> [йашч'ірка]	2	0	3	0	0	2
<i>бур'ян</i> [бурйан]	3	1	0	1	1	0
<i>земля</i> [земл'а]	2	1	0	1	2	0

25*. Визначте кількість різних приголосних у кожному слові за наведеною в попередній вправі схемою.

1. Жито, пшениця, ячмінь, гречка, кукурудза, соняшник, щавель. 2. Вишня, груша, яблуна, порічки, шипшина, полуниці, ліщина. 3. Троянда, півонія, жоржина, хризантема, шавлія, посаджений, вирощений. 4. Чебрець, нехворощ, пижмо, чистотіл, спориш, м'ята, реп'ях. 5. Шпак, щиглик, жовтобрюшка, синиця, дятел, дзьоб, бджола.

РОЗРІЗНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗА ДЗВІНКІСТЮ І ГЛУХІСТЮ

§ 9. Правопис сонорних, дзвінких та глухих приголосних

1. **Сонорні приголосні** завжди вимовляються чітко: *дим, рів, сон, орел, вир, гай, сонце, гурт, черемха, жовтий*. Тому при позначенні їх на письмі ніяких труднощів не виникає. Лише трохи оглушується звук [в] в кінці слова після іншого приголосного: *нерв, (багато) барв, видавництв*. А перед приголосними й у кінці слова після голосного [в] у вимові наближається до [у]: *лавка* [лаўка], *рукав* [рукаў].

Сплутати можна лише парні дзвінкі і глухі, які іноді звучать однаково: *призьба і просьба* [проз'ба], *ходьба і молотьба* [мо-лод'ба], *нігті* [н'іхт'і] і *віхті*. Тому при позначенні їх на письмі треба пам'ятати таке.

2. **Дзвінкі приголосні** в літературній вимові завжди звучать дзвінко — і в кінці слова (*гриб, плід, віз, важ, міг*), і перед глухими приголосними (*рибка,*

гадка, везти, дужка, могти).

Виняток становить звук [г], який у словах *легко, вогко, нігті, кігті, дьогтю, дігтяр* (і похідних) вимовляється як [х]: [লেখко], [লেখко] і т. д. В інших словах звук [г] і перед глухими не втрачає своєї дзвінкості: *лягти* [л'агти], *могти* [могти], *бігти, бігцем, стерегти, тягти, одягти, домігся*.

У словах *тхнути, тхір, натхнений, натхнення* (і похідних) вимовляємо й пишемо *т* (хоч ці слова й походять від *дихати, надихати*).

1. **Стежка** стелиться бита поміж трав, серед жита. (*Л. Первомайський.*) 2. Було затишно і пахло **вогкістю**. (*А. Головка.*) 3. Любові **легкого** шляху не треба. (*Леся Українка.*) 4. У плоть мою, не навчену літати, впиваються, неначе **кігті**, зорі. (*Д. Павличко.*) 5. Була у прадіда сорочка, в **дьогті** прана,— на випадок чуми. (*П. Воронько.*) 6. У всякому ділі є свої майстри і своє, так би мовити, **натхнення**. (*О. Гончар.*) 7. З грудей мимоволі вирвалось **полегшене** й радісне **зітхання**. (*В. Козаченко.*)

3. **Глухі приголосні** перед дзвінкими уподібнюються до парних їм дзвінких: *боротьба* [бород'ба], *молотьба* [молод'ба], *просьба* [проз'ба], *лічба* [л'іджба], *Великдень* [велигден'], *вокзал* [вогзал], *футбол* [фудбол].

4. Щоб перевірити, яку букву написати в такому слові, треба сумнівний приголосний поставити перед голосним або сонорним: *боротьба* — *боротися*, *просьба* — *просити*, *повсякденний* — *всякий день*, *мимохідь* — *мимо проходячи*, *нігті* — *ніготь*, *віхті* — *віхоть*, *брязк* — *брязнути*, *мигтіти* — *мигнути*, *мабуть* — *має бути*.

У деяких словах написання сумнівних приголосних не перевіряється: *призьба, вогко, мерехтіти, вокзал, анекдот, футбол*. Правопис таких слів треба запам'ятати.

1. Законів **боротьби** [боротися] нікому не зламати. (*П. Тичина*) 2. Оце возовиця підходить, а там і **молотьба** [молотити]. (*А. Головка.*) 3. Ні розваги, ні **просьба** [просити], ні **грізьба** [грозити] — ніщо не помагало. (*М. Коцюбинський.*) 4. У **грубці** [груба] гуло — догоряли **скіпки** [скіпочка]. (*П. Воронько.*) 5. Поблідла місячна **скибка** [скибочка] висіла **низько** [ниженько] над сірим імлистим обрієм. (*В. Козаченко.*) 6. Над берегом висів солоний туман од дрібних **бризків** [бризнути]. (*М. Коцюбинський.*) 7. Очі сліпило **мигтючістю** [мигнути, миготіти] неба й води. (*О. Гончар.*) 8. Повітря було таке п'яне й повне щебетання, що **мимохіть** [мимо хотіння] бажалось руху, крику, реготу. (*М. Коцюбинський.*) 9. Вже скоро, **мабуть** [має бути], почнеться мітинг. (*В. Собко.*)

Та це ж просто...

Допитливий. Отже, в нашій мові переважає дзвінкість: сонорні завжди вимовляються дзвінко, дзвінки не оглушуються, а глухі іноді стають дзвінкими.

Кмітливий. У правописі дзвінких нема нічого складного: пиши? як чуєш. Тільки в шести словах вимовляємо [х], а пишемо *г*. Небагато й тих слів, у яких замість глухого

чується дзвінкій. Таких незапозичених слів набирається приблизно десять: шість повнозначних (*боротьба, молотьба, просьба, лічба, повсякденний, Великдень*) і чотири службові (*отже, осьде, аякже, якби*). Є також кілька запозиченх слів: *екзамен, вокзал, анекдот, рюкзак, айсберг, футбол*. Написання всіх цих слів можна й запам'ятати.

До речі, іноді в цьому переліку наводять ще слово “косьба”. Але в нашій мові такого слова немає; час, коли косять збіжжя, траву, по-українському називають *косовиця*.

26. Поясніть різницю в значенні близьких за звучанням слів *казка* і *каска*, *гадка* і *гатка*, *мимохідь* і *мимохить*, *гриб* і *грип*, *плід* і *пліт*. Які ще подібні пари слів ви можете назвати?

27*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

I. 1. Мій поклик: праця, боро(т, д)ьба, свобода... (*І. Франко.*) 2. До правди тя(щ, ж)ко ми доходим, неправда прийметься за мить... (*Д. Павличко.*) 3. На бистрині неле(х, г)ко плавають. (*Д. Павличко.*) 4. Хоч як неле(х, г)ко розібратись у подіях, проте найва(щ,жч)е розібратись у собі. (*В. Забаштанський.*) 5. Мечуться хвилі горбаті, гострять об палубу .кі(х, г)ті. (*Л. Костенко.*) 6. Треба тільки за діло дружно братись, урожай виростити, голод перемо(х, г)ти, спекулянтів — до ні(х, г)тя. (*Ю. Збанацький.*) 7. Мати сидить на при(с, з)ьбі коло хати та вовну з кужеля пряде. (*Т. Шевченко.*) 8. Десь збоку во(х, г)ко підпадьомкає перепел. (*М. Коцюбинський.*)

II. 1. Золотою йду травою, як водою, коники з-під ніг—як бри(с, з)ки. (*Д. Павличко.*) 2. В кімнаті ніби поле(х, г)шено зі(т, д)хнулося всім. (*О. Гончар.*) 3. Ва(ш, ж)кі повіки мимохі(т, д)ь спускались на очі. (*М. Коцюбинський.*) 4. Маланка скочила з при(с, з)ьби і пожбурила грудкою. (*М. Коцюбинський.*) 5. Во(х, г)кі хмари ни(с, з)ько нависли над землею. (*О. Копиленко.*) 6. Море скаженіє з кожною хвилиною ду(щ, жч)е й ду(щ, жч)е. (*О. Донченко.*) 7. Ти, мабу(т,д)ь, у світі нічого не боїшся. (*Марко Вовчок.*) 8. Пляшка суміші креоліну з дьо(х,г)тем — теж для гоїння ран. (*О. Гончар.*)

§ 10. Правопис приголосних у кінці префіксів

Кінцеві дзвінки приголосні в префіксах перед глухими, особливо при швидкій вимові, можуть оглушуватися: *розклад* [росклад], *розчин* [рошчин], *безпека* [беспека], *зсунути* [ссунути]. А в словах *розсада*, *розсіл* вони й зовсім не чуються. На письмі, проте, ці зміни не завжди позначаються.

1. У кінці префіксів **роз-**, **без-**, незалежно від вимови, завжди пишеться буква *з*: [росписка] *розписка*, [росада] *розсада*, [рожжарити] *розжарити*, [рожчистити] *розчистити*, [бесхмарний] *безхмарний*.

Так само в кінці префіксів **від-**, **од-**, **над-**, **під-** завжди пишеться буква *д*: *відпустити*, *одкинути*, *надколоти*, *підпис*.

1. Вітчизна вся **безкрая** [без+края] підводиться, зростає, **розцвітає** [роз+цвітати]. (*П. Дорошко.*) 2. Жовті **безсмертники** [без+смертний] в лісі розливають медовий свій дух. (*М. Рильський.*) 3. Неначе чарами **розстеляється** [роз+стелитися] передо мною зелений степ. (*І. Нечуй-Левицький.*) 4. Майже

все вже **розтануло** [роз+танути] в далекому мареві часу. (О. Довженко.) 5. **Одцвіли** [од+цвісти] і **розсипались** [роз+сипатись] маком на кленових мостах роки. (Б. Олійник.) 6. **Надходить** [над+ходить] світанок яскравий. (М.Рильський.)

2. Виняток становить префікс **з-**. Перед більшістю приголосних, незалежно від вимови, пишемо **з-**: [жжати] **зжати**, [ссунути] **зсунути**, [жчистити] **зчистити**, [жшити] **зшити**. Але перед **к, ф, п, т, х** префікс **з** змінюється на **с-**: **скинути, сформувати, спідлоба, стерти, схил**.

1. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий **зцілющий** напій. (М. Коцюбинський.) 2. Рум'яна осінь **схилить** віти, горіхи **зжовкнуть** на ліщині. (М. Стельмах.) 3. Треба було хліб **зсипати** в комору, городину **складати** в льох. 4. **Стіснили** стільці, **зсунулись, зщулились** і якось усі повсідались. 5. Кайдашиха тільки губи **зціпила**. (З тв. І.Нечуя-Левицького.) 6. Тяжкий біль безжалісною лапою **зчавлює** парубоче серце. (М. Стельмах.)

Та це ж просто...

Допитливий. У префіксах **роз-, без-** пишемо завжди букву **з**, у префіксах **від-, од-, під-, над-** — букву **д**. Це просто. Але важче із префіксом **з-**. Перед глухими він оглушується, проте перед глухими свистячими й шиплячими все-таки пишемо **з-**, а не **с-**.

Кмітливий. А можна це сказати ще коротше. Тільки префікс **з-** і тільки перед **к, ф, п, т, х** (кафе "Птах") переходить в **с-**. Інші префікси на письмі ніколи не змінюються.

28. Вставте **з** або **с**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **з**; 2) зі вставленою буквою **с**.

Ро..пис, вро..сип, ..кат, ..цементувати, ро..чин, ..формувати, ..тискач, ..чепити, ро..кис, ..прожогу, ..пад, бе..крилість, не..терпно, ..сох, ро..сунув, ..чавити, ..хов, ро..сіл, ..шити, не..проста, ро..тин, бе..платно.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте вислів Й.-В. Гете.

29*. Чому в слові *вітчизна* на початку пишемо *віт-*, а в слові *відчинити* — *від-*? У слові *ростити* — *рос-*, а в слові *розтяти* — *роз-*?

30*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

І. 1. А за Дніпром очі тонуть в бе(з, с)крайї далечі. (І. Нечуй-Левицький.) 2. Вечір в срібній млі ро(з, с)танув, ніч (з, с)пустилася на землю. (О. Олесь.) 3. За річкою у тремтливому мареві ро(з, с)стилався рідний край. (О. Гончар.) 4. Час ві(д, т)ступає бе(з, с)сило перед вулканічним клетом високих дум. (П.Загребельний.) 5. Бе(з, с) смертний той, хто все своє життя за долю людства голос піднімає. (М. Бажан.) 6. Ро(з, с)куються незабаром заковані люди. (Т.Шевченко.) 7. Заржавіють від сліз кайдани, самі ж ніколи не (з, с)падуть. (Леся Українка.) 8. Привіт кораблю, що вниз по Дніпру о(д, т)пливає на Канів! (І. Нехода.)

II. 1. Хмарка пливе кучерява, тихо, як сон, ро(з, с)тає. 2. Я для пісні вікно ро(з, с)чинив, щоб вона залила мою душу весною. (З тв. *В. Сосюри.*) 3. Мені те кохання бе(з, с)крає ро(з, с)шарпало серце давно. (*Леся Українка.*) 4. Не о(д, т)цвіте моє кохання, а буде в серці до сконання. (*В. Самійленко.*) 5. Не гадаймо прожити бе(з, с)сумно, бо життя—то щодня боротьба. (*П. Грабовський.*) 6. Ходить смутний співець по хатині, (з, с)сунув брови, заломлює руки. 7. Порвалася не(з, с)кінчена розмова. (З тв. *Лесі Українки.*) 8. Поезія — це завжди неповторність, якийсь бе(з, с)смертний дотик до душі. (*Л. Костенко.*)

III. 1. Бе(з, с)хмарна юність проліта, на(д, т)ходять зрілості літа: позаду твій останній клас, попереду — життя. (*М. Упеник.*) 2. Хай за туманами тими крила ро(з, с)крилить гроза. (*П. Усенко.*) 3. Оксамитове поле бе(з, с)крає переливами синіми грає. (*Д. Луценко.*) 4. (З, с)початку темряву ро(з, с)сіювало лише мерехтіння зір. (*М. Трублаїні.*) 5. Поро(з, с)тають тії білії сніги, покриваються травицею всі луки. (*Л. Глібов.*) 6. Навіщо ж, весно, ти так пишно ро(з, с)цвіла, на зорі серденько без жалю ро(з, с)тяла. (*П. Грабовський.*) 7. Вершники по (з, с)скакували з коней і перестали стріляти. (*Ю. Яновський.*) 8. Як розбещує людину сама можливість принижувати інших, топтати, ро(з, с)стрілювати бе(з, с)карно! (*О. Гончар.*)

31*. Речення переписіть, добираючи потрібні букви з дужок. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Чого воно любо так стає на душі, ле(г,х)ко на серці, коли побачиш з-під снігу зелену травицю? (*Панас Мирний.*) 2. Поля багато, сінокоосу оком не (з,с)кинути. (*І. Нечуй-Левицький.*) 3. Я о(з,с)ьдечки, бабусю, я о(з,с)ьде! (*С. Васильченко.*) 4. Щось темне й волохате прокинулося в його грудях, ро(з,с)пустило кі(г,х)ті й вимагало простору. (*Ю. Бедзик.*) 5. Він тримався самовпевнено, все робив на свій ро(з,с)уд. (*В. Минко.*) 6. Я(г,кб)и той розум (з,с)переду, що тепер (з,с)заду. (Нар. творчість.)

ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ

§ 11. Чергування приголосних

Іноді при змінюванні або творенні слів замість одного звука з'являється інший, тобто відбувається чергування звуків.

1. Характерні такі чергування приголосних:

г — з — ж (*нога — нозі — ніженька*);

к — ц — ч (*рука — руці — рученька*);

х — с — ш (*вухо — у вусі — вушенько*);

г — дз — дж (*герлига — герлидзі — герлидженька*).

2. У дієслівних основах чергуються, крім того, ще такі приголосні:

д — дж (*сидіти — сиджу*);

зд — ждж (*їздити — їжджу*);

т — ч (*летіти — лечу*);

ст — щ (*пустити — пущу*).

Але в інших частинах мови *д* чергується із *ж*: *загородити* — *загороджу* — *загорожа*; *переходити* — *переходжу* — *перехожий*; *справдитися* — *справджується* — *справжній*; *погода* — *випогоджується* — *погожий*.

3. По-іншому ці приголосні не чергуються: не може, наприклад, звук [г] чи [з] змінитися на [ш] або [ч] і т. д.

Проте в кількох словах, як виняток, ця закономірність порушується — у них замість **чн** вимовляємо і пишемо **шн**: *рушник*, *рушниця*, *дворушник*, *соняшник*, *сердешний* (тільки в значенні “бідолашний”), *мірошник*, *торішний*,— хоч ці слова походять відповідно від *рука*, *сонце*, *серце*, *мірка*, *торік*.

1. День був погожий, **сонячний** [*сонце*]. (І. Нечуй-Левицький.) 2. В городі **соняшники** [*виняток*] жовті на тин посхилялися. (А. Головка.) 3. Кожний ніжний, рух **сердечний** [*серце*] в пісню срібну переллю. (О. Олесь.) 4. Ягняті нікуди тікати, стоїть, **сердешне** [*виняток*], та дрижить. (Л. Глібов.) 5. Легко-легко на столі диха буханець **пшеничний** [*пшениця*]. (І. Жиленко.) 6. Довкола, скільки оком кинеш, слався безмежний **молочний** [*молоко*] сніг. (Є. Гуцало.)

Та це ж просто...

Допитливий. Отже, задньоротові *г*, *к*, *х*, *г* (“хуга гука”) переходять у зубні *з*, *ц*, *с*, *дз* (свистячі) й піднебінні *ж*, *ч*, *ш*, *дж* (шиплячі), а в дієсловах — зубні *д*, *т* переходять у піднебінні (дивися таблицю приголосних у § 8). Тобто звуки чергуються від того, що змінюється місце їхнього творення.

Кмітливий. А я ці чергування запам’ятав у прикладах, поданих до правил: *нога* — *нозі* — *ніженька*, *рука* — *руці* — *рученька*, *вухо* — *у вусі* — *вушенько*, *герлига* — *герлидзі* — *герлидженька*.

32. Перепишіть, вставляючи пропущені букви відповідно до правил чергування приголосних.

1. Смуга—на сму..і, сму..ка. Щука—щу..і, шу..ка. Муха— му..і, му..ка. 2. Ріг — на ро..і, нарі..ний. Бік — на бо..і, бі..ний. Горох — у горо..і, горо..ок. 3. Ходити — хо..у. Хотіти — хо..у. 4. Омолодити — омоло..ений, обмолотити — обмоло..ений.

33*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *ч* або *ш*.

1. Степи стояли в соня..них шапках, чекали жнив пшени..ні й житні ниви. (Д. Луценко.) 2. Мати сіяла сон під моїм вікном, а вродив соня..ник. І тепер: хоч буран, хоч бур’ян чи туман, мені — соня..но. (Б. Олійник.) 3. В серде..нім співі та розмові щирій як непомітно відпливає час. (О. Ющенко.) 4. Ходить ніч по, саду міся..ними кроками. (П. Тичина.) 5. Наш серде..ний¹ Забр’юха сидить, мов гарячим борщем похлинувся. (Г. Квітка-Основ’яненко.) 6. Дачники смажили на березі ставу яє..ню, поправлялися на сма..них коропах, линах і карасях. (Ю. Мокрієв.)

§ 12. Зміни приголосних при додаванні суфіксів -ськ(ий), -ств(о)

Під час творення нових слів за допомогою суфіксів *-ськ(ий)*, *-ств(о)* приголосні на стику твірної основи² і суфікса можуть зазнавати різних змін.

1. Два приголосні звуки зливаються в один звук, а саме:

а) *г, з, ж + с = з*: *Кривий Ріг* — *криворізький* [*криворіг + ський*], *Кавказ* — *кавказький*, *Запоріжжя* — *запорізький*; *убогий* — *убозтво* [*убог + ство*], *боягуз* — *боягузтво*;

б) *к, ц, ч + с = ц*: *Кременчук* — *кременчуцький*. *Вінниця* — *вінницький*, *Гадяч* — *гадяцький*; *козак* — *козацтво* *молодець* — *молодецтво*, *ткач* — *ткацтво*;

в) *х, с, ш + с = с*: *чех* — *чеський* (*чех + ський*), *Черкаси* — *черкаський*, *Сиваш* — *сиваський*; *птах* — *птаство* [*птах + ство*], *товариш* — *товариство*;

г) *г, дз, дж + с = дз*: *Лодзь* — *лодзький*, *Добруджа* — *добрудзький*.

Виняток становлять поодинокі прикметники на *-ськ(ий)*, утворені від слів іншомовного походження: *тюркський*, *баскський*, *казахський*, *ла-маниський*.

1. В небі **волзькому** у млі пролетіли журавлі. (*О. Гончар.*) 2. Золота **кавказька** спека дні над морем налила. (*А. Малишко.*) 3. Я опускаюсь у шлюзи **Запорізької** греблі. (*О. Довженко.*) 4. **Чеська** красуня-столиця вирувала радісною повинню свята. (*О. Гончар.*) 5. Над дібровою звідусіль вилося та шугало сполохане **птаство**. (*І. Нечуй-Левицький.*) 6. Чумаки, що їздили в Крим, добували сіль у **Сиваському** озері.

¹ У значенні “бідолашний”.

² Основа, від якої утворюється нове слово.

2. Якщо в кінці твірної основи після приголосного *є* суфікс *-к-*, то при творенні прикметника на *-ськ(ий)* *-к-* випадає: *П'ятихатки* — *п'ятихатський*, *Чукотка* — *чукотський*, *Димерка* — *димерський*.

1. Рівними струмками диміли **рибальські** [*рибалк + ський*] вогнища. (*Я. Баш.*) 2. Удільне **Звенигородське** [*Звенигородк+ське*] князівство виникло наприкінці XI століття й проіснувало до першої половини XIII століття. 3. На крайньому сході Росії розташований **Чукотський** [*чукотк + ський*] півострів.

3. Якщо твірна основа закінчується на зубний *д* або *т*, то у вимові відбуваються різні зміни, а саме:

а) на стику твірної основи і суфікса чується [дз], [ц]: *люд* + *ський* [л'удз'кий], *люд* + *ство* [л'удзтво], *брат* + *ський* [брац'кий], *брат* + *ство* [брацтво];

б) кінцеві звуки твірної основи [т] і [ст] при збігу приголосних не вимовляються: *студент* + *ський* [студен'с'кий], *студент* + *ство* [студенство], *турист* + *ський* [турис'кий], *модерніст* + *ський* [модерн'іс'кий].

Але на письмі ці зміни не позначаються — такі слова пишемо за морфологічним принципом (див. § 2, п. 2): *людський*, *людство*, *братський*, *братство*; *студентський*, *студентство*, *туристський*. Виняток становлять

слова *міський* [міст(о) + ський] і *хвацький* [хват + ський], які пишуться за фонетичним принципом.

1. А скільки в нас **багатства** [багат + ство] і щастя золотого. (П.Тичина.)
2. На **сирітські** [сиріт + ський], **людські** [люд + ський] сльози він чутливе серце мав. (І. Франко.) 3. Уперед до завзятого бою за **громадські** [громад + ський] та власні права. (П. Грабовський.) 4. Вся **солдатська** [солдат + ський] маса підвелася раптом, як одна людина. (О. Довженко.) 5. І, йдучи на бій, ми поклялись залізною, що виб'єм меч з **фашистської** [фашист + ський] руки. (О.Гончар.) 6. Над обрієм сонце звелосся, **гігантську** [гігант + ський] відкинувши тінь. (М. Бажан.) 7. Дівчата танці танцювали, **шотландські** [Шотландія] танці на мечі. (П. Тичина.)

4. Зубні приголосні перед суфіксом *-ськ(ий)* вимовляються м'яко: [ковал'с'кий], [пан'с'кий], [к'ін'с'кий], [волин'с'кий]. Але м'який знак перед *-ськ(ий)* ставимо лише після *л*, після інших букв перед *-ськ(ий)* м'який знак не ставиться: *генеральський* (генерал + ський), *ковальський* (коваль + ський), але: *кінський* (кінь + ський), *волинський* (Волинь + ський).

1. **Велетенські** [велетень + ський] бачу цілі я на обрїях світїв. (М.Рильський.) 2.**Кінський** [кінь + ський] тупїт завмирав удалинї і врештї зовсїм затих. (М. Коцюбинський.) 3. **Волинський** [Волинь + ський] пралїс, нетрища глухі обабїч обступають їм шляхи. (М. Бажан.) 4. Іван був дев'ятнадцятою дитиною в **гуцульській** [гуцул + ський] родинї Палїйчукїв. (М.Коцюбинський.) 5. Жан посадив пляму з сметани на **адміральську** [адмірал + ський] тужурку. (М. Коцюбинський.)

Та це ж просто...

Допитливий. Із правописом суфіксів *-ськ(ий)* і *-ств(о)* не так уже й просто.

Кмітливий. Справді, тут важко вигадати щось для запам'ятовування всіх правил. Але принаймні запам'ятати перше з них мені допоможуть мої "шпаргалки", які я завжди ношу з собою: *нога — нозі — ніженька, рука — руці — рученька, вухо — у вусі — вушенько* та ще *герлига — герлидзі — герлидженька*.

34. Від поданих власних назв утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ(ий)* і запишіть їх у три колонки: 1) ті, у яких внаслідок злиття двох приголосних утворилися звукосполучення *-зький, -цький, -ський*; 2) ті, у яких перед *-ський* пишеться м'який знак; 3) ті, у яких м'якість приголосного перед *-ський* м'яким знаком не позначається.

Сиваш, Лохвиця, Ірпінь, Ворзель, Поділля, Острог, Волноваха, Лопань, Оскіл, Одеса, Юкатан, Устилуг, Бершадь, Вишнопіль, Ангола, Оболонь, Несвіж, Арциз, Забайкалля, Ізмаїл, В'ятка, Ільмень, Случ.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів П. Тичини.

35. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ(ий)* і запишіть їх у дві колонки: 1) ті, у яких сполучення суфікса *-ськ(ий)* з кінцевим приголосним твірної основи пишеться за фонетичним принципом (пишемо, як чуємо); 2) ті, у яких написання цих сполучень не збігається з вимовою.

Ятрань, Новоселиця, Абхазія, комендант, завод, Рига, альпініст, Овруч, дивак, Волгоград, село, якут, Калуш, журналіст, Арал, емігрант, Житомир, Ельбрус.

Ключ. З перших букв прочитаєте прислів'я.

36*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Від шахт (донець + ських) і до хвиль Дунаю співаєш ти, мій рідний краю. (*В. Сосюра.*) 2. Вже не вперше з (Запорож + ської) Січі прилітали на Україну орли-запорожці на поміч поневоленим братам. (*А. Кащенко.*) 3. Моя (солдат + ська) доля почалася далеко-далеко від рідних країв. (*П. Загребельний.*) 4. (Гігант + ські) мечі прожекторів метушливо сікли хмари. (*Л. Смілянський.*) 5. Із воїнами йшов поет, незримий, проти (фашист + ських) танків і гармат. (*М. Рильський.*) 6. За річку, з-за далеких синіючих горбів, червоним (велетень + ським) м'ячем викочувалося сонце. (*В. Козаченко.*) 7. (Птах + ство) веселе примовкло. (*П. Тичина.*) 8. Скільки краси в (товариш + стві), в любові людини до людини! (*О. Довженко.*)

II. 1. Природа—вічне джерело (люд + ської) творчості, (люд + ського) мислення. (*М. Рильський.*) 2. Набираюсь сил од природи, од (сіл + ського) повітря. 3. Сонце запалило зеленим вогнем (кінь + ський) щавель. 4. Бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар на землю своє останнє (багат + ство). (З тв. *М. Коцюбинського.*) 5. Підкотила штанці дітвора, паперові пливуть кораблики до (сусід + ського) лиш двора. (*А. Малишко.*) 6. Гули бджоли, щebetало (птах + ство). (*А. Тесленко.*) 7. (Студент + ське) плем'я — молоде, задьористе, гаряче — штурмує фортеці знань. (*Ю. Яновський.*) 8. (Хват + ський) сержант Василь у (танкіст + ському) комбінезоні, в ребристому шоломі стоїть біля танка і посміхається. (*С. Журахович.*)

37*. Речення перепишіть, розкриваючи дужки. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. (Козак+ське) (пан+ство) походжає в киреях чорних, як один. (*Т. Шевченко.*) 2. Всі казали: "Поки світа сонця, у ярмі (шотланд+ський) люд не буде!" (*Леся Українка.*) 3. Я ж тебе так точнісінько боюсь, як (торік+нього) снігу. (*М. Кропивницький.*) 4. Пив він, зажмуривши очі, великими (кінь+ськими) ковтками. (*Григорій Тютюнник.*) 5. Він сопів, як (коваль+ський) міх... (*М. Коцюбинський.*) 6. Наговорив сім мішків гречаної вовни, а все півтора (люд+ського), що й купи не держиться. (*Б. Грінченко.*)

§ 13. Уподібнення приголосних за місцем творення

Іноді при творенні або змінюванні слів виникає збіг двох приголосних, який важко вимовляється. Тоді, як правило, попередній приголосний уподібнюється до наступного. Ці зміни іноді позначаються, а іноді не позначаються на письмі.

1. Свистячі перед шиплячими переходять у відповідні шиплячі: *сч* — *щ* [шч], *цч* — *чч*, *зч* — *жч*, *здж* — *ждж*. Це відбивається і на письмі: *козацький* —

козаччина [козацьк + ина], батьківський — батьківщина [батьківськ + ина], брязкати — бряжчати [брязк + ати], їздити — їжджу [їзд + у].

Виняток на письмі становлять присвійні прикметники: Параска—Парасчин (хоч вимовляємо [парашчин]), Васька—Васьчин, Мотузка—Мотузчин [мотужчин]. За морфологічним принципом пишуться префікси: розжувати (хоч вимовляємо [рожжувати]), безшумний [бежшумний] (див. § 10, п. 1),—а також слово мисчина [мишчина] (від миска).

1. Звенигородщина [звенигородськ + ина]—співучий куток України. (С.Васильченко.) 2. Дівчатка аж верещали [вереск + али] від захоплення, стрибали навколо сосни. (Ю. Збанацький.) 3. На хмарах горбатих громи роз'їжджають [роз'їзд + ають] возами. (Є. Гуцало.) 4. Лежать по всьому світу вздовж і вшир дороги биті і неїжджені [неїзд + ені] шляхи. (Н. Забіла.) 5. Люди внесли в хату запах пасіки, старої вощини [воск + ини], меду. (В. Гжицький.) 6. Повз Мотузчин [присвійний прикметник] двір як проходив — і не глянув. (А.Головка.) 7. Із піщин [піск + ин] зростають гори, із краплин — могутнє море. (Н. Забіла.)

2. Змінюються також шиплячі перед свистячими та зубні *д, т* перед свистячими і шиплячими. Але на письмі ці зміни не позначаються—такі слова пишемо за морфологічним принципом: дошка—на дошці [дос'ц'і], книжка—у книжці [книз'ц'і], дочка—дочці [доц'ц'і], вчиш—вчишся [ўчис'с'а], вчить—вчиться [ўчиц'ц'а], морочитися—не морочся [мороц'с'а], сусідка — сусідці [сус'ідз'ц'і] — сусідчин [сус'іджчин], тітка — тітці [т'іц'ц'і] — тітчин [т'іччин].

1. Щасливі дні, щасливі ночі, коли при свічці [свічка] лойовій, хоч мерзли пальці, сліпли очі, я так над книжкою сидів. (І. Франко.) 2. У кімнатці [кімнатка] стривожена стоїть Оксана біля вікна. (А. Головка.) 3. На помості набито, мов оселедців [оселедець] у бочці [бочка], якихось людських [люд] істот. (І. Франко.) 4. Лице взялося смагою,— темне, як головешка, а на тій головешці [головешка] білий чуб, як льон. (С. Васильченко.) 5. На грядці [грядка] огірочки і кавуни в рябій сорочці [сорочка]. (М. Стельмах.) 6. Заець сидів перед ними на стежці [стежка], виставивши вуха вгору, як свічки. (О.Гончар.) 7. Була колись шляхетчина [шляхта], вельможная пані... (Т.Шевченко.)

38. Слова запишіть повністю буквами в дві колонки: 1) ті, у яких транскрибовані звуки позначаються за принципом “пиши, як чуєш”; 2) ті, у яких ці звуки позначаються за морфологічним принципом.

Турецький—Туре[ч]чина, доріжка— (на) дорі[з']ці, очевидець— очеви[дз']ця, літає—льо[ч]чик, юшка—(в) ю[с']ці, дудка—ду[дж]частий, оснастити—осна[шч]ений, ляск—ля[шч]ати, юнак+ський — юна[ц']кий, електричка — (в) електри[ц']ці, брязк — бря[ж]чати, об'їзд — об'ї[ж]джати, йдуть — йде[ц']ся, вереск—вере[шч]ати.

Ключ. З перших букв прочитаєте до кінця вислів В. Сухомлинського: “Найпрекрасніше почуття — ...”.

39. Чому подані тут у транскрипції слова можна розшифрувати двоюко: [кас'ц'і] — (в) касці і (в) кашці; [мис'ц'і] — (в) мисці і мишці; [кіс'ц'і] — (на) кісці і кішці?

40*. Перепишіть, замінюючи транскрибовані звуки відповідними буквами.

1. Вечірнє небо закві[ч]чалось весняними хмарками. (С. Васильченко.) 2. Море забли[шч]ало, і вже виразно було видно під місяцем блискучу воду. (І. Нечуй-Левицький.) 3. Серцю ввижаю[ц']ся ті вечори, де я по сте[з']ці збігав із гори, босий, по першій моро[з']цю і глині. (Т. Масенко.) 4. Хвиля за хвилиною накочується на низький пі[шч]аний берег. (О. Донченко.) 5. Я бачив на рі[ц']ці в прозорім льоду зернину пшениці. (Д. Павличко.) 6. В клі[ц']ці є пити, їсти і хороше сісти, та немає волі. (Нар. творчість.) 7. Червона калино, чого в лузі гне[с']ся? (І. Франко.) 8. Козак од'ї[ж]джає, дівчинонька плаче. (Народна творчість.)

41*. Речення перепишіть, замінюючи транскрибовані звуки відповідними буквами. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Він народився в соро[ц']ці, він досяг усього... (Ю. Шовкопляс.) 2. Але він навіть не підозрював, що його план лопне, як обруч на ді[з']ці. (В. Логвиненко.) 3. Можуть скинути з посади одним ро[ж]черком пера (М. Коцюбинський.) 4. Дбали люди, дбали, а тепер що вийшло? Самі ж ро[с]тягли по цуро[ц']ці. (Григорій Тютюнник.) 5. Цей невеличкий сухенький дідок у сви[ц']ці — латка на ла[ц']ці — був жвавий і непосидючий. (Я. Баш.) 6. Він б'є[ц']ся, наче птах у клі[ц']ці... (З. Тулуб.)

§ 14. Спрощення в групах приголосних

Іноді при творенні або змінюванні слів виникає важкий для вимови збіг трьох приголосних, найчастіше зубних. Тоді, як правило, середній приголосний у вимові випадає. На письмі ця зміна позначається не завжди.

1. Групи приголосних *стн* і *стл* спрощуються на *сн* і *сл* у вимові й на письмі: *перстень* — *персня*, *честь* — *чесний*, *пристрасть* — *пристрасний*, *область* — *обласний*, *щастя* — *щасливий*, *користь* — *безкорисливий*.

Винятки становлять:

а) слова *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*, *хвастнути*, *зап'ястний*, у яких *т* зберігається і на письмі, й у вимові;

б) числівники *шістнадцять*, *шістдесят*, *шістсот* і *п'ятдесят*, у яких звук *т* у вимові випадає, але на письмі залишається;

в) прикметники, утворені від іменників іншомовного походження на *ст*: *контрастний*, *баластний*, *форпостний*, *компостний*, *протестний*.

1. Радісна [радість] праця—ознака творчості. 2. Треба битися тут і стояти, як належить **чесним** [честь] людям. (З тв. Ю. Яновського.) 3. Як це неможливо — бути **щасливим** [щастя], коли на світі страждає хоч одна

дитина! (І. Жиленко.) 4. Притихлі явори стоять **безшелесно** [шелест]. (Л.Костенко.) 5. Мати увечері своїм **пестливим** [виняток] голосом нашепче дитині про любов до всього живого. (Панас Мирний.) 6. Вздовж дороги вервечкою розтягнулось **шістнадцять** [виняток] плугів. (М. Стельмах.)

2. Групи приголосних *скн, зкн і шчк* спрощуються на *сн, зн і шк* у вимові й на письмі: *тиск* — *тиснути*, *блиск* — *блиснути*, *брязк* — *брязнути*, *горщок* — *горшка*, *дощок* — *дошка*.

Але немає спрощення в словах *випускний, пропускний, рискнути, вискнути* (від *виск*), *тоскно, скнара, скніти, брезкнути* і споріднених.

В утвореному від іменника *тиск* дієслові допускається двояке написання: *писнути* і (рідше) *пискнути*.

1. Де вони проходили, ніщо не **брязнуло** [брязк], не **тріснуло** [тріск], не **хруснуло** [хрускіт]. 2. Гули під ними соснові **дошки** переправи. (З тв. О.Гончара.) 3. Сонце вже ховалося за жовту гору **дощок** біля вагона. (Григір Тютюнник.) 4. Нестаток, і тяжка робота, і натуга зорали **зморшками** [морщити] чоло. (І. Франко.) 5. Та що його питати: він гав ловив та **витрішки** [витріщатися] продавав. (І. Котляревський.)

3. У вимові й на письмі відбувається спрощення ще в таких словах:

а) *тижня, тижневий* — від *тиждень*;

б) *проїзний, виїзний, під'їзний, наїзник* і под.— із коренем *-їзд*;

в) *серце* — при формі *сердець*;

г) *ченця* — родовий відмінок від *чернець*;

г) *скатерка* — від *скатертина*.

1. Після **кількатижневих** дощів, туманів та мряк вперше стало на годині. (О. Гончар.) 2. Від швидкого бігу калатало **серце**. (В. Собко.) 3. Біла **скатерка** на столі та помиті лави аж сяяли чистотою. (М. Коцюбинський.) 4. Пан звелів коней зупинити коло **заїзного** двору і повів свою молоду у кімнати. (Марко Вовчок.) 5. По **під'їзних** дорогах ешелони везли бетон, залізо і граніт. (Л. Первомайський.)

4. Лише у вимові відбувається спрощення:

а) у групах приголосних *стц, стч*: *невістка* — *невістці* [нев'іс'ці], *невістчин* [нев'ішчин], *хустка* — у *хустці* [хус'ці];

б) у групах приголосних *стськ, нтськ. нтств* (див. § 12, п. 3 б): *турист*—*туристський* [турис'кий], *студент*—*студентський* [студен'с'кий], *студентство* [студенство], *агент*—*агентство* [агенство].

Такі слова пишемо за морфологічним принципом.

1. **Гігантські** [гігант] тіні таємничо затиснулись в ущелині. (О. Гончар.) 2. Як же чудно стало в хаті, неначе у **пустці** [пустка]! (М. Кропивницький.) 3. В великій, як макітра, **хустці** [хустка] Мотря була схожа на довгу швайку з

здоровою булавою. (І. Нечуй-Левицький.) 4. Він вийшов надвір проходитись, побачив **невістчину** [невістка] хату і пригадав усе учорашнє. (Панас Мирний.)

42. Вставте, де треба, пропущені букви г, д, к.. Слова запишіть у дві колонки: 1) у які не вставляли букв; 2) у які вставили пропущені букви.

Швидкіс..ний, якіс..ний, улес..ливий, осві..читися, хвас..ливий, контраc..ний, щас..ливий, блис..нути, аген..ство, волейболіс..ці (давальний відмінок від *волейболістка*), заїз..ний, їж..жу (від *їздити*), учасник, заздріс..ний, ус..ний, випус..ний, стис..нути, щотиж..ня, студен..ський, студен..ство, очис..ний, скатер..ка, буревіс..ник, п'я..десят.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв складеться закінчення вислову В. Сухомлинського: "Дорожить людина тим, у що вона..."

43*. Перепишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

I. 1. Вся сім'я гомонить, кожному хочеться сказати щось радіс..не, кожен почуває себе щас..ливим і повним надій. (Леся Українка.) 2. Чес..ним, хлопчику, будь у труді, у навчанні, у дружбі. (С.Крижанівський.) 3. Недремним будь і пристрас..ним в турботі за мир і щастя людства на землі! (М. Нагнибіда.) 4. Як гаряче плинуть з безвіс..ної далі притьмарених видив нечутні рої! (Л.Первомайський.) 5. Краще я вас на тому тиж..ні виряджу на Запорожжя. От де наука!. (О. Довженко.) 6. Століття — змор..ка на чолі Землі: всесвітні війни, революцій грози. (І. Драч.) 7. І ось—не в строк знялось виття фаши..ського поганства. (П. Тичина.) 8. А потім розмістили їх: в арештан..ську всіх,—лише Давида взяв рудий за руку й повів до флігеля. (А. Головка.)

II. 1. Барвінок цвів і зеленів, с..лався, розстилався. (Т. Шевченко.) 2. Он на стрункій та високій осичині листя пес..ливо тремтить. (М. Старицький.) 3. Розпечене сонце на заході вже шубовс..нуло в Дніпро. (О. Донченко.) 4. І в далеч поплив матіоли солодкий, облес..ливий чад. (М. Бажан.) 5. Сніжну скатер..ку розстелимо в саду. (М. Рильський.) 6. Тиша... Ні птиця не пролітає, ні звір не шелес..не. (О. Довженко.) 7. Ластівки годували чотирьох своїх ластовенят, гніздо їхнє було над самими дверми нашого турис..ського будиночка. 8. Хоч я й був ситий, пообідав у студен..ській їдальні, але мусив пригощатись материними гостинцями. (З тв. Є. Гуцала.)

44. Пригадайте правила, що стосуються написання виділених слів. Знайдіть фразеологізми і з'ясуйте їхнє значення.

1. **Серце мені стиснулося**: ось вони — Карпати! (І.Муратов.) 2. Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од **дошки** до дошки весь часословець і псалтир. (І.Нечуй Левицький.) 3. Без **тижня** день живемо, а він уже з каторжанином зв'язався. (Григорій Тютюнник.) 4. Цей плазував на череві і догоджати звик, начальникові килимом під ноги **слав** язик. (В.Симоненко.) 5. Руське плем'я не терпить чужого **наїзника** й проганяє його при першій нагоді. (Ю.Опільський.)

45 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки у написанні приголосних, повторіть правила, вказані в квадратних

дужках (параграф і пункт).

1. Я вірив правді на землі, я чесно [14.1] мислив і трудився. (П.Грабовський.) 2. Наліво підеш — там достаток буде, направо — спокій, прямо — боротьба [9.3]. (П. Скунць.) 3. Чорна тінь — од підлих людей. Чорну тінь, як фашистську [14.4] свастику, розтопчи [10.1] на землі розпластану [10.1]. (В. Лучук.) 4. Кавказькі [12.1] гори, в млу повіті, чолом підводяться до хмар. (А. Малишко.) 5. Щасливий [14.1] той, хто бачив мрію, але не доторкнувсь її. (Д. Павличко.) 6. Три уперті зморшки [14.2] прорізують чоло. (М. Бажан.) 7. Він був чоловік товариський [12.1], громадський [12.3]. (І.Франко.) 8. Погода стояла тепла і сонячна [11.3]. (Григорій Тютюнник.) 9. Вітер шелестів соняшниками [11.3]. (О. Гончар.) 10. По золотій доріжці [13.2] сонце йшло за горизонт. (В. Лучук.) 11. Легкові [9.2] автомобілі в'їжджають [13.1] прямо під склепіння вокзалу [9.3]. (Л. Дмитерко.) 12. За селом від вогких [9.2] лужків [9.2,4] повіяло солодкою [9.2,4] гіркуватістю вербового цвіту й кори. (М. Стельмах.) 13. Вогкий [9.2] холод зціплював [10.2] кров у жилах, доймав до костей. (М. Коцюбинський.)

ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА І АПОСТРОФА

§ 15. Тверді і м'які приголосні

Приголосні бувають тверді і м'які або пом'якшені. Але не всі і не в усіх позиціях. |

1. Приголосний [й] завжди тільки м'який: *сім'я* [с'ім'я], *сім'ї* [с'ім'ї], *сім'єю* [с'ім'їейу].

2. Зубні (“де ти з'їси ці лини”) бувають тверді і м'які: [д] — [д'], [т] — [т'], [з] — [з'], [с] — [с']. [ц] — [ц'] [дз] — [дз'], [л] — [л'], [н] — [н']. Причому м'якими вони можуть бути в будь-якій позиції — і в кінці слова, і перед наступним приголосним: *мідь, путь, мазь, вісь, тедзь, міць, даль, тінь, ходить, дядько, батько, близько, військо, хвацько, вільно, брунька, заходьте*.

3. Інші приголосні — губні, піднебінні (крім [й]) і задньоротові — у кінці слова і перед наступним приголосним завжди тверді: *голуб, любов, повір, ніч, туш, мовчиш, кажеш; сім'я, в'юн, повірте, відправте, ріжте*.

Вони пом'якшуються лише перед [і] та зрідка перед іншими голосними: *вітер* [в'ітер], *хід* [х'ід], *гілка* [г'іл'ка]; *свято* [с'в'ато), *бюро* [б'уро], *кювет* [к'увет]; *затишишя* [затиш'ш'а], *обличчя* [облич'ч'а], *ніччю* [н'іч'ч'у], *жовчю* [жовч'у], але: *круча, тиша, ходжу*. Проте й тут їхня вимова скоріше тверда, ніж м'яка: [с'в'ято], [б'уро], [к'увет], [затишша], [обличча], [ніччу].

4. М'який приголосний [р'] у деяких діалектах ствердів навіть перед голосними. Проте в літературній мові тут чітко розрізняємо [р] і [р']: *гора — зоря, град — ряд, порада — порядок, шкура — буря, горох — трьох, пором — трьом, крук — крук, друк — друк, перу — порю*.

1. На землю сходить ніч, і **зор'яним** [зор'аним] **рядном** [р'адном] вона вкриває все. (В. Сосюра.) 2. На **бур'янах** [бур'янах] **рясніли** [р'асн'іли]

блискучими діамантами краплі нічного дощу. (С. Васильченко.) 3. Поля зеленіють у **раннім** теплі, і проліском, **рястом** [р'астом] квітують ліси. (П.Воронько.) 4. Рушали по пригоди ми **втрюх** [втр'ох], і всім здавався **трюм** [тр'ом] гайок наш — пущею, а шпак — **тетеруком**. (М. Рильський.) 5. Щось **грюкнуло** [гр'укнуло] так по хаті, що аж шибки **забряжчали** [забр'ажчали]. (Марко Вовчок.) 6. Кипить могутніх будувань **гарячий** [гар'ачий] бунтівничий кратер. (М. Бажан.)

Та це ж просто...

Допитливий. Щоб вивчити цей матеріал, треба мати перед собою таблицю приголосних звуків.

Кмітливий. І потрібно пам'ятати зубні (“де ти з'їси ці лини”) та шиплячі (“ще їжджу”). Пригадуєш нашу розмову біля таблиці приголосних?

46. Запишіть у дві колонки слова, які починаються: 1) на м'який приголосний; 2) на твердий приголосний.

Діл, степ, косар, сію (від *сіяти*), чашка, йод, ярус, тюль, палац, юнак, щастя, лялька.

Ключ. З останніх букв прочитаєте закінчення вислову О. Довженка: “Немає в світі нічого радіснішого й приємнішого, ніж...”

47. Запишіть у три колонки слова, що кінчаються: 1) на м'який приголосний; 2) на твердий нешиплячий; 3) на твердий шиплячий.

Спориш, промінь, іній, спалах, абзац, заметіль, мороз, одяг, новоселець, екіпаж, борщ, алюміній, голос, електропіч, очерет, ймовірність.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів давньогрецького філософа Фалеса Мілетського.

48*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Там за нічч(у,ю) голубою світить вечор(а,я) зор(а,я). (А. Малишко.) 2. Десь із темними ноч(а,я)ми, з тихими реч(а,я)ми встала казка сивоброва. (А.Малишко.) 3. Хрипло кр(а,я)каючи, боком пролетів гр(а,я)к. (О. Копиленко.) 4. Свистав вітер, гр(у,ю)каючи віконницями. (І. Франко.) 5. Бр(у,ю)к був такий розбитий, що шофер об'їждж(а,я)в його узбічч(а,я)м. (О. Копиленко.) 6. На городі, поміж гр(а,я)дками бур(а,я)ків, моркви й усякої городини, вилися доріжки. (І. Нечуй-Левицький.) 7. Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вр(а,я)ж(а,я)є своїм безмежж(а,я)м, блиском, сліпучістю. 8. Зосталася Яресьчиха з тр(о,ю)ма дітьми. (З тв. О. Гончара.)

§ 16. Вживання м'якого знака

М'якість приголосних перед голосними [а], [у], [е], [і], [о] позначаємо відповідно буквами *я, ю, є, і, ь*: [син'а] *синя*, [син'у] *синю*, [син'е] *синє*, [син'і] *сині*, [син'ого] *синього*.

Для позначення м'якості приголосних у кінці слова і перед наступним приголосним служить буква *ь*. При цьому треба мати на увазі, що м'якими в цій позиції можуть бути лише зубні приголосні (див. § 15, пп. 2, 3). Отже, й м'який

знак тут можна ставити лише після семи букв *д, т, з, с, ц, л, н* (“де ти з’їси ці лини”).

1. У кінці слова м’якість зубних приголосних завжди позначаємо м’яким знаком (за фонетичним принципом): *молодь, мить, скрізь, звідкілясь, вітрець, жаль, осторонь*.

Причому в дієсловах перед часткою *-ся (-сь)* м’який знак зберігається: *будують — будуються, стань — станься і станьсь, піднось — підносься* (але: *піднісся, бо підніс*).

1. Я — **українець**. З юних літ мене **пісень** навчила мати, які **чарують** цілий світ! (*І. Нехода*.) 2. Ти теплу **ніжність** до людини узяв, як хліб, у творчу **путь**. (*М. Рильський*.) 3. Той **смерть** навіки поборов, хто на її **ненависть** мав **любов**. (*Д. Павличко*.) 4. Сьогодні я такий бадьорий, од кроків **котиться** луна. (*В. Сосюра*.) 5. Мріє, **станься** живою! (*Леся Українка*.) 6. Чого **тепер** не **роблять** люди? (*Л.Глібов*.)

2. У середині слова м’якість зубних приголосних позначається м’яким знаком лише перед твердими нешиплячими: *ідьте, боротьба, призьба, товариський, козацький, ненька*.

Причому м’який знак у таких словах завжди зберігається:

а) при відмінюванні: у *боротьбі, у жменьці, неньці, товариські, козацькі*; але: [мас’ц’і] *масці*, бо *маска*; [хатин’ц’і] *хатинці*, бо *хатинка*;

б) в утворених від них присвійних прикметниках: *неньчин, Таньчин, Зіньчин, Прісьчин*; але: *Маланчин*, бо *Маланка*.

1. Живи, народу **вільне** слово, над прахом **царських** корогов. (*М.Рильський*.) 2. А тим часом **запорозьку** зброю виніс батько із комори. (*Т.Шевченко*.) 3. В нашій славіній **сторононьці** [*сторононька*] невичерпних сил народ! (*П. Тичина*.) 4. Тяжко жити без милого і в своїй **сторонці** [*сторонка*]! (*І.Котляревський*.) 5. Ріс же той хлопчик при **неньці** [*ненька*] коханій, що обіцяла ясну долю і славу дитині жаданій. (*Леся Українка*.) 6. Все небо вже в осінній **синьці** [*синька*], у **павутинці** [*павутинка*] вся земля. (*Л.Первомайський*.) 7. Мати дістала з гардероба демісезонне **доньчине** [*донька*] пальто. (*О. Гончар*.) 8. В передпокої, в кутку на **скриньці** [*скринька*], сидить зіщулившись хлопчик. (*О.Донченко*.) 9. Варя принесла їй синеньких пролісків з гаю, поставила на столику в **склянці** [*склянка*]. (*І.Кириленко*.)

3. Перед постійно м’якими, пом’якшеними і шиплячими м’який знак не ставиться: [с’в’ато] **свято**, [дз’в’акнути] **дзвякнути**, [с’н’іг] **сніг**, **велетенський** (хоч **велетень**), **кінський** (хоч **кінь**), **безбатченко** (хоч **батько**), **промінчик** (хоч **промінь**).

Проте як виняток м’який знак у цій позиції ставиться:

а) після букви *л*; *читальня, гуцульський, Гуцульщина* (але: [гол’ц’і] *голці*, бо *голка*; [рибал’ц’і] *рибалці*, бо *рибалка*);

б) у словах *тьмянний, різьбяр, няньчити, бриньчати*, а також *женьшень*,

1. **Сміх** матері, і **спів** її, і **крок** на **дні** душі живуть в погаслих звуках. (Л.Первомайський.) 2. Заходилися **цвірінчати**, джерготіти, путькати **різні** птахи. (Ю. Яновський.) 3. Під піччю **цвірінькав** **цвіркун**. (О. Десняк.) 4. Соловейко в темному гаї перший **промінчик** сонця вітає. (Л. Забашта.) 5. Неподалік дзьобаті крани — як **велетенські** журавлі. (В. Лучук.) 6. Хлопчаки замурзаними **пальцями** глобус обертають, наче сонях. (Б. Олійник.) 7. Дід чомусь став маленький, **меншенький** від мене. (О. Довженко.) 8. Ще малою все **няньчила** [виняток] сусідських дітей, і її називали маленькою мамою. (О.Копиленко.) 9. Каміння вилискувало проти місяця холодними **тьм'яними** [виняток] скалками. (О. Гончар.)

4. Після букв, що позначають губні, піднебінні і задньоротові, м'який знак не ставиться: *кров, сім, ідеи, повір*, (багато) *облич* (хоч *обличчя*), *роздоріж* (хоч *роздоріжжя*), *зір* (хоч *зоря*), *бур* (хоч *буря*); *поставмо, насипмо, гіркий, ларки* (хоч *ларьок*), *чотирма* (хоч *чотирьох*).

Після *р* м'який знак ставимо лише перед *о* та як виняток у псевдонімі *Горький* (хоч вимовляємо твердо: [горкий]).

1. Вітчизни **любов** завжди слідом іде за тобою. (З. Гончарук.) 2. Я бачила, як гинуло найкраще, як родичі мої гнили по **тюрмах**. (Леся Українка.) 3. Життя не нива, ні, воно дорога від **бур** — до **зір**. (Л. Дмитерко.) 4. **Тішся**, дитино, поки маленька, ти ж бо **живеш** навесні. (Леся Українка.) 5. Береться мудрість не із заповітів, а із шукань і помилок **гірких**. (І. Кочерга.)

Та це ж просто...

Допитливий. М'який знак у кінці слова після зубних ставити просто: чуєш м'яку вимову — пиши. Важче з ним у середині слова: хоч і чуєш м'якість, а ти ще подумай, чи ставити його тут, чи ні.

Кмітливий. А я собі це спростив до формул: *ньк, нсь, ниш*, де буквою *к* позначив твердий нешиплячий, буквами *сь* — м'який, буквою *ш* — шиплячий, а буквою *н* — будь-який зубний. Отже, м'який знак маю право ставити лише перед твердими нешиплячими. Правда, є ще винятки та буква *л*, після якої м'який знак ставимо й перед м'якими, пом'якшеними та шиплячими.

49. Запишіть у дві колонки слова, що кінчаються: 1) на зубний приголосний; 2) на інший приголосний.

Поріг, намет, агрус, рукав, обрій, фах, йод, віз, автомобіль, жетон, екіпаж, сагайдак, чебрець, інжир, яструб, адмірал.

Ключ. З перших букв прочитаєте початок вислову Хосе Марті, який закінчується словами: "... — *бути людиною*".

50. Запишіть слова в дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Кавказ..кий, тюр..ма, астрахан..ський, різ..бяр, арал..ський, камін..чик, ремін..чик, щіл..ний, емул..сія, мален..кий, електропаял..ник, астрахан..ці,

щонаймен..ший, нян..чити, економіч..ний, шахтарс..кий, емал..ований.

Ключ. З перших букв прочитаєте крилатий вислів.

51. Подані іменники стоять у давальному відмінку однини (кому? чому?). Усі приголосні перед *-ці* вимовляються м'яко. Запишіть слова в дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Квіт..ці, жін..ці, квітон..ці, бджіл..ці, очеретян..ці, жмен..ці, гус..ці, свин..ці, галуз..ці, стеблин..ці, кізон..ці, мис..ці, однокол..ці (*візок на двох колесах*), внучен..ці, снігурон..ці, колис..ці, оболон..ці, нян..ці, тріс..ці, сопіл..ці.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв повинен скластися початок вислову В. Сухомлинського: "...— *то найвища людська освіченість*".

52. Чому в словах *уманський*, *Уманщина* після *н* м'який знак не пишемо, хоч *Умань*, а в словах *гуцульський*, *Гуцульщина* після *л* пишемо м'який знак, хоч *гуцул*?

Чому в кінці слова *століть* (від *століття*) є м'який знак, а в кінці слова *сторіч* (від *сторіччя*) немає?

Чому в місцевому відмінку в слові *в скриньці* пишемо м'який знак, а в слові *в хатинці* він не потрібен?

53. Яка різниця в значенні слів *бенгальці* і *бенгалці*? А які два різні значення може мати слово *вихованці*?

54*. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак.

I. 1. Мій народ головою підніс..ся вище тисячі стратосфер. (*П. Тичина.*) 2. Ми мостимо дороги людям грядущих золотих сторіч..! (*Д. Павличко.*) 3. Яке глибоке щас..тя — жить, быть гідним імені людини, народу й людс..кос..ті служити! 4. Велетен..с..кі бачу цілі я на обр'ях с..вітів. 5. На сон..ці ясени горят.., спадают.. ягоди з шовковиц.. . (З тв. *М.Рильського.*) 6. Зеленийся, рідне поле, україн..с..ка ниво! (*І.Франко.*) 7. Запарувала рілля, т..мяно заблищали на сон..ці одвернуті лемешами скиби землі. (*Григорій Тютюнник.*) 9. Нема ц..віту на всім с..віту, лиш на ягідон..ці, нема мені ніде ліпше, як при матінон..ці. (*Нар. творчість.*)

II. 1. Вклонімося жін..ці, її материн..с..кій величності, її беззахиснос..ті і силі, яку не здолати. (*Л. Забашта.*) 2. Все залежит.. від люд..с..ких зіниц..: в широких відіб'єт..ся вся епоха, у звужених — збіговис..ко дрібниц.. . (*Л.Костенко.*) 3. Відгодована зліс..т.., і хитріс..т.., і закута в броню брехня атакуют.. добро і щиріс..т.. серед ночі й білого д..ня. (*В. Симоненко.*) 4. Я бачила, як гинуло найкраще, як родичі мої гнили по тюр..мах і як високе низ..ко упало. (*Леся Українка.*) 5. Народ ніяк не стане нян..читись з таким, який йому чужий. (*П. Тичина.*) 6. Простен..кі сіл..с..кі байки, як дрібні, тонкі корін..чики, вкорінюют.. у нашій душі любов.. до рідного слова. (*І. Франко.*) 7. В просторій кімнаті з чотир..ма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. (*М. Коцюбинський.*) 8. На зоряному тлі побачив Давид її, Зін..чине, змучене й зрадїле обличчя. (*А. Головка.*)

III. 1. Кружал..цем ядровитої цитрини з блакиті сонце скочується вниз. (*Д. Павличко.*) 2. Розт'юхкався соловейко на калинон..ці, щос.. не спит..ся серед ночі сиротинон..ці. (*П. Грабовський.*) 3. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чалис..

жита і починалас.. лука. (М. Коцюбинський.) 4. Озеро схоже на велетен..с..ку плас..ку чашу. 5. Учора в лузі пас..ся білий кінь— поміж проміння, ластівок і квітів. (З тв. Є. Гуцала.) 6. Під вікном билис.. і ц..вірін..кали горобці. (М.Коцюбинський.) 7. На тину ц..вірін..чат.. веселі горобці. (О. Підсуха.) 8. Ми в ірпін..с..кій заплаві з вудками по росистій стежині йдемо. (П. Воронько.)

55. Пригадайте правила, що стосуються вживання чи невживання м'якого знака після виділених букв. Знайдіть фразеологізми і з'ясуйте їхнє значення.

1. Історія — це **святая святих** народу, недоторканна для злодійських рук. (О.Довженко.) 2. У Кирила золоті руки! Він і **швець**, і **жнець**, і в дуду **грець**. (О.Копиленко.) 3. А ти чого сидиш в **чотирьох** стінах? Така погода, а він сидить. (Панас Мирний.) 4. Кажуть, що в глупу ніч буває така година, коли засинає все на світі. (І.Нечуй-Левицький.) 5. Виймай свій **гостинець**, та гляди, щоб поділив на частини — усім порівну — ні більш ні менш. (Г.Квітка-Основ'яненко.)

§ 17. Вживання апострофа

Апостроф ставимо лише перед *я, ю, е, ї*. Він вказує, що ці букви позначають два звуки [йа], [йу], [йе], [йї] (див. § 3, п. 4), а попередній приголосний вимовляється твердо, пор.: [зйава] **з'ява** і [з'аблик] **з'яблик**.

1. Апостроф ставимо перед *я, ю, е, ї* після губних *м, в, п, б, ф* (“мавпа Буф”), якщо ці губні стоять:

а) на початку кореня: **в'язка**, **зв'язати**; **в'юн**, **зв'юнитися**, **п'ять**, **вп'ятьох**; **м'який**, **розм'якнути**;

б) після голосного або *р*: **здоров'я**, **риб'ячий**, **солов'ї**, **солов'єм**; **черв'як**, **сурм'яний**, **арф'яр**.

В інших випадках після губних апостроф не ставимо: **свято**, **цвях**, **тьмянний**, **мавпячий**, **морквяний**, **бруквяний**.

1. Шануйте відвагу і **пам'ять** святу бійців, що кайдани порвали. (М.Нагнибіда.) 2. Любить свій край — це значить все любити, у чім його **свiate ім'я** живе. (В. Сосюра.) 3. Залізо **б'ють** і гнуть прекрасну мідь в горбатих **м'язах** руки чоловіка. (М. Бажан.) 4. Ми **сп'яніли** [п'яний] від **духмяного** подиху поля. (Ю. Збанацький.) 5. Зорі сплять на холодних, морозами **зв'ялених** [в'ялити] травах. (Л. Первомайський.) 6. Не **зів'януть** квітки, не погаснуть огні, шле привіт нам весна **солов'їна**. (В. Сосюра.) 7. Ніколи перше не почував я так ясно **зв'язку** [в'язати] з землею, як тут. (М. Коцюбинський.) 8. **М'яка**, з **торф'яною** кришкою земля пружинила під колесами. (М.Стельмах.)

2. Апостроф ставимо перед *я, ю, е, ї* після *р*, якщо далі у вимові чується звук [й]: [бурйан] **бур'ян**, [суз'ірйа] **сузір'я**, [карйер] **кар'єр**, [мат'ірйу] **матір'ю**, але: [бур'ак] **бур'як**, [зор'а] **зор'я**, [гар'ачий] **гар'ячий**. —

1. Без людської праці вся земля від краю до краю заросла б **бур'янами** [-рйа-]. (О. Донченко.) 2. Вела дорога на **узгір'я** [-рйа] знань. (Л. Дмитерко.) 3.

Над ставом по **взгір'ю** [-р'йу] — темний сад. (*А. Головка*). 4. Сизий димок виривається з чорного **димаря** [-р'а] і **кучеряво** [-р'а-] розвивається в прозорчатому повітрі. (*Панас Мирний*.) 5. Нема там добра, де **порядку** [-р'а-] нема. (*Нар. творчість*.)

3. Апостроф ставимо перед *я, ю, є, ї* після префіксів, які кінчаються на приголосний (**від-, під-, над; перед-, роз-, без-, з-, в-, об-, між-**): **від'ємний, під'юдити, роз'єднати, без'ядерний, з'їзд, між'ярусний, перед'ювілейний**.

Це правило стосується й складних слів, у яких перша частина закінчується на приголосний: **пів'яблука, дит'ясла, Мін'юст**.

1. Життя—як вокзал. Хтось приїжджає, хтось **від'їжджає**. (*Л. Костенко*.)
2. Пісня не заспокоювала, а, навпаки, ще дужче **роз'ятрувала** їй душу. (*А.Шиян*.) 3. Кілька разів кінні **роз'їзди** противника **з'являлися** на виднокрузі. (*О. Гончар*.) 4. І океанів тих немає, щоб вірні **роз'єднать** серця. (*М. Рильський*.)
5. Вечором я не чую під собою землі і біжу в **дит'ясла** по сина. (*С. Чорнобривець*.)

Та це ж просто...

Допитливий. Коли після губних, *р* або після префікса, що кінчається на приголосний, чуєш звукосполучення [йа], [йу], [йє], [йї] — став перед буквами *я, ю, є, ї* апостроф. Бо ж апостроф, власне кажучи, позначає звук *й*.

Кмітливий. Бачиш, звук *й* іноді чується й там, де апострофа не треба ставити, як, наприклад, у слові *мавпячий* [маўпйачий]. То я на вживання апострофа зокрема після губних склав собі таку схему: (з)в'я, ов'я, рв'я, але свя, де в—будь-який губний, (з) — префікс, о — будь-який голосний, с — будь-який приголосний, що не належить до префікса.

56. Запишіть слова в дві колонки: 1) ті, у які вставили апостроф; 2) ті, які пишуться без апострофа.

1. Дев...ятсот, серм...яга, хутор...янин, зв...язок, духм...яне, пор...ядок, бур...ян, без...язикі, тьм...яно, цв...ях, присв...ята, реп...ях, п...ятдесят, з...ясовано, Солов...йов. 2. Медв...яний, п...ятсот, арф...яр, посер...йознішав, дзв...якнути, розв...язано, помор...янин, св...ято, сузір...я, харків...янин, вар...яг, від...їзд, різьб...яр, мавп...яча, роз...ятрити, при...їзд.

Ключ. З останніх букв прочитаєте назви віршів: 1) В. Сосюри; 2) М. Рильського.

57*. Перепишіть, вставляючи, де треба, апостроф.

І. 1. Всі квіти зберу у дніпрових гаях, зв...яжу у вінки і букети. (*М.Нагнибіда*.) 2. Чорнолісся п...янок духм...янить доспілою суницею. (*М.Стельмах*.) 3. Як гарно дихається — п...єш повітр...я, мов тепле молоко. (*М.Коцюбинський*.) 4. Бджоли сонячним дощем падають на медв...яний лан. (*М.Стельмах*.) 5. Ластівки щебечуть попід стріхою, білим пір...ям гнізда перев...ють. (*А. Малишко*.) 6. Цвіли бузки? То солов...ї цвіли сузір...ям грон, пахучим синім димом. (*Є. Гуцало*.) 7. Застоялись у високім бур...яні густі пахощі прив...яленого сонцем долину. (*О. Гончар*.) 8. Чується подих тропічної тьм...яної, п...яної ночі. (*М. Рильський*.) 9. Ой, зв...язала дівчинонька рутв...яний вінок,

закрасила голівоньку, пішла у танок. (*І. Манжура.*)

П. 1. Старий Дніпро замигтів у його пам'яті своїм вічним св'ятковим простором. (*О. Довженко.*) 2. Лиш по пам'яті в людині впізнає Людину світ. (*Б. Олійник.*) 3. Коли черв'як торкнувся плоду, той плід зривається з гіллі. (*О. Підсуха.*) 4. Як не б'юся я з годинами люто, час мене переможе в бою. (*В. Сосюра.*) 5. Восени розумнішою стає людина і ще м'якшим—трави прим'ятої шовк. (*М. Рильський.*) 6. Поезія — це св'ято, як любов. (*Л. Костенко.*) 7. Сприймати світ всер'йоз — твоя повинність. (*І. Драч.*) 8. Кам'яну голову хоч об мур товчи — не пом'якшає. (*Григорій Тютюнник.*) 9. У всякому подвір'ї своє повір'я. (*Нар. творчість.*)

58*. Речення переписіть, вставляючи, де треба, апостроф. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Це була маленька на зріст, підстрижена по-хлоп'ячому дівчинка, яка лише минулого літа з'явилася на горизонті. (*В. Земляк.*) 2. Горіли червоним полум'ям пишні мастки, сотнями тікали до козаків селюки — хлопи, яким у печінки в'їлася панська неволя. (*М. Пригара.*) 3. Заморивши черв'яка, козацтво повело розмову. (*О. Стороженко.*) 4. Не миль очей йому і м'яко не стели: доб'ється правди він. (*М. Рильський.*) 5. Стрічаю я Солов'їху; йде вона з церкви — така св'ята та божа. (*І. Нечуй-Левицький.*) 6. Кожен вишукує товариша по своєму пір'ю. (*Панас Мирний.*) 7. А що вже Ясень гар'ячий на руку — іншого й не згадаєш такого. (*Ю. Бедзик.*)

§ 18. М'який знак і апостроф в іншомовних словах

В іншомовних словах м'який знак і апостроф вживаються в основному так само, як і в українських: *асфальт, шагрень, пномпенський* (хоч *Пномпень*); *об'єкт, прем'єра, кур'єр*. Але тут є й свої відмінності.

1. В іншомовних словах м'яким знаком позначається м'якість зубних приголосних також перед *й, я* [йа], *ю* [йу], *є* [йе], *ї* [йі]: *батальйон* [-л'йон], *каньйон* [-н'йон], *монтаньяр* [-н'йар]. *Ньютон* [н'йу-], *портъєра* [-т'йе-], *рельєф* [-л'йеф].

Проте в українських іменах (хоч вони й іншомовного походження) відповідно до вимови м'який знак перед *я* не пишемо: *Тетяна* [-т'а-], *Уляна* [-л'а-], *Наталя*. *Омелян*, *Касян* [-с'а-], *Севастян* [-т'ан].

1. Летить, мої пісні, на крилах *марсельєзи* [-л'йєзи]. (*В. Сосюра.*) 2. *Мільйони* [-л'йони] свічок на каштанах звучать, наче дзвони ясної весни. (*Л. Горлач.*) 3. Тихо спустивши *портъєри* [-т'йєри], день переходить в останню фазу. (*Б. Олійник.*) 4. А вгорі золотим *медальйоном* [-л'йоном] теплий місяць над морем пливе. (*В. Сосюра.*) 5. Тихо пливе блакитними річками *льон* [л'он]. (*М. Коцюбинський.*) 6. Жінкам було наказано варити обід, і *Уляна* [ул'ана] з Юлею порядкували біля казана. (*Григорій Тютюнник.*) 7. *Браконъєр* [-н'йєр] хитрий, а ми ще хитріші. (*Є. Гуцало.*)

В іншомовних словах апостроф перед *я, ю, є, ї* ставиться не тільки після губних та *р*, а й після шиплячих та задньоротових, якщо після них чується звук [й]: *комп'ютер* [-пйу-], *Дансм'юр* [-мйур], *бар'єр* [-рйєр], *миш'як* [-шйа-], *Руж'є* [-жйє], *Х'юстон* [хйу-], *Рейк'явік* [-кйа-], *Г'ята* [гйа-].

Як виняток після зубних апостроф ставиться в таких словах: *ад'ютант*, *ін'єкція*, *кон'юнктивіт*, *кон'юнктура*.

1. **Ад'ютант** [виняток] приніс карту і розстелив її на столику. (*Ю.Бедзик.*) 2. Записав газетяр **інтерв'ю** [-вйу] — про дні бойові, про героїв плацдарму. (*І. Нехода.*) 3. Я знаю, що бійця нащадки спом'януть і нашу віру й кров знесуть на **п'єдестали** [пйє-]. (*А. Малишко.*)

3. Апостроф в іншомовних словах не ставиться перед *я, ю*, якщо ці букви позначають пом'якшення попереднього приголосного (запозичення переважно з французької мови): *бюро* [б'у-], *бязь* [б'а-], *пюре* [п'у-], *кювет* [к'у-], *рюкзак* [р'у-], *манікюр* [-к'у-].

Проте, відповідно до фонетичних законів нашої мови, у вимові в таких словах може виступати й звук [й]: [бйуро], [бйаз'] і т.под. Цього не враховано в правописі.

1. Два **бюсти** [б'у-] —рядом: Гус великий, пророк землі— Сковорода. (*А.Малишко.*) 2. Музики розставили свої **пюпітри** [п'у-], порозкладали ноти. (*І.Нечуй-Левицький.*) 3. В **бюро** [б'у-] перепусток сива жінка перевірила їхні документи. (*В. Кучер.*) 4. Ніби на **гравюрі** [-в'у-] Хокусаї, ліс грабовий золотом цвіте. (*М. Рильський.*) 5. Кохати — нові землі відкривати, **нюанси** [н'у-] свіжі і відтінки нові. (*І. Драч.*)

Та це ж просто...

Кмітливий. Отже, в словах іншомовного походження м'який знак перед *й, я, ю, є, ї* ставимо лише після зубних ("де ти з'їси ці лини"), після інших приголосних можна ставити хіба що апостроф.

Допитливий. Але не забувай про винятки, коли ставиться й не ставиться апостроф.

59. Назва столиці Лаосу по-російському пишеться *Вьєнт'ян*, по-українському — *В'єнт'ян*; назва місцевості у В'єтнамі по-російському — *Дьєнб'єнфу*, по-українському — *Дьєнб'єнфу*. Чому по-українському не можна ці назви написати так само з двома м'якими знаками, як у російській мові?

60. Узяті з російськомовного "Малого атласа мира" географічні назви запишіть по-українському в три колонки: 1) з м'яким знаком перед *й, я, ю, є, ї*; 2) з апострофом; 3) без м'якого знака і без апострофа. При цьому майте на увазі, що в російській мові м'який знак перед *я, ю, е, и* вказує, що ці букви позначають два звуки: [йа], [йу], (йє), [йі], а буквосполучення *ьо* читається як [йо] після м'якого приголосного.

Тисаф'юред, Ейдф'юрд, Танган'юка, Реюньон, Дансм'юр, Уаль'юга, Рюк'ю, Пяндж, Д'юрант, Орок'юета, Ир'юна, Ньюпорт, Лонг'юю, Н'юрнберг, Он'юн, Нам'юр, Амудар'юя, Щель'юбож, Юр'юя, Ям'юся, М'юнхен, Ин'юяка.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів давньоримського поета Горация.

61*. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак або апостроф.

1. Ось тут Тарас ходив у школу до д..яка. (*О. Гончар.*) 2. Це ж після війни рани ми свої лікуєм. Ще міл..йон віків звікуєм. (*П. Тичина.*) 3. Мчить крізь теплі ночі і світанки на кур..єрській швидкості життя (*Д. Луценко.*) 4. Понад самим к...юветом виструнчились гінкі стебла, однакові, незліченні, як солдати. (*О. Гончар.*) 5. В тумані С..єрри [с'їе-] танк стоїть, немов страшна примара. (*Д. Павличко.*) 6. Ел..ясберг [ел'їас-] сидів кінець столу дуже розв..язно й хазяйновито. (*І. Ле.*) 7. О марсел..єзо [-л'їе-], бий в серця черстві, холодні, глухих, сліпих під прапори скликай. (*О. Олесь.*) 8. Мокрий холод заліг на дні кан..йону. (*П. Загребельний.*)

62. До поданих іншомовних слів доберіть українські відповідники або синоніми і запишіть їх у тому самому порядку.

П'єдестал, офтальмолог, дантист, реанімація, інтерв'ю, агітація, ідея, інтер'єр, порт'єра, дискусія, акт, ательє, фотографування, бюро, гравюра, космос, рефрижератор.

Відповідники: думка, суперечка, розмова, умовляння, вчинок, майстерня, внутрішність, дереворит, завіса, підніжжя, зйомка, стіл, всесвіт, оживлення, льодовня, зубний лікар, очний лікар.

Ключ. З других букв записаних слів має скластися початок вислову Т. Шевченка: "..., *й свого не цурайтесь*".

63 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на позначення м'якості приголосних і на вживання апострофа, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Хвилясто здіймаються [16.1] лагідні київські [16.2] узвишшя [15.3], прорізувані спадистими ярами. (*П. Загребельний.*) 2. Мені здається [16.1], що стою на дні у велетенському [16.3], глибочезнім морі... (*Д. Павличко.*) 3. Море шурхало мільйонами [18.1] дрібних камінчиків [16.3]. (*М. Трублаїні.*) 4. Деся [16.1] удалині, на протилежному березі, у бур'янній [15.4] каламуті тьмяним [16.3; 17.1] сузір'ям [17.2] ряхтіли [15.4] вогні заводів (*Я. Баш.*) 5. Он сонечко світить [16.3] надворі, сніг [16.3] біліє, виблискує, цвірінчать [16.3; 16.1] горобці. (*А. Тесленко.*) 6. З'явилися [17.3] проліски, ніжні, тендітні. (*І. Нехода.*) 7. Всі дерева навкруги тепер біло-рожеві, м'які [17.1], святкові [17.1]. (*О. Гончар.*) 8. Садів рум'яний [17.1] цвіт [16.3] обсипався духмяно [17.1]. (*В. Сосюра.*) 9. Мала пташка, невеличка по доріженьці [16.2] скаче. (*Народна творчість.*) 10. Осінні вечори прозорі, як янтар [15.3]. 11. Переді мною світліла пройма дверей, завішана порт'єрою [18.1]. (*Р. Іваничук.*) 12. Як рясно [15.4] пересипані оповідання й повісті [16.3] Горького [16.4] приказками, прислів'ями [17.1]. (*М. Рильський.*) 13. З надіями людськості [16.2] зв'язаний [17.1] у вічний вузол на вічність, зводжу розбухлими м'язами [17.1] свою історичність. (*В. Лучук.*)

§ 19. Подовжені приголосні і позначення їх

В українській мові приголосні звуки можуть подовжуватися.

Подовжуються звичайно зубні та шиплячі: *знання, віддаль, беззмінний, життя, обличчя, збіжжя*.

Подовжені приголосні вимовляються трохи протяжніше, ніж звичайні, і на письмі позначаються подвоєними буквами: *беззахисний, старанний, відкриття, бездоріжжя*.

Але подвоєні букви не завжди читаються як подовжені звуки: *міськком* [м'іс'ком], *страйкком* [страйком], *Вінниччина* [в'інничина], *возз'єднаний* [воз'єднаний]. Найчастіше це трапляється в іншомовних словах: *Голландія* [голан'д'їя], *Калькутта* [кал'кута], *Ясси* [йаси], *меккський* [мекс'кий] (але: *Мекка* [мекка]).

64. Прочитайте вголос, правильно вимовляючи подовжені і неподовжені приголосні.

Стінна (*газета*) — стіна; картинна (*галерея*) — картина; змінна (*величина*) — зміна; в картоплинні — в картоплині; в павутинні — в павутині; туманні — в тумані; санний — сани; страшенний — зелений; осінній — синій; нескінченний — нескінчений.

65. Прочитайте речення, правильно вимовляючи подовжені приголосні.

1. Минула тривожна **беззоряна** ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав **відділятися** світанок. (*М. Стельмах.*) 2. Грала **промінням**, ясним самоцвітом **порання** роса. (*Леся Українка.*) 3. **Народження** дня наближалось повільно, в **мовчанні**, і дихала легко земля, як завжди на **світанні**. (*Л.Первомайський.*) 4. Я морем співів **розіллюся** і в кожную пісню **увіллю** весь жар, всю кров мою. (*О. Олесь.*) 5. Де б я не був, а все ж думками лечу в **Донеччину** свою. (*В. Сосюра.*)

§ 20. Подовжені м'які приголосні

1. Подовжуються м'які зубні і пом'якшені шиплячі приголосні, якщо вони стоять між двома голосними:

а) в іменниках середнього роду: *знаряддя, чуття, галуззя, колосся, знання, затишшя, обличчя, бездоріжжя*; але в назвах молодих істот подовження немає: *теля, гуся, щеня*;

б) в орудному відмінку однини іменників III відміни: *тінь— тінню, сіль— сіллю, мазь— маззю, мідь— міддю, ніч— нічю, подорож— подорожжю, туш— тушию*;

в) у словах *Ілля, суддя, стаття, породілля, рілля, зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню*.

Подовжується м'який приголосний і в дієслові *ллю* та його похідних.

У похідних словах подовження між двома голосними зберігається: *життя— життєвий, життєвість, життєрадісний; суддя— суддівський,*

суддівство. Але подовження не зберігається в словах: *стаття* — (багато) *статей*, *життя* — *життєвський*, *стаття* — *постаттєвий*.

1. Зведись, чоловіче, під небо **світання**, на повний свій зріст, на велике **зростання**. (М. Бажан.) 2. Тільки праця дає **відчуття** повноти і справжності **життя**. (Ю. Мушкетик.) 3. Відчувши ласку сонця й вітерця, промерзле в **ріллях** проросте **насіння**. (Л. Первомайський.) 4. Трава в покосах в'яне й просихає, і пахощі, як **життєдайний** струм, у груди **ллються**. (М. Рильський.) 5. На дальніх **узбережжях** снять в задумі тихі верби. (П. Усенко.) 6. Небо сміялося своєю чистою, глибокою **блакиттю**. (І. Франко.) 7. Розлилися гони пишними житами, забуяли **повінню** пшениць. (П. Воронько.) 8. **Життя** — це рух. (Л. Дмитерко.)

2. Якщо м'який приголосний стоїть не між двома голосними, то подовження не відбувається: *життя* — *щастя*, *знання* — *знань*, *багаття* — *багать*, *Поділля* — *подільський*, *ніччю* — *жовчю*, *Побужжя* — *Поволжя*.

1. З пісні в світі виросло **безсмертя**. (Є. Летюк.) 2. Хай же вічно красується **доблестю** наша земля! (О. Довженко.) 3. Світлою **радістю** повниться серце моє. (П. Дорошко.) 4. Двадцятий вік — вік **звершень** і задуми, вік **роздоріж**. (Р. Братунь.) 5. Рябіло в очах від безлічі людських **облич**. (П. Загребельний.) 6. Йдемо крізь бурю, спеку, лід, розвідники **століть**. (П. Дорошко.)

66. Запишіть слова, розкриваючи дужки, в дві колонки: 1) ті, у яких букви, що в дужках, подвоюються; 2) ті, у яких вони не подвоюються.

Заня(т)я, (багато) столі(т)ь, (перед) могутніс(т)ю, бездорі(ж)я, (покритий) ема(л)ю, зра(н)я, дозві(л)я, (з) учас(т)ю, І(л)іч, (л)ється, тюле(н)ячий, осер(д)я, (з) лю(т)ю, коше(н)я, яка(н)я.

Ключ. З перших букв прочитаєте другу частину прислів'я: "З праці радість,..."

67. Запишіть слова, розкриваючи дужки, в три колонки: 1) з апострофом; 2) з подвоєнням букв; 3) без апострофа і без подвоєння букв. (Слова, позначені зірочкою, стоять в орудному відмінку).

Взаємніс(т)ю, спіра(л)ю*, стер(в)ятник, смер(т)ю*, Придніпро(в)я, Полі(с)я, щас(т)я, вче(н)я, ви(л)ються, сльозливіс(т)ю*, вер(ф)ю*, О(б)ю* (річкою), Повол(ж)я, зна(н)я, ма(з)ю*, ста(т)я, Заполя(р)я, огрубіліс(т)ю*, ри(с)ю*, гордіс(т)ю*.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитайте закінчення крилатого вислову: "Щоб досягти великого..."

68*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи букви.

І. 1. Навча(н)я—це насамперед праця, щоденне добува(н)я зна(н)ь. (І.Цюпа.) 2. Шануйте здобуте трудом поколі(н)ь, помножте його у пошані. (М.Нагнибіда.) 3. В мого роду — сто доріг, сто столі(т)ь у мого роду. (І. Драч.) 4. Довіку мене зігрівало святе відчу(т)я, що лиш рідна земля може дати нам силу жи(т)я. (Л. Забашта.) 5. Вітчизні—сёрця кожного би(т)я, всі сили їй у

творчому горі(н)і! (В. Сосюра.) 6. Та найпишніше там цвіті(н)я, найвище серце там зліта, де рух, де дія, де горі(н)я, чу(т)ів і мислей повнота. (М. Рильський.) 7. Тим міцніше перекона(н)я, чим більше воно залежить від почу(т)я. 8. Сором сліз, що (л)ються од безси(л)я. (З тв. *Лесі Українки*.)

II. 1. Як птиця без крил, так жи(т)я без коха(н)я нікчемне й пусте. (О. Підсуха.) 2. Квіти пахучі гнуться в коха(н)і, шепчуть про шас(т)я, про вроду. (М. Рильський.) 3. І сяють радіс(т)ю обли(ч)я, і сонце весниться в очах. (Д. Луценко.) 4. Все тоне у безумній черемшині, все пахне молодіс(т)ю і жи(т)ям. (М. Рильський.) 5. Кожній хвилі нема воро(т)я. (В. Сосюра.) 6. Як без ночей нема світа(н)я, так без світа(н)ь шляхи не ті, і якщо в муках є шука(н)я, то, значить, муки ті святі! (А. Малишко.) 7. Збагну безме(ж)я неба і числа, добра відвертість і дволи(ч)я зла, лиш смерті я повік не зрозумію! (Д. Павличко.) 8. Весі(л)ь і побрата(н)ь посол єдиний, із давнини він зветься “хліб та сіль”. (Т. Коломієць.)

§ 21. Подвоєння букв внаслідок збігу

1. Подвоюються букви на межі значущих частин слова, якщо одна з них кінчається, а друга починається на ту саму букву: *віддати* (від+дати), *беззвучний* (без+звучний), *законний* (закон+ний), *годинник* (годин+ник), *розрісся* (розріс+ся), *піднісся* (підніс+ся), *піввідра* (пів+відра), *юнат* (юний+натураліст), *страйкком* (страйковий+комітет).

1. Встала весна, чорну землю **сонну** [сон+ну] розбудила. (Т. Шевченко.) 2. Я хотів би вітром бути, вітром бути **наддніпрянським** [над+дніпрянським]. (М. Рильський.) 3. Наша мить — це краплина, в якій **віддзеркалилась** [від+дзеркалилась] вічність. (Є. Гуцало.) 4. Цілую руки, що крутили жорна у **переддень** [перед+день] космічної доби. (В. Симоненко.) 5. Хто багато взяв од людей, багато мусить **віддати** [від+дати]. (Р. Іваничук.) 6. Мов горда думка, котиться ріка, і міст над нею **знісся** [зніс+ся], наче порив. (М. Рильський.) 7. Хіба од верховіть летючий вітер можна **відділити** [від+-ділити]? (М. Рильський.)

2. Подвоюється *ч* в іменниках, утворених від прикметників на *-цьк(ий)* (див. ще § 13, п. I): *Вінниччина* (вінницьк+ина), *козаччина* (козацьк+ина), *Німеччина* (німецьк+ина).

Виняток—*Галичина* (походить від *Галич*).

1. В садах **Донеччини** навіки моє дитинство одцвіло. (В. Сосюра.) 2. По **Вінниччині** мандрували ми — пригадуєте? — літніми шляхами. (М. Рильський.) 3. Десь там за морем, за туманом уже **Туреччина** була. (Л. Костенко.)

3. Подвоюються внаслідок різних збігів букви ще в словах *бовваніти*, *ссати*, *ляний* (і *льняний*), *овва*, *ввесь* і похідних.

1. Темний **бовван** на козачій могилі про давнє, минуле кричить мовчазливо. (*П. Тичина.*) 2. На самій верховині гори **бовваніють** руїни стародавнього замку. (*О. Гончар.*) 3. Припали голі діти до спідниці, тоненький пальчик **ссе** собі маля. (*С. Голованівський.*)

69. Випишіть у колонку лише слова, у яких букви, взяті в дужки, подвоюються.

Доне(ч)ина, о(б)ризкати, за(б)ризкати, (с)ати, ві(д)ячити, на(д)ворі, іме(н)ий, Туре(ч)ина, ві(д)окремити, на(д)ністрянський, імени(н)ик, ро(з)умний, о(в)а, гайдама(ч)ина, бе(з)успішний, небе(з)ахисний, істи(н)ий.

Ключ. З перших букв прочитаєте назву вірша Лесі Українки.

70*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи букви.

1. Я честь ві(д)ам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами. (*Леся Українка.*) 2. Ро(з)броювала ота щира усмішка, оті чисті очі. (*В.Козаченко.*) 3. Мамина усмішка ві(д)зеркалилася на личках дітей. (*В. Собко.*) 4. Вже давно о(д)звеніли трамваї і в будинках погасли огні. 5. Зоря у срібному інеї перли(н)о грає. 6. Хмари білопі(н)і задумано пливуть у золоті висот. (З тв. *В. Сосюра.*) 7. А дим чимраз густішими клубами ти(с)я в хату. (*І. Франко.*)

§ 22. Написання *nn* у прикметниках і похідних словах

У прикметниках на межі кореня і суфікса та в суфіксах можуть подовжуватися лише [н] або [н´]: *щоденний, здоровенний, нездолánний, ранній.*

1. Подвоюється *n* між голосними в прикметниках на *-ний, -ній*, якщо ці прикметники утворені від іменників з основою на *n*: *туман — туманний, стіна — стінний, вікно —^t віконний, осінь — осінній.* -

Якщо ж твірна основа кінчається на інший звук, то *n* у прикметнику не подвоюється: *буква — буквений, реформа — пореформений, журавель — журавлиний, дерево — дерев’яний, не ждати — нежданий.*

1. Згасає день, скінчилась **денна** [день] праця. (*В. Сосюра.*) 2. Срібlistий місяць тихо чарівне світло лив на **сонну** [сон] землю. (*І. Франко.*) 3. Ключ угорі **журавлиний** [журавель] рідною мовою кличе у невідомі краї. (*М. Рильський.*) 4. Мокрий асфальт **тьмяно** [тьма] вилискує крізь **туманний** [туман] степ. (*О.Гончар.*) 5. Тяжко ревнули широкими горлами **чавунні** [чавун] гармати. (*О. Довженко.*) 6. **Студений** [студити] вітер б’є в **холодні** [холод] вікна, і **олов’яний** [олово] важко дише став. (*М. Рильський.*)

2. Подвоюється *n* у наголошених суфіксах *-énn(ий), -ánn(ий)*:

а) у прикметниках, які вказують на більшу, ніж звичайна, чи найбільшу міру якості: *страшénnий, здоровénnий, нескінчénnий, неблагánnий, незрівняnnий, недоторкánnий;*

б) у небагатьох прикметниках-старослов’янізмах: *святи́énnий* (звичайно: *святий*), *огне́nnий* (звичайно: *вогняний*), *благослове́nnий*, *блаже́nnий*, *мерзе́nnий*, *ока́nnий*.

Подвоюється *н* з різних причин також у словах *старанний*, *притаманний*, *захланний*, *останній*.

В інших прикметниках (та дієприкметниках) у суфіксах *-ен(ий)*, *-ан(ий)* буква *н* не подвоюється: *шалений*, *скажений*, *навіжений*, *жаданий* (вказують на звичайну міру якості), *нескінчений*, *незрівняний*, *намальований*, *написаний*, *з'єднаний*.

1. **Благословенні** мир і праця на цій **оновленій** [*оновити*] землі. (М.Рильський.) 2. Народ непоборен повік, **нездоланна** повік його сила **левина** [*лев*]. (М. Рильський.) 3. Од слів простих **незнана** [*знати*] сила в липневу лине темноту. (В. Сосюра.) 4. Огні **незліченні**, мов стрічки **огненні**, до моря спускаються з міста. (*Леся Українка*.) 5. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі **незлічені** світла сяли. (*Леся Українка*.) 6. Прийшла любов **непрохана** [*прохати*] й **неждана** [*ждати*] — ну як мені за нею не піти? (В.Симоненко.) 7. Кожна людина має свій, **притаманний** їй, своєрідний спосіб висловлювання. (Ю.Смолич.)

3. У словах, похідних від прикметників, написання *нн* або *н* зберігається: *туманний* — *туманно*, *туманність*; *нескінченний* — *нескінченно*, *нескінченність*; *письменний* — *письменник*; *віконний* — *віконниця*; *шалений* — *шалено*, *шаленість*; *вихований* — *вихованість*; *захоплений* — *захоплено*, *захопленість* (хоч: *виховання*, *захоплення*).

1. Треба розбудити у душі народу почуття гордої свідомості **нездоланності** [*нездоланний*] своєї, своєї непереможності! (П. Тичина.) 2. В очах його промайнула насторожена **зацікавленість** [*зацікавлений*]. (М.Трублаїні.) 3. Щедра південна природа не встигла ще своєю буйною **рослинністю** [*рослинний*] прикрити рани війни. (О. Гончар.) 4. Дорога — це завжди тайна! В її **незвіданості** [*незвіданий*] є щось спільне з людською долею. (О. Гончар.) 5. Внизу пульсувала сувора **буденність** [*буденний*] у венах провулків, в артеріях-ріках. (Б. Олійник.)

71. Яка різниця в значенні прикметників *журавлиний* і *журавлинний*, *горобиний* і *горобинний*? Від яких іменників вони утворені?

72. Запишіть слова, розкриваючи дужки, в дві колонки: 1) ті, у яких подвоюється буква *н*; 2) ті, у яких вона не подвоюється.

Бездога(н)ість, лави(н)ий, скаже(н)ий, леви(н)ий, освітле(н)ість, анте(н)ий, годи(н)ик, огне(н)ий, страше(н)ий, вогня(н)ий, олов'я(н)ий, щепле(н)ий, орли(н)ий, лату(н)ий, горохвя(н)ий, однозмі(н)ий, височé(н)ий, адресова(н)ий, електро(н)ий, незбагне(н)ий [*якого не можна збагнути*], реформе(н)ий, тьмя(н)ий, незнище(н)ість [*неможливість знищити щось*], умотивова(н)ість, ешелo(н)ий, єди(н)ий.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів Лесі Українки.

73*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи *н*.

1. Сірі султани пилюки, звихре(н)ої конем, осідали на скоше(н)ій стерні. (Григорій Тютюнник.) 2. В серцях палає ю(н)ості вогонь. (Л. Дмитерко.) 3. Щастя! Воно прийшло, як завжди, нежда(н)о-негада(н)о. (О. Гончар.) 4. Наш рідний край справді благослове(н)ий край. (Леся Українка.) 5. Зоря, і сад, і спів пташи(н)ий, і щастя сльози на очах. (В. Сосюра.) 6. Конопля(н)им чадом пахнуть береги. (Григорій Тютюнник.) 7. В моєму серці стільки ще пісень, ще стільки слів нескáза(н)их у серці. (В. Сосюра.) 8. Історія — це святая святих народу, недоторка́(н)а для злодійських рук. (О. Довженко.)

74*. Речення переписіть, розкриваючи дужки і подвоюючи або не подвоюючи букви, що в дужках. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Я честь ві(д)ам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами. (Леся Українка.) 2. Враже(н)ий запорозькою тактикою, французький інженер Боплан верещав, як недоріза(н)ий, намагаючись налагодити артилерійський вогонь. (О. Довженко.) 3. Ми до фінішу вчасно прийшли. З чес(т)ю виконали, товариство, завда(н)я, що на себе взяли. (В. Сосюра.) 4. Надійтесь на мене, як на камі(н)у гору. (М. Кропивницький.) 5. Намагаючись приховати своє хвилюва(н)я, він спробував було посміхнутися і сам же відчув, що посмішка вийшла дерев'я(н)а, жалюгідна. (І. Рябокляч.)

§ 23. Подвоєння букв в іншомовних словах

Коли йдеться про подвоєння букв в іншомовних словах, то тут треба розрізняти власні і загальні назви.

1. У **власних іншомовних назвах** і похідних словах подвоєння букв зберігається, як вони пишуться в тих мовах, звідки їх узято: *Андорра, андоррський, Марокко, марокканець, Голландія, голландський, Абіссінія, Ассірія, Брюссель, Бонн, Ніцца, Яффа, Дарданелли, Міссісіпі, Апенніни, Діккенс, Шиллер, Лонгфелло, Торрічеллі, Кассандра, Одиссей.*

Але нема подвоєння: *Гавана, Касабланка, Бразилія, Мадагаскар* та ін.

Таким чином, написання подвоєних букв у власних іншомовних назвах треба кожного разу перевіряти за “Орфографічним словником” та різними довідниками.

2. У **загальних іншомовних назвах** букви звичайно не подвоюються: *колектив, каса, маса, група, сума, шосе, колона, алегорія, хобі, бароко, гуни, фін, інтермецо, беладона.*

Маємо лише кілька винятків: *тонна, манна, ванна, мадонна, бонна, вілла, булла, брутто, нетто, мотто, контрреволюція, ірраціональний, сюрреалізм, інновація, імміграція* (але: *еміграція, емігрант*).

1. Київ спалахнув святковими **ілюмінаціями**. (І. Цюпа.) 2. Дітвора в **алеях** обручі ганяє. (В. Сосюра.) 3. Я слухаю, як свищать, ніби реї, **антени** на дахах у ніч бліду. (Д. Павличко.) 4. Над самим **шосе** зеленіють товсті столітні граби та буки. (І. Нечуй-Левицький.) 5. Горód — це розкішна проза, написана в стилі **бароко**. (Є. Гуцало.) 6. І на людину, що не вмітиме пісні, дивитимуться як

на справжнього **контрреволюціонера** [виняток]. (О. Довженко.)

3. В українізованих **запозичених іменах** відповідно до вимови букви звичайно не подвоюються: *Іполит, Кирило, Сава, Пилип, Агнеса, Інеса*.

Але в деяких недавно запозичених іменах подвоєння букв зберігається: *Аполлон, Віссаріон, Геннадій, Палладій, Еммануїл, Алла, Белла, Ізабелла, Стелла, Інна, Сусанна, Жанна, Маріанна, Емма, Віолетта*, а також *Іванна, Ганна*.

75. Слова іншомовного походження запишіть, розкриваючи дужки і подвоюючи або не подвоюючи букви, в дві колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв. При цьому майте на увазі, що всі власні назви в мовах, звідки їх узято, пишуться з подвоєними буквами.

Не(т)о, зу(м)ер, а(л)егорія, А(с)ірія, Ге(н)адій, до(л)ар, Оте(л)о, о(п)онент, баро(к)о, Ре(н), регре(с), е(ф)ект, дро(с)ель, Оді(с)ей, і(п)одром, Ді(к)енс, ле(м)а, Апе(н)іни, о(п)ортунізм.

Ключ. З перших букв прочитаєте початок вислову давньоримського філософа Сенеки: “...— *саме діло*”.

76*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи букви.

1. Ма(н)а з неба не падає і не впаде. (*М. Вінграновський.*) 2. Вся величезна те(р)иторія станції була в цей день переповнена військами. (*О. Гончар.*) 3. Цінує розум вигуки прогрес(с)у, душа скарби правічні стереже. (*Л. Костенко.*) 4. Мадо(н)а — це жінка з маленьким дитям на руках. (*Л. Забаїта.*) 5. Хіба мета(л) проймеш словом? (*Панас Мирний.*) 6. Моє небо підперте коло(н)ами димарів, а земля оперезана поясом лану. 7. З обличчя Таллінн сон свій витер. До праці та(л)і(н)ці ідуть. (З тв. *В. Лучука.*) 8. По піскуватій лінії берега, серед тінистих садків, білили розкішні ві(л)и. (*М. Коцюбинський.*)

77. До поданих іншомовних слів доберіть українські відповідники або синоніми і запишіть їх у тому самому порядку.

Семантика, аеродром, героїзм, пакт, ефект, прогрес, суп, сесія, резолюція, саміт, ілюмінація, моніторинг, економність, секрет, фундамент, ларьок, інтелект.

Відповідники: основа, значення, враження, засідання, перевірка, летовище, угода, таємниця, звитяжність, тьма, зустріч, ухвала, поступ, освітлення, ощадливість, юшка, ятка.

Ключ. З других букв записаних слів має скластися початок вислову Романа Іваничука: “...*, є й речі важливіші*”

78 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на подвоєння букв, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Це були не палаци з колонами [23.2], а квартали нудних величезних казармених [22.1] будинків. (*О. Іваненко.*) 2. Коли ми славимо возз'єднану [21.1] Вітчизну, то славимо і тих, хто їй життя [20.1] віддав [21.1]. (*Р. Братунь.*) 3. Лиш сняться грози лихоліть [20.2]. (*В. Сосюра.*) 4. Пролетіла скажено [22.2] кіннота [21.1], тільки сухо копита дзвенять. (*В. Сосюра.*) 5. Життя [20.1] —

шалений [22.2] герць добра і зла. (*В. Коломієць.*) 6. Я ще донині юністю [22.3; 20.2] живу, в літах шукаю мрію безіменну [22.1]. (*Т. Масенко.*) 7. Шануйте здобуте трудом покоління [20.2], помножьте його у пошані, в тім — корінь життя [20.1], крила стремлінь [20.2], діти мої кохані [22.2]! (*М.Нагнибіда.*) 8. Пісенний [21.1; 22.1] скарб нашого народу майже незліченний [22.2]: повністю [20.2] його важко зібрати навіть у найбільшому і найповнішому виданні [20.1] (*Т. Масенко.*) 9. Безсмертен, хто прийшов у світ як первоук і міццю [20.1] генія піднісся [21.1] на вершини. (*М. Рильський.*) 10. Свистять, шумлять, гудуть машини уздовж бетонного [22.1] шосе [23.2]. (*Л.Дмитерко.*) 11. Я був захоплений [22.2] величчю [20.1] просторів нашої країни. (*О. Довженко.*)

ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ

§ 24. Творення і вимова голосних

В українській мові 6 голосних звуків: [a], [o], [y], [e], [и], [і]. Позначаються вони 10 буквами: *a, o, y, e, и, і, я, ю, є, ї*.

Голосні звуки утворюються внаслідок дрижання голосових зв'язок. Ротова порожнина при цьому служить резонатором, форма якого залежить від положення язика.

Якщо язик відтягнутий до заднього піднебіння і вниз, звучить [a], підіймається трохи вище — [o], ще вище — [y]. Коли ж язик посунений до переднього піднебіння і вниз, утворюється [e], вище — [и], ще вище — [і].

Таким чином, голосні так межують один з одним: [e]—[и]—[і]; [a]—[o]—[y]. У вимові, а отже, й на письмі можуть сплутуватися чотири пари голосних, які творяться поряд: [e]—[и], [и]—[і]; [a]—[o], [o]—[y].

1. Голосні під наголосом вимовляються завжди чітко: *велікий — вéлич, зелéний — зéлень, диві́тися — диві́ться, голубка — гóлуб*.

Чітко вимовляються голосні також у кінці слова, хоч і не під наголосом: *поле — по́ли, ві́пише — ві́пиши, чотирна́дцять — чотирна́дцяти, с'я́юче — с'я́ючи*.

2. В інших випадках, як уже було сказано вище, голосні, які творяться поряд, можуть сплутуватися, а саме:

- а) [e] з [и]: [ве^нсна], [зи^нма];
- б) [и] з [і]: [кіслий] замість [кислий], [потим] замість [пот'ім];
- в) [o] з [a]: [салдат] замість [солдат];
- г) [o] з [y]: [ко^ужух], [зо^узул'а].

79. Прочитайте вголос попарно слова, перевірте себе, чи ви не сплутуєте голосних звуків.

[и] — [і]	[o]—[a]	[o] — [y]
вітер — вітер	поради — паради	копати—купати
віє — віє	волі — валі	дошити — душити
кинь — кінь	лопата — лапата	росло — русло
голуби — голубі	зогнилий — загнилий	соха — суха

в'яну́чи — в'яну́чі

повинний — павиний

лопа́ти — лупати

80. Як зміниться зміст висловлювань, якщо замість виділених букв прочитати відповідно *a, i, y*, тобто так, як ці слова вимовляються в деяких місцевостях?

1. Це дерево треба **полити**. 2. Купи мені скрипку. 3. Землю колись орали сохою.

РОЗРІЗНЕННЯ *Е* ТА *И*

§ 25. Чергування *е* з *и*

Ненаголошені [е] та [и] у вимові сплутуються: [ни́сти] *нести* і [ди́тина] *дитина*. Проте іноді така взаємозаміна відбувається внаслідок чергування цих звуків. Це треба мати на увазі, перевіряючи наголосом написання букв *е* та *и*.

1. У небагатьох дієслівних коренях [е], якщо далі з'являється суфікс *-а-*, чергується з [и], тобто **-ер-** переходить в **-ира-**: а саме: *простерти* — *простирати*, *сперти* — *спирати*, *стерти* — *стирати*, *жерти* — *пожирати*, *беру* — *збирати*, *завмерти* — *завмирати*, *дерти* — *здирати*, *перу* — *обпирати*

Подібне чергування [е] з [и] відбувається також у словах *стелити* — *застилати*, *клену* (*клян*у) — *проклинати*.

1. І тільки пісня не **вмирає**, коли звучить у ній любов. (*В. Сосюра.*) 2. Мені здається: час уже не йде, спинився і **завмер**. (*М. Рильський.*) 3. Плив корабель, **роздираючи** хвилі. (*Леся Українка.*) 4. Хто не слухається розуму, того **роздеруть** його ж таки власні вчинки. (*А. Кримський.*) 5. В юності нам найчастіше **вибирає** дорогу серце. (*Ю. Мушкетик.*)

2. У решті випадків сплутування [е] та [и] буває лише у вимові. На письмі така взаємозаміна їх не допускається.

81*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *е* та *и*.

1. Польова доріжка ст..лилася між високими хлібами. (*О. Гончар.*) 2. Зоря моя вечірняя прост..лає останні смуги на хисткій воді. (*М. Рильський.*) 3. Ум..рає зажурене літо. (*В. Сосюра.*) 4. Багрянні хребти підп..рали небо. (*О. Гончар.*) 5. Було мамі і напряду, і вишию, і зварю, і поп..ру, і помажу, і піч поцяткую. (*Ю. Яновський.*) 6. Кожного з своїх переб..рали та перет..рали пани на зубах. (*Панас Мирний.*)

§ 26. Правопис ненаголошених *е* та *и* (загальні правила)

1. Написання ненаголошених [е] та [и] перевіряємо наголосом: *весна*, бо *вэсна*; *далеч*, бо *далéкий*; *велич*, бо *велікий*; *непримиренний*, бо *мир*; *шести*, бо *ше́стеро*.

Але це правило незастосовне до слів, у коренях яких відбувається чергування [е] з [и] (див. § 25).

1. Шелестіли [шелест, шелеснути], хиталися [розхитаний] віти. (В.Сосюра.) 2. Соловейко на калині то **затихав** [тіхо], то **щебетав** [щобет, щобече]. (Т. Шевченко.) 3. Яке мале у яблука **зерно** [зёрна], а **виростає** [віріс] **дерево** [дерéва] із нього. (О. Підсуха.) 4. **Безмежна далеч** [далéкий], неосяжна шир! (Т. Масенко.) 5. **Велич** [велікий] не в стражданнях, а в перемозі над ними. (П. Загребельний.) 6. Під **веселкою** [вёсело] у голубіні голуби **летять** [лет]. (В.Лучук.)

2. Пишемо *e*, якщо при змінюванні неясний звук випадає: *серпень*, бо *серпня*; *палець*, бо *пальця*; *шевця*, бо *шевець*; *справедливий*, бо *правда*.

Але треба мати на увазі, що в кількох дієслівних коренях випадає ненаголошений [и], а саме: *згинати* — *зігну*, *відтинати* — *відітну*, *напинати* — *напну*, *починати* — *почну*, *розминати* — *розімну*, *засинати* — *засну*, *вмикати* — *увімкну*, *проривати* — *прорву*.

1. Веселе **сонечко** [сонце] ховалось в веселих хмарах весняних. (Т.Шевченко.) 2. Запливає **вересень** [вересня] у затоку . жовтня. (Б. Олійник.) 3. Колихає жита **вітерець** [вітру] над Дніпром. (П. Тичина.) 4. Схололі в хмарах **крапельки** [крапля] води перлинами котилися в сади. (М. Бажан.) 5. З тихим плескотом на берег рине **хвилечка** [хвилька] перлиста. (Леся Українка.) 6. Часом я **засинав** [виняток] ще до вечері. (О. Довженко.)

3. Пишемо *e*, якщо при змінюванні неясний звук чергується з [і]: *осені*, бо *осінь*; *каменя*, бо *камінь*; *летіти*, бо *літати*; *гребенястий*. бо *гребінь*; *скатерть*, бо *скатірка* (див. § 29, пп. 1,2).

Але це правило незастосовне до слів *дитина* — *діти*, *сидіти* — *сідати*, *звисати*—*звіситися* і *злипатися*—*зліпитися*, у яких [і] чергується з [и].

1. Сонечко встало, прокинулось ясне, грає вогнем, **променіє** [промінь]. (Леся Українка.) 2. Шумлять дуби в степу широкім, моя тут юність **протекла** [протікати]. (Л. Забашта.) 3. Пахне гіркотою **осені** [осінь]. (Ю. Яновський.) 4. Було тихо, ніжно **струменіло** [струмінь] на землю місячне проміння. (Ю.Збанацький.) 5. Бринить коліскова, **дзвенить** [дзвінко] коліскова, то тиха й задумлива **матері** [матір] мова. (Л. Первомайський.)

4. Пишемо *e* в сполученнях *-ере-*, *-еле-*: *перейти*, *передгір'я*, *береза*, *пелехатий*, *пелена*. Але на межі кореня й суфікса може бути також сполучення *-ери-*, *-ели-*: *перина* (*пер+ина*), *меливо*, (*мел+иво*). *великий* (*вел+икий*).

1. Придорожня **береза** вже гойдала на плакучих гілках **зелений** димок брості. (М. Стельмах.) 2. Зустрілись ми **серед** гаю, де зі скелі б'є **джерело**. (І. Вирган. 3. Край **берега** у затишку прив'язані човни. (Л. Глібов.) 4. По Дніпру біліють **вередливі** піскуваті мілини. (І. Нечуй-Левицький.) 5. Полум'я билось у вітрі **величезним** [великий] червоним птахом. (О. Гончар.)

5. Пишемо *и* у відкритих складах *-ри-*, *-ли-* у словах *бриніти*, *бриньчати* (хоч *бренькати*), *гриміти*, *дрижати*, *кривавий*, *криниця*, *кришити*, *стріміти*, *тривати*, *тривога*, *триножити*, *глитати*.

1. Звідкілясь вихопився **тривожним** поривом свіжий вітерець. (О. Донченко.) 2. **Розгримілися** громи — і земля під пшеницями **задрижала**. (Марко Черемшина.) 3. Чули ви, як напровесні рано жайворонкова пісня **бриніла** (Леся Українка.) 4. **Бринить**, немов струна, в моїй душі чекання. (Д. Павличко.) 5. Виходить дівчина із хати води в **криниці** набирати. (А. Малишко.)

6. У деяких словах (переважно іншомовних) написання *е* та *и* ніяк не перевіряється: *апельсин*, *бензин*, *бетон*, *декада*, *делегат*, *демократія*, *колектив*, *левада*, *легенда*, *леміш*, *математика*, *медаль*, *пенал*, *ремонт*, *рецепт*, *тепер*, *тремтіти*; *директор*, *диригент*, *кишеня*, *лимон*, *минуле*, *пиріг*, *шинель*, і т. д. Написання таких слів треба запам'ятати.

1. Сучасне завжди на дорозі з **минулого** в майбутнє. (О. Довженко.) 2. Зубами чорними зубил рубають ромби брил, **бетон** громадять в кучугури. (М. Бажан.) 3. **Диригент** змахнув паличкою, у музикантів надулись щоки. (О. Донченко.) 4. Зорі **тремтять** в нічній прохолоді. (М. Коцюбинський.) 5. Ось **апельсини**, **лимони** в підвалі, жовті, пахучі. (А. Тесленко.)

7. Про розрізнення *е* та *и* в закінченнях дієслів див. §§ 69—70.

82. У ліву колонку випишіть слова зі вставленою буквою *и*, у праву — зі вставленою буквою *е*.

Бл..зенько, ос..литися, справ..дливий, д..ректор, греб..лька, зш..вати, дал..ч, неприм..рний, зв..чайний, сп..нити, квіт..нь, дж..рело, кр..ниця, зн..сти, в'єтнам..ць, заст..лати, ущ..мити, зат..кти, оц..нкований, ос..ледець, ст..лити, відд..рати, дят..л.

Ключ. Підкресліть у кожному слові другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів Ю. Фучика.

83*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *е* та *и*.

I. 1. А з..мля л..жить м..дова, а поля пожаті мріють, на городах дост..гають гарбузи з..леноребрі. (М. Рильський.) 2. Бр..нять, як море, зорані лани. (Д. Павличко.) 3. Он зірка в небі прол..тіла, погасла зірка в в..шині. (В. Сосюра.) 4. Кр..ло зорі рум'янить тучі у голубій дал..ч..ні. (В. Сосюра.) 5. Ум..раючий промінь сонця падає на б..резу, кр..вавить білу кору. (А. Шиян.) 6. Т..че вода в синє море, та не в..тікає. (Т. Шевченко.) 7. З темного моря білява хвил..чка до побережного кам..ня горнеться. (Леся Українка.) 8. Часом то за мрію річкі кр..ваві люди прол..вають. (Леся Українка.)

II. 1. Люди д..вуються, що я в..села. 2. Квіток було назр..ваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками в..л..чаємось. 3. Помалу усе панночка на свій лад п..р..в..рнула. 4. Прийду було її вб..рати, то

вже якої наруги я од неї не нат..рплюся! 5. Вона м..не й щ..пає, і штирхає, і гр..бінцем м..не скородить, і водою зл..ває. 6. Л..жу та все собі думаю: “Таке молоде, а таке нем..лосердне. Господи!” 7. Увеч..рі, см..рком уже, в..ртаються з панщини люди потомл..ні. 8. Люди прок..дались і лягали плачучи, прокл..наючи. (З тв. *Марка Вовчка.*)

84*. Речення перепишіть, добираючи потрібні букви з дужок. Знайдіть у них фразеологізми й з’ясуйте їхнє значення.

1. Сер(е,и)д загального сіро-з(е,и)леного кольору з(е,и)млі і полів радісно в(е,и)с(е,и)лили око яскраво-ч(е,и)рвоні, сині й жовті фарби. (*Ю.Смолич.*) 2. Інколи він відр(е,и)вається від книжки, обводить поглядом в(е,и)л(е,и)чезну кімнату спальні і знову прик(е,и)пає до сторінки. (*І.Багмут.*) 3. Кож(е,и)н ж(е,и)ве своїм розумом, на чужий не зважає. (*Є.Гуцало.*) 4. Хто йде вп(е,и)ред, той обов’язково нат(е,и)кається на п(е,и)р(е,и)шкоди, і треба на ногах тр(е,и)матися міцно (*А.Хорунжий.*)

§ 27. Ненаголошені *e* та *и* в префіксах

В українській мові з *e* пишуться префікси *без-, не-, пере-, перед-, пред-, пре-, серед-*, з *и* — *ви-, при-* та іншомовний *анти-*. У кількох словах вживається префікс *межи-* (*межиріччя*).

У написанні *e, и* в більшості префіксів особливих труднощів не виникає. Можна сплутати лише префікси *пре-* і *при-*, які в ненаголошеній позиції звучать майже однаково.

1. Префікс *пре-* пишемо в прикметниках (та прислівниках і деяких іменниках, що походять від них), якщо він замінюється словом “дуже”: *премудрий* (дуже *мудрий*), *препоганий* (дуже *поганий*), *прекрасний* (дуже *красний*, тобто *гарний*), *прекрасно* (від *прекрасний*), *премудрість* (від *премудрий*).

Цей префікс виступає також у запозичених зі старослов’янської мови словах *презирство, преподобний, престол* і похідних.

1. **Препишний** [дуже *пишний*] розсвіт розгорявся на сході. (*І. Франко.*) 2. Шумів **густий-прегустий** [дуже *густий*] ліс. (*Ю. Яновський.*) 3. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим **престарим** [дуже *старим*] дубом. (*Леся Українка.*) 4. Побризкані росою, трави стояли тихі, **принишклі**. (*Григорій Тютюнник.*) 5. **Прекрасна** [дуже *красна*] Україна в усій своїй задумливій красі. (*О. Іваненко.*) 6. Ніхто з інтелігенції ще ніколи не дивився з **презирством** [виняток] на людей фізичної праці. (*Григорій Тютюнник.*)

2. В інших випадках пишемо префікс *при-*: *природа, прикраса, признатися, примудритися, прив’ялий, пристаркуватий, привільний*.

1. У цих блуканнях без мети існувала **приємна принадність**. (*Н. Рибак.*)
2. Жито шепче мені, як **привільно** навкруг. (*П. Тичина.*) 3. З городів запахло

чорнобривцями, **прив'ялими** нагідками. (М. Стельмах.) 4. Серед лісу ставок, очеретом з одного боку **прикрашений** (Остан Вишня.) 5. Серця правдиві **притягають** грім. (Д. Павличко.)

3. Треба мати на увазі, що **пре-** виступає також на початку ряду іншомовних слів, у яких в українській мові префікс не виділяється (частина **пре-** тут означає переважно передування): **президент** (той, що сидить попереду), **президія**, **прелюдія**, **преамбула**, **превентивний**, **прем'єра**, **препарат**, **прерогатива**, **пресвітер**, **престиж**, **претендент**, **претензія**, **префект**, **преферанс**, **прецедент**.

1. З року в рік зростає **престиж** фестивалю “Червона рута”. 2. Було обрано **президію** зборів. 3. Залунали перші акорди **прелюдії** Шопена. 4. **Прем'єра** — це свято як для акторів, так і для глядачів.

85*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *е* та *и*.

1. Сонце пр..святеє на землю радість пр..несло. (Т. Шевченко.) 2. Пр..красне село стало ще милішим, воно пр..бралося в зело, завітчалось клечанням. (Ю. Яновський.) 3. І діти сміються, і вітер пр..вітно в каштанах шумить. (В. Сосюра.) 4. Ліс прокидався б..зжурним дзвоном н..зримих пташок. (Я. Баш.) 5. Над лісом плив місяць-повень, і п..р..хлюпувалось ч..р..з береги б..здонне небо. (Ю. Збанацький.) 6. В..ходять з лісу два пр..земкуваті коні. (Марко Черемшина.) 7. Серед майдану стояла пр..здорова сахарня. (І. Нечуй-Левицький.) 8. Кухарів багато, зате каша пр..горіла. (Нар. творчість.) 9. На козаку й роґожа пр..гожа. (Нар. творчість.)

§ 28. Ненаголошені *е* та *и* в суфіксах

Написання ненаголошених *е* та *и* в суфіксах рідко перевіряється наголосом: *глибина*—*глибіни*, *родимка*—*родімий*.

Лише в суфіксах **-ець** і **-ень** голосний *е* при змінюванні слова випадає: *палець* — *пальця*, *хлопець* — *хлопця*, *проловець* — *промовця*, *велетень* — *велетня*, *липень* — *липня* (виняток: *красень* — *красеня* і *красня*).

Іноді для перевірки написання ненаголошених *е* та *и* можна користуватися аналогією. Наприклад, пишемо: *передплатник*, *льотчик*, бо *робітнік*, *будівнік*; *в'язальниця*, *вишивальниця*, бо *робітніця*, *вагівніця*; *громадянин*, *киянин*, *львів'янин*, бо *селянін*, *міщанін*; *довірливий*, *наполегливий*, *розсудливий*, бо *мовчазлівий*, *кмітлівий*; *напористий*, *промовистий*, *розкотистий*, бо *голосістий*, *барвістий*; *емáлевий*, *слáнцевий*, *сітцевий*, бо *кришталéвий*, *квітнéвий*.

Але така перевірка не завжди можлива і не завжди надійна. Тому треба запам'ятати деякі закономірності в написанні *е* та *и* в суфіксах.

1. У суфіксах іменників **-ик**, **-иц(я)**, **-ич**, **-ищ(е)**, **-иськ(о)** завжди пишемо *и*: *братик*, *ударник*, *ударниця*, *родич*, *Петрович*, *житнище*, *житнисько*.

При творенні нових слів буква *и* в цих суфіксах зберігається: *кошик* — *кошичок*, *рушник* — *рушничок*, *палиця* — *паличка*, *терлиця* — *терличка*.

Виняток становить лише слова *далеч* (бо *далекий*).

1. І сад посаджено, і сонце встало, і грає **далеч** [*далекий*] генієм людським. (М. Рильський.) 2. Осінь матусі їсти несе: **борщик** у **горщику**, кашка у жменьці. (П. Тичина.) 3. Сіявся дрібний набридливий **дощик**. (С.Журахович.) 4. По нічнім **дощичку** [*дощик*] порошок ледве знімався над шляхом. (Марко Вовчок.) 5. Подекуди вже палили **вогнища** з сухого бур'яну. (Григорій Тютюнник.) 6. Тінь-тінь-тінь — ценькають **ножички** [*ножиці*], блискає голка. (І. Франко.)

2. В інших випадках у словах із зменшено-пестливим значенням вживаються суфікси **-ечк-**, **-еньк-**; **-есеньк-**, у яких завжди пишемо *e* (цей звук може з'являтися й випадати): *стрічка* — *стрічечка*, *донька* — *донечка*, *віконце* — *віконечко*, *рука* — *рученька*, *лице* — *личенько*, *білявий* — *білявенький*, *більший* — *більшенький*, *рідний* — *ріднесенький*.

1. Вгорі синіла **смужечка** [*смужка*] погідного неба. (М. Коцюбинський.) 2. Он ярочки зелененькі, **стежечки** [*стежка* по них маленькі, перевиті, мов **стрічечки** [*стрічка*], збігаються до **річечки** [*річка*]. (Леся Українка.) 3. Ой у полі **криниченька** [*криничка*], там холодна **водиченька** [*водиця*]. (Народна творчість.) 4. **Рученьки** [*ручка*] терпнуть, злипаються **віченьки** [*очка*]. (П.Грабовський.) 5. Місяць **яснесенький** [*ясний*] промінь **тихесенький** [*тихий*] кинув на нас. (Леся Українка.)

3. Можливе сплутування ненаголошених суфіксів **-ин-** **-ен-**. Ненаголошений суфікс **-ин(а)** виступає в іменниках жіночого роду. *долина*, *далина*, *довжина*, *мілина*, *чужина*, *яринá*, *городина*, *бувальщина*, *козаччина*. Є він і в іменниках чоловічого роду типу *харків'янин*, *росіянин*, *татарин* (у множині суфікс **-ин-** у них випадає: *харків'яни*, *росіяни*, *татари*).

За допомогою суфікса **-ин-** творяться присвійні прикметники: *сестра* — *сестрин*, *баба* — *бабин*, *свекруха* — *свекрушин*, *невістка* — *невістчин*.

В інших випадках вживаються суфікси **-ен-**, **-ен(я)**, **-енн(я)**, у яких пишемо букву *e*, а саме:

а) суфікс **-ен-** у дієприкметниках: *утворений*, *зачинений*, *вражений*, *нагромаджений*, *залишений*;

б) суфікс **-ен(я)** в іменниках середнього роду IV відміни: *зайчєня*, *кошеня*, *цуценя*, *пташеня*, *рученята*;

в) суфікс **-енн(я)** в іменниках середнього роду, утворених від дієслів: *звернення*, *мислення*, *оголошення*, *попередження*;

г) суфікс **-ен-** в іменниках *імена*, *племєна*, *письмена*.

1. В **напруженні** і мисль моя, і слово. (П. Тичина.) 2. Наш край променистий — **натягнений** лук. (М. Рильський.) 3. Степова **далина!** Чому ти така манлива? (О. Донченко.) 4. Легенький вітерець колише по той бік річки **нескошені** трави. (І. Цюпа.) 5. Мов жовтаві грудочки, розсипались **каченята** в

низькій травичці. (О. Копиленко.) 6. Довкола повно сонця, і на луках біліє прядиво **бабиного** літа. (В. Кучер.)

4. Завжди пишеться *и* в ненаголошеному суфіксі іменників середнього роду **-ив(о)**: *мереживо, плетиво, паливо, куриво, печиво*. Виняток становлять слова *марєво, мрево* та рідковживані поетизми *маєво (майво)* і *сяєво (сяйво)*, у яких виступає суфікс **-єв(о)**.

1. Щоглами струнками підіймався, як **видиво** прекрасне, Дніпрогес. (М. Рильський.) 2. Світ який — **мереживо** казкове! (В. Симоненко.) 3. По блакитному трапу сходить сонце над **марєвом** нив. (В. Сосюра.) 4. Червоніли в поріділому **плетиві** гілок кетяги глоду та горобини. (В. Козаченко.) 5. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь **вариво**. (М. Коцюбинський.)

5. Завжди з буквою *е* пишуться суфікси **-елезн(ий), -єр(о), -тель**: *довжелезний, товстелезний; п'ятеро, шестеро; вчитель, вихователь*.

1. Поетів ніжних в нас багато, але **мислителів** ще мало. (П. Тичина.) 2. Так і здається, що он з-за того стовбура **товстелезної** смереки вийде ніжна Снігуронька й тихо-тихо привітає нас. (Остан Вишня.) 3. Повіз мене батько в Зіньків, хоч і тяжко йому було тоді, бо вже нас було **шестеро** чи **семеро**, а заробляв він не дуже. (Остан Вишня.)

86. У ліву колонку випишіть слова зі вставленою у суфіксах буквою *и*, у праву—зі вставленою буквою *є*.

Станов..ще, мереж..во, стеж..чка, дал..ч, вдєсят..ро, велет..нь, ровесн..ця, промов..стий, враж..ння, віконн..ця, няньч..н, щебетуш..чка, вдумл..вий, звелич..ний, довж..лезний, пряд..во, рушн..чок, ожинн..к, вжал..ний, велич..на, виховат..ль, старш..нький, стривож..ний, хмар..ще, п'ят..ро, вінн..чанин, озелен..ння, незнайом..ць, зйомн..к, осич..на, плюш..вий, лелеч..ня, вірмен..н, книж..чка, грабл..ще, дал..на, перепел..ня.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів Й.-В. Гете.

87*. Перепишіть, вставляючи пропущені в суфіксах букви *є* або *и*.

I. 1. Плет..во торосів та балок снується у виш..ні. (М. Бажан.) 2. Мріють у тремтячому мар..ві далекі села. (Григорій Тютюнник.) 3. Стоять замисл..ні дуби над тихою водою. (В. Сосюра.) 4. У затін..них вологих місцях тихо коливались білі, воскові чаш..чки конвалій. (О. Донченко.) 5. Закотилось сон..чко за зелений гай. (Нар. творчість.) 6. Попід гаєм зеленес..ньким та біжить кон..к воронес..нький. (Нар. творчість.) 7. Нас поїхало тринадцят..ро. (О. Десняк.) 8. Утоптала стеж..чку через яр, через гору, серд..нько, на базар. (Т. Шевченко.)

II. 1. Миколка, Прокопів хлопч..к, такий школяр..к гарнес..нький був: сумирн..нький, соромлив..нький, мляв..нький, як дівч..нка. 2. Та ще ж такий чорнобрив..нький, білолиц..нький, носик невеличкий, щічки круглес..нькі. 3.

Менш..нські четв..ро, що теж їсти дивились, на піч усі, як горобч..ки. 4. Батько за столом саме сидів, засмуч..ний такий. 5. В учит..ля й справді гарно було. 6. Стіл застел..ний був скатертиною цяцькованою. 7. По долу стеж..чки рябіли. 8. Миколка сів скраєчку на стільч..ку. 9. “Боже мій,— мати до Миколки,— отакий хлоп..ць та в найми...” (А. Тесленко. “Школяр”.)

88 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на розрізнення *e* та *и*, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Справедливо [26.2] судить: хто покривджений [28.3], ви захистіть [26.1], сироті [26.1] і вдовиці по правді чинить [26.1]. (Лєся Українка.) 2. Густа медова [26.1] теплота [26.1] високі [26.1] налила [26.1] жита [26.1]. (М. Рильський.) 3. Шумлять жита [26.1], оновлене [28.3] село [26.1] у воду видивляється [26.1] з узгір'я. (М. Рильський.) 4. Повітря тремтить [26.6] від спеки, в срібнім срібнім мареві [28.4] танцюють далекі тополі. (М.Коцюбинський.) 5. Над вікном звисало [26.1] червоне [26.1] мереживо [26.4; 28.4] дикого винограду [26.1]. (І. Вільде.) 6 По той бік мосту червоніє [26.1] крізь біле плетиво [28.4] запорошених [28.3] дерев [26.1] цегляна [26.1] школа. (Григiр Тютюнник.) 7. Вересню [26.4] мій, веслами весело [26.1] греби [26.3], ждуть тебе [26.1] на бєрезі [26.4] з кошиком [28.1] гриби [26.1]. (Б. Олійник.) 8. Він був спокійний, розсудливий [28.0] і по змозі приховував [27.2] свої почуття. (Ю. Смолич.) 9. Наближення [28.3] ворога вимагає згромадження [28.3] всієї народної сили в одних руках. (І.Франко.) 10. І він прокинувся на світанні, цвіла у вікнах далина [28.3], ще рідні образи останні бриніли [26.5], як струна. (А. Малишко.) 11. Де Крим за горами, де сонечко [28.2] сяє, там моя голубка з жалю завмирає [25.1]. (Нар. творчість.) 12. Чути предивні [27.1] дива про пригоди [27.2] в краях невідомих. (І.Франко.) 13. Що то за гуляння на тім грищі було превеселе [27.1]! (Марко Вовчок.) 14.Школярі збуджено [28.3] обговорювали подію. (О.Донченко.)

РОЗРІЗНЕННЯ І ТА И

§ 29. Чергування *i* з іншими голосними

В основах багатьох українських слів звук *i* непостійний. Він, як правило, виникає на місці інших голосних внаслідок чергування. Але це не стосується запозичених слів, де цей звук постійний: *хлорофіл* — *хлорофілу* (порівняйте в незапозиченому слові: *стіл* — *стола*).

1. Звук [і] з'являється на місці *o* та *e*:

а) у закритому складі (якщо *o*, *e* не випадають): *слово* — *слів*, *школа* — *шкіл*, *село* — *сіл*, *джмелі* — *джміль*, *перо* — *пір'я*, *Києва* — *Київ*, *прозивати* — *прізвище*, *прорвати* — *прірва*; але нема чергування: *сон* — *сну*, *день* — *дня*, *січень* — *січня* (бо *o*, *e* випадають);

б) у відкритому складі перед складом із суфіксами *-ок*, *-ець*: *дзвоник* — *дзвінок*, *возик* — *візок*, *олово* — *олівець*, *кончина* — *кінець*, *печі* — *запiчок*,

промені — промінець;

в) перед подовженими приголосними (подвоєними буквами): *солі* — *сілля*, *ночі* — *ніччу*, *ворота* — *підворіття*, *осені* — *осінню*, *речі* — *річчу*, *зелень* — *зілля*.

1. **Мудрість** [мудрості] іде без блиску, **бездумність** [бездумності] — у позолоті. (А. Малишко.) 2. **Щирість** [щирості] і **щедрість** [щедрості] поетам властиві. (Л.Первомайський.) 3. Сонце грає **промінням** [промені], весняний **легіт** [леготу] жене по небеній блакиті, як пух, легенькі білі хмаринки. (М.Коцюбинський.) 4. Я люблю рум'яну **осінь** [осені], над садами чисту **просинь** [просині]. (М.Стельмах.) 5. **Корінець** [корені] таємничо смокче **соки** [сік] землі. (О. Копиленко.) 6. Переїхавши **долину** [діл], ви знову починаєте підніматися на **згірок** [гора]. (Панас Мирний.) 7. Десять чується **шурхіт** [шурхоту] **мітли** [мете] **двірника** [двору]. (І.Нечуй-Левицький.)

В
2. Звук [і] з'являється на місці [е] та [о] в коренях ряду дієслів перед наступним складом із суфіксом **-а-** або **-ува-**, а саме:

берегти — *зберігати*
брехати — *набріхувати*
викоренити — *викорінювати*
гребти — *згрібати*
застебнути — *застібати*
зачепити — *зачіпати*
защепнути — *заціпати*
летіти — *літати*
мести — *замітати*
пекти — *випікати*
волокти — *зволікати*

підперезати — *підперізувати*
плескати — *запліскувати*
плести — *заплітати*
стерегти — *остерігати*
стрелити — *стріляти*
текти — *протікати*
тесати — *обтісувати*
чекати — *очікувати*
чесати — *зачісувати*
шептати — *нашіптувати*
полоскати — *заполіскувати*

1. У приєднанні осінньої алеї **згрібають** [гребти] діти каштановий лист. (М. Рильський.) 2. **Злітає** [летіти] листя з осокора, летять листки з календаря. (П. Дорошко.) 3. Рине вода, **протікає** [текти] по тихій долині. (Нар. творчість.) 4. Коли б знала, відкіль виглядати, то б найняла, заставила стежку **промігати** [мету]. (Нар. творчість.) 5. Зацікавлені, сидять гості, **перешіптуються** [шептати] з собою врочисто та **очікують** [чекати] молодої та молодого. (О. Кобилянська.) 6. Як тільки світова **зірниця** [зоря] на небі почала моргати, то вся Троянська станиця взялася мертвих **зволікати** [волокти]. (І.Котляревський.)

3. У словах *діти* (*дитина*), *сідати* (*сидіти*), *звіситися* (*звисати*) і *зліпитися* (*липнути*) звук [і] чергується з [и] (пор. § 26, п. 3).

89. Випишіть підряд лише ті слова, де звук [і] виник на місці [о] або [е].

1. Тінь, надвечір'я, вітер, пісок, перевіз, зберігати, робітник, білий, місяць, захід, прізвисько, свідчення, корінчик, ріпа, горіх, зачіпати, очікує,

річка, рів, сіно, щічка, сніг, невід, радісно, співати, Канів, місто, пішки, прізвище, брід, звір, пірце. 2. Київ, усміх, навздогін, пішки, щілина, леміш, безліч, півдоби, втіха, віддих, світ, вівчар, діло, діжду, вівсяник, діжка, ліки, зустріч, макітра, відчайдух.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте: 1) відому українську приказку; 2) закінчення вислову М.Стельмаха: “Ключі від щастя...”.

§ 30. Правопис *i* та *и* в незапозичених словах (загальні правила)

Написання *i* та *и* в сумнівних випадках наголосом не перевіряється. Потрібно знати правила вживання цих букв. (Причому для українських та іншомовних слів ці правила різні.)

1. Пишемо *i*, якщо [i] чергується з [o] або [e] (див. § 29): *вечір*— *вечора*, *прі́рва* — *проривати*, *ші́сть* — *шести*, *камі́нь* — *каменя*, *гі́рський* — *гора*, *кіт* — *кота*, але: *ку́щик* — *кущिका*, *кіт* — *кита*, *хи́бний* — *хиба* (чергування нема).

Водночас треба пам’ятати про чергування в кількох дієслівних коренях [e] з [и] (див. § 25). Але в деяких іменниках, утворених від цих коренів, з’являється все-таки [i], наприклад: *де́рти* — *розди́рати*, але *ді́рка*, *ді́ра*; *підпе́рти* — *підпи́рати*, але *підпі́рка*, бо *підпо́ра*; *те́рти* — *зати́рати*, але *зати́рка*, бо *зате́рта*.

1. Хай важка дорога, хай похмурі днини,— все зроби, що змога, на **користь** [користі] країни. (П. Грабовський.) 2. Пам’ятай, що легко нам усім буває сплутать **щирість** [щирості] і **підступність** [підступності]. (Л. Забашта.) 3. Воли ревуть, води не п’ють, бо в **Крим** [Криму] **доріженьку** [дорога] чують. (Нар. творчість.) 4. Мемекали **вівці** [овець], кудкудакали кури, **тікаючи** [втеча] від **чіпких** [причепливий] татарських рук. (З. Тулуб.) 5. Просто дивно, як йому пасувало власне **прізвище** [прозивати]! (Є. Гуцало.)

2. Якщо сумнівний звук не чергується з [o] або [e], то орієнтуємося на вимову слова:

а) приголосні перед [i] вимовляються м’яко або пом’якшено: *лі́то* [л’іто], *рі́ка* [р’іка], *ві́тер* [в’ітер], *чі́тко* [ч’ітко];

б) приголосні перед [и] вимовляються твердо: *ли́ст*, *ди́тина*, *чи́тати*, *ши́рокий*, *щи́голь*;

в) пишемо *и* у відкритих складах *-ри-*, *-ли-* у словах *гри́мити*, *дри́жати*, *три́вога*, *крихі́тний* та ін. (див. § 26, п. 5).

На початку слова, відповідно до вимог правопису, завжди пишемо букву *i*: *і́нший*, *і́ноді*, *і́м’я*, *і́стина*.

1. Хай не **тривожать** сон дітей **війни** грім **криваві**. (В. Сосюра.) 2. **Рівно** й **спокійно** дише натомлена з праці земля. (М. Рильський.) 3. **Скільки** жагучості, саява, краси, скільки **життя** в цьому світі. (М. Сингаївський.) 4. Під голубими парусами у **безвість** **відпливає** час. (Л. Дмитерко.) 5. Синє море хвилювалось і **кипіло** на березі **піною**. (М. Коцюбинський.) 6. Стіною чорною

іде гроза, як **постріли** гарматні, **грім** гримить. (Д. Павличко.)

3. В абсолютному кінці слова:

а) після задньоротових *з, к, х, т* (“хуга гука”) звичайно пишемо *и*: *дороги, руки, шляхи, дзиги, навкруги, тільки, трохи, залюбки*; але: 1) в називному-знахідному відмінках множини в прикметниках і займенниках (відповідають на питання які?) пишемо *і*: *довгі, тонкі, сухі, такі, всякі*; 2) в незмінюваних іншомовних словах: *Гельсінкі, хакі*;

б) після шиплячих *ш, ч, ж, дж* (“ще їжджу”) звичайно пишемо *і*: *гроші, свічі, площі, межі, дріжджі, двічі, уночі*; але пишемо *и*: 1) у дієслівних формах (у наказовому способі і в дієприслівниках): *пиши, мовчи, кажи, не свищи, пишучи, написавши*; 2) у прислівниках на зразок: *по-вовчи, по-ведмежи*.

1. На клумбах горіли **маки**, а левкої **тільки** що розпускались. (М.Коцюбинський.) 2. У траві потонуть **тихі** кроки. (В.Сосюра.) 3. Далі від од берега, коло самих хат, ростуть **дикі** **груші** та яблуні. (І.Нечуй-Левицький.) 4. У небі співали жайворонки, перебираючи крильцями **нитки** золотого проміння. (Петро Панч.) 5. Тричі крига замерзала, тричі розтавала. (Т.Шевченко.) 6. Не роби злого, люби ближнього, **допоможи** бідному. (Панас Мирний.)

90. Прочитайте подані парами слова, поясніть різницю в їхньому звучанні і значенні.

бий	— бій	кишка	— кішка
бик	— бік	кричить	— кричіть
вигин	— вигін	пил	— піл
віє	— віє	привид	— привід
вирити	— вірити	рив	— рів
віск	— віск	рий	— рій
вітати	— вітати	риска	— ріска
гірка	— гірка	розвиватися	— розвіватися
зеленити	— зеленіти	сильце	— сільце
кинь	— кінь	сичи	— сичі
кит	— кіт	скрипка	— скріпка

91. Щоб перевірити правильність написання *і* в поданих у першій частині словах, доберіть до них із другої частини споріднені. Підкресліть голосні, що чергуються в коренях.

I. Щілина, кільце, кіптява, гірник, кінець, кірка, кішка, щітка, мітла, полукіпок, кістлявий, споріднений.

II. Гора, закоптити, коло, кора, костистий, кошенья, мести, наконечник, півкопи, родич, ущелина, щетина.

92. Випишіть у ліву колонку слова зі вставленою буквою *і*, у праву — зі вставленою буквою *и*.

Щ..т, ск..ртоправ, сн..п, ч..тко, пок..с, ч..сто, ш..шкар, окр..п, др..жджі, заб..рати, слідоп..т, розк..ш, підп..рка, підп..рати, самоск..д, кор..сно, пог..дний, гр..б [рослина], ш..стдесять, св..нар, ш..роко, заст..байте [наказовий спосіб].

Ключ. З останніх букв прочитаєте другу частину вислову О. Довженка: “Життя

таке коротке...”

93*. Перепишіть, вставляючи пропущені *і* та *и*.

I. 1. Можна все на св..ті в..б..рати, сину, в..брати не можна т..льк.. Батьк..вщ..ну. (В. Симоненко.) 2. П..д зорями тр..вожними щоночі я чую погляд предків на собі. (Д. Павличко.) 3. В роботі м..й день прол..тає за к..лька коротких хв..лин. (З. Гончарук.) 4. Г..рські верш..ни потопали в хмарах. (В. Кучер.) 5. Внизу темніла пр..рва, на дні якої ск..пала дніпрова вода. (С. Голованівський.) 6. Снігова вода ще пахла гострою св..ж..стю, як перші проліски. (О. Гончар.) 7. Р..дну землю ум..й люб..ти так, як любить мати д..тя. (В. Лучук.) 8. Не гр..є сонце на чуж..ні. (Т. Шевченко.) 9. Не журися, козаче, не пр..зв..ще прославляє чоловіка, а чоловік пр..зв..ще. (О. Стороженко.)

II. 1. Навіть того, ч..є ж..ття м..нає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпуч..стю. 2. Остеронь кошар, на белебні, в..сочить кущ..к тополь, б..ліють чабанські будиночки. 3. Тоня з розгону нал..тає на брата, к..дається йому на ш..ю. 4. Мати. Вона всм..хається, губи її др..жать хв..люванням і шепочуть уже щось найпестливіше, найніжніше. 5. Однак це т..льк.. м..ттеве, пот..м знову все стає на свої м..сця, і він перед нею вже пр..їжджий льотч..к, майже г..сть, і мати, погамувавш.. к..п..ння своєї радості, терпляче жде, поки син здоровкається з чабанами та чабанками. 6. Наче в..дгом..н неспок..йного синового ж..ття, чує вона т..льки щоденний гурк..т у високості, гр..зний, могутній. 7. П..вденні ночі майже без вечорів, тільки зах..д одпалав — темніє одразу. 8. Любить він такі ночі безвеч..рні, і цю тишу, і якусь таємнич..сть, гармонію у всій пр..роді. (О. Гончар. “Тронка”.)

III. 1. Свіч.. осв..тлюють к..лька облич, викарбовують на них глибок.. зморшк.. (Б. Антоненко-Давидович.) 2. Кожне літо приносить мені не тільк.. розваг.. та забави, а й працю на городі. 3. Грош.. — знали ми твердо — заробляють для того, щоб витратити їх на прожиття, а не на як..сь там ласощ.. (З тв. А. Дімарова.) 4. А було тихо та тихо, тільк.. хрущ.. гули літаюч.. (Марко Вовчок.) 5. Чайк.., манюсіньк.., схож.. на метеликів, вилися ближче до берега, припадаюч.. грудьми до сонячної доріжк.. . (Ю. Збанацький.) 6. Грала [дівчина] енергійно, але не різко, білі тонк.. ручк.. легко і зграбно торкали клавіш.. . (Леся Українка.) 7. Там лакомини різні їли, буханчик.. пшеничні білі, кислиці, ягоди, корж.. (І. Котляревський.)

94*. Речення переписіть, добираючи потрібні букви з дужок. Знайдіть у них фразеологізми й з’ясуйте їхнє значення.

1. Така ото вже ненаситна натура, рук(и,і) загребущ(и,і), оч(и,і) зав(и,і)дющ(и,і). (Ю. Збанацький.) 2. Ні, козаче... Мовч(и,і) та диш, а то щоб і тебе на локш(и,і)ну не покр(и,і)ш(и,і)ли. (Г. Квітка-Основ’яненко.) 3. А може, то така правда, як на вербі груш(и,і). (Т. Шевченко.) 4. Невже вам ніколи не спадало на думку, що всі оці наш(и,і) заходи, метуш(и,і)ння, все оце робиться, аби тільк(и,і) не сидіти склавш(и,і) рук(и,і). (Леся Українка.)

§ 31. Правопис *і* та *и* в префіксах

Букви *i*, *u* у префіксах пишуться за загальними правилами.

1. Префікси **від-**, **під-**, а також **при-** (який уживається лише в трьох словах: *прізвище*, *прізвисько*, *прірва*) пишемо завжди з буквою *i*. Звук [i] в них з'явився на місці колишнього [o], порівняйте: *відразу* — *одразу*, *відхилити* — *одхилити*; *прізвище* — *прозивати*, *прірва* — *прорвати*.

1. **Віддавна** [оддавна] сміливості й одвазі шумить по всесвіту хвала. (М. Рильський.) 2. Я й говорю — до людей **підхід** треба мати. (Григорій Тютюнник.) 3. Із панських прихвоснів-рабів ми людьми з **прізвищами** [прозивати] стали і вголос **прізвища** сказали під зле сичання ворогів. (О. Олесь.)

2. Префікси **ви-**, **при-** завжди пишемо з *u*: *вийти*, *вибір*, *привабливий*, *прикрасити*.

1. Вже **прилетіли** журавлі, весна в серцях розквітла. (В. Сосюра.) 2. Весна **прийшла** так якось несподівано. (Л. Костенко.) 3. Лебідь **приплив** до них і почав пірнати в воду: то пірнає, то **виринає**. (І. Нечуй-Левицький.)

3. Префікси з кінцевим приголосним часто перед двома або більше кореневими приголосними дістають у кінці голосний [i]: *зібрати*, *розібрати*, *відімкнути*, *надійти*, *обігнати*, *підіпхнути*.

1. Старий шахтар **відімкнув** [відмикати] двері і навшпиньках **увійшов** [йшов] у кімнату. (О. Донченко.) 2. Звичайно, чув я, що врожай **зібрали** [збирали] багатий. (М. Рильський.) 3. За деревцем деревце підвелось, сонцем південним ласкаво **зігріте** [гріти]. (П. Дорошко.) 4. В неділеньку рано **розігралося** [гратися] море. (Нар. творчість.)

95*. Перепишіть, вставляючи пропущені в префіксах букви *u*, *i*.

1. Ти, Вітчизно, ідеш по планеті, п..д..ймаючи серце моє! (А. Малишко.) 2. Один лиш встигнув пр..звище своє лишить на парті перед боєм. (Б. Олійник.) 3. Каменярам п..дкорюється камінь, а хліборобам — просторінь землі. (М. Сингаївський.) 4. І діти од..йти од матері не хочуть. (П. Тичина.) 5. Виноград на з..гнутих гілках гостинно простягає свої солодкі грона. (М. Рильський.) 6. П..дхоплена хвилями шлюпка в..летіла в море. (М. Грублаїні.) 7. У серці моїм, як і в морі, є бурі й пр..бої страшні. (Леся Українка.) 8. Коли любиш — не гордися, до серденька мого пр..горнися. (Л. Забаїта.)

96*. Речення перепишіть, добираючи потрібні букви з дужок. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Я вже й ума не пр(и,і)беру, як на це діло дивитися. (М. Кропивницький.) 2. Чудесне місце: високо над річкою, краєвид — очей не в(и,і)д(и,і)рвеш. (Остан Вишня.) 3. Через кілька тижнів п(и,і)сля перших в(и,і)став мене, як організатора й режисера, згідні були п(и,і)днести до небес. (С. Васильченко.) 4.

Всі вони зв'язані міцною дружбою; їх і водою не роз(и,і)ллеш. (В. Кучер.)

§ 32. Правопис іта *и* в суфіксах

У більшості суфіксів *и* та *і* пишуться за загальними правилами.

Так, у суфіксах **-ість**, **-іть**, **-ів** пишемо *і*, бо тут *і* чергується з *о*, *е*: *легкість* — *легкості*, *співучість* — *співучості*, *гуркіт* — *гуркоту*, *батьківський* — *батькова*, *царівна* — *царева*.

У суфіксах **-ик**, **-иц(я)**, **-ич**, **-ищ(е)**, **-иськ(о)**, а також **-ив(о)**, **-ин(а)**, **-ин(я)**, **-ин(ий)**, **-ит(ий)**, **-ист(ий)** і под. пишемо *и*, бо в них нема чергування з *о* або *е*: *льотчик* — *льотчика*, *москвич* — *москвича*, *ручище* — *ручищ*, *вершина* — *вершин*, *родовитий* — за аналогією: *знаменитий*; *плечистий* — за аналогією: *зернистий*.

Але в кількох суфіксах написання *и*, *і* загальними правилами не перевіряється, їхній правопис треба запам'ятати.

1. У суфіксах **-інь**, **-ій**, **-иш(ий)**, **-ісіньк(ий)**, **-юсіньк(ий)** завжди пишеться *і*: *теплінь*, *широчінь*, *височінь*, *далечінь*; *рушій*, *торохтій*; *тихіший*, *стрункіший*, *гарячіший*; *новісінький*, *малюсінький*.

1. Немає **мудріших**, ніж народ, учителів. 2. У **височінь** людина йде невтомна. 3. Тремтить у сильному вогні щаслива **далечінь**. (З тв. М. Рильського.) 4. Ой річенька **манюсінька** всі греблі розмива. (П. Тичина.) 5. Кругом дівчини **чужі-чужісінькі** та неприємні для неї, немилі люди. (І. Нечуй-Левицький.)

2. Треба розрізнати суфікси **-інн(я)** та **-инн(я)**.

Суфікс **-інн(я)** пишеться в іменниках, утворених від дієслів: *ходити* — *ходіння*, *сушити* — *сушіння*, *смажити* — *смажіння*, *кришити* — *кришіння*.

Суфікс **-инн(я)** вживається тільки в іменниках із збірним значенням: *буряк* — *бурячиння*, *мак* — *маковиння*, *лопух* — *лопушиння*, *шум* — *шумовиння*.

Але якщо збірна назва утворена від іменника на **-інь**, то пишемо **-інн(я)**: *волосінь* — *волосіння*, *камінь* — *каміння*, *корінь* — *коріння*.

1. Любов до народу — це **служіння** [*служити*] народові, а не ідея **служіння**. (О. Довженко.) 2. Як це незвично, навіть химерно звучить у наш час — циганське **ворожіння** [*ворожити*]. (С. Журахович.) 3. Між **гарбузинням** [*гарбуз*], між **картоплинням** [*картопля*] буйно гориш ти в моїй стороні. Соняшник, соняшник! Теплим **промінням** [*промінь*] серце зігрій, дай наснаги мені. (П. Дорошко.) 4. **Бурячиння** [*буряк*] було високе і лапате. (Остан Вишня.)

97. Випишіть у ліву колонку слова зі вставленою буквою *и*, у праву — зі вставленою буквою *і*.

1. Згор..стий, освітлен..сть, тонюс..нький, глибоч..нь, вітч..зна, уроч..стий, складальн..ця, рог..вка, вдалеч..нь, москв..ч, скрег..т, язич..ще, ластов..ння, волоч..ння, дзеньк..т, друж..тник, соняшнич..ння, збор..ще, в'їдливі..сть,

остовп..ння, пишц..к, тих..ший, ошийн..к. 2. Згадавш.., здеб..льшого, нож..к, зв..чка, суш..ння, зм..цніти, чорнобр..ва, гаряч..ший, кр..хта, ш..я, ставляч.., тюхт..й, щ..голь, оч.., широч..нь, зненав..сть, печ..во.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) народне прислів'я; 2) початок вислову М.Сервантеса: "..., все одно що стріляти не цілячись".

98*. Перепишіть, вставляючи пропущені в суфіксах букви *и, і*.

1. У небі арками легкими цвіте мереж..во мостів. (*В. Сосюра.*) 2. Який простір навкруги! Яка широч..нь та височ..нь! (*І. Нечуй-Левицький.*) 3. Від Десни віяло свіж..стю лугового сіна, білим шумов..нням верболозових соків. (*І. Цюпа.*) 4. Зверху снується солодка тепл..нь липового цвіту. (*М. Стельмах.*) 5. Читаю й бачу неначе: гора, трав..чка, кущ..ки. (*А. Тесленко.*) 6. Хмари рожевіють на небі, а далеч..нь тріпає чорними крилами, наче кажан. (*М. Коцюбинський.*) 7. Буря пройшла, вирвала кілька дубів з кор..нням. (*Панас Мирний.*) 8. Вереск, рег..т, галас і гурк..т по вінця виповнили кімнату. (*Ю. Яновський.*)

99*. Перепишіть, вставляючи пропущені в основах слів букви *і, и*.

1. Крізь кам..нь, крем..нь — р..к у р..к прорубує тропи роб..тник. (*М. Рильський.*) 2. Мов водопаду рев, мов б..тви гук кр..лавий, так наш.. молоти гр..мли раз у раз. (*І. Франко.*) 3. Неначе струни, залізн..ці у блиску райдужному криці б..жать у мрійну далеч..нь. (*В. Сосюра.*) 4. Степова далеч..нь знемагала в надвеч..рньому сонці, опов..вш..сь бляклою жовтизною спек.. (*О. Гончар.*) 5. Сонце х..лилось уже на зах..д і кр..лавим блиском обливало сніжні полонини. (*І. Франко.*) 6. Сонце гр..є, в..тер в..є з поля на долину. (*Т. Шевченко.*) 7. Чолов..к стомлено в..тер рукавом сорочк запорошене обличчя. (*Петро Панч.*) 8. Страва була звичайна: ж..тня зат..рка та картопляні товкмачі з маком. (*Леся Українка.*)

100*. Речення перепишіть, добираючи потрібні букви з дужок. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Е, гетьте, думк(и,і) сумнії, не суш(и,і), журбо, серця. (*М.Коцюбинський.*) 2. Воно трох(и,і) і не до реч(и,і), просіть, мов той старець. (*Т.Шевченко.*) 3. Все ч(и,і)н ч(и,і)ном, комар носа не п(и,і)дточить. (*М.Рудь*) 4. В Саїда др(и,і)жала кожна ж(и,і)лка, кров грала в ж(и,і)лах, к(и,і)піла. (*І.Нечуй-Левицький.*) 4. Ніхто не смів об(и,і)зватися до нього в т(и,і)й страшній хв(и,і)лі. (*І.Франко.*)

§ 33. Правопис *і* та *и* в основах іншомовних слів

У написанні *і* та *и* треба чітко розрізняти українські і іншомовні слова (див. § 5), бо ці букви в них пишуться за зовсім різними правилами. І в самих іншомовних словах їх треба писати інакше в загальних назвах, інакше у власних географічних назвах і ще інакше у власних особових назвах.

1. В основах іншомовних **загальних** назв після дев'яти букв *д, т, з, с, ц,*

ч, ш, ж, р ("де ти з'їси цю чашу жиру") перед наступним приголосним (крім й) пишемо *и*: **директор, інститут, позиція, таксист, цирк, чинара, шифер, режим, коридор.**

Як виняток буква *и* пишеться після інших букв:

а) у давно запозичених словах: **бинт, вимпел, графин, кипарис. кит, литаври, мигдаль, миля, скипидар, спирт, шпиталь, дякон, єпископ, християнин;**

б) у словах, запозичених із східних мов: **башкир, калмик, киргиз, кизил, кинджал, кисет, кишлак, кишимиш, ярлик.**

В інших випадках пишемо *і*: **гідроліка, піраміда, радіо, радій, таксі.**

1. Кришталем заіскрилася роса по зеленій траві. (Панас Мирний.) 2. Далеко, на самому крайнебі, паслися **антилопи.** (О. Гончар.) 3. **Кипарис** уквітчала **гірляндами** чайна рожа (А. Кримський.) 4. Частіше траплялися гаї й кущі **кизилу** та **тамариску.** (З. Тулуб.) 5. Вся величезна **територія станції** була в цей день переповнена військами. (О. Гончар.) 6. На батьох крамницях **жалюзі** закривали **вітрини.** (О. Іваненко.) 7. На кожному деревці густо звисали темно-червоні, мов **рубіни,** вишні. (А. Шиян.) 8. Цвітуть **гладіолуси, матіоли.** (Л. Костенко.) 9. Темно-зеленим муром оточили галявину **пірамідальні** ялини. (О. Донченко.)

2. В основах іншомовних **власних географічних** назв після семи букв *д, т, ц, ч, ш, ж, р* ("де ти... цю чашу жиру") перед наступним приголосним (крім й) пишемо *и*: **Скандинавія, скандинавський, Кордильєри, Тибет, Ватикан, Лейпциг, Чикаго, Вашингтон, Крит, Жигулі, Мадрид.**

Крім того, як виняток, букву *и* пишемо в таких географічних назвах: **Єгипет, Єрусалим, Вифлеєм, Вавилон, Сирія, Сицилія, Мексика, Корсика, Бразилія, Пакистан, Колхида, Китай, Киргизія, Узбекистан.**

В інших випадках пишемо букву *і*: **Сімферополь, сімферопольський, Гельсінкі, Сідней, Занзібар, Гімалаї, Хібіни, Діоміда, Греція, Сочі.**

1. Глянь—вітрило білокриле аж над **Ригою** пливе. (Л. Горлач.) 2. Це вам Південний Хрест горів, коли назустріч бригантинам враз випливала з туманів **Флорида, Чилі, Аргентина.** (Юрій Клен.) 3. Десь сонним лотосом дрімав **Єгипет** і дихав пахошами у вікно. (Юрій Клен.) 4. В лимонних дібровах **Мадрида** бузок український росте. (Б. Олійник.) 5. Води **Стикса** й Лети не вгасять спогадів про любий рідний край. (Леся Українка.) 6. Уперто по крутих стежках **Паміру** я з перевалу йшов на перевал. (Л. Первомайський.)

3. В основах іншомовних **власних особових** назв після чотирьох букв *ч, ш, ж* ("ще їжджу") та *ц* перед наступним приголосним (крім й) пишемо *и*: **Чингізхан, Шиллер, Жигмонді, Цицерон.**

В інших випадках пишемо букву *і*: **Дідро, Арістотель, Фрідріх, Зільберт, Гельвецій, Тиціан, Леонардо да Вінчі.**

1. Загине Троя, і **Пріам** загине. 2. Хто втомлений, хай спиниться з Платоном, Зеноном, **Епікуром** або з іншим ловцем коштовних перел моря думки. (З тв. *Лесі Українки*.) 3. Долорес має спільне з багатьма позитивними жіночими образами Лесі Українки: з **Міріам** (“Одержима”), **Анциллодесєю** (“В катакомбах”), **Прісциллою** (“**Руфін і Прісцилла**”), Йоганною. (*О.Ставицький*.) 4. У мене гарне товариство — **Шекспір**, і Лермонтов, і Блок. (*Л. Костенко*.) 5. Вінець **Овідія** довіку не зів’яне. (*М. Зеров*.)

101. Поясніть, чому в наведених парах слів пишуться різні букви: в одних—*i*, в інших—*и*.

Гуманізм — класицизм, баталіст — пейзажист, академік — історик, банкір — касир, малахіт — транзит, логічний — історичний, період — перископ, таксі — таксист, ванілін — млин, сандвіч — москвич, Тбілісі — Кортеліси.

102. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *i*; 2) зі вставленою буквою *и*.

1. Вар..ант, с..стема, рев..зор, аж..отаж, ульт..матум, г..пс, аф..ша, пар..тет, осц..лограф, с..роп, натр..й, еп..зод, б..нокль, т..тан, ар..стократ, унц..я, транз..т, д..аспора, атр..бут, ек..паж. 2. Орх..дея, д..афрагма, пер..метр, інд..катор, д..зайн, імм..грант, локомот..в, ет..л, інст..нкт, лекс..ка, йотац..я, дев..з, ут..ль, кварт..ра, екв..валент, вітам..н, ас..стент, м..чман, оф..с, вакц..на, рефер.., обел..ск, еруд..т, кор..андр. 3. Щ..голь, б..дон, ек..паж, аз..мут, с..нус, зак..нченість, пр..звище, тр..вога, ящ..к, еп..тет, рац..он, еп..зод, Єг..пет, Пак..стан, ч..ткість, нум..зат, ор..єнтація, р..торика, юв..лей, афер..ст, утоп..ст, М..лан, Ок..нава, Вірг..нія, ц..стерна, оф..цер, ярл..к, юн..сть. 4. Нар..н, Алж..р, З..ндорф, Дубл..н, Ох..нага, Д..ксон, Сард..нія, Ор..ноко, Б..хар, Ув..ра, В..льнюс, Браз..лія, Апенн..ни, Єн..сей, Очамч..ра, Юдж..н, Шлезв..г.

Ключ. З перших букв виписаних слів має скластися: 1) закінчення вислову Т.Шевченка: “*І на оновленій землі...*”; 2) вислів В.Симоненка; 3) вислів Л. Толстого; 4) закінчення вислову О. Гончара: «*Найбільша перемога це та, яку...*».

103. До поданих іншомовних слів доберіть українські відповідники або синоніми і запишіть їх у тому самому порядку.

Інструмент, демократія, реєстр, корупція, експорт, інвестиція, плац, атака, реалізація, консультант, резолюція, імпорт, акт, експлуатація, сенс, інформація, індивід, інтелект.

Відповідники: продажність, визиск, народовладдя, напад, вчинок, особа, зняття, список, тьма, ухвала, радник, повідомлення, смисл, здійснення, ввезення, вивіз, вкладення, площа.

Ключ. З других букв записаних слів прочитаєте вислів давньоримського байкаря Федре.

104*. Перепишіть, добираючи букви з дужок.

1. То тінь моя пішла, зовсім не доля. Доля жде в Мадр(и,і)ді. 2. Ох, тепер в Сев(и,і)льї дзвенять-бринять всі вулиці від співів. 3. Їдь в Атени, там, певне знайдеться таке, чого ми тут не маємо в Кор(и,і)нфі. 4. Мов зачарований стоїть

Бахч(и,і)сарай. 5. Люц(и,і)лла в білій туніці з широкими рукавами вбігає в пер(и,і)ст(и,і)ль, за нею стривожена Альб(и,і)на. 6. Ж(и,і)рондист мовчки, зціпивши зуби, подається до вікна. 7. Єп(и,і)скоп відходить з д(и,і)яконом трохи осторонь. 8. На сцені до тр(и,і)клініума з'являється Пр(и,і)сц(и,і)лла, за нею дівчина-хр(и,і)ст(и,і)янка Рената. (З тв. *Лесі Українки*.)

105*. Перепишіть, вставляючи пропущені в іншомовних словах букви *і* та *и*.

I. 1. А втім, фальс..ф..катори істор..ї менш за все піклуються про правду. (*М. Рильський*.) 2. Війна.— це т..р, де цілий світ— м..шені. (*Л. Костенко*.) 3. Вивозили німці зброю, снаряди, д..нам..т, п..рокс..л..н та гримучу ртуть. (*О. Довженко*.) 4. Червоно танув сніг в пожежах бар..кад. (*В. Сосюра*.) 5. Може, десь є лотоси і г..нкго¹, тихі ріки і рожева даль — у краю неляканих флам..нго, де цвіте неламаний м..гдаль. (*Л. Костенко*.) 6. Багато моці і краси є в горах сумного Т..роля; таємні троп..ків ліси й пустинь незміряне роздолля. (*Я. Щоголів*.) 7. В Асканію завезли б..зонів, майже цілком винищених за півстоліття на амер..канському конт..ненті. (*О. Гончар*.) 8. Я кажу: не було б Дон-К..хотів, вже б давно посивіла земля! (*Б. Олійник*.)

II. 1. Раби мовчали, царі лупилися, росли і Вав..лони мурували. (*Т. Шевченко*.) 2. Про ск..фів добре згадував Есх..л. (*Л. Костенко*.) 3. Щоб перейняти дещо з мед..ц..ни, сам Г..ппократ у Ск..фії бував. (*Л. Костенко*.) 4. Сьогодні в Гельс..нкі з друзями берізки у парку садив я. (*Д. Павличко*.) 5. Б..рюзою сіяла Мекс..канська затока. (*Л. Забашта*.) 6. Німотний к..пар..с суворо зводиться в мінливі небеса. (*М. Рильський*.) 7. М..лани і Пар..жі на її [Соломії Крушельницької] сліди молились. (*В. Лучук*.) 8. Бачу, ег..птянок очі сміються з-під чорних серпанків. (*Леся Українка*.)

¹Реліктове дерево.

106 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на розрізнення *і* та *и* в основах слів, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Там, де Дніпро гримить [30.2] і лине, уже поставила [30.2] турбіни [33.1] робочого рука. (*В. Сосюра*.) 2. Кипить [30.2] і шумує робота, як хвилі [30.1] ритмічний [33.1] прибій [31.2; 30.1]. (*В. Сосюра*.) 3. Я завжди був великим оптимістом [33.1.] і дотепер не втратив віри в людей, у перемогу світлого над темрявою і злом. (*М. Коцюбинський*.) 4. Ситуація [33.1] страшно складна, не знаєш, чим усе скінчиться [30.1]. (*М. Коцюбинський*.) 5. Розум, трапляється, веде й по лабіринтах [33.1.], шукає щілини [30.1], бачить обхідні [30.1] шляхи [30.3], а серце рветься навпрошки [30.3]. (*Ю. Мушкетик*.) 6. Ніхто не міряв [30.2] серця глибочінь [32.1], ніхто не знає меж його ні краю. (*А. Малишко*.) 7. Ця непоказна на вигляд [31.2] скрипка [30.2] була величним творінням [32.2] Страдіваріуса¹ [33.3]. 8. Він знав усі орбіти [33.1], всі планети, та тільки [30.2, 30.3] краю рідного [30.1] не знав. (*Л. Забашта*.) 9. Шкіпер [33.1] мовчки [30.3] дивиться в морську далечінь [32.1]. (*А. Шиян*.) 10. Під прозорчатою, чистою [30.2], як сльоза, водою зеленіло якесь баговиння [32.2].

(*І. Нечуй-Левицький.*) 11. Глибину [30.2] прізви [31.1] можна було тільки [30.3] вгадати по далекому дзюркотінню потічка. (*Р. Іваничук.*) 12. Тихо, тихо віє [30.2] із-за Тибра [33.2], із Альбано вітер понад Римом [33.2]. (*Т. Шевченко.*) 13. І знов настав єгипетський [33.2] полон, та не в чужій землі, а в нашій власній. (*Леся Українка.*) 14. Бачив він уві сні Кіра [33.3], персів у високих [30.2] тіарах [33.1], крилатих [30.2] биків. (*З. Тулуб.*)

Антоніо Страдіваріус (1644 — 1737) — видатний італійський скрипковий майстер.

РОЗРІЗНЕННЯ ІНШИХ ГОЛОСНИХ

§ 34. Правопис *о* та *а*

У літературній мові, а також у більшості діалектів звуки *о* і *а* вимовляються однаково чітко як під наголосом, так і без нього. І все-таки в окремих словах можливе сплутування їх. У таких випадках слід керуватися відповідними правилами.

1. У кількох дієслівних коренях голосний *о* перед наступним складом із суфіксом *-а-* або *-ува-* чергується з *а* (наголос при цьому не відіграє жодної ролі), а саме: *гонити* — *ганяти*, *клонитися* — *клáнятися*, *котити* — *обкáчувати*, *кроїти* — *краяти*, *ломити* — *ламати*, *могти* — *допомагати*, *скочити* — *скакати*, *схопити* — *хапати*.

Чергується *о* з *а* також у словах *проводити*—*провадити*, *проводжати*—*випроводжувати*.

1. Вітер в гаї нагинає лозу і тополю, **лама** дуба, **котить** полем **перекотиполе**. (*Т. Шевченко.*) 2. Магнієво зблиснуло небо, **розламуючись** у бомбових ударах грому. (*О. Гончар.*) 3. **Проломилась** хмара наді мною золотою чашею грози! (*Л. Костенко.*) 4. Сонце **проганяє** каламуть. (*М. Рильський.*) 5. Я з калини цвіту **наламаю**. (*Леся Українка.*)

2. У кількох словах може статися сплутування звуків [о] і [а]. Тут треба пам'ятати:

а) пишемо (й вимовляємо) *а* після *г, к, х* перед складом з *а* у словах *гаразд, гарячий, гарячка, кажан, калач, качан, хазяїн, халява*, а також перед *г* у слові *багато* й похідних *багач, багатир*;

б) у словах *богатир* (силач, велетень), *борсук, комиш, комірка, коровай, кропива, крохмаль, монастир, отаман, поганий, погон, пором, слов'яни, солдат, козак* пишемо (й вимовляємо) *о*.

1. Кипить могутніх будувань **гарячий** бунтівничий кратер. (*М. Бажан.*)
2. В хаті пахнуть теплі **калачі**. (*З. Гончарук.*) 3. З-поза дерева вийшов вусатий **солдат**. (*Л. Первомайський.*) 4. Біля берега стояв **пором** — два великих човни з настеленими на них дошками. (*О. Донченко.*)

Та це ж просто...

Допитливий. Чи ж написання *о* і *а* залежить від наголосу?

Кмітливий. Ніяк не залежить. Скажімо, у дієсловах *крóити* і *крáяти* чергуються наголошені *о* і *а*. А в таких словах, як *кажан*, *калач*, *качан*, наголос рухомий.

107. Випишіть слова в дві колонки: 1) зі вставленою буквою *а*; 2) зі вставленою буквою *о*.

Б..рсук, л..мав, к..лач, к..зацтво, п..сол, допом..гати, окс..мит, сл..в'яни, ..таман, зл..мати, зл..млене, ..брикос, б..гатослівність, см..лоскип, скр..єні, м..роз, х..зяїн, п..гон, п..гано, г..рячі.

Ключ. З останніх букв прочитаєте прислів'я.

108*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *а* та *о*.

1. Ми пол..мали кайдани століть, гніту розбили твердині. (*М. Рильський.*)
2. Народ, що вільним став, нікому не зл..мити. (*В. Сосюра.*) 3. В людей, що до праці г..рячі, учитися кожному з нас — краси, багатирської вдачі, уміння розмірювать час. (*П. Тичина.*) 4. Надворі вже х..зйянує вечір. (*Ю. Збанацький.*)
5. Хоче море човна розл..мати, трощить, л..мить, піском засипає. (*Леся Українка.*) 6. Перед товстим м..настирським муром крутий берег увесь поріс бур'яном. (*О. Довженко.*) 7. Бур'ян, будяк колючий з кр..пивою коло криниці поросли. (*Т. Шевченко.*) 8. До нитки звівся мій к..зак, усе на панщині проклятій, а був х..зйяїн. (*Т. Шевченко.*)

109*. Речення перепишіть, добираючи потрібні букви з дужок. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Тепер мене на такий обід ніхто й к(а,о)лачем не заманить. (*І. Нечуй-Левицький.*) 2. Чесна людина він. Слово дав — ніколи не зл(а,о)має. (*А.Хижняк.*) 3. Б(а,о)гато в море з того часу води, як кажуть, утекло. (*І.Котляревський.*) 4. Хто пустив п(а,о)гану славу на б(а,о)гатирку Шрамченкову дочку? (*Панас Мирний.*)

§ 35. Правопис о та у

В літературній мові звуки *о* та *у* вимовляються чітко. Тільки перед складом з наголошеним *у* або *і* звук *о* наближається до *у*: *зозуля* [зо^узул'а], *кожух* [ко^ужух], *тобі*, *поріг*.

1. Сумнівний звук *у* такому разі перевіряємо наголосом: *голубка*, бо *гóлуб*; *розумний*, бо *ро́зум*; *ходімо*, бо *ходіть*.

Але не в усіх словах написання *о* можна перевірити наголосом: *лопух*, *поріг*, *собі*. Тоді для перевірки добираємо таку форму слова або споріднене слово, щоб у наступному складі не було наголошеного *у* чи *і*: *лопух*, бо *лопухі*, *кожух*, бо *кожушіна*; *зозуля*, бо *зозулястий*; *поріг*, бо *пороги*; *собі*, бо *собою*.

1. Хай дітям нашим на потребу **ростуть** [*росте, зрослий*] **могутні** [*можу, могли*] кораблі. (*М.Рильський.*) 2. **Зозулі** [*зозулястий*] кували, торкаючи дзьобиками чарівні клавіші неба. (*О. Гончар.*) 3. У низинах, залитих водою,

вिति́кався лапати́й **лопух** [лопухи]. (Ю. Збанацький.) 4. Улітку наша річка оміліла пливе **собі** [собою] ліниво. (М. Рильський.)

2. Завжди в дієслівному суфіксі **-увати** і прикметниковому суфіксі **-уват(ий)** в ненаголошеній позиції вимовляємо й пишемо у: *купувати, змайструвати, білуватий, червонуватий, теплуватий, піскуватий*. Під наолосом у цих суфіксах з'являється о: *купóваний, змайстрóваний*.

1. І в небі й на землі все неначе мліло й **розкошувало** в пишноті гарного тихого петрівчаного вечора. (І. Нечуй-Левицький.) 2. Вже давно жито **відквітувало**. (Ю. Збанацький.) 3. А дівчата й хлопці, всі мов на картині **змальовані**. (В. Кучер.) 4. Дуб **сучкуватий**, розчахнутий бурєю злою, стояв і мовчав. (Л. Забашта.) 5. З сірого неба світило **холоднувате** сонце. (Н. Рибак.)

3. Слід пам'ятати, що в словах *яблу́ня, яблуко, парубок, будяк, мармур, ворущи́ти, пурхати* вимовляємо й пишемо у.

1. Серед двору гілляста **яблуня** стояла. (Марко Вовчок.) 2. Тут бронза нетлінно ясниться і **мармур** гордливо застиг. (М. Бажан.) 3. Люди збудилися зо сну, ожили, **заворушились**. (М. Коцюбинський.)

110*. Перепишіть, вставляючи пропущені о та у.

1. Червонобоким ябл.ком округлим скотився день. (М. Рильський.) 2. Під склепінням черемхи й дикої ябл.ні глибоко дихало лісове джерело. (М. Стельмах.) 3. Там соловей співав, і пташки п.рхали, з.зуленька кувала. (Л. Глібов.) 4. Старі дуби стоять, простягаючи вгору свої м.гутні рамена. (І. Франко.) 5. Йшлося вже до осені,— темні хмари, аж чорн.ваті, сн.вали по небу. (Панас Мирний.) 6. Улас збирається зим.вати в степу. (Панас Мирний.) 7. В човні було тісн.вато, але хлопці розмістились непогано. (М. Трублаїні.) 8. Голос його, груб.ватий, густий, не пас.вав до його зовнішності. (О. Копиленко.)

111*. Речення перепишіть, добираючи потрібні букви з дужок. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Виходив на сцену, дивися в залу, а в ній не було де і ябл(у,о)кові впасти. (А. Хорунжий.) 2. Купець почав розказ(у,о)вати і розказ(у,о)вав п(у,о)вільно, — як то кажуть — зим(у,о)вав на кожному слові. (Марко Вовчок.) 3. Не мав-бо він ні голосу, ні слуху, та ще до того й на праве вухо був туг(у,о)ватий. (П. Дорошко.) 4. Навіщо нам туди йти? Витрішки куп(у,о)вати я не хочу. (В. Кучер.)

§ 36. Чергування е з о після шиплячих та й

У літературній мові звук е, що стоїть після шиплячих та й, чергується з о. При цьому діють такі закономірності.

1. Після шиплячих та й вимовляємо і пишемо е перед шиплячими та

м'якими приголосними — теперішніми або давніми: *увечері* (хоч: *вечори*), *стежечка* (хоч: *стежок*), *баєчка*, *шести* (у давньоруській мові вимовлялось [ш'ес'т'і]), *четверо* (у давньоруській — [ч'ет'в'еро]).

1. Огняним їжаком, сердито настовбурчивши золоту **щетину** (давньоруське. [шч'ет'іна]), сідало за снігами сонце. (*С. Васильченко.*) 2. Сестра як вийшла за ворота — всі луки й **лужечки** зацвіли. (*А. Малышко.*) 3. На вудлищі гнучкім прозора волосінь, та білий поплавець, та заїдний **гачечок**, — ото і зброя вся. (*М. Рильський.*)

2. Після шиплячих та й вимовляємо і пишемо *о* перед споконвічне твердими нешиплячими: *вечором*, (багато) *стежок*, (багато) *байок*, *шостий* (у давньоруській мові вимовлялось [ш'естий]), *чотири* (у давньоруській — [ч'етир'і]), *човен* (у давньоруській — [ч'елн]).

1. Нас **чотири** трактористи з бригадиром на **чолі** [чоло], тільки сіли на машини — так і крешем по землі. (*П. Тичина.*) 2. Під скелею блищала у кам'яному **жолобку** криничка. (*І. Нечуй-Левицький.*) 3. І недалеко вже до дня, як сяде осінь **жовтокоса** на **чорногривого** коня. (*В. Сосюра.*) 4. Кличе мати **вечеряти**, а донька не чує. (*Т. Шевченко.*) 5. Я бачу німіч, блідий вид і **щоки** [щока], **червінем** [червінь] покриті. (*Я. Щоголів.*)

3. З цих правил є винятки: *жерло*, *печера*, *червоний*, *черга*, *чекати*, *чепурний*, *черствий*, *щедрий*, *щепи* (виступає *е* перед твердими нешиплячими); *гайочок*, *свіжості*, *чорнило*, *чорниці* (ягоди), *чорніти* (виступає *о* перед шиплячими та м'якими — теперішніми чи давніми).

1. Південна природа дуже **щедра** на всякі міражі. (*Ю. Смолич.*) 2. Я кожну **щепу** [щепити] беріг, щоб не гнули вітри, щоб морози та сніг не калічили їх. (*П. Дорошко.*) 3. Сіда Чіпка коло землянки, виймає **черствий** хліб з торбини, починає снідати. (*Панас Мирний.*)

112*. Перепишіть, вставляючи пропущені *о* та *е*.

1. Довгі гармати з витягнутими далеко вперед ж..рлами було закрито новими брезентовими ч..хлами. (*В. Собко.*) 2. Люди в шлюпці мали ш..стеро весел, і, хоч звичайно вона ходила під ч..тирма веслами, тепер вони налягли на всі шість. (*М. Трублаїні.*) 3. Двоє хлопців, яким прийшла ч..рга, кинулись у ч..вен і зайняли місця на лаві. (*О. Копиленко.*) 4. Маяли над нами метелики, маленькі, ж..вті, голубі, ч..рвоні, сині. (*М. Рильський.*) 5. Лиш трутень звик солодкі ж..рти соки, бдж..ла ж для меду й серце віддала. (*А. Малышко.*) 6. Ми рвемо над дорогою стиглі ч..рниці. (*А. Шиян.*)

113. Речення переписіть і поясніть вживання *е* та *о* у виділених словах. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. За його довгі, рівні **чорні** брови, карі очі та темно-**червоні** уста дівчата

липли до нього, як **бджоли** до меду. (*І. Нечуй-Левицький.*) 2. Старий батько сидить коло хати та вчить онука маленького **чолом** оддавати. (*Т. Шевченко.*) 3. Його завжди гладили тільки за **шерстю**. Він звик до оплесків. (*М. Рудь.*)

§ 37. Передача російських власних назв українською мовою

Російські власні назви передаємо якомога ближче до російського звучання, дотримуючись, однак, норм українського правопису: рос. *Соловьёв* — *Соловийов*, рос. *Прокофьев* — *Прокоф'єв*, рос. *Алябьев* — *Аляб'єв*, рос. *Ульянов* — *Ульянов*, рос. *Ананьин* — *Ананьїн*. рос. *Румянцева* — *Рум'янцев*, рос. *Пятницкий* — *П'ятницький*. рос. *Королёв* — *Корольов*, рос. *Пугачёв* — *Пугачов*.

Проте в передачі українською мовою російських букв *и* та *е* у власних назвах є деякі особливості.

1. Російську букву *и* у власних назвах передаємо звичайно через *і*: *Пушкін*, *Мічурін*, *Гагарін*, *Нікітін*, *Бородіно*.

1. Шевченко, певно, зацікавив **Герна**. Він довго розпитував Тараса Григоровича про Україну, про Академію художеств і Брюллова, про **Венеціанова**, **Торопінвіна** та **Щедріна**. (*З. Тулуб.*) 2. **Щепкіну** присвятив Тарас вірша, якого написав тут же, в його домі. (*О. Іваненко.*) 3. **Мічурін** сидів задумливий і байдужий до вітань. (*О. Довженко.*)

2. Але російську букву *и* передаємо через *и*:

а) після шиплячих і *ц*: рос. *Пуцин* — *Пуцин*, рос. *Чичиков* — *Чичиков*, рос. *Цимлянск* — *Цимлянськ*;

б) у префіксі **при-** та суфіксах **-ик-**, **-иц-**, **-ич**; **-иц-**: рос. *Новиков-Прибой* — *Новиков-Прибой*, рос. *Рудич* — *Рудич*, рос. *Радищев* — *Радищев*, рос. *Углич* — *Углич*;

в) якщо в українській мові є споріднене слово з *и*: рос. *Тихомиров* — *Тихомиров* (бо *тихий* і *мир*), рос. *Сидоров* — *Сидоров* (бо *Сидір*), рос. *Титов* — *Титов* (бо *Тит*);

г) у словах *Сибір*, *Симбірськ*, *Владивосток*, *Владимир*, *П'ятигорськ*, *Семипалатинськ*.

1. Молодий **Пушкін** читав **Радищева**, він виховувався разом з майбутніми декабристами **Пуциним** і Кюхельбекером. (*М. Рильський.*) 2. Всім відомий такий тонкий і глибокий співець природи, як **Пришвін**. (*М. Рильський.*) 3. Іван Максимович **Синельников** [*синій*] ще наприкінці листопада був викликаний з **Симбірська** до Петербурга. (*Р. Іванчук.*) 4. А як приємно мені тепер, коли я обіймаю щиро, любовно Сашу Прокоф'єва, Твардовського, **Тихонова** [*Тихін*], **Грибанова** [*гриб*]. (*Остан Вишня.*)

3. Російську букву *е* (якщо вона стоїть після приголосного) передаємо звичайно через *е*: рос. *Державин* — *Державін*, рос. *Лермонтов* — *Лермонтов*, рос. *Серпухов* — *Серпухов*.

1. Царську Росію ненавидів **Лермонтов**, бо всім серцем любив російський народ. (*М. Рильський*.) 2. **Некрасов!** У цих звуках стільки самовідданого страждання за поневолений люд. (*П. Тичина*.) 3. Це був декабрист **Анненков**. (*О. Іваненко*.) 4. Шевченко з нетерпінням чекав приїзду **Щепкіна**. (*О. Іваненко*.)

4. Але російську букву *e* передаємо через *є*:

а) у суфіксах **-єв-, -єєв-**, якщо вони стоять не після шиплячих, *p* або *ц*: рос. *Фадеев* — *Фадєєв*, рос. *Сергеев* — *Сергєєв*; але рос. *Тютчев* — *Тютчев*, рос. *Муромцев* — *Муромцев*, рос. *Плецев* — *Плецев*, рос. *Бондарев* — *Бондарев*;

б) якщо в українській мові є споріднене слово з постійним *i*: *Пешков* — *Пешков* (бо *пішки*), рос. *Зверев* — *Зверев* (бо *звір*), рос. *Твердохлебов* — *Твердохлебов* (бо *хліб*); але: рос. *Лебедев* — *Лебедєв* (бо *лебідь* — *лебеда*), рос. *Хмельов* — *Хмельов* (бо *хміль* — *хмелю*).

1. Я перекладаю зараз Пушкіна, Багрицького, **Пастернака**, **Асєєва**. 2. Чи вартий той людського слова, хто відкидає, як сміття, діла Веласкеса¹ й **Сєрова** [*сірий*], Матейка² й **Рєпіна** [*ріпа*] життя? 3. Поет [*О. Пушкін*] з усією силою зненавидів не тільки **Аракчєєва**, а й **аракчєєвщину**, як одно з найбридкіших явищ в історії людства. (З тв. *М. Рильського*.)

¹ Д.-Р. Веласкес (1599—1660) — видатний іспанський художник.

² Я. А. Матейко (1838—1893) — видатний польський художник.

114. Чому ті самі букви в російських прізвищах українською мовою ми передаємо по-різному: *Рєпін* і *Решетников*, *Пушкін* і *Пуцин*? За якими правилами ми це робимо?

115. Російські географічні назви запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *i*; 2) зі вставленою буквою *и*.

Од..нцово, Ан..ково, Шейк..но, Азг..р, Поч..нок, Ідр..ця, Пр..озерськ, Ядр..н, Балак..рово, Кул..ково, Ступ..но, Дж..нал, Обл..вной, Єн..сей, М..хнево, Л..пецьк.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову давньогрецького філософа Демокріта: “*Ті, що звикли ганити інших,...*”

116. Російські прізвища запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *e*; 2) зі вставленою буквою *є*.

1. М..щанінов, Х..расков, Л..рмонтов, Авд..єв, Ер..нбург, Н..мчинов, С..рпілін, Тютч..в, Іса..в, Абдаш..в, Л..сков, Ор..хов, Кудрявц..в, В..тров, Оз..ров, Ванш..нкін. 2. Писар..в, Ігнатъ..в, П..сков, Р..пін, Іваш..нцов, С..ліванов, Ас..єв, Ц..ликов, Яковл..в, Н..красов, Якуш..в.

Ключ. З перших букв прочитаєте: 1) прізвища персонажів з творів М. Гоголя; 2) початок вислову І.Франка: “... — великі дві сили”.

117*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Загальновідома близькість Шевченка, який був закоханий у поезію

Пушк(і, и)на, Л(е, є)рмонтова і схилився перед Щ(е, є)др(і, и)ним і Гоголем, з революційно-демократичною інтелігенцією того часу — Ч(е, є)рниш(е, є)вським, Добролюбовим, Н(е, є)красовим. 2. Гоголь був одним із найбільших в світі творців типових, узагальнених образів. Ч(і, и)ч(і, и)ков, Хл(е, є)стаков. Собак(е, є)в(і, и)ч, Ноздрьов, Ман(і, и)лов. Коробочка, городничий Сквозн(і, и)к-Дмухановський, Держ(і, и)морда, Подколюс(і, и)н давно стали у нас називними. 3. Для Пушк(і, и)на була глибоко ненависна Росія царя, Росія грубого солдафона Аракч(е, є)єва і вишукано підлого “європейця” Воронцова,— але Росія Козьми М(і, и)н(і, и)на і Степана Раз(і, и)на, Росія Рад(і, и)щ(е, є)ва і Гр(і, и)боєдова, Росія, в якій жив і творив, знемагаючи під ігом рабства, великий народ,— ця Росія була в душі поета найсвятішою святинею. 4. Навіть за часів чорної реакції не можна було погасити полум’я правди, що палало в трудах С(е, є)ч(е, є)нова, Павлова, М(е, є)нд(е, є)л(е, є)єва, Т(і, и)м(і, и)ряз(е, є)ва. (З тв. М. Рильського.)

МИЛОЗВУЧНІСТЬ МОВИ

§ 38. Основні закони милозвучності української мови

Звуки в мовному потоці поєднуються не будь-як, а за певними, властивими даній мові правилами, законами.

Звуки в словах та реченнях організовуються так, щоб їх було легко вимовляти і щоб вони були розбірливі для того, хто слухає. Це одна з найважливіших умов милозвучності мови.

Цій вимозі підпорядковані всі українські слова, і далеко не завжди їй відповідають запозичені слова. Щоб переконатися в цьому, досить вимовити вголос українське і запозичене слова: *повітряний* і *аероіонізатор* (з грецької), *спонукання* і *інстинкт* (з латинської), *крапка* і *пункт* (з німецької), *охорона* і *ар’єргард* (з французької), *розбійник* і *гангстер* (з англійської).

1. Українська мова уникає збігу голосних: *вона йде* (пор. *він іде*), *буду ввечері* (пор. *був увечері*), *навук* (пор. рос. *наук*), *руїна* (пор. рос. *руина*).

Збіг голосних в українських словах допустимий лише на межі префікса і твірної основи: *виорати*, *приозерний*, *переінакшити*.

2. Українська мова уникає важкого для вимови збігу приголосних:

а) *запорозький* (*запорозж+ський*), *французький* (*француз+ський*), *кравецький* (*кравець+ський*), *ткацтво* (*ткач+ство*) (див. § 12, п. 1);

б) *їжджу* (а не “їзджу”), *щепа* (а не “счепа”), *козаччина* (а не “козацьчина”) (див. § 13);

в) *радісний* (*радість+ний*), *проїзний* (*проїзд+ний*), *дошка* (а не “дощка”) (див. § 14);

г) *щастя* (а не “щасття”), *Поволжя* (а не “Поволжжя”), *жовчю* (а не “жовччю” і не “жовч’ю”) (див. § 20, п. 2);

г) *розібрати* (*роз+брати*), *надіслати* (*над+слати*), *підігріти* (*під+гріти*) (див. § 31, п. 3);

д) *сказав усе* (а не “сказав все”), *він іде* (а не “він йде”).

3. Якщо доводиться вибирати між збігом голосних і збігом приголосних,

то, як правило, **насамперед усуваємо збіг голосних** (хай навіть при цьому виникне збіг приголосних): *росте вглиб і вишир* (а не “росте углиб і ушир”), *вірю в справедливість* (а не “вірю у справедливість”).

Проте допускається збіг голосних, якщо між ними є пауза (тоді пауза важить, що й приголосний): *а вони — утікати; а ти — іди додому; роман-епоса Л.Толстого “Війна і мир”, роман І. С. Тургенева “Батьки і діти”,* (після слів *війна, батьки* робиться невелика пауза, бо названі тут поняття протиставляються); *але: море й степ, гори й долини* (після слів *море, гори* такої паузи нема).

4. Проте, щоб уникнути важких для вимови збігів однакових приголосних, перед *в, ф, св, зв, тв, дв, сф* і под. навіть після голосних вживаємо *у*: *Сумний був час; товариші мої пішли у військо.* (Леся Українка.) *На алеї парку з’явився гладкий, вусатий дядько у фартусі, з мітлою в руках.* (Л.Дмитерко.)

5. В іншомовних словах та в деяких словах переважно книжного походження нема чергування *у — в, і — й*: *був на Уралі, вступив до інституту, виконав справу, уклали угоду.*

6. Відхилення від цих правил допускається лише в художній літературі, де це зумовлено вимогами ритму: 1. *Яка упевненість в ході швидкій гримить.* (В. Сосюра.) 2. *Курява на вулицях вляглась.* (І. Нечуй-Левицький.)

Але й тут порушення милозвучності мови небажане.

118. Подумайте і скажіть, чому в прислів’ї “*Восени і горобець багатий*” ужито все-таки *і*, а не *й*, хоч і виник збіг голосних.

119. Запишіть підряд словосполучення: 1) спочатку ті, у яких нічого не треба виправляти; 2) потім ті, у яких виправите порушення милозвучності мови.

Сховав у серці, гвіздком в голові сидить, скоріш всього, горобці в голові цвірінькають, шлюб взяти, мале і велике, стоїть в одному ряду, острів у океані, біс ізлизав, двоїться в очах, отож-бо і воно, бити себе у груди, душею й тілом, нате і мій глек, рвати і метати, знизу вгору, стоїть більмом у оці, хоч в вухо бгай, не в ті взувся, крапля у морі, в’їлась у пам’ять.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову: “*У добрій книзі більше істини, ніж...*”

120*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Геть, (у,в)славлений спокою! Ми (у, в) труді, (у, в) боротьбі! (М. Рильський.) 2. Вірю я (у, в) правду свого ідеалу. (Леся Українка.) 3. Був початок березня, (у, в) день пригрівало сонце. (О. Донченко.) 4. Туман розтанув, садки стояли (у, в)миті (і, й) святково мовчазні. (Є. Гуцало.) 5. Роса світилас(ь, я) на свіжім бур’яні. (М. Рильський.) 6. Яблуко (у, в)пало м’яко (у, в) траву. (О. Довженко.) 7. Уже рудіють на газонах трави, (і, й) дощ (у, в)пертий по дахах шумить. (М. Рильський.) 8. Я повернус(ь, я) (у, в)вечері або (у, в)ночі. (Ю. Смолич.)

§ 39. Фонетичні засоби милозвучності мови

Для усунення збігів голосних і приголосних українська мова має спеціальні фонетичні засоби.

1. Найуживанішим засобом милозвучності мови є чергування у — в та і — й: *день у день, рука в руку; підняв угору, піднявся вгору; степ і море, море й степ; дощ іде, дощ не йде.*

Іноді прийменник у набирає форм **ув, уві, вві**: 1. *Петриків батько був ув економії за корівника. (Остан Вишня.)* 2. *Стало так легко, як уві сні. (Ю. Яновський.)*

2. У кінці деяких префіксів, прийменників та прислівників можуть додаватися або відкидатися голосні звуки: *відібрати (від + брати), переді мною — перед тобою, знову промовив — знов обізвався, пізніше сталося — пізніш усвідомив.*

Прийменник з може мати форми **із, зі, зрідка зо**: 1. *І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав. (Т. Шевченко.)* 2. *Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. (М. Коцюбинський.)*

3. Після приголосних вживаються частки **би, же**, після голосних — **б, ж**: *зробив би — зробила б, як же — що ж.*

4. Перед приголосними вживаються форми дієслів на **-ся**, перед голосними — на **-сь**: *дивлюся на воду — дивлюсь у воду; зібралися всі — зібрались усі; повернемося вночі — повернемоь уночі.*

Але після приголосних завжди пишеться **-ся**: *дивишся, дивиться, дивляться, дивився* (і рідше—*дививсь*).

У дієприслівниках, як правило, виступає форма **-сь**: *подивившись, звернувшись, дивлячись, зупиняючись.*

121. Випишіть підряд у колонку словосполучення: 1) спочатку ті, у яких нічого не треба виправляти; 2) потім ті, у яких виправте порушення милозвучності мови.

Справа йде на лад, лунає у вухах, рятуватись втечею, ідуть в ногу, оце й усе, в усій красі, далось взнаки, над всяке сподівання, в глибині душі, один в один, мірялись силою, а мені і невтямки, піді мною, так і сказали би, раз у раз, з щирою душею, от тобі й маєш, раніше і тепер.

Ключ. З перших букв виписаних словосполучень прочитаєте назву вірша М. Рильського.

122*. Знайдіть порушення милозвучності мови і виправте їх.

1. Поет в “Гайдамаках” показав нестримну силу повсталого народу. 2. В словах і діях гайдамаків відбилось прагнення народних мас до соціальної й національної справедливості. 3. Колишній наймит і попихач, Ярема іде у перших рядах повстанців. 4. Визволивши Оксану і одружившись з нею, він того ж вечора повернувся в свій загін. 5. Він вже не убогий сирота, а дужий народний месник. 6. В героїчному плані змалював Шевченко і ватажків повстання — Залізняка та Гонту. 7. Вони до глибини душі пройнялися інтересами і болями поневоленого народу.

§ 40. Деякі художні засоби милозвучності мови

Милозвучності мови можна досягти також певним добором і розташуванням слів.

1. Будуючи речення, треба стежити, щоб на межі слів не виникали немилослівні збіги звуків: *ці цікаві розповіді — ці захоплюючі розповіді; велика калюжа — здоровенна калюжа; вартовий вийшов — вартовий подався надвір; поривчасто дув вітер — дув поривчастий вітер.*

2. Не слід допускати римування слів у прозі: *любов людини до батьківщини — любов людини до рідної землі; основна тема цієї поеми — у поемі говориться про; в показі образів троянців — у змалюванні образів троянців.*

3. Треба уникати набридливого повторення однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень та слів. Наприклад, у реченні (прочитайте його вголос!) “Самовідданість, скромність, людяність і принциповість Свирида підкреслюється в багатьох місцях роману” нагнітається свистячий звук [с], чотири рази підряд вжито звукосполучення [іс’т’], яке потім підсилено звукосполученнями [с’л’1, [ц’ц’] та [с’ц’]. Таким чином виникло суцільне сичання. Щоб усунути цю ваду, речення можна переробити так: *Свирид — самовідданий і принциповий і разом з тим скромний та людяний. Це автор підкреслює в багатьох місцях роману.*

4. Але правильно дібрані звукові повтори в художній літературі посилюють емоційний вплив твору на читача.

1. Гармидер, галас, гам у гаї, срамотні співи. (Т. Шевченко.) 2. А сурми сумно плакали. (П. Тичина.) 3. Безлюдна, безводна, безлісна земля розлягається навкруги. (О. Гончар.) 4. Вночі повалив сніг, тихий, густий. (Григорій Тютюнник.) 5. На річці скрегоче крига, сірий весняний присмерк ввесь у тривозі. (М. Коцюбинський.) 6. На бистрині блискучі скалки неначе бігали по воді, блищали, лисніли, миготіли. (І. Нечуй-Левицький.)

Та це ж просто...

Допитливий. Я зрозумів, що таке милозвучність: коли пишеш, то весь час мовчки промовляй речення і вслухайся, чи гарно, легко вони звучать.

Кмітливий. Цілком згодний з тобою. Те, що пишеш, треба чути.

123*. Знайдіть порушення милозвучності мови і виправте їх.

1. Наталка палко кохає бідного парубка Петра. 2. Для неї характерні працьовитість, енергійність, дотепність і рішучість у боротьбі за своє щастя. 3. Петро — роботящий, щирий хлопець. 4. Чотири довгі роки він у далекому краї заробляє гроші, щоб одружитись з коханою дівчиною. 5. Петро дбає насамперед про Наталку; він ладен навіть відмовитися від свого щастя, тільки щоб була вона щаслива. 6. Зазнавши після чоловікової смерті недолі, Терпилиха хоче для своєї дочки іншої долі. 7. У пісні, яку співає возний, оспівуються насильство, хижацтво, крутість, хабарництво. :

124. Прочитайте речення, визначте в них усі засоби милозвучності. Знайдіть у них фразеологізми й з'ясуйте їхнє значення.

1. Людина розкладає розумом на найпростіші елементи все довкола, навіть саму себе. (*Ю.Мушкетик.*) 2. Легше за все запевнити себе, що справи йдуть чудово. Важче — глянути правді у вічі. (*С.Журахович.*) 3. Найменший шелест або стук — і моє серце падає й завмирає. (*М.Коцюбинський.*) 4. Настрій у нього був чудовий, рота йшла легко й весело, і Тарас Григорович крокував з нею в ногу і раз у раз перекидався жартом із правофланговими. (*З.Тулуб.*)

II. ЛЕКСИКА

§ 41. Слово і його лексичне значення

1. Усі слова мови становлять її **лексику**. Лексика нашої мови формувалася протягом тисячоліть. Одні слова виникали, інші поволі забувалися. А ще частину слів люди запозичували з інших мов від народів, з якими доводилося спілкуватися.

Слова запозичували з готської і тюркських мов, з давньоболгарської і давньопольської, з грецької і латинської, з німецької і французької. Тепер у нашу мову інтенсивно проникають англійські слова.

Таким чином, лексика української мови складається із слів, створених нашими предками, і запозичених слів. Запозичених слів у ній є не більше 10 відсотків. Вони не завжди відповідають фонетичним і морфологічним законам нашої мови (див. § 5). Тому з часом такі слова або замінюються питомими українськими і зникають з мови, або прилаштовуються до її законів і стають своїми.

Для чого потрібні все нові й нові слова? Люди дедалі глибше й докладніше пізнають навколишню дійсність, і все більше потрібно слів для позначення різних виявів цієї дійсності.

125. Прочитайте уважно текст. Що свідчить про багатство словникового склад української мови?

Забарвлення неба змінює сонце. Це і зветься зірницею, світовою зорею, світанком. Ми говоримо: вечірня зоря згасає — і в нашій уяві постають цілі картини: безкраї поля, засіяні пшеницею, пахощі колосків, дзвінка пісня в полі, темна діброва...

Коли обрій починає світлішати, кажуть: займається зоря. А подивіться зараз на зірки: здається, ніби тоненькі промені, як золоті ниточки, висотуються на землю, іскряться. Це мерехтіння. Зорі мерехтять.

Як тонко підмітив народ красу природи, якими виразними, яскравими, соковитими, запашними словами назвав її явища! Скільки є слів, які означають лиш те, що відбувається з вогнем: горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє... І кожне слово має свій відтінок (*За В. Сухомлинським*).

2. Що таке слово, якими ознаками воно наділене?

Кожне слово має одне або більше граматичних значень. Наприклад, слово *олівцем* має такі граматичні значення: іменник, назва неістоти, чоловічий рід, однина, орудний відмінок. Слово *радісно* має лише одне граматичне значення: прислівник. Так само по одному граматичному значенню мають прийменник *над*, сполучник *щоб* і т.д. Граматичні значення ніби позначки, які присвоюються словам, щоб зручніше було ними користуватися.

Чи всі слова мають **лексичне значення**, тобто викликають в нашій уяві певний образ? Чуючи слово *олівець*, ми уявляємо тоненьку паличку графіту в дерев'яній оправі, якою пишуть. Отже, це слово має своє лексичне значення. А слово *він* не має свого лексичного значення, бо це може бути й олівець, і хлопець, і сон, і будь-який предмет чи явище, назване іменником чоловічого роду в однині. Але в реченні *Я писав олівцем, та він мені зламався* слово *він* набуло конкретного значення "олівець". Отже, не всі слова мають лексичне значення, але **всі слова в мовленні є носіями лексичних значень**.

126. Подані нижче слова розташуйте в тому порядку, в якому названо їхні лексичні значення.

1. Великий яскравий метеор. 2. Пасажирський поїзд, що рухається з великою швидкістю. 3. Частина океану, моря, озера, річки, що заходить у сушу. 4. Зимовий віз на полозах. 5. Тимчасове користування будівлею, земельною ділянкою на договірних засадах. 6. Дитина, що ще не вміє говорити. 7. Самець кози. 8. Хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом.

Слова: немовля, сани, експрес, затока, болід, яструб, цап, оренда.

Ключ. З перших букв записаних слів має скластися початок вислову: "... *життя неможливе*".

3. За тим, як вони наповнені лексичним значенням, розрізняємо слова називні, вказівні і службові.

Називне слово саме по собі є носієм лексичного значення. Чуючи такі слова навіть поза контекстом, ми уявляємо речі, явища, названі ними. Такими словами є іменники (*сонце, вода*), прикметники (*зелений, лісовий*), дієслова (*сидіти, розмовляти*), прислівники (*швидко, вгорі*).

Вказівне слово наповнюється лексичним значенням тільки в мовленні, в контексті. Такими словами є займенники (*він, такий*), числівники (*сім, тринадцять*), займенникові прислівники (*там, тоді*), вигуки (*ой, гуп*). Займенники й займенникові прислівники нічого не називають, а лише вказують на предмети, ознаки, кількість, обставини. Числівники самі по собі ніяких предметів не називають, реального змісту вони набувають лише в поєднанні з іменниками. Вигуки виступають заміниками цілих речень і стають зрозумілими тільки в контексті чи в ситуації.

Службове слово виконує допоміжну граматичну або лексичну роль. До таких слів належать прийменники (*із, під*), сполучники (*або, якби*) і частки (*хай, майже*). Прийменники вказують на зв'язок між словами в підрядному словосполученні, сполучники поєднують між собою окремі слова або речення, частки певним чином забарвлюють, видозмінюють граматичне й лексичне

значення окремих слів, словосполучень і речень.

127. Слова випишіть підряд у три клонки: 1) називні; 2) вказівні; 3) службові.

Ясний, всякий, гай-гай!, якби, попід, крапля, навскіс, один, аж, леле!, електрика, проте, із-за, ох!, вісім, малювати, інший, але, активний, не.

Ключ. З перших букв слів першої і другої колонок повинен скластися початок прислів'я: "..., то й на базарі не купиш".

4. Називне слово може мати одне і кілька лексичних значень. Слово з одним лексичним значенням називають **однозначним**, з двома і більше — **багатозначним**.

Однозначними найчастіше бувають терміни та назви конкретних предметів. Більшість слів у тій чи іншій мірі багатозначні: *зелений* — "колір, середній між жовтим і блакитним" (*зелений листок*), "який заріс зеленню" (*зелене поле*), "недозрілий" (*зелене яблуко*). Значення багатозначного слова конкретизується в словосполученні, в тексті.

Багатозначні слова не слід сплутувати з омонімами, які звучать однаково, але мають різне походження й зовсім різне лексичне значення: *міна* (вираз обличчя) і *міна* (особливий вибуховий снаряд).

128. Випишіть підряд тільки багатозначні слова.

Хліб, десять, сюрприз, одиниця, іменник, сильно, серпень, дно, балка, дивитися, рюкзак, спокійний, край, вуглець, далеко, світ, коса, удар, ранній.

Ключ. З других букв виписаних слів мають скластися два слова, пропущені у вислові В.Дрозда: "*Коли на боці..., їй нічого не страшно*".

5. Слова можуть мати як пряме, так і переносне значення.

Пряме значення слова — це його основне значення, яке сприймається як таке, коли чуємо слово поза контекстом. Наприклад, слово *голова* саме по собі означає частину тіла людини чи тварини. Це його пряме значення. Це саме слово в реченні *Риба — вода, ягода — трава, а хліб — усьому голова* (*Нар. творчість.*) вжито в переносному значенні: "основне". Так само в словосполученні *голова зборів* слово *голова* має переносне значення: "керівник".

Переносне значення слова — це таке значення, яке виявляється в певному контексті. Воно є похідним від прямого, впливає з нього і пов'язується з ним.

Назви переносяться з одного предмета, явища на інший за їхньою частковою схожістю в чомусь: за дією (*сонце сходить*), за ознакою (*срібляться хмаринки*), за формою (*мереживо доріг*), за відчуттям дотику (*шовкова трава*) тощо. Переносне значення слів дає нам змогу точніше й образніше описувати певні явища, оформлювати думку.

129. Запишіть словосполучення у дві колонки залежно від того, з яким значенням вжито прикметник: 1) з прямим; 2) з переносним.

Ощадливий господар, вбивча іронія, коротка пам'ять, кривий усміх, довгий шлях, чорний день, стара історія, вдалий початок, тьмянний погляд, книжна мова, убогий розум, рясний дощ, важкий спогад.

Ключ. З других букв прикметників має скластися закінчення вислову П.Грабовського: “Не гадаймо прожити безсумно, бо життя — то ...”

§ 42. Синоніми

Можна сказати: *Він розумний хлопець*. А можна й так: *Він кмітливий хлопець*. *Він тямущий хлопець*. *Він головатий хлопець*. І ці вислови передаватимуть той самий позитивний зміст, бо слова *розумний*, *кмітливий*, *тямущий*, *головатий* мають майже однакове лексичне значення. Це синоніми.

Синоніми — слова, які звучать по-різному, але мають приблизно однакове лексичне значення.

Кілька синонімів утворюють синонімічний ряд: *гарний*, *красивий*, *вродливий*, *прекрасний*, *чудовий*, *чарівний*. У цьому ряду першим стоїть так зване стрижневе (головне) слово з якнайширшим, стилістично нейтральним значенням. У наведеному синонімічному ряду таким є слово *гарний*.

Розрізняємо синоніми семантичні, стилістичні і семантико-стилістичні.

Семантичні синоніми різняться відтінками значень: *товариш* (“спільник”), *приятель* (“близька людина”), *друг* (“дуже близька людина”), *побратим* (“надзвичайно близька людина”), *нерозлийвода* (розмовне, “нерозлучна людина”).

Стилістичні синоніми відрізняються сферою вживання. Вони, як правило, емоційно забарвлені: *обличчя* (стилістично нейтральне), *лице* (наближене до розмовного), *фізіономія* (розмовне), *писок* (розмовне з негативним забарвленням), *ника* (зневажливе), *мармиза* (вульгарне), *морда* (лайливе).

Семантико-стилістичні синоніми водночас різняться і відтінками значень, і сферою використання: *іти* (нейтральне), *чимчикувати* (розмовне, “іти часто ступаючи”), *плентатися* (розмовне, “йти повільно”), *шкандибати* (розмовне, “іти накульгуючи”), *телюцтитися* (розмовне, зневажливе, “іти далеко або неохоче”).

130. До поданих слів доберіть синоніми і запишіть їх у тому самому порядку.

Згуртованість, юрба, любитель, спільно, оздоба, вручати, чучело, шанс, підтримувати, шалапутний, паморозь, роботящий, повністю, цяцька, гідний.

Синоніми: працювятий, вартий, легковажний, єдність, окраса, аматор, іграшка, іній, опудало, натовп, цілком, можливість, сприяти, давати, разом.

Ключ. З перших букв записаних слів має скластися закінчення вислову О.Довженка: “Народ, який не знає своєї історії, ...”

131. Прочитайте речення і з'яуйте, з якою метою в них вжито синоніми. Якими відтінками значень вони різняться?

1. Багрець вечірньої зорі палав, мигтів, палахкотів (М. Бажан). 2. Спіють яблука, і зріє виноград, стигнуть сливи золотисті (М. Терещенко). 3. Ліс, праліс,

гай, перелісок, діброва, байрак та бір — які іще тобі, одягнутому в шати голубі, дала імення щедра наша мова? (П. Дорошко) 4. Ватра, вогнище, багаття! А вогонь один? Та ні! Різні назви, різні плаття, різні лики вогняні. (Д.Павличко.)

§ 43. Антоніми. Омоніми і пароніми

Слово *антонім* означає “протилежна назва”: від грецьких слів *anti* — проти і *опута* — ім’я, назва.

1. **Антоніми** — слова з протилежним лексичним значенням.

Антоніми завжди належать до тої самої частини мови: *світло* — *темрява* (іменники), *радіти* — *сумувати* (дієслова), *корисно* — *шкідливо* (прислівники).

Багатозначні слова мають різні антоніми відповідно до свого конкретного значення: *свіжий хліб* — *черствий*, *свіже сало* — *старе*, *свіжий букет* — *зів’ялий*, *свіжа сорочка* — *брудна*, *свіже повітря* — *застояне*, *свіжий вітер* — *теплий*, *свіжий слід* — *давній*, *свіжа голова* — *втомлена*.

132. До поданих слів доберіть антоніми і запишіть їх у тому самому порядку.

Віддати, легко, влітку, хворий, ворог, низько, молодий, майбутнє, вдень, холодний, байдикувати, рідко, занепасти, поразка.

Антоніми: важко, здоровий, вчитися, старий, гарячий, вночі, взимку, взяти, високо, друг, перемога, минуле, густо, ожити.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову давньогрецького філософа Епіктета: “*Хто хоче бути незалежним, не повинен...*”

133*. Доповніть прислів’я антонімами до виділених слів. Запишіть їх.

1. *Важко* в навчанні, зате ... в роботі. 2. Що *вранці* не зробиш, то ... не наздоженеш. 3. На *чорній* землі ... хліб родить. 4. *Маленька* праця краща за ... безділля. 5. Краще розумна *догана*, ніж дурна 6. *М’яко* стеле, та ... спати. 7. Свого *поганого* не хвали, а чужого ... не гудь.

2. **Омоніми** — це слова, які звучать однаково, але мають зовсім різне значення: *кран* “механізм для підймання й переміщення вантажів” і *кран* “трубка з закривкою, якою перебиваємо воду, газ тощо”; *чайка* “птах” і *чайка* “козацький човен”; *штучний* “виготовлений людиною, не природний” і *штучний* “який становить собою окрему штуку”.

Близькі до омонімів **омографи**, які однаково пишуться, але по-різному звучать: *за́мок* і *замо́к*, *запа́стися* (від *западатися*) і *запасті́ся* (від *запасатися*), *ні́коли* і *ніко́ли*.

3. **Пароніми** відрізняються від омонімів тим, що вони тільки близькі за звучанням, але не однакові і часом навіть близькі за значенням: *мимохі́дь* (“проходячи мимо”) і *мимохіть* (“мимо хотіння”); *уява* (“здатність уявляти”) і *уявлення* (“поняття, образ”), *пам’ятник* (“споруда на честь когось або чогось”) і *пам’ятка* (“предмет матеріальної культури минулого”, “предмет, що служить нагадуванням про когось або про щось”).

Омоніми й пароніми легко можна сплутати, якщо не пам’ятати про них.

134. Прочитайте текст і визначте причину хибного сприймання підпису під малюнком.

Уже в п'ятому класі ми почали вивчати історію. Про Київську Русь, про варягів та греків, про оту сиву давнину, що зачаровує, як найцікавіша казка.

Готували уроки з історії втрьох, бо мали всього один підручник. Збиралися найчастіше в Соньки, розкривали книжку з малюнками і довго їх розглядали.

Особливо вразив нас малюнок, на якому був зображений князь Олег з своєю дружиною. Так і було написано: «з дружиною», і ми, спантеличені, довго шукали поміж вусатих, озброєних мечами та списами дядьків, що сиділи на конях, оту князеву дружину.

— Вона, видно, десь позаду,— врешті вирішив Ванько. Сонька не була б Сонькою, коли б не заперечила:

— І зовсім не позаду! Вона вдома залишилась: князеві борщ варить (За А. Дімаровим).

135 *. Перепишіть речення, правильно розставляючи пароніми на місці трьох крапок.

1. В години найтяжчих ... не опускаймо рук. 2. Уникаймо чвар і ... — веселіше жити буде. 3. Коней на пасовиську .. , щоб вони не розбіглися. 4. Люди, буває, ... праведне з грішним. 5. Ходи лиш до мене до замку, з ... мій замок ясний. (*Леся Українка.*) 6. Фігурка була тонко вирізьблена з ... димчастого кварцу. 7. Жили ми в старій хаті, долівка ... була. (*З. Мороз.*) 8. ... куля обертається в міжзоряному просторі. (*О.Довженко.*)

Слова для вставок: знегод, незгод; плутають, путають; кришталю, кристала; земна, земляна.

§ 44. Терміни і професіоналізми

Без термінів не обходиться жодна наука, жодне виробництво. **Термін** — це чітко окреслена назва якогось поняття з певної галузі людських знань.

Якщо звичайні слова можуть мати багато значень, то терміни завжди однозначні. Візьмемо слово *корінь*. У побутовому мовленні воно називає частину рослини, що міститься в землі, частину зуба, волосини, нігтя, що міститься в тілі, тощо. Тим часом у мовознавстві слово *корінь* має лише одне значення: “спільна звукова частина споріднених слів, що виражає основне значення слова”. У математиці слово *корінь* означає “величина, що при піднесенні її до певного ступеня дає дане число”. Коли мовиться про корінь трави, дерева, зуба, то це слово є загальноживаним, а коли про *корінь слова* чи про *квадратний корінь*, то це вже мовознавчий чи математичний термін.

Кожна галузь знань має свою чітко визначену термінологію. Оволодіваючи тією чи іншою галуззю науки, ми повинні насамперед ґрунтовно засвоїти властиві їй терміни (ніби вивчити нову мову).

Професіоналізми — слова, властиві мовленню людей певної професії. Наприклад, у мові пасічників побутують такі слова, як *вулик*, *льоток*, *матка*,

трутні, вощина, перга, стільник, взяток. У мові кулінарів можна чути такі слова, як *гарнір, соус, салат, бульйон, порція, спеції, напівфабрикати, рецептура, теплова обробка, шаткувати, пасерувати, тушкувати.* Усе це професіоналізми.

136. Прочитайте уривок і знайдіть у ньому терміни. Чи вони зрозумілі без спеціальної підготовки?

Фототелеграма, телефакс, факс — це зображення нерухомого плоского оригіналу (наприклад, рукописного тексту, креслення, малюнка), що передається через сітку факсимільного зв'язку на факс. Реєстрація прийнятих зображень здійснюється фотометадами. Факс ще називають більдапаратом, фототелеграфом, телетографом. (З посібника.)

137. Прочитайте уривок і знайдіть у ньому професіоналізми. Чим вони відрізняються від термінів?

Основним інструментом для написання писанки є писачок. Раніше його виготовляли зі шматка тонкої фольги, бажано мідної, який скручували на голці у вигляді трубочки або конуса. Цю трубочку вкладали в розколену частину палички і перев'язували ниткою навхрест. При цьому трубочка виходила чи з одного боку, чи з обох боків, тобто писачок мав один чи два носики. Один з носиків був тонший, а другий — товщий (для наведення ліній різної товщини). Такий інструмент у різних місцевостях називався “писак”, “кістка”, “кулька”, “дідик”, “мигулка” тощо”. (З посібника.)

§ 45. Застарілі слова й неологізми. Діалектизми

Мова невинно розвивається. Одні слова з'являються в ній, інші забуваються. Отже, в мові є застарілі слова і нові.

Серед застарілих слів розрізняємо історизми й архаїзми.

Слова, що стосується давніх, історичних реалій, яких тепер уже нема, — це **історизми**: *боярин, вїйт, бунчужний, мушкет, пернач, намітка, очіпок, коновка, тальяр, шеляг, верства.* Вони не перекладаються на сучасну мову, їхнє значення тепер, як правило, доводиться пояснювати.

Слова, якими колись називали предмети і явища, що й так само побутують у нашому житті, але називаються вже по-іншому, — це **архаїзми** (від грецького *archaios* — давній, старий): *перст* (палець), *десниця* (права рука), *ланіти* (щоки), *чадо* (дитя), *вої* (воїни), *злато* (золото), *глас* (голос), *пїит* (поет), *вельми* (дуже). Архаїзми обов'язково мають свої сучасні синоніми, якими ми тепер і користуємося в повсякденному спілкуванні.

Слова, які щойно з'являються, називають **неологізмами**, тобто новими: *маркет, маркетинг, менеджмент, глобалізація, прем'єр-міністр, опції, мобільний телефон, флешка, відсоток, слухавка, світлина, летовище.* На жаль, неологізмами в нашій мові часто виявляються чужомовні слова, які починають витіснявати питомі українські: *крамниця* — *маркет*, *торгівля* — *маркетинг*, *управління* — *менеджмент* тощо. Тим часом в нашій мові є достатньо засобів,

щоб з них творити власні слова для називання тих чи інших новітніх предметів та явищ, як це ж бо роблять інші народи.

Є слова, які вживаються тільки в тій або тій місцевості. Вони можуть по-різному відрізнятись від слів літературної мови. Це **діалектизми**.

Деякі діалектизми зовсім відмінні від літературних назв: *глива* (груша), *живець* (джерело), *веселуха* (райдуга), *трепета* (осика), *хопта* (бур'ян), *хвища* (сильний дощ), *ватра* (вогнище), *вуйко* (дядько по матері), *стрий* (дядько по батькові). А деякі з них хоч і подібні до загальноновживаних слів, проте мають інше значення: *родичі* (батьки), *обід* (сніданок), *ноша* (одяг), *квас* (мінеральна вода), *ріпа* (картопля), *гора* (горище), *дробина* (свійська птиця). Ще частина діалектизмів має спільні з літературними словами корені, але відрізняється від них способом словотвору: *димник* (димар), *білиця* (білка), *бабакуль* (кульбаба), *моримуха* (мухомор).

Треба пам'ятати, що діалектизми, якщо це не явні росіянізми, полонізми чи мадяризми, — це теж наше мовне багатство, яке треба берегти і по можливості використовувати, пристосовуючи їх до нових потреб, замість того, щоб засмічувати мову чужими, побудованими за іншими фонетичними законами словами.

138. Слова запишіть у дві колонки: 1) історизми; 2) архаїзми.

Кошовий, звізда, ланіти, ассірійці, Сварог, бран, звідець (*шпигун*), ліврея, очкур, марець, келеп, унтер, правотар (*адвокат*), воєвода, всує, отрок, огнищанин, твердиня (*фортеця*), чадо, подушне.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову П.Загребельного: “*Все можна виправдати, крім ...*”

139. Прочитайте уривок і знайдіть у ньому неологізми. Якого вони походження?

У Києві, крім бару та більярду, можна сходити в ресторан та боулінг. Значно проблематичніше знайти книгарню, галерею чи навіть випити десь кави — по-простому, без понтів. Тобто наявні і концерни, що займаються книжками, і виставки з дорогими фуршетамі, і генделики, які захмарними цінами давно знівельювали це скромне слівце. Але зникли з карти міста прості й невибагливі “точки”, “точки”-візитки, “точки”-пам'ятки, де було все і де тусувались усі. Столиця тяжіє до “глобусолізації” з наступним перетворенням на один великий торговельно-розважально-“отупляльний” центр...

Київ уже не є одним з найзеленіших міст Європи. Київ — місто-нехлюй, місто-розтратник. Це в Іспанії тамтешні “новіє рускіє”, купуючи будинок в історичній частині міста, мусять питати дозволу влади на ремонт. А про надбудову вертолітного майданчика на даху свого архітектурного раритету вони навіть не питатимуть — знають, що це їх скоріше відправлять гвинтокрилом у космос, ніж дозволять чинити таку наругу над загальнонаціональними цінностями. Це в Австралії власники якої-небудь фазенди не сміють викорчувати геть нікому не потрібний баобаб, не спитавши умовно взятого міського голову абощо... В Києві скоро зеленітимуть тільки гроші. (*Н.Лебідь.*)

§ 46. Фразеологізми і фразеологічні вирази

1. **Фразеологізм** — стійке словосполучення, що виступає в мові як неподільний за значенням вислів. Серед фразеологізмів розрізняємо зрощення, єдності і сполучення.

У фразеологічному **зрощенні** цілісне значення вислову ніяк не залежить від значення окремих слів, що входять до нього: *впіймати облизня* (зазнати невдачі), *розбити глек* (посваритися), *ловити окунів* (дрімати). Справді, а що таке облизень? А чому розбити глек, а не макітру? Чому ловити окунів, а не карасів? Зміст цих фразеологізмів логічно пояснити не можна.

Цілісне значення фразеологічної **єдності** вмотивовується **переносним значенням** слів, які входять до неї: *дати ногам волю*, *прикусити язика*, *вивести на чисту воду*, *буря в склянці води*. Справді, людина може швидко бігти, тікати, коли в неї вільні ноги; якщо хтось прикусить язика, то, зрозуміла річ, говорити не зможе; на чистій воді все добре видно; і яка може бути буря в тій дрібці води, що в склянці?

Цілісне значення фразеологічного **сполучення** вмотивовується **прямим значенням** слів, які входять до нього: *розв'язувати проблему*, *берегти як зіницю ока*, *мати свою голову на плечах*. Такі фразеологізми зрозумілі й без пояснень.

Проте чіткої межі між цими трьома видами фразеологізмів нема. Справді, куди віднести фразеологізм *закопирити губу* — до зрощень чи до єдностей? Фразеологізм *датися взнаки* — до єдностей чи до сполучень?

У мовленні фразеологізм — і зрощення, і єдність, і сполучення — виступає як один член речення. Наприклад, у реченні *У мене, слава Господеві, голова не половою набита.* (М.Кропивницький.) присудок *не половою набита*. У реченні *Того дядька Панаса всі знають, бо в нього сім п'ятниць на тиждень.* (Є.Гуцало.) підмет *сім п'ятниць на тиждень*.

140. Спробуйте подані фразеологізми згрупувати за розрядами: 1) зрощення; 2) єдності; 3) сполучення.

Клювати носом, взятися за барки, оббивати пороги, морочити голову, утяти до гапликів (*вдіяти щось недоречно*), прийдешній день, виносити сміття з хати, дотримати слова, втертися в довір'я, сховатися за чужу спину, бити байдики, дивитися в очі, море по коліна, псувати нерви, смаленого дуба правити, тьохнуло серце, змотувати вудки.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову Т.Шевченка: “*На те й лихо, щоб ...*”

2. **Фразеологічні вирази** — це стійкі поєднання слів, які, проте, на відміну від власне фразеологізмів, не мають цілісного значення. У них виділяються окремі члени речення, як і в будь-яких словосполученнях. До них належать прислів'я і приказки, крилаті слова, мовні кліше.

Прислів'я — стійкий вислів у формі речення, у якому узагальнено

суспільний досвід: *Сила та розум — краса людини*. До прийняття писаних законів і правил саме прислів'я насамперед визначали норму поведінки людей, їхню орієнтацію в дійсності. Це були справжні джерела людської мудрості.

Приказка — стійкий вислів у формі речення, у якому дається образна характеристика певного явища: *Набалакав — і в торбу не забереши*. Жоден дотеп, жодна образно висловлена думка не обходиться без приказки.

Крилаті слова — влучні вислови видатних осіб, які набули узагальненого значення: *І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь*. (Т.Шевченко.) Вони багаті змістом і асоціаціями і завжди життєві, повчальні.

Мовні кліше — усталені звороти, регулярно повторювані в певних умовах і контекстах: *ласкаво просимо, маніпулювання громадською думкою, згідно з розпорядженням*. Якою б галуззю діяльності ми не займалися, насамперед треба засвоїти саме ці мовні кліше, щоб правильно орієнтуватися самому в різних життєвих ситуаціях і орієнтувати інших.

141. До поданих слів з дужок доберіть слова так, щоб утворилися фразеологізми. Поясніть їхнє значення.

Дерти (ганчірку, горло), бути (на сьомому небі, на сьомому поверсі), бити (каміння, байдики), проковтнути (ягідку, язика), сім мішків (гречаної вовни, добірної пшениці), спочивати (на лаві, на лаврах), зламати (слово, гілку), біла (стіна, ворона), носити воду (решетом, відром), мати олію (в пляшці, в голові), брати (ноги, рюкзак) на плечі.

142. До поданих слів доберіть фразеологізми і запишіть їх у тому самому порядку.

Дрімати, гарний, однакові, вільно жити, повторювати те саме, теревенити, наполягати, прагнути, скупий, поступово, дуже здивований, нашкодити, писати вірші, насміхатися, безліч.

Фразеологізми: стояти на своєму, дихати на повні груди, любо оком глянути, рватися душею, крок за кроком, осідлати Пегаса, тьма-тьмуца, очі на лоба лізуть, підкласти свиню, строїти смішки, клювати носом, знов за рибу гроші, химині кури розводити, собака на сні, одним миром мазані.

Ключ. З других букв перших слів фразеологізмів має скластися закінчення вислову П.Тичини: *“Яка тонка це річ — ...”*

143. Випишіть спочатку мовні кліше, що стосуються суспільних відносин, потім — медицини.

Здобутки цивілізації, зсідання крові, посадова особа, огляд мод, забите місце, зміцнювальний засіб, дослідження крові, пленарне засідання, згідно з приписом лікаря, п'ята колона, госпіталізація хворого, здоров'я нації, остаточний діагноз, рентгенівський знімок, засоби масової інформації, обідній обхід, стан довкілля, виборний блок, терапевтична допомога.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову Епіктета: *“Бог доручив тобі ...”*

§ 47. Словники

Словники є енциклопедичні і лінгвістичні.

В **енциклопедичних** словниках подаються відомості про ті чи інші явища дійсності, країни, події, людей. Є галузеві енциклопедії: географічна, літературна, кібернетики тощо.

У **лінгвістичних** словниках з'ясовується значення слів, їхнє походження, особливості вживання, правопису, вимови тощо. Лінгвістичні словники є перекладні й одномовні. Серед одномовних словників розрізняємо:

а) тлумачні — у них пояснюється значення окремих слів (“Словник української мови” в 11 томах, “Великий тлумачний словник сучасної української мови”, шкільний “Короткий тлумачний словник української мови”, “Словник іншомовних слів” тощо);

б) нормативні — у них ідеться про правильне написання, вимову та вживання слів (“Орфографічний словник української мови”, “Орфоепічний словник”, “Культура слова”, “Словник труднощів української мови” тощо);

в) вибірккові — у них подається лексика певної категорії (“Словник синонімів української мови”, “Словник антонімів”, “Словник фразеологізмів української мови” тощо).

144. Перегляньте за каталогом, які лінгвістичні словники є у вашій шкільній чи іншій бібліотеці. Запишіть їхню назву, розгляньте їх і коротко (кількома реченнями) схарактеризуйте кожен зокрема.

III. МОРФОЛОГІЯ І ПРАВОПИС

БУДОВА СЛОВА І ПРАВОПИС

§ 48. Прості, складні і складені слова

За кількістю основ у них (див. § 4) слова поділяються на прості, складні і складені.

1. Слова з однією основою називаються **простими**: *тиша, ранішній, розхвилюватися*.

Прості слова можуть мати кілька префіксів і суфіксів і лише один корінь: *на-в-з-до-гін, по-від-пис-ува-ти, по-роз-кид-а-н-ий, як-най-глиб-ш-ий*.

2. Слова з двома чи більше основами називаються **складними**.

Вони пишуться:

а) разом: *хлібороб, сільськогосподарський, вічнозелений, п'ятсот, якщо*;

б) через дефіс: *хліб-сіль, північно-східний, світло-зелений, будь-який*.

3. Слова і форми слів, що складаються з двох або більше окремих слів, називаються **складеними**: *буду писати, двадцять один, раз у раз, так що*.

145. Випишіть слова в дві колонки: 1) прості; 2) складні. Складених слів не виписуйте.

Однозначний, темно-зелений, тому що, досвітній, жовтодзьобий, будемо думати, уточнювати, електроприлад, двадцять два, іншомовний, синьо-

фіолетовий, малесенький, тільки що, низькорослий, аматорський, юнак, утихомирювати, юннат.

Ключ. З перших букв має скластися вислів французького філософа XVII ст. Р. Декарта.

§ 49. Принципи правопису значущих частин слова (морфем)

Значущі частини слова — префікс, корінь, суфікс, закінчення (див. § 4) — нерідко пишуться за різними правилами.

1. У написанні префіксів дотримуємося виключно морфологічного принципу (див. § 2): [роскутий] *розкутий*, [рожжувати] *розжувати*, [рожшук] *розшук*, [росада] *розсада*.

Виняток становить лише префікс *з-*, який у певних випадках відповідно до звучання позначається буквою *с* (див. § 10, п. 2): *зіпхнути*, але *спихнути*; *здерти*, але *стерти*; проте: [ссипати] *зсипати*, [жшити] *зшити*, [жжати] *зжати*.

2. У написанні ж коренів і суфіксів поряд з морфологічним принципом досить поширений і фонетичний: *варязький* (варяг+ський), *козацтво* (козак+ство), *піщаний* (піск+аний), *кріпаччина* (кріпацьк+ина), *пісний* (піст+ний), *гарячий* (хоч *горіти*).

3. Правопис закінчень у кожної змінюваної частини мови — іменників, прикметників, числівників, займенників і дієслів — має свої особливості.

146. Запишіть слова у дві колонки залежно від того, за яким принципом написано виділену частину слова: 1) за морфологічним; 2) за фонетичним.

Спалах, гуркіт, невістчин, просьба, птаство, туристський, рушником [орудний відмінок], зморшка, розкис, допомагає, бряжчав, зсипати, розсіл, шістнадцять, тітчин, виднокіл, сердешна, склад, нігті, їжджу, міщанин, розкіш, розжувати, виїзна [нарада], спад, покіс, студентський, козацтво, одесит, братство, біб, солдатський, товариство, роз'їжджаю.

Ключ. З останніх букв прочитаєте вислів давньоримського філософа Сенеки.

§ 50. Творення і правопис складних слів

Складні слова творяться складанням двох або більше основ:

а) за допомогою сполучних голосних *о* або *е*: *пароплав*, *місяцехід*, *світлоголубий*, *працездатний*;

б) без сполучних голосних: *хліб-сіль*, *всюдихід*, *повсякденний*, *напівпровідник*, *пів'яблука*, *півлимона*.

Складні слова пишуться разом або через дефіс.

1. Разом пишуться складні слова, утворені від підрядних словосполучень (у яких від одного до іншого слова можна поставити питання):

будова (яка?) *нова* — *новобудова*;

сніг (який?) *білий* — *білосніжний*;

будує (що?) *машини* — *машинобудівний*;

бетон (який?) із залізом — залізобетон;
ходить (де?) всюди — всюдихід;
зелений (як довго?) вічно — вічнозелений;
перекоти (куди?) через поле—перекотиполе.

Так само разом пишуться і складні географічні назви, перша частина яких вказує на сторону світу: *Північнокримський канал, Південнокитайське море, Західносибірська низовина.*

Але через дефіс пишуться: *Свят-вечір, дівич-вечір, буй-тур, зелен-сад.*

1. Живи, дух **життєдайний** [дає (що?) *життя*], дух творчості людської. (М. Бажан.) 2. Нема такої сили, щоб нашу правоту перемогти, щоб наш огонь згасить **мільйононокрилий** [крил (скільки?) *мільйон*]. (М. Рильський.) 3. **Далекосхідна** [схід (який?) *далекий*] тайга проноситься під літаком тисячами кучерявих сопок. (О. Довженко.) 4. В середній Україні простягнувся **лісостеп** [степ (який?) із *лісом*]. (І. Цюпа.) 5. До армії я вчився в **сільськогосподарському** [господарство (яке?) *сільське*] інституті. (Григорій Тютюнник.)

2. Якщо перша частина складного прикметника — прислівник, то він може писатися й окремо. Це залежить від того, наскільки цей прислівник наголошений, наскільки він самостійний: **давновідомий** і **давно відомий**, **вищезазначений** і **вище** зазначений.

1. Я хочу бути **вічноюним**, незламно-молодим. (П. Тичина.) *ї*. Якщо не можеш бути **вічно юним**, то змолоду не будь старим бодай. (Д. Павличко.) 3. “О! тут копали”, — думав він, наглянувши **свіжо розкопану** землю. (М. Коцюбинський.) 4. **Свіжовідклепаний** місяць вичахав у холодній безвісті. (Григорій Тютюнник.)

3. Через дефіс пишуться складні слова, утворені від сурядних словосполучень (у яких всі слова рівноправні, їх можна з’єднувати повторюваним сполучником *і...і*):

і **всесвітній і історичний** — **всесвітньо-історичий**;
і **машинний і тракторний** — **машино-тракторний**;
і **північний і східний** — **північно-східний**;
і **людина і день** — **людино-день**;
і **темний і зелений** — **темно-зелений**;
і **ніжний і рожевий** — **ніжно-рожевий**;
і **сніжний і білий** — **сніжно-білий**.

Але разом пишуться **жовтогарячий, червоногарячий, глухонімиий, хитромудрий, зловорожний**.

1. Праворуч стоять мовчки **темно-сині** [*і темні і сині*] Карпати в клубках срібних, **сліпучо-білих** [*і сліпучі і білі*] хмар. (О. Гончар.) 2. Над річкою схилились **пишно-зелені** [*і пишні і зелені*] сади, квіти **барвисто-пахучі** [*і барвисті і пахучі*]. (М. Рильський.) 3. **Мерехтливо-червоне** [*і мерехтливе і*

червоне] сонячне коло спускається до обрію. (В. Козаченко.) 4. Далекі горби були покриті **густо-синім** [і *густий і синій кольори*] серпанком. (Вал. Шевчук.) 5. Поглянь: який то світ кипить, **блакитно-синьо-срібно-сірий** [і *блакитний, і синій, і срібний, і сірий*]. (Л. Горлач.) 6. Падали на пісок сині, зелені, жовті, **червоногарячі** [виняток] кружала світу. (Панас Мирний.)

4. Через дефіс пишуться складні слова, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів (їх також можна з'єднувати повторюваним сполучником *і...і*): *білий-білий, один-однісінький, рано-вранці, тишком-нишком, вряди-годи, без кінця-краю, більш-менш, видимо-невидимо, година-дві, день-два, сам-один, один-єдиний*.

Але якщо повторюється те саме слово в різних відмінках, то таке сполучення пишеться окремо: *кінець кінцем* (називний + орудний відмінки), *одним один* (орудний + називний відмінки), *нога в ногу, раз у раз* (називний + знахідний відмінки).

1. **Далеко-далеко** десь мріє Дніпро. (О. Довженко.) 2. Човен був великий і **старий-престарий**. (О. Довженко.) 3. Ще б хоч **один-однісінький** раз відчутти себе серед просторів океанічних. (О. Гончар.) 4. Що **шумить-дзвенить** верхами? (П. Тичина.) 5. Іван прикинув, що роботи лишилося на **годину-півтори**. (Григор Тютюнник.) 6. Трудом ми все на світі робим, трудом живем, **кінець кінцем** [називний + орудний відмінки]. (І. Нехода.) 7. Гомоніли люди на селі, а далі **один по одному** [називний + місцевий відмінки] й розійшлись. (Марко Вовчок.)

5. Через дефіс пишуться такі складні слова іншомовного походження, як: *блок-схема, вакуум-апарат, віце-президент, прем'єр-міністр, экс-міністр, генерал-майор, унтер-офіцер, соціал-демократ, пап'є-маше, яхт-клуб* тощо.

Але разом пишуться складні слова з такими загальноживаними початковими частинами, як *авіа-, авто-, аеро-, гідро-, електро-, кіно-, мікро-, радіо-, стерео-, теле-, фото-* тощо: *авіабаза, аерофлот, гідромеханіка, радіоцентр, фотоелемент*.

1. Дивляться—геній державний, та миттю в **прем'єр-міністри**. (Остан Вишня.) 2. Нарешті тролейбус зробив коло, і ось він — київський **аеропорт**. (В. Собко.) 3. Кривцов наказав радистові взяти **радіопеленг** від **радіостанції** “Лахтак”. (М. Трублаїні.)

147*. Чому в слові *машинобудівний* у першій частині одне *н*, а в слові *машинотракторний* (пишеться через дефіс)— два *нн*?

148*. Чому слово *всесвітньовідомий* (поет) пишеться разом, а слово *всесвітньо-історичне* (значення) — через дефіс? *Трудодень* разом, а *людино-день* через дефіс?

149. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки слова: 1) які пишуться разом; 2) які пишуться через дефіс.

Вугле (видобуток), озерно (болотний), здивовано (розгублений), всесвітньо (відомий), червоно (гарячий), вакуум (камера), в'єтнамське (український), сніго (затримання), перекоти (поле), штабс (капітан), тьмяно (жовтий), всесвітньо (історичний), овоче (сховище), м'ясо (молочний), вічно (зелений), світло (рожевий), темно (зелений), одно (денний), блок (схема), видимо (невидимо), корабле (будівник), ячмінно (житній), сніжно (білий), смагляво (лиций), синьо (зелений), легко (крилий), зменшено (пестливий).

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаємо вислів давньоримського історика Тацита.

150*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, вставляючи дефіс.

I. 1. Тихо (тихо) по землі ходить мир—щоденний, звичний. (*І. Жиленко.*) 2. Мій синочок синьо (окий) в колисці усміхається мені. (*В. Сосюра.*) 3. Пильнуйте, люди добрі й ширі, не спіть, учені і жінці! Чатують нас людино (звірі) з страхіттям атомним в руці. (*В. Симоненко.*) 4. Ніхто свого щастя (долі) не вгадає. (*М. Стельмах.*) 5. Страшно безсило (малим) чути себе перед смертю, але страшніше, коли ні за що вмерти! (*Б. Олійник.*) 6. Ревуть паро (плави), гудуть паро (вози), і аеро (плани) прокреслюють слід. (*В. Стус.*) 7. Замерехтіло між двох світів щось невпізнанно (знане). (*В. Стус.*) 8. Не знав, не знав звіздар гостро (бородий), що в антисвіті є антизірки, що у народах є антинароди, що у століттях є антивіки. (*Л. Костенко.*)

II. 1. Заходило сонце, мінялося барвами небо — то жовто (гарячими), то густо (червоними), то просинюватими. (*Григір Тютюнник.*) 2. Червоно (боким) яблуком округлим скотився день, дорослий і тяжкий. (*М. Рильський.*) 3. Над водою пропливало легеньке біло (сніжне) павутиння. (*Ю. Збанацький.*) 4. Небом котилися сірі з білим хмари, вряди (годи) вигулькувало сонце. (*Вал. Шевчук.*) 5. В'яже осінь ліси перевеслами бурштиново (коралово) (жовтими). (*Н. Забіла.*) 6. Чудовий килим опалого листя осики то спалахує криваво (червоним) і малиновим кольором, то вилискує ніжно (рожевим), світло (жовтим), оранжевим. (*Ю. Збанацький.*) 7. Вітер жене стернею блякле перекоти (поле). (*О. Гончар.*) 8. Тільки рясним верхо (віттям) шептала вічно (зелена) сосна. (*Леся Українка.*)

§ 51. Правопис слів із частинами *напів-* і *пів-*

1. Частини *напів-* і *пів-* звичайно пишуться разом: **напіввідкритий**, **напівосвітлений**, **напів'ява**, **напівсон**, **напівфабрикат**, **півроку**, **піввідра**, **півлітра**, **півогірка**, **пів'яблука**.

1. **Напівтемрява** й тиша панували у морі. (*М. Грублаїні.*) 2. На дощі ще лишився **напівстертий** дитячий малюнок крейдою. (*О. Донченко.*) 3. На заході **півнеба** охопили нерухомі заграви, дощ лив як з відра. (*О. Гончар.*) 4. Прибій за якої **півгодини** перескакував уже через каміння. (*М. Коцюбинський.*) 5. Могутній дуб. Він **півтисячоліття** стоїть на Хортиці. (*Л. Забашта.*) 6. Мічурін запрошує кожного з присутніх з'їсти **пів'яблука і півабрикоса** нових сортів.

(*О. Довженко.*) 7. Бач, яка худенька, маленька, тільки очі на **півобличчя** — карі, гарні, чисті. (*Ю. Яновський.*)

2. Частина *пів-* пишеться через дефіс лише з власними назвами: *пів-України, пів-Києва, пів-Криму, пів-Європи.*

1. **Пів-Європи** пройдено, скільки пережито. (*О. Підсуха.*) 2. Від Лохвиці до самої Молдови **пів-України** — то козацькі вдови. (*Л. Костенко.*)

3. Частина *пів* пишеться окремо лише в зворотах типу *пів на третю.*

1. Було ще рано, **пів до восьмої.** (*М. Коцюбинський.*) 2. Одержавши плату, Ніна **о пів на шосту** залишила бібліотеку. (*С. Добровольський.*)

151. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки слова: 1) які пишуться через дефіс; 2) які пишуться разом.

(Пів) ночі, (пів) ескадрона, (пів) Миргорода, (пів) Острога, (пів) пляшки, (пів) оберт, (пів) лимона, (пів) Венери, (пів) овал, (пів) вікна, (пів) Алушти, (пів) автомат.

Ключ. З перших букв, що йдуть за частиною *пів-*, прочитаєте народне прислів'я.

152*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, вставляючи дефіс.

1. Якісь думки снуються в голові, (напів)журливі і (напів)свідомі. (*М. Рильський.*) 2. Мавка поволі вибирає (напів)зів'ялі квітки з пожатого жита. (*Леся Українка.*) 3. І никає помазаником божим (пів)правда, (пів)свобода, (пів)життя. (*М. Вінграновський.*) 4. Нам неправда ненависна як антисвіт, та (пів)правда—ненависніша вдвічі. (*Б. Олійник.*) 5. Що вчора мірою було—(пів)міри стало нині, немов щодня нове крило дарується людині. (*М. Рильський.*) 6. Із хаосу, із натяку, з (пів)слова народжується думка, звук, акорд. (*П. Дорошко.*) 7. (Пів)усміх викривив губи Бондаря. (*С. Журахович.*)

§ 52. Правопис складноскорочених слів і графічних скорочень

1. Складноскорочені слова, утворені з початкових букв або звуків, пишуться (незалежно від написання словосполучення) великими буквами: *Організація Об'єднаних Націй — ООН, гідроелектростанція — ГЕС, Міністерство закордонних справ — МЗС, вищий навчальний заклад — ВНЗ.*

Великими буквами пишуться і складноскорочені слова, утворені від іншомовних словосполучень: *ЮНЕСКО, НАТО, УЄФА.*

Проте малими буквами пишуться такі слова, як *виш (вища школа), загс (запис актів громадянського стану).* Деякі складноскорочені слова пишуться комбіновано: *Національний університет "Києво-Могилянська академія" — НаУКМА, Київський міжнародний університет — КиМУ.*

Якщо такі складноскорочені іменники відмінюються, то закінчення біля них дописуються малими буквами: *ЗІЛом, ЛАЗи.*

-
1. Життя таке вибухове — комп'ютери, скутери, ціла тобі **НТР**. (*І. Драч*.)
2. Шлюбна пара переступила, нарешті, поріг **загсу**. (*Ю. Яновський*.) 3. Навколо **ЗІМа** на значній відстані вовтузяться хлопчачки. (*О. Довженко*.)
-

2. У складноскорочених словах, утворених іншими способами, усі частини пишуться з малих букв: *районний виконавчий комітет — райвиконком, завідувач господарства — завгосп, організаційний відділ — оргвідділ*.

Але власні складноскорочені назви пишуться з великої букви: *Дніпроеес, Донбас, Укрінбанк*.

- 1 Не забуваються слова: **лікнеп**, і **комнезам**, і змичка. (*Л. Дмитерко*.) 2. Дивізія чекала на **командарма**. (*Петро Панч*.) 3. **Комбрига** викликали в штаб корпусу. (*Ю. Бедзик*.)
-

3. На відміну від складноскорочених слів графічні скорочення читаються повністю. Наприклад, пишемо — *1991 р.*, читаємо — *1991 рік*; пишемо — *5 тис.*, читаємо — *5 тисяч*; пишемо — *47 млн.*, читаємо — *47 мільйонів*; пишемо — *7 млрд.*, читаємо — *7 мільярдів*; пишемо — *і т. д.*, читаємо — *і так далі*.

Слова на письмі скорочуються завжди на приголосний: *громадянин — гр., наприклад — напр., область — обл., північно-східний — півн.-сх.* Але: *нашої ери — н. е., острів — о.*

У кінці графічних скорочень ставиться крапка (приклади див. вище), але крапка не ставиться при скорочених назвах мір: *10 кг, 5 км, 5 хв, 3 мкф* тощо. Не ставиться крапка і між подвоєними буквами, що вказують на множину: *рр. — роки, тт. — томи*.

Якщо в графічному скороченні залишаються початок і кінець слова, то на місце пропущених букв ставиться лише дефіс (без крапки): *видавництво — вид-во, район — р-н, фабрика — ф-ка, товариство — т-во*.

153*. Від поданих словосполучень утворіть складноскорочені слова: 1) з початкових букв або звуків; 2) іншими способами. Запишіть їх.

1. Міністерство охорони здоров'я, наукова організація праці, електронно-обчислювальна машина, Львівський автомобільний завод, будівельно-монтажне управління, інженерно-технічні працівники, Кивська міська державна адміністрація. 2. Міський комітет, професійна спілка, виконавець робіт, універсальний магазин, спеціальний кореспондент, Кременчуцька гідроелектростанція, Донецький басейн.

154 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис складних і складноскорочених слів, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Ввесь тік, більше як на **півверстви** [51.1], був заставлений скиртами. (*І. Нечуй-Левицький*.) 2. Серед загального **сіро-зеленого** [50.3] кольору землі і полів радісно веселили око **яскраво-червоні** [50.3], сині й жовті фарби. (*Ю.*

Смолич.) 3. Подекуди по **жовто-зеленій** [50.3] скатерті розкидані **темно-зелені** [50.3] кущі **верболозу** [50.1]. (І. Нечуй-Левицький.) 4. **Вранці-рано** [50.4] на калині пташка щebetала. (Т. Шевченко.) 5. На високих **жовтогарячих** [50.3] шпилястих тополях іскрилося осіннє сонце. (Я. Ваш.) 6. Капають **від часу до часу** [50.4] **напівдостиглі** [51.1] жолуді з дубів. (І. Франко.) 7. З дерева на дерево перелітали **зеленобокi** [50.1] синиці, **червоногруді** [50.1] снігурі. (Ю. Збанацький.) 8. Скелі над берегом здавались ще більш нерухомими проти **вічно живого** [50.2], **вічно рухомого** [50.2] моря. 9. Тільки рясним **верховіттям** [50.1] шептала **вічнозелена** [50.2] сосна. (З тв. *Лесі Українки*.) 10. На березі, ніби казковий палац, освітлений вогнями будинок **ГЕС** [52.1]. (В. Минко.) 11. **Радіорупор** [50.5] розносив останні вісті з центральної **радіостанції** [50.5]. (О. Десняк.) 12. Надія запнула голову великою сірою хусткою, затуливши нею **півобличчя** [51.1]. (П. Автомонов.) 13. Після немичух у таких випадках вагань та церемоній учасники вечора **кінець кінцем** [50.4] розсідаються. 14. Черниш не міг стримати себе, що **раз у раз** [50.4] не виглядати за насип. (З тв. *О. Гончара*.)

ЧАСТИНИ МОВИ

§ 53. Поділ слів на частини мови

Усі слова умовно поділяємо на 10 частин мови. При цьому враховуємо, що вони називають, які граматичні значення мають, як творяться і яку синтаксичну функцію переважно виконують. Порядок розташування частин мови в граматиці зумовлений нашим сприйцманням дійсності.

Коли ми бачимо якийсь предмет, запитуємо: хто це або що це? Назва предмета — це **іменник**. Він має постійний рід, змінюється за відмінками й числами. У реченні найчастіше виступає підметом або додатком.

Далі ми цікавимося: який цей предмет собою? Ознаку називає **прикметник**. Він змінюється за родами, відмінками й числами, тобто прилагоджується до іменника. У реченні прикметник найчастіше буває означенням.

Після цього ми визначаємо кількість предметів чи їх порядок при лічбі. Це робимо за допомогою **числівників**. Числівники завжди пов'язується з іменниками (кількість предметів або порядок їх) і в реченні виступають разом з ними. Змінюються вони лише за відмінками, бо вказувати за допомогою їхніх граматичних значень на рід і тим більше на число немає потреби.

Займенники замінюють іменники, прикметники й числівники, вказуючи на предмети, їхні ознаки та кількість, але не називаючи їх. Відповідно й свої граматичні значення вони уподібнюють до тих частин мови.

Ці чотири частини мови називають **іменними**, бо вони називають явище і його ознаки.

Але для людини найбільш важлива дія, яку виконує помічений нею

предмет, — позитивна, негативна чи нейтральна. Дію називає **дієслово**. Тут уже має значення час, особа й число, а також характер дії: справжня вона чи тільки бажана, основна чи побічна, завершена чи невизначена за тривалістю тощо. Саме дієслово несе найбільше інформації про навколишню дійсність.

Дія характеризується різними обставинами. У ролі обставин виступають **прислівники**. Вони й відповідають на питання обставин.

Службові частини обслуговують насамперед граматику. **Прийменники**, виступаючи в межах підрядного словосполучення, вказують на певну залежність між явищами. **Сполучники** виражають сурядні або підрядні зв'язки між рівноправними чи залежними явищами. **Частки** надають різних значеннєвих й емоційних відтінків висловлюванням.

Вигук виступає заміником речення в певній ситуації.

У такому порядку й прийнято розглядати всі 10 частин мови.

155. Випишіть по порядку слова за частинами мови: 1) іменники, 2) прикметники, 3) числівники і т.д.

Три, дорожчати, пам'ять, пізно, од (*нас*), проте, сторонній, чий, аж, овва!, хтось, айва, теплий, сяк-так, навіть, гриміти, через, киць-киць!

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову Д.Павличка: “Мова не тільки засіб спілкування, ...”

ЗМІНЮВАНІ ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК

§ 54. Загальна характеристика іменника

Іменник називає предмет (*людина, степ, день, думка, змагання, радість*) і відповідає на питання хто? що? Власне кажучи, іменником найваємо всі слова, які відповідають на питання хто? що?

1. Серед іменників розрізняємо загальні і власні назви.

Загальні назви дають багатьом однаковим предметам: *держава, місто, село, річка, думка, завдання*.

Власні назви дають окремим предметам, щоб відрізнити їх від інших подібних: *Україна, Київ, Дніпро, Моринці, Тарас Григорович Шевченко*.

2. Іменники мають три роди: чоловічий (*він — день*), жіночий (*вона — ніч*) і середній (*воно — небо*). Рід у них постійний. Але іменники, які вживаються тільки в множині (*двері, сани*), роду не мають.

Треба пам'ятати, що іменники *біль, собака, насип, ступінь, кір, тюль, нежить, ярмарок, продаж, Сибір, степ, Дніпро — чоловічого* роду, *путь — жіночого, листя, проміння — середнього*. Є іменники, що мають **подвійний** рід: *цей сирота і ця сирота, цей листоноша і ця листоноша, цей каліка і ця каліка, цей базікало і це базікало, ця хмарище і це хмарище*.

Рід складноскорочених слів визначаємо за головним словом: *НБУ доповів* (Національний **банк** України), *НаУКМА оголосив конкурс...* (Національний **університет** “Києво-Могилянська академія”), *НТР відбулася* (науково-

технічна революція).

Власні незмінювані назви іншомовного походження мають рід відповідно до роду загальної назви: *повновода Міссурі* (річка), *рівнинне Міссурі* (плато), *густонаселений Міссурі* (штат у США).

1. Ще хвилина, і місяць урочисто випливе з моря і простеле до самого берега широку, **прозору** **путь**. (*Леся Українка*). 2. Вона чула **страшений біль** голови, **страшенну** втому в цілім тілі. (*І.Франко*.) 3. То вже був **крайній ступінь** роздратованого збудження. (*В.Кучер*.) 4. По квітнику **собака** **поскакав**. (*Л.Глібов*.) 5. **Тюль** гардин **гойдавсь** біля вікна. (*О.Гончар*.)

3. Іменники можуть стояти в однині і в множині. Проте є невелика кількість іменників, що вживаються:

- а) тільки в однині: *молоко, кров, молодь, дружба, поспішність*;
 - б) тільки в множині: *ворота, ножиці, штани, дріжджі, радощі, Карпати, Суми*.
-

1. Весело рипіли **сани** по снігу, весело бігли коні. (*М.Коцюбинський*.) 2. Заскрипіли рано двері у великій хаті. (*Т.Шевченко*.) 3. Пісня входить в духовне **єство** з **молоком** матері. (*А.Малишко*.) 4. Радістю і **веселощами** б'ється серце у Христі. (*Панас Мирний*.)

4. Іменики за реальним змістом поділяються на:

- а) назви **істот** (осіб, персонажів, тварин): *учень, батько, вівця, горобець, ластівка, мікроб*;
- б) назви **неістот**; *хмара, понеділок, лоб, хвилювання, синус*.

Усі назви істот, а також частина назв неістот (які мають чітко окреслену форму: *дуб, портрет, олівець, грудень, вівторок, атом*), зокрема й назви населених пунктів (*Конотоп, Кременчук, Нью-Йорк*), належать до назв **чітко окреслених** предметів і понять. Усі інші — до назв **нечітко окреслених** предметів і понять. Ці відомості пригодяться, коли йтиме мова про відмінкові закінчення іменників.

156. Запишіть іменники в три колонки за родами: 1) чоловічий; 2) жіночий; 3) середній. Іменники, у яких рід не визначається, не виписуйте.

Осоння, колосся, туман, двері, ярмарок, онука, Па-де-Кале (*затока*), біль, квота, благополуччя, Сочі (*місто*), адрес (*привітання*), Дніпро, ніч, НТР, кір, дріжджі, змій, тьма, здоров'я, скло, граблі, адреса, скоч, Кракатау (*вулкан*), листя, тиша, насип, дрова, тюль, яйце, смаглявість.

Ключ. З других букв виписаних слів мають скластися слова, пропущені у вислові Лесі Українки: "Для нас ... та коханий".

157. Виписуйте тільки назви чітко окреслених предметів і понять.

Сміливість, хрущ, око, клопіт, чіп, ящик, катет, пісок, артист, горіх, льодохід, індик, горох, рак (*назва тварини*), ліс, квітець, атом.

Ключ. З перших букв виписаних слів має скластися закінчення вислову Л.Костенко:

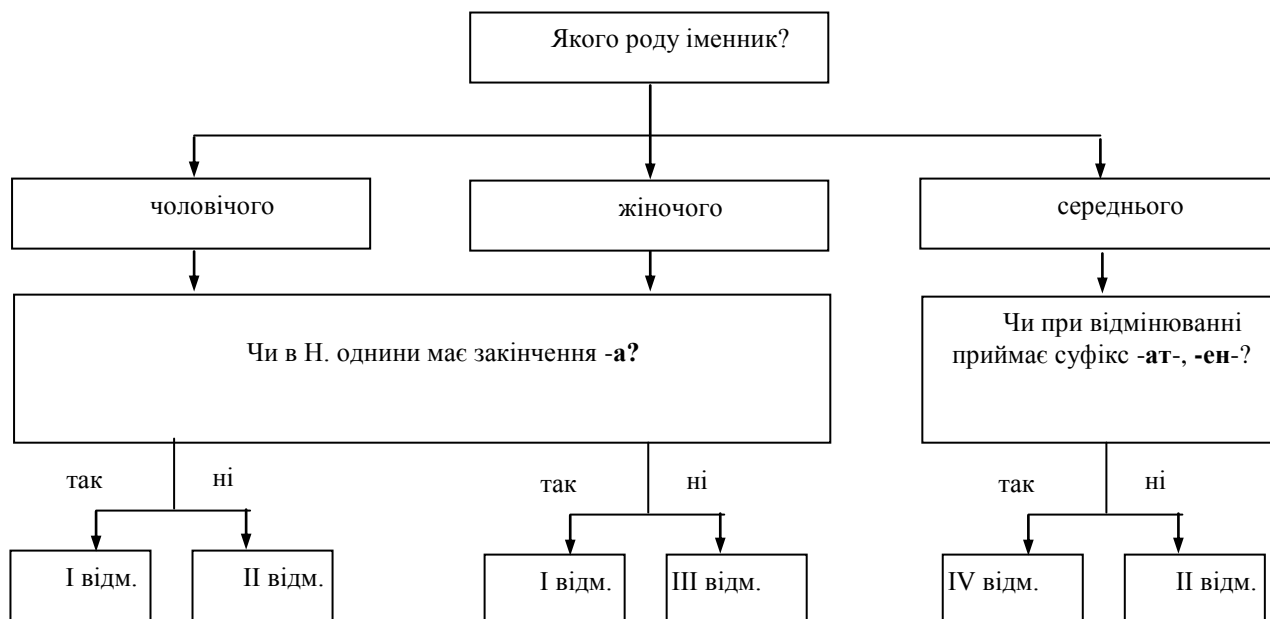
§ 55. Поділ іменників на відміни та групи

За тим, як вони змінюються, іменники поділяють на чотири відміни.

Іменники, які **не змінюються** (*бюро*), які змінюються, як **прикметники** (*вартувий*), і які вживаються **тільки в множині** (*двері*),—не належать до жодної відміни.

Іменники першої та другої відмін за характером закінчень поділяються на групи: тверду, м'яку і мішану.

1. Відміну іменників визначаємо за такою схемою (алгоритмом):

Таким чином, іменники чоловічого роду можуть належати:

а) до I відміни (в називному однини мають закінчення **-а**): *сирота, лелека, гайдамака, Микола, суддя*;

б) до II відміни (в називному однини не мають закінчення **-а**): *батько, край, день, степ*.

Іменники жіночого роду можуть належати:

а) до I відміни (в називному однини мають закінчення **-а**): *сирота, зима, сума, земля, пісня*;

б) до III відміни (в називному однини не мають закінчення **-а**): *тінь, сіль, піч, мати*.

Іменники середнього роду можуть належати:

а) до IV відміни (при відмінюванні в них з'являється суфікс **-ат-** або **-ен-**): *теля — теляти, курча — курчати, ім'я — імені*;

б) до II відміни (при відмінюванні в них не з'являється суфікс **-ат-** або **-ен-**): *село, поле, море, знання, сузір'я*.

Та це ж просто...

Допитливий. З іменниками чоловічого й жіночого роду просто: є закінчення **-а** — перша відміна, нема — для чоловічого роду — друга, для жіночого — третя. А от з

іменниками середнього роду складніше. Наприклад, до якої відміни віднести *лошатко*? Є ж у ньому суфікс **-ат-**

Кмітливий. Але цей суфікс не з'являється й не зникає, як у *лоша* — *лошати*. Отже, іменник *лошатко*, як і *телятко*, *качатко*, закономірно належить до другої відміни, а не до четвертої.

158. Іменники запишіть у чотири колонки за відмінами. Іменників, які не належать до жодної відміни, не виписуйте.

1. Спостерігач, обнова, осінь, лоша, лелека, освітлення, вугілля, шосе, оздоба, вдача, каченя, з'єднання, столяр, сирість, чаєня, сім'я, льон, алея, блакить, зайча, осятко, каліка, дядько, мати. 2. Ніч, сплюха, біль, мрія, галка, галченя, осел, ося, листя, оцвітина, скатерть, мелодія, люстра, плече, кров, мазь, таксі, коліща, площа, людина, успішність, одиниця, канікули, дьоготь, типовість, плем'я, знамено, сирота, хворий, творчість, завзятість, зневага, калюжа, пальто.

Ключ. У кожному іменнику I, II і III відмін підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) прислів'я; 2) вислів О. Гончара.

2. Групу іменників I і II відмін (крім іменників II відміни на **-ар, -ир, -яр**) визначаємо за такою схемою.

На який приголосний закінчується основа іменника (див. §§ 4, 8 і 15)?
Можливі три відповіді:

- а) на твердий нешиплячий — тверда група: *сирот-а, степ, батьк-о*;
- б) на твердий шиплячий — мішана група: *круч-а, плащ, плеч-є*;
- в) на будь-який м'який або пом'якшений — м'яка група: *мрій-а, день, збіж'ж'-а*.

Крім того, до м'якої групи належать іменники середнього роду на **-є** основою на нешиплячий (*поле, море, сонце, серце, віконце*), бо в них при відмінюванні кінцевий приголосний основи стає м'яким: *пол'-а, мор'-а, сонці'-а, серці'-а, віконці'-а*.

159. Слова запишіть у три колонки: 1) з основою на твердий нешиплячий; 2) з основою на твердий шиплячий ("ще їжджу"); 3) з основою на будь-який м'який або пом'якшений (див. § 15).

Свято, плече, звичай, сім'я, тиша, оса, здоров'я, село, осердя, бездоріжжя, училище, прислів'я, звичка, онуча, оцінювання, дерево, вежа, тягарець.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися вислів П.Тичини.

160. Випишіть підряд іменники I і II відмін у три колонки: 1) тверда; 2) мішана; 3) м'яка група.

1. Мураха, ясен, груша, горище, здоров'я, вишня, вдача, стихія, життя, діжка, знання, морж, острівець, змішувач, сміх, стебельце, діжа, лихо, квітень, озеленювач, затишшя. 2. Скрипач, алмаз, осоння, тюльпан, дощ, бджола, звичай, кваша, ломаччя, ягідниця, сонце, гараж, площа, ущільнення, вимога, надія, сніг, льодосховище, осердя, стеля, батько, зять.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) вислів А. Сент-Екзюпері; 2) прислів'я.

3. Групу іменників II відміни на **-ар, -ир** визначаємо за такою схемою.

Чи в Р. відмінку однини **-ар, -ир** наголошений? Відповідь може бути двояка:

а) наголошений — тверда група: *саніта́р* — *саніта́ра*, *корса́р* — *корса́ра*, *бригаді́р* — *бригаді́ра*, *буксі́р* — *буксі́ра*

б) ненаголошений — м'яка група: *кобза́р* — *кобза́ря*, *апте́кар* — *апте́каря*, *пусті́р* — *пусті́ря*, *кози́р* — *кози́ря*

До твердої групи, як виняток, належать також іменники (хоч у них в родовому відмінку однини **-ар, -ир** і не наголошені) *кома́р*, *хаба́р*, *варва́р*, *дола́р*, *па́нцир*, *пласти́р* (*кома́ра*, *хаба́ра*, *ва́рвара*, *до́лара*, *па́нцира*, *пла́стиру*). До твердої групи віднесено й прізвище *Гонча́р* — *Гонча́ра* (хоч би мало бути *Гонча́ря*, як *Бонда́р* — *Бонда́ря*).

До м'якої групи, як виняток, належать також іменники (хоч у них і немає частини **-ар, -ир**) *Ігор*, *які́р*, *куче́р* (волосся), *єге́р* (*Ігоре́я*, *яко́ря*, *куче́ря*, *єге́ря*).

4. Групу іменників II відміни на **-яр** визначаємо за такою схемою.

Чи в Р. відмінку однини наголос з **-яр** переходить на закінчення? Відповідь може бути двояка:

а) переходить — мішана група: *школя́р* — *школя́ра*, *бджоля́р* — *бджоля́ра*, *бето́няр* — *бето́няра*, *човня́р* — *човня́ра*;

б) не переходить — тверда група: *ювіля́р* — *ювіля́ра*, *капіля́р* — *капіля́ра*, *сто́ляр* — *сто́ляра*.

Іменник *маля́р* залежно від наголосу належить то до твердої групи (*ма́ляр* — *ма́ляра*, *ма́ляром*, *ма́ляри*), то до мішаної (*маля́р* — *маля́ра*, *маля́рем*, *маля́рі*).

Можна групу іменників на **-яр** визначати й за їхнім лексичним значенням: усі назви осіб (за винятком іменників *муля́р*, *столя́р*, *ювіля́р*, *мадя́р*, *ма́ляр*, *монта́ньяр*) належать до мішаної групи: *зброя́р*, *сміття́р*, *картя́р*; назви неістот (разом з винятками) — до твердої групи: *футля́р*, *перпендикуля́р*, *екземпля́р*, *окуля́р*.

Та це ж просто...

Допитливий. Я зрозумів так: якщо наголос при змінюванні іменника не змінюється, твердо стоїть на тому самому складі, то це тверда група, якщо наголос пересувається — м'яка або мішана.

Кмітливий. Це абсолютно правильно для іменників на **-яр**. Але серед іменників на **-ар, -ир**, як я помітив, є кілька таких, у яких наголос постійний (щоправда, не на **-ар, -ир**), проте вони належать до м'якої групи: *пе́кар* — *пе́каря*, *бо́ндар* — *бо́ндаря*, *апте́кар* — *апте́каря*, *бібліоте́кар* — *бібліоте́каря*, *Ла́зар* — *Ла́заря*, *кози́р* — *кози́ря*.

161. Випишіть іменники в три колонки: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана група.

1. Щітка́р, хме́ляр, елі́ксир, тесьля́р, тю́бик, інвентар, кни́ш, уда́р, ві́вчар, рі́зьбяр, уще́млення, пивова́р, кни́ш, по́ле, кле́й, весля́р, тюле́нь, снігу́р, учи́лище, односе́лець, гу́сляр, псалти́р, ма́дяр, У́ж (*річка*), льона́р, скри́ня, ля́лька, ме́жа, секрета́р. 2. Скана́р, ягдта́ш, оленя́р, змі́й, снігу́р, сонце, промі́нь, лице́мір, бич, пса́р, зброя́р, ягуа́р, ти́ша, льотчи́ця, які́р, антура́ж, циркуля́р, календа́р, каменя́р.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) вислів даньоримського письменника Теренція; 2) вислів Івана Франка.

§ 56. Відмінкові закінчення іменників

Іменники мають **сім відмінків**:

- 1) називний — хто? що?;
- 2) родовий — кого? чого? до кого? до чого?;
- 3) давальний — кому? чому?;
- 4) знахідний — кого? що? про кого? про що?;
- 5) орудний — ким? чим?;
- 6) місцевий — на (у) кому? на (у) чому?;
- 7) кличний — хто? що?

Для розрізнення відмінків іменників, зокрема родового і знахідного, називного і знахідного, доцільно ставити два питання: *Сухорляві, але міцненькі руки тримали на плечі великий (кого? що?) кошик, повний малини. (Леся Українка.)*

162. Випишіть по порядку словосполучення за тим, у якому відмінку вжито перший іменник у них: 1) у називному; 2) у родовому; 3) у давальному і т.д.

На схилі віку; як сніг на голову; зарадити лихові; топтати ряст; ні, Степане, на твоє не стане; всякої тварі по парі; клубком стоїть у горлі; Вааламовій ослиці; співати осанну; з дорогою душею; на повних парусах; перша ластівка; і ти, Химо, із ними; не змикаючи очей.

Ключ. З других букв іменників, що стоять першими в словосполученнях, має скластися закінчення афоризму: “Якщо не вмієш говорити, ...”

Закінчення іменника залежить не лише від того, у якому відмінку й числі він стоїть, а й від його відміни та групи, а іноді — і від значення. Тому в іменниках української мови багато різних закінчень.

Нижче, у таблицях, наведено буквені (не звукові) відмінкові закінчення іменників за відмінами й групами. Якщо в різних іменниках тої самої відміни й групи виступають різні закінчення, то вони подаються через кому: *дуба, лісу* — **-а, -у**. Паралельні закінчення в тих самих іменниках подано через похилу риску (це означає: *або, або*): *на коні, на коневі, на коню* — **-і /-еві/ -ю**. Закінчення, що трапляються, як винятки, взято в дужки: *бабів* — **(-ів)**. Знаком -0 показано нульове закінчення: *парт, площ* — -0.

1. Закінчення іменників І відміни

Відмінк	Однина			Множина		
	Тверда група	М'яка група		Тверда група	М'яка група	
и	(стіна)	Основа не на й (земля)	Основа на й (мрія)	(стіна)	Основа не на й (земля)	Основа на й (мрія)
Н.	-а	-я	-я	-а	-и	-і
Р	-и	-і	-ї	-і	-0 (-ів)	-0 (-ей,- 0 (-ей)

						ів)			
Д.	-і	-і	-ї	-і	-ам	-ям	-ям	-ам	
Зн.	-у	-ю	-ю	-у	Як у називному або родовому відмінку				
Ор.	-ою	-єю	-єю	-єю	-ами	(-ями	(-ями	-ами	
					ьми)	ьми)			
М.(на)		Як у давальному відмінку			-ах	-ях	-ях	-ах	
Кл.	-о	-е, -ю			Як у називному відмінку				

Винятки (закінчення показані в дужках): **Р. мн.**—суддів, гайдамаків, ніздрів, мамів (і мам), бабів (і баб), губів (і губ), легенів (і легень); свиней, мишей, вóшей, статей. **Ор. мн.** — слъозами (і слізьми), свинями (і свиньми)

2. Закінчення іменників II відміни чоловічого роду

Відмінки	Однина				Множина			
	Тверда група (стіл)	М'яка група Основ а на й (край) (день)	Основ а на й (кущ)	Мішан а група (кущ)	Тверда група (стіл)	М'яка група Основа не на й (день)	Основ а на й (край)	Мішан а група (кущ)
Н.	-0, -о	-0	-0	-0	-и (-і, -а)	-і	-ї	-і
Р	-а, -у	-я, -ю	-я,-ю	-а, -у	-ів,-0(-0)	-ів (-ей)	-їв	-ів
Д.	-ові/-у	-еві/ю	-єві/ю	-еві/-у	-ам	-ям	-ям	-ам
Зн.	Як у називному або родовому відмінку				Як у називному або родовому відмінку			
Ор.	-ом, -им	-ем	-єм	-ем	-ами (ьми)	(-ями (ьми)	(-ями (ьми)	-ами
М.(на)	-і/-ові/-у	-і/-еві/-ю	-ї/єві/ю	-і/-еві/-ю	-ах	-ях	-ях	-ах
Кл.	-е, -у	-ю	-ю	-е, -у	Як у називному відмінку			

Винятки (закінчення показані в дужках): **Н. мн.**— комарі, хабарі, пазурі, снігурі, звірі, друзі (хоч це іменники твердої групи); вуса (і вуси), вівса, хліба (і хліби з іншим значенням). **Р. мн.**— чобіт, циган, чоловік (у значенні “осіб”); гостей, коней. **Ор. мн.**— гістьми (і гостями), кіньми (і конями), чобітьми (і чоботами, чоботями).

3. Закінчення іменників II відміни середнього роду

Відмінки	Однина			Множина		
	Тверда (село)	М'яка (поле)	Мішана (днище)	Тверда (село)	М'яка (поле)	Мішана (днище)

Н.	-о	-е	-е	-а (-і)	-я	-а (-і)
Р.	-а	-я	-а	-0 (-ей)		
Д.	-у	-ю	-у	-ам		
Зн.	Як у називному відмінку			Як у називному або родовому відмінку		
Ор.	-ом	-ем, -ям	-ем	-ами (-има, -ьма)	-ами (-ьми)	-ами (-има)
М. (на)	-і/ -у	-і/ -ю	-і/ -у	-ах	-ях	-ах
Кл.	Як у називному відмінку			Як у називному відмінку		

Винятки (закінчення показані в дужках): 1. **Н. і Кл. мн.** — *очі, плечі. Р. мн.* — *очей, плечей* (і *віч, пліч*); винятки із закінченням **-ів, -їв** див. § 60. **Ор. мн.** — *очима, плечима, коліньми* (і *колінами*), *крильми* (і *крилами*).

2. Іменники *тім'я, вим'я* у **Р., Д. і М. одн.** можуть приймати суфікс **-ен-**: *тімені, вимені* (і **Р. одн.** — *тім'я, вим'я*; **Д. і М. одн.** — *тім'ї, вим'ї*).

4. Закінчення іменників III відміни

Відмінки	Однина (<i>тінь, ніч</i>)	Множина	
		Основа на нешиплячий (<i>тінь</i>)	Основа на шиплячий (<i>ніч</i>)
Н.	-0 (-и)	-і	-і
Р.	-і	-ей (-ів)	-ей
Д.	-і	-ям	-ам
Зн.	-0	-і (-ів)	-і
Ор.	-ю	-ями	-ами
М. (на)	-і	-ях	-ах
Кл.	-е (-и)	Як у називному відмінку	

Винятки (закінчення показані в дужках): **Н. і Кл. одн** — *мати. Р. мн. і Зн. мн.* — *матерів*.

5. Суфікси та закінчення іменників IV відміни:

Відмінки	Однина			Множина		
	З суфіксом -ат- не після шиплячого (<i>теля</i>)	після шиплячого (<i>лоша</i>)	З суфіксом -ен (<i>ім'я</i>)	З суфіксом -ат- не після шиплячого (<i>теля</i>)	після шиплячого (<i>лоша</i>)	З суфіксом -ен (<i>ім'я</i>)
Н.	-я	-а	-я	-ята	-ата	-ена
Р.	-яти	-ати	-ені/ -я	-ят	-ат	-ен
Д.	-яті	-аті	-ені	-ятам	-атам	-енам
Зн.	Як у називному відмінку			Як у називному або родовому відмінку		
Ор.	-ям	-ам	-енем/ям	-ятами	-атами	-енами
М. (на)	-яті	-аті	-ені	-ятах	-атах	-енах

Кл.

Як у називному відмінку

Як у називному відмінку

6. Закінчення множинних іменників

Іменники, що вживаються тільки в множині, мають такі самі закінчення, як і іменники, що належать до тієї чи іншої відміни: За закінченнями вони розпадаються на чотири групи: 1-й тип — подібні до іменників I відміни; 2-й тип — до іменників II відміни чоловічого роду; 3-й тип — до іменників II відміни середнього роду; 4-й тип — до іменників III відміни.

Відмінки	1-й тип (ножиці)	2-й тип (сходи)	3-тип (вила)	4-й тип (сани)
Н.	-и, -і	-и, -і	-а	-и, -і
Р.	-0	-ів	-0	-ей
Д.	-ам, -ям	-ам, -ям	-ам	-ам, -ям
Зн.		Як у називному або родовому відмінку		
Ор.	-ами, -ями	-ами, -ями	-ами	-ми /-има
М.	-ах, -ях	-ах, -ях	-ах	-ах, -ях
Кл.		Як у називному відмінку		

7. Незмінювані іменники

Не відмінюються:

а) іншомовні слова, які закінчуються на голосний (крім **-а** після приголосного та **-я**: *айва, манія*): *ампула, буржуа, кіно, метро, фламінго, кашне, пенсне, парі, колібрі, журі, кенгуру, рагу, Дідро, Пуччині* (але *пальто* відмінюється: *пальта, пальту* і т. д.);

б) жіночі прізвища на приголосний та **-о**: *про Зою Гайдай, Ларисі Косач, з Оксаною Петрусенко* (але чоловічі прізвища відмінюються: *про Михайла Гайдаю, Юрієві Косачу, з Андрієм Петрусенком*);

в) деякі аббревіатури: *про НСПУ, на ЧАЕС* (але: *до ВАКУ, на ЛАЗі*).

1. Нечуваний по темпу, незрівнянний по героїзму кількадобовий марш бронетанкових частин **Рибалка, Лелюшенка, Кравченка** досяг своєї мети: Прагу було врятовано. (О. Гончар.) 2. Транспорти з гуркотом з'їжджали з **шосе** на узбіччя. (О. Гончар.) 3. До мене рожевим **фламінго** трояндовий кущ підбіг. (І Жиленко.) 4. Вона була в осінньому **пальті**. (О. Гончар.)

Та це ж просто...

Допитливий. Я підрахував: щоб знати всі відмінкові закінчення, треба запам'ятати 20 зразків відмінювання іменників.

Кмітливий. Це так лише на письмі. А у вимові закінчення іменників м'якої й мішаної груп цілком однакові; такі самі закінчення в іменників м'якої групи з основою на *й* і не на *й*; однаково відмінюються іменники III відміни з основою на шиплячий і не на шиплячий. Одним словом, треба запам'ятати хіба що 9 зразків відмінювання, і то лише в однині. У множині закінчення всі майже однакові (крім родового відмінка).

§ 57. Правопис закінчень іменників I та II відмін залежно від групи

1. Від групи іменника (і навіть від відміни) не залежить написання *и* в закінченні **-ами** (*землями, кручами, краями*), а також написання *і* в закінченнях **-ів, -ові, -еві** (*днів, кущів, синові, дневі*).

1. Натомлені села вечеряти сіли під **грушами, вишнями і небесами**. (*М. Вінграновський.*) 2. Після кількатижневих **дощів, туманів** та мряк нарешті стало на годині. (*О. Гончар.*) 3. Аж ось лихий царя несе з **законами, з мечем, з катами, з князями, темними рабами**. (*Т. Шевченко.*) 4. Забажалось **королеві** звоювати чуже царство. (*Леся Українка.*) 5. Дорікав горщик **чавунові**, що чорний; аж гульк — і сам у сажі. (*Нар. творчість.*)

2. У давальному й місцевому відмінках однини теж незалежно від групи іменника можемо писати тільки *і*. Причому *г, к, х* перед *і* чергуються із *з, ц, с*: *нога — нозі, на нозі; рука — руці, на руці; ріг — на розі, вухо — у вусі*.

1. У кожній **мові** (у чому?), в кожнім **слові** (у чому?) краси майбутнього шукай, де в неохмареній любові розквітне світу небокрай. (*М. Рильський.*) 2. У космічному **оркестрі** (у чому?) підвладне все одній **руці** (чому?). (*П. Тичина.*) 3. Вода в широкому **Дніпрі** (у чому?), де плавають сонця, в старій **криниці** (у чому?), у **відрі** (у чому?), в **баклазі** (у чому?) у бійця. (*П. Воронько.*) 4. Купається в **сонці** (у чому?) трава, купається сонце в **траві** (у чому?). (*І. Драч.*) 5. Приснисть, як **дитині** (кому?) — політ, як **груші** (чому?) — янтарний плід, як цвітові—бджілка, як **тиші** (чому?) — сопілка, як (чому?) **небові** — райдуга, як серцеві — правдонька,— приснився. (*В. Коломієць.*)

В усіх інших випадках написання голосних **залежить від групи іменника**.

3. Що стосується букв *и, о* та *і, е*, то:

а) в іменниках твердої групи пишемо *и, о*: *стіні* (родовий однини), *стіни, столи, муляри* (називний множини); *стіною, столом, муляром* (орудний однини), *мулярові* (давальний однини);

б) в іменниках м'якої і мішаної груп пишемо *і, е*: *землі, кручі* (родовий однини), *зёмлі, кручі, дні, кущі, косарі, школярі* (називний множини); *землею, кручею, днем, кущем, косарем, школярем* (орудний однин), *косареві, школяреві* (давальний однини).

1.1. Крилата мисль і **мозолі** [*м'яка гр.*] пекучі—оце **володарі** [*м'яка гр.*] в новій добі. (*Д. Павличко.*) 2. Вродяться такі слова в глибинах людської **душі** [*мішана гр.*], мов **зорі** [*м'яка гр.*] на віях ночі. (*М. Стельмах.*) 3. Зацвітай, росянистий мій луже, де живуть **орачі** [*мішана гр.*] й **ковалі** [*м'яка гр.*]. (*А. Малишко.*) 4. **Тополі** [*м'яка гр.*] навкруги здіймаються, як **вежі** [*мішана гр.*]. (*М.*

Рильський.) 5. Радо і привітно зустріли **школярі** [мішана гр.] свого вчителя. (*С. Васильченко.*) 6. Хай стануть нам **руки** [тверда гр.] важкі од **турботи** [тверда гр.] й любові. (*І. Жиленко.*) 7. В житі синіли **волошки** [тверда гр.] та **сокирки** [тверда гр.], білів зіркатий ромен. (*М. Коцюбинський.*) 8. Синіли невеличкі **ліски** [тверда гр.], чорніли **хуторки** [тверда гр.], за ними **піски** [тверда гр.], мов **сніги** [тверда гр.], біліли і виблискували. (*Панас Мирний.*)

II. 1. Яке це щастя—йти **землею** [м'яка гр.], де ти побачив світ! (*В. Сосюра.*) 2. Життя пройти не **екскурсантом** [тверда гр.], не **гостем** [м'яка гр.] на коротку мить. (*П. Тичина.*) 3. **Вдачею** [мішана гр.] будь невгамовний, кипучий. (*А. Малишко.*) 4. Це я по всій землі проходжу **володарем** [м'яка гр.] свого добра. (*Т. Масенко.*) 5. Його плуг блискучим **лемешем** [мішана гр.] ріже землю. (*М. Коцюбинський.*) 6. Ідуть поважною **ходою** [тверда гр.] корови з поля **чередою** [тверда гр.]. (*В. Сосюра.*) 7. Галина звернула праворуч і пішла садками, притрушеними **снігом** [тверда гр.], як **цвітом** [тверда гр.]. (*М. Зарудний.*)

4. Що стосується букв *a*, *y* та *я*, *ю*, то:

а) в іменниках твердої і мішаної груп пишемо *a*, *y*: *стіна, стінами, куца, куцями, школяра, школярами; стіну, куцу, школяру;*

б) в іменниках м'якої групи пишемо *я*, *ю*: *земля, землями, дня, днями, косаря, косарями.*

1. Не знаю я труда такого, як труд підземний **шахтаря** [м'яка гр.]. Він пробива в пластах дороги, щоб квітти радості **моря** [м'яка гр.]. 2. Даль **димарями** [м'яка гр.] рясніє, поле **копрами** [тверда гр.] буя. 3. Я привіт посилаю крилатим, що під **зорями** [м'яка гр.] мир стережуть. (З тв. *В. Сосюри.*) 4. І сяють радістю **обличчя** [м'яка гр.], і сонце весниться в очах. (*Д. Луценко.*) 5. Кам'яна печера була в густих **кущах** [мішана гр.] під високими **дубами** [тверда гр.], в скелі. (*І. Нечуй-Левицький.*) 6. А **серцю** [м'яка гр.] сняться ще й досі пахучі **Дінця** [м'яка гр.] береги. (*В. Сосюра.*) 7. Вниз по **Єнісею** [м'яка гр.] свистіли, як у **трубу** [тверда гр.], вітри з **Заполяр'я** [м'яка гр.]. (*О. Гончар*)

Та це ж просто...

Допитливий. Тепер зрозуміло, чому є мішана група. Іменники цієї групи частину закінчень мають таких, як у м'якій групі (*i*, *e*), а частину — як у твердій (*a*, *y*).

Кмітливий. Це так лише на письмі. Але у вимові між м'якою й мішаною групами ніякої різниці нема. І взагалі між групами є різниця у вживанні в закінченнях тільки чотирьох звуків — [і] та [е] (у м'якій і мішаній), [и] та [о] (у твердій групі). Звуки [а], [у] в закінченнях усіх трьох груп ті самі, тільки на письмі позначаємо їх різними буквами: у твердій і мішаній — буквами *a*, *y*; у м'якій — *я*, *ю*.

163. Іменники, визначивши їхню відміну і групу, поставте в називному відмінку множини і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *и*; 2) із закінченням *і*.

1. Взірець, осокір, картяр, огорожа, плуг, горіх, хрущ, подорож, ювіляр, панчоха, ошуканець, ніша, ударник, бригадир, муляр, снігур, секретар, якір, джгутик, пустир, книжка, аптекар, льотчик, лижа, комаха, огірок, страйкар, сич,

помідор. 2. Стожар, знахар, пекар, кашовар, сканер, школяр, монастир, ангар, охоронець, відвар, схема, календар, столяр, свічкарь, кочегар.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) вислів М. Рильського; 2) початок вірша В.Сосюри.

164. Розкриваючи дужки, запишіть словосполучення в дві колонки: 1) з іменниками, що мають закінчення *-и*; 2) з іменниками, що мають закінчення *-і*.

1. Ущухли (дощ), приїхали (муляр), достигли (помідор), корінь (рожа), приїжджі (тесляр), збираю (гриб), дочекався (поміч), видно з (гора), оборона (фортеця), високо на (гора), став на рівні (нога), весняної (пора), пшеничні (корж). 2. Узбіччя (дорога), знайомі (орієнтир), знайшов у (шафа), чотири (екземпляр), біжать (школяр), ажурні (вежа), останні (крок), взути в (калоша), листя (осика), запах (груша), стовбур (вільха), вірні (друг), бреде по (калюжа), ожили (пустир), висококваліфіковані (столяр), калинові (кущ), два (календар), цікаві (подорож), стурбовані (хлопець), освітлення від (лампочка), зимової (хурдеча), в'язка (солома).

Ключ. У першому слові кожного словосполучення підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) давньоримський вислів; 2) закінчення вислову Д. Дідро: "Краще..."

165. Подані назви населених пунктів мають форму множини. Запишіть їх у дві колонки, доставляючи закінчення: 1) *-и*; 2) *-і*.

Яхник.., Богуш.., Заліщик.., Ярьськ.., Одинц.., Дергач.., Скоморошк.., Осипович.., Ріпк.., Явтух.., Маневич..

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте назви двох міст.

166*. Перепишіть, вставляючи пропущені в закінченнях іменників букви *и* або *і*.

I, 1. І прийде час, коли ми без тривоги.. перекуєм на молоти меч.. . (В. Сосюра.) 2. Ключ.. від щастя в наших руках. (М. Стельмах.) 3. Геть із мулу якор.. іржаві—нидіє на якор.. душа! (В. Симоненко.) 4. Лиш боягузи, в пилюз.. простерті, перед катом.. в'ються, як вуж.. . (Д. Павличко.) 5. Я ненавиджу брехню у всякій одеж.. . (М. Рильський.) 6. Коло комбайна зібралися ковалі, столяр.., слюсар.., механік.. . (О. Гончар.) 7. Щоб до душ.. душею промовляти, то треба, щоб ті душ.. поріднилися. (Леся Українка.) 8. Кладуть рядами цеглу муляр.., знов буде дім. (В. Бичко.)

II, 1. Священне море мов.. омиває заток.. розуму й любові берег.. . (М. Бажан.) 2. Мені здається, що пейзаж.. в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й величі. (Ю. Яновський.) 3. Садок вишневий коло хати, хрущ.. над вишням.. гудуть, плугатар.. з плугам.. йдуть, співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть. (Т. Шевченко.) 4. Мріялись мені росисті лук.. Волині рідної. (Леся Українка.) 5. Сниться мені поле, вечор.. барвисті, берег.. пахучі рідного Дінця. (В. Сосюра.) 6. Мріють крізь хмар.. зор.. вгорі, мов на бульвар.. чудні ліхтар.. . (В. Симоненко.) 7. Рівними рядам.. стоять розлогі яблун.., груш.., слив.., вишн.., абрикоси. (О. Копиленко.) 8. За дубам.. сонечко сяє, пташк.. у ліщині виспівують, квітк.. рясніють в трав.. . (А. Тесленко.)

167*. Речення перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви. Знайдіть фразеолоізми й поясніть їхнє значення.

1. До самого села не зустрічалося жодної живої душ(и,і). (*О.Гончар.*) 2. Порожнеча стисла серце, аж мурашк(и,і) побігли по спині. (*Ю.Мушкетик.*) 3. Та тепер кожен за землю рукам(и,і), й ногам(и,і), й зубам(и,і) держиться. (*Б.Грінченко.*) 4. І коло коров(и,і) уміє ходити, і вишиває, і панчох(и,і) плете. Золоті рук(и,і). (*Панас Мирний.*) 5. — Подумаєш, — запально відповідає Вітя, — ці задачк(и,і) мені — що горіх(и,і) лущити. (*О.Іваненко.*)

168. Іменники, визначивши їхню відміну і групу, поставте в орудному відмінку однини (ким? чим?) і запишіть у дві колонки: 1) з буквою *о* в закінченні; 2) з буквою *е* або *є* в закінченні.

1. Алмаз, сюрприз, паранджа, янтар, серце, Ася, яблунька, депеша, яблуня, директор, ядро, межа, звіробій, вітер, вдача, пісняр, пластир, комар, плащ, вівчар. 2. Якір, квартира, осокір, кресляр, ветеринар, столяр, пустир, панцир, екземпляр, стайня, силач, сторож, льотчиця, вимпел, ювіляр, кочегар, книжка, остача, тягар, хабар.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) вислів І. Карпенка-Карого; 2) вислів, приписуваний Галілео Галілею.

169. Випишіть у дві колонки словосполучення, вставляючи букви: 1) *о, а, у*; 2) *е, я, ю*.

Під ясними зор..ми, свіжими вітр..ми, знайомий з бетоняр..ми, пам'ятай про товариш.., мчав кул..ю, бережи як зіниц.. ока, останньому косар..ві, струснув кучер..ми, оснащений радіоапаратур..ю, сьогодні перед вечер..ю, стер ірж.., свіжою їж..ю, працюватиму столяр..м, був з командир..м, здійняв буч.., зустріч із школяр..ми, стоїть над душ..ю, праця шахтар.., вчуся на муляр.., буду бджоляр..м, зеленими кущ..ми, їдуть бездоріжж..м, пішов з косар..ми, осінньою пор..ю, отаборилися на глинищ..х, відповів столяр..ві.

Ключ. У першому слові кожного словосполучення підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів П. Тичини.

170*. Перепишіть, добираючи потрібні букви з дужок.

1. Кому не доводилося на своєму віку бути муляр(о,е)м або столяр(о,е)м? 2. Як гончар(о,е)м замішується глина, так і мене замішує життя. (*М. Сингаївський.*) 3. Там за ніччю голубою світить вечор(а, я) зор(а,я). (*А. Малишко.*) 4. В природі відчувається прозоре, кришталеве затишш(я, а) перед першими осінніми бур(а,я)ми. (*О. Донченко.*) 5. Життя близьке стає життям неблизьким, і тиш(о,е)ю стає колишній грім. (*Є. Гуцало.*) 6. Скільки всюди привалено гор(а,я) залізничч(а,я)м і сивим камінням. (*П. Воронько.*) 7. А за вікном на квіти впали роси, і соловей затьохкав у кущ(а,я)х. (*В. Сосюра.*) 8. Кайдаш(о,е)ві хотілось себе показати перед багатир(а,я)ми. (*І. Нечуй-Левицький.*)

171 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис голосних у закінченнях іменників, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Безмежж~~ям~~ [57.4; 20.1] лугів [57.1] серед сонних лісів струміли тихі

російські ріки [57.3]. (О. Довженко.) 2. Дядько Самійло не був ні професором [57.3], ні лікарем [57.3; 55.3], ні інженером. Він був косарем [57.3; 55.3]. (О. Довженко.) 3. Широке небо неначе кліпало тисячами [57.4; 15.3] блискучих очей. (І. Нечуй-Левицький.) 4. Поодинокі постаті залізничників [57.1] з ліхтарями [57.4; 55.3] в руках, як тіні, мовчки снували по коліях. (А. Головка.) 5. Ні! Пломінь той в душі [57.2] не згас, що запалив колись Тарас, як я маленьким школярем [57.3; 55.4] вночі ридав над “Кобзарем” [57.3; 55.3]. (З. Гончарук.) 6. Гілля дерев та кущів [57.1] погнулось під важкою сніговою одежею [57.3; 55.2]. (М. Коцюбинський.) 7. Затріщало сухе ломаччя [57.4; 15.3] під ногами [57.3] втікачів [57.1]. (І. Франко.) 8. Брук був такий розбитий, що шофер об’їжджав [13.1] його узбіччям [57.4; 20.1]. (О. Копиленко.) 9. Зала в квартирі [57.2] Любовицької обладнана з великим смаком і розкішшю (І. Кочерга.) 10. Сонце, спочинок, чисте повітря [57.4; 15.4] — ось мої лікарі [57.3; 55.3] й ліки [57.3]. (М. Коцюбинський.)

§ 58. Правопис закінчень іменників І відміни

Іменники І відміни відмінюються майже строго за єдиними зразками відповідно для твердої, м’якої і мішаної груп (див. § 56, п.1). Відхилення незначні.

1. У давальному й місцевому відмінках однини *г, к, х, т* перед закінченням *і* чергуються із *з, ц, с, дз*: *дорога — на дорозі, стежка — на стежці, стріха — у стрісі, мамалига — мамалидзі*.

1. Три тяжкі неділі (*тижні*) Богун з військом у тяжкій **облозі** бував. (*Нар. творчість*.) 2. Хтось грав на **скрипці**. (*Л.Мартович*.) 3. Плутала Мотря ниткою вздовж і поперек і по комірі, й по **пазусі**. (*І.Нечуй-Левицький*.) 4. Заєць сидів перед нами на **стежці**, виставивши вуха вгору, як свічки. (*О.Гончар*.)

2. У кличному відмінку однини звичайно виступають закінчення *-о* (для твердої групи: *мамо, сестро*) і *-е* (для м’якої і мішаної груп: *доле, теще*). Але в пестливих назвах (в іменниках м’якої групи) вживаємо закінчення *-у* (на письмі *-ю*): *матусю, бабуню, Галю*.

1. **Тьотю Агапіє Силівно**, ну стихніть, ви ж розумієте, що у нас сесія, мені треба готуватися, зосередитися. (*І.Сенченко*.) 2. Вже ж вони, серце **Галюню**, мене з тобою й не розлучать. (*Нар. творчість*.) 3. Вже весна, **Іриночко**, весна! (*Г.Чубач*) 4. **Наталю! Наталочко!..** Дитино моя. (*Панас Мирний*.)

3. У родовому відмінку множини в іменників І відміни звичайно виступає нульове закінчення: *парта — парт, хата — хат, зима — зим*. Але при цьому:

- а) може відбуватися чергування *о, е* з *і*: *підкова — підків, береза — берізі*;
- б) іноді з’являються вставні *о, е*: *іскра — іскор; вишня — вишень, земля —*

земель, сім'я [с'імйа]— сімей;

в) слово *вівця* має форму *овець*, *дошка* — *дощок*, *зморшка* — *зморщок*, *гра* — *ігор*;

г) іменник *стаття* має форму *статей* (без подвоєння *т*).

Кілька іменників цієї відміни мають закінчення **-ів** та **-ей**: *суддя* — *суддів*, *ніздря* — *ніздрів*, *миша* — *мишей* та ін. (див. § 56.1);

1. **Богинь** напав від чаду дур. (*І.Котляревський*.) 2. Лише шум потоку порушує споконвічну тишу **гір**. (*О.Гончар*.) 3. З-під **сосен**, як із вікон, виднілись далекі і близькі гори. (*М.Коцюбинський*.) 4. Юрба **бабів**, дівчат і дітей шарахнулася з переляку вбік. (*О.Довженко*.) 5. Краплини поту виступили тільки на темнуватих вигинах рухливих **ніздрів**. (*М.Стельмах*.)

172. Випишіть підряд тільки ті іменники, у яких у родовому відмінку множини з'являться вставні *о* або *е*.

Скойка, барва, королівна, фарба, буква, крапля, мітла, назва, книжка, верба, льодовня, звістка, торба, іскра, водойма, сосна, сходка, бульба, знахідка, парта, весна.

Ключ. З других букв виписаних слів прочитаєте закінчення вислову П.Тичини: “Забудеш рідний край — тобі твій...”

§ 59. Правопис закінчень іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини (кого? чого?) можуть мати закінчення **-а** або **-у** (на письмі ще **-я** або **-ю**): *клен* — *клена*, *гай* — *гаю*. Вживання того чи іншого закінчення залежить від значення іменника.

1. За значенням іменники поділяються на (див. ще § 54, п.4):

а) **назви чітко окреслених предметів і понять**, тобто назви істот (*син*, *кінь*, *голуб*), а також охоплюваних зором речей (*ключ*, *трактор*, *дуб*, *пагорб*), частин тіла (*палець*, *лоб*), днів тижня та місяців (*понеділок*, *жовтень*), різних мір (*метр*, *кілограм*), наукові терміни (*атом*, *суфікс*);

б) **назви нечітко окреслених предметів і понять**, тобто назви предметів, які не охоплюються зором, не мають певних меж (*космос*, *шлях*, *ліс*, *Буг*), назви великих споруд (*завод*, *стадіон*), територій (*Крим*, *Казахстан*), збірні назви (*горох*, *пісок*), назви речовин (*граніт*, *кисень*), явищ (*грім*, *вітер*), дій (*біг*, *розгляд*), станів (*сон*, *гнів*), абстрактних понять (*прогрес*, *мир*) тощо.

173. Випишіть лише назви нечітко окреслених предметів і понять.

Степ, олень, світ, театр, артист, яр, різьбяр, одяг, стілець, лад, явір, ляк, зуб, екзамен, окунь, край, живопис, тюбик, оцет, лоб, ряд, олівець.

Ключ. З других букв виписаних слів мають скластися пропущені два слова у вислові Лесі Українки: “Слово, чому ти не ..., що серед бою так ясно іскриться?”

2. Щодо іменників II відміни чоловічого роду, то існує така основна

закономірність: у родовому відмінку однини:

а) назви **чітко окреслених** предметів і понять мають закінчення **-а**: *учень — учня, лікар — лікаря, Мороз (прізвище) — Морози, Вітер (персонаж казки) — Вітра, комар — комара, горобець — горобця, слон — слона, кит — кита; листок — листка, палець — пальця, ясен — ясена, четвер — четверга, жовтень — жовтня, метр — метра, ампер — ампера, електрон — електрона, катет — катета, відмінок — відмінка;*

б) назви **нечітко окреслених** предметів і понять мають закінчення **-у**: *степ — степену, пісок — піску, ячмінь — ячменю, барвінок — барвінку, грім — грому, сон — сну, ідеал — ідеалу, прогрес — прогресу, спорт — спорту, Сибір — Сибіру, Байкал — Байкалу.*

Трапляються й відхилення від цього правила та вагання: *міст — моста і мосту, двір — двора і двору, стіл — стола і столу (з різним значенням), вечір — вечора, овес — вівса (хоч ячмінь — ячменю), хліб — хліба* тощо.

1. Сидить батько кінець **стола**, на руки схилився. (*Т. Шевченко.*) 2. Руки, які колись свербіли до коси, тяглися до **штурвала комбайна**. (*І. Цюпа.*) 3. Хата була третя од **кінця** й стояла край вишневого **садочка**. (*І. Нечуй-Левицький.*) 4. Тече вода з-під **явора** яром на долину. (*Т. Шевченко.*) 5. Я син свого **часу** і весь належу сучасникам своїм. (*О. Довженко.*) 6. На шляху **поступу** ми лиш каменярі. (*І. Франко.*) 7. Після **дощу** гостріше пахнуть квіти. (*В. Сосюра.*) 8. Ясне намисто з **кристалю** грає і ряхтить усюди. (*Леся Українка.*) 9. Якийсь хижий птах з пронизливим криком вилетів з **лісу**. (*З. Тулуб.*) 10. Ідеш на день, а **хліба** бери на тиждень. (*Нар. творчість.*) 11. Вони не покладали рук од **ранку** до **вечора**. (*І. Нечуй-Левицький.*)

3. Назви населених пунктів у родовому відмінку однини мають закінчення **-а** (у давнину населені пункти були чітко обмежені захисними валами, ровами, частоколами): *Київ — Києва, Херсон — Херсона, Тернопіль — Тернополя, Конотоп — Конотопа, Лондон — Лондона, Париж — Парижа.* Назви територій, навпаки, мають закінчення **-у**: *Крим — Криму, Поділ — Подолу, Китай — Китаю.*

Виняток становлять складені назви населених пунктів, у яких друга частина співзвучна з загальною назвою, що має закінчення **-у**: *Красний Лиман — Красного Лиману, Часів Яр — Часового Яру, Кам'яний Брід — Кам'яного Броду.*

1. Пам'ять про героїв **Базара** житиме в віках. (*Газета.*) 2. Засурмили сурми з **Новгорода**, у Путивлі стяги майорять. (*Н. Забіла.*) 3. Побував я не в одній країні світу, відвідав галереї Москви, **Парижа, Вашингтона, Рима, Будапешта**, Варшави. (*Ю. Збанацький.*) 4. Хай серце не знає нудьги, де жовті піски **Сахаліну**, Амуру круті береги. (*В. Сосюра.*)

4. У назвах річок під наголосом виступає закінчення **-а**, не під наголосом — **-у**: *Дніпро — Дніпра́, Ірпінь — Ірпеня́, Остер — Остра́*, але: *Дон*

— *Дону, Буг — Бугу, Інгул — Інгулу.*

1. Від шахт донецьких і до хвиль **Дунаю** співаєш ти, мій рідний краю. (*В. Сосюра.*) 2. До **Дону** котяться **Дінця** зелені хвилі. (*В. Сосюра.*) 3. Суремна мідь співає з-над **Дністра**. (*М. Бажан.*) 4. Далеко десь з-понад самого **Бугу** сірою грудочкою покотився у село заєць. (*М. Стельмах.*)

5. Деякі іменники залежно від свого значення можуть мати і закінчення **-а**, і закінчення **-у**: *листопад* — *листопада* (місяць), *листопаду* (опадання листя); *лист*—*листа* (шматок матеріалу, писаний текст), *листу* (збірне поняття); *камінь*—*каменя* (шматок породи), *каменю* (матеріал); *Алжир*—*Алжира* (місто), *Алжиру* (країна).

1. Крізь мерехтіння **листопаду** у сні примарились мені Москви вечірньої вогні. (*М. Рильський.*) 2. Тридцятье **листопада** стоїть у календарі. (*М. Бажан.*) 3. Він легко стрибав з **каменя** на камінь, наче гірський потік. (*М. Коцюбинський.*) 4. Корчма була збудована з сірого піскуватого **каменю** і стояла необмазана. (*І. Нечуй-Левицький.*)

174. Іменники поставте в родовому відмінку однини (кого? чого?) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-а (-я)**; 2) із закінченням **-у (-ю)**.

1. Мармур, ураган, Дунай, Ужгород, квітень, рис, Омельченко, Інгул [*ріка*], старт, туризм, Гайдай [*прізвище*], Острог [*місто*], ювілей, синус, електрон, Буг, Арарат [*гора*], Ромодан [*місто*], гіпс, Алжир [*державка*], циферблат, ерг [*міра роботи*], Тибет [*нагір'я*], Ельтон [*озеро*]. 2. Сніг, Нью-Йорк, Ерзурум [*місто*], Ліван [*країна*], обмін, Вашингтон [*місто*], Ірпінь [*місто*], вир, Амур [*ріка*], Вашингтон [*штат*], Дністер, Донець, інстинкт, Дніпрогес, Дагестан, інвентар, листопад [*місяць*], ідеалізм, листопад [*опадання листя*], явір, йорж, алюміній, міліметр, ом.

Ключ. З перших букв виписаних слів прочитаєте: 1) початок вислову А. Малишка, який кінчається словами "...тому глибини всякі перейти"; 2) вислів М. Коцюбинського.

175*. Перепишіть, вставляючи закінчення **-а (-я)** або **-у (-ю)**.

1. Нам треба мир.., як води й повітр.., як хліб.. й сонц..,— мир.. треба нам. (*М. Рильський.*) 2. Йшли вони крізь грози, йшли вони без кра.. од Дніпр.. і Волги, Дон.. і Дуна.. . (*В. Сосюра.*) 3. Світ який — мереживо казкове! Світ який — ні кра.. ні кінц.. . (*В. Симоненко.*) 4. Немає меж у всесвіт.. , нема. Є тільки простір, сяйво і п'ятьма. (*Л. Дмитерко.*) 5. Ані горбик.., ані корчик.., ані слід.. жодної живої душі, тільки праліс від одного кінц.. обрі.. до другого. (*І. Франко.*) 6. Понад ставом вітер віс, встає хмара з-за лиман.. . (*Т. Шевченко.*) 7. Раз, а інколи й двічі на рік прибувала до нас десь з-під Миргород.. наша тітка. (*С. Васильченко.*) 8. На дозвіллі він [*Ференц*] показував бійцям свої альбоми з етюдами Будапешт.. . (*О. Гончар.*)

176*. Речення перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви. Знайдіть фразеолоізми й поясніть їхнє значення.

1. Одного ми дух(а,у), і мати усім нам — блакить. (*В.Сосюра*). 2. Ті слова висіли на кінчику язик(а,у), і разом з тим я їх не знаходив. (*Ю.Збанацький*.) 3. Як кого одурять похвалюбою або лестивою річчю, то люди кажуть: “Упустив рака з рот(а,у). (*О.Стороженко*.) 4. Я круглий сирота: ні род(а,у), ні плод(а,у), ви мене на ноги поставили, ви мене до розум(а,у) довели. (*Г.Квітка-Основ'яненко*.) 5. Золотисті лани пшениці такі, що їм кінц(я,ю)-кра(я,ю) не видно. (*В.Гжицький*.)

§ 60. Правопис закінчень іменників II відміни чоловічого роду в інших відмінках

1. У давальному відмінку однини більшість іменників другої відміни чоловічого роду мають паралельно закінчення **-ові, -еві** (на письмі також **-єві**) і рідше **-у (-ю)**: *батько — батькові, будинок — будинкові і будинку, пан міністр — панові міністру, рідний край — рідному краєві і рідному краю*.

У деяких іменниках чоловічого роду (з кінцевими основи **-ів-, -ов-**) у давальному відмінку однини можливе лише закінчення **-у, -ю**: *острів — остроу* (“острові” було б важко вимовляти), *Яків — Якову, Київ — Києву, Глібов — Глібову*.

1. Чого не може громада, того й **козакові** зась. 2. Добре тому **ковалеві**, що на обидві руки кує. 3. Всякому **овочеві** свій час. 4. Дорікає горщик **чавунові**, що чорний; аж гульк — і сам у сажі. (*Нар. творчість*.) 5. Не підлягає сумніву зв'язок учасників грудневого повстання з польськими революціонерами. (*М.Рильський*.)

2. В орудному відмінку однини треба розрізняти прізвища прикметникового походження на **-ов (-ев, -єв), -ін, -ин** і однозвучні назви населених пунктів. Прізвища тут мають закінчення **-им**, а однозвучні назви населених пунктів — **-ом**: *Сергієм Миколайовичем Чёрниковим*, але *селом Черніковом; поетом Пушкіним*, але *містом Пушкіном*.

Проте прізвища на **-ов, -ін, -ин**, які не походять від прикметників, мають закінчення **-ом**: *Сербин — Сербином, Волошин — Волошином, Кармазин — Кармазином, Дарвін — Дарвіном, Чарлі Чаплін — Чарлі Чапліном, Пров — Провом*.

1. Виправдуючись потім перед **Самієвим**, старшина пояснив свій промах тим, що було дуже темно. 2. Ференц став радитися з **Багіровим**. 3. З **Кармазином** цього ніколи не траплялось. (З тв. *О. Гончара*.)

3. У місцевому відмінку однини можливі три різні закінчення (див. § 56.2): **-і (-ї); -ові, -еві (-єві); -у (-ю)**. Вживання їх поки ще остаточно не усталене.

Найчастіше вживається закінчення **-і**: *стіл — на столі, камінь — на камені, поріг — на порозі, бік — на боці, рух — у русі*.

Іменники з основою на **к** мають, як правило, закінчення **-у**: *будинок — у*

будинку, сік — у соку, візок — на візку, парк — у парку.

Закінчення **-ові, -еві** буває переважно в назвах істот: *батько — при батькові, син — при синові, кінь — на коневі (і на коні, на коню)*.

1. На високому **стовбурі** старого в'яза в лелечім гнізді сплять лелеки. (*О. Довженко.*) 2. Глибокий спокій стоїть у **степу**. (*О. Гончар.*) 3. Ой у **лузі** при **березі** зацвіла калина. (*Нар. творчість.*) 4. Він на **коневі** воронім по **краю** пробігає. (*Леся Українка.*) 5. Любіть у коханні, в **труді**, у **бою**, як пісню, що лине зорею... Всім серцем любіть Україну свою,— і вічні ми будемо з нею! (*В. Сосюра.*)

4. У **родовому відмінку множини** можуть мати закінчення **-ів (-їв)** або нульове закінчення (див. § 56.2).

1. Іменники чоловічого роду в родовому відмінку множини мають звичайно закінчення **-ів**: *солдат — солдатів, партизан — партизанів, ткач — ткачів, батько — батьків, тато — татів, плащ — плащів, помідор — помідорів, кілограм — кілограмів*.

1. Один з **партизанів** підвівся на стременах. (*А. Головка.*) 2. Сапери-підривники пікладали під порожні доти десятки **кілограмів** толу. (*О. Гончар.*) 3. І, бризкаючи іскрами, коваль вигострює **мечів** двосічних сталь. (*М. Бажан.*)

2. Нульове закінчення в родовому відмінку множини (крім кількох винятків — див. § 56, п.2) мають лише ті іменники чоловічого роду, які в множині втрачають суфікс **-ин-**: *киянин — кияни, киян; татарин — татари, татар; громадянин — громадяни, громадян*. Виняток з цього: *хазяїн — хазяї, хазяїв* (і *хазяїни, хазяїнів*).

1. З ними тут сусідила велика артіль **заробітчан** [*заробітчанин*], що прибули десь аж із Орловщини. (*О. Гончар.*) 2. Чимало пригод було в **подорожан** [*подорожанин*]. (*М. Рильський.*) 3. Баштан у нього великий, славний — людей повно раз у раз — і **городян** [*городянин*], і **селян** [*селянині*]. (*Марко Вовчок.*)

177*. Перепишіть, іменники, що в дужках, поставте в потрібному відмінку й числі. Закінчення підкресліть.

1. На (поріг) вже стоїть гаряче літо, і ось-ось зацвітуть над ставом липи. (*О. Донченко.*) 2. (Тесляр) робили мости на (Дніпро), і (Донець), і на тихому (Збруч). (*А. Малишко.*) 3. Яка честь належати (народ). (*Остан Вишня.*) 4.. Ми з (Козаков) першими їх [партизанів] помітили. (*О. Гончар.*) 5. Чи правильно він [Воронцов] робить зараз, тримаючи з (Самієв) свій полк на цьому голому (кулак)? (*О. Гончар.*) 6. І стало тихо-тихо, як у (степ) перед (буря). (*А. Головка.*) 7. Як же сонечко вже стало на вечірньому (упруг), стихли сурми, гомін, крики, тихо стало скрізь у (луг). (*Леся Українка.*) 8. Він пригадав, як на (завод) (муляр) мурували стіни нового (корпус). (*С. Чорнобривець.*)

§ 61. Правопис закінчень іменників II відміни середнього роду

1. У **давальному відмінку однини** іменники середнього роду мають лише закінчення **-у**: *селу, сонцю, обличчю*. Тільки назви істот можуть мати паралельні закінчення: *дитячко — дитятку і дитяткові, лошатко — лошатку і лошаткові*.

1. Дай **серцю** волю — заведе в неволю. 2. Біля рідної матки добре **дитятку**. (*Нар. творчість*). 3. Маленьке дитячко **теляткові** їсти несе. 4. Цибулини лілій бубнявіли від всняної життєдайної сили, й стебла витикалися з землі назустріч **сонцю**. (*О.Довженко*.)

2. У **місцевому відмінку однини** іменники середнього роду звичайно мають закінчення **-і**: *у вікні, на полі, в серці, у вусі, у молоці*. Але більшість іменників з основою на **-к(о)** мають закінчення **-у**: *у війську, у пальтечку, у горнятку*. Закінчення **-ові** можуть мати назви малих істот: *на лошаткові, на теляткові*.

Закінчення **-у** з'являється, коли іменник вжито з прийменником *по*: *по селу (і по селі), по місту*.

Тихо в гаї і в **селищі**, спить ще оболонь, вже погас у **попелищі** наш нічний вогонь. (*І. Франко*.) 2. У **полі** тихому жив у норі Хом'як. (*Л.Глібов*.) 3. Мартин вийшов поратись по **хазяйству**. (*Г.Косинка*.) 4. Не все коїться по нашому **хотінню**, по щучому **велінню**. (*М.Кропивницький*.)

3. Іменники середнього роду в **родовому відмінку множини** мають звичайно нульове закінчення: *село — сіл, вікно — вікон, дно — ден, знання — знань, верховіття — верховіть, обличчя — облич, роздоріжжя — роздоріж*.

Закінчення **-ів** мають такі іменники середнього роду: *море — морів, поле — полів (і піль), ікло — іклів, відкриття — відкриттів, укриття — укриттів, почуття — почуттів, життя — життів, подвір'я — подвір'їв, верхів'я — верхів'їв, міжгір'я — міжгір'їв, сузір'я — сузір'їв, прислів'я — прислів'їв, тім'я — тім'їв, вим'я — вим'їв*.

Іменники *чудо і небо* в множині має форму *чудеса, чудес і чуда, чуд; небеса, небес*.

1. Летять хмарки в блакиті неозорій, шумлять листки зелених **верховіть**. (*В. Сосюра*.) 2. Безмежний світ — і скільки голосів, думок, **дерзань і почувань** гарячих! (*М. Рильський*.) 3. Люблю життя, де повно сонця й грюку, і ця любов моя на сто **століть!** (*Д. Павличко*.) 4. Він на порозі дуже важливих і цікавих **відкриттів**. (*М. Трублаїні*.)

178. Слова, що в дужках, поставте в родовому відмінку множини. Утворені словосполучення запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких іменники мають закінчення **-ів**; 2) ті, у

яких іменники мають нульове закінчення.

Хтось з (учитель), щеплення (дерево), троє (партизан), одяг (грузин), взвод (солдат), адреси (учень), одяг (болгарин), ярмарок (чудо), сто (відро), маса (відкриття), любов до (знання), сто (грам), кілограм (помідор), артіль (заробітчанин), автор цих (вірш), за сто (море), багато (слово), автографи (письменник), вісім (сузір'я), кілька пар (чобіт), аніхто з (хуторянин).

Ключ. З перших букв словосполучень прочитаєте назву вірша Лесі Українки.

§ 62. Правопис закінчень іменників III відміни

1. У **називному відмінку однини** м'який знак пишемо тільки після зубних приголосних (“де ти з'їси ці лини”): *мідь, залузь, блакить, осінь*.

2. В **родовому, давальному, місцевому відмінках однини та називному множини** іменники III відміни мають однакове закінчення **-і**: *радісті, блакиті, круговерті*.

1. Дід виймає шматок хліба та дрібок **солі**, починає й собі снідати. (*Панас Мирний*.) 2. Від того вийшло більше шкоди, ніж **користі**. (*І. Нечуй-Левицький*.) 3. Уночі він о другій годині по **панелі** задумано йшов. (*В. Сосюра*.) 4. Палали корабельні **снасті**. (*О. Льченко*.)

3. В **орудному відмінку однини** всі іменники III відміни мають лише закінчення **-ю**: *тінь — тінню, честь — честю, ніч — нічю, мати — матір'ю, любов — любов'ю*. Проте основа цих іменників може писатися по-різному:

а) в основі іменника зберігається той самий голосний, що й у називному — знахідному відмінку (пор. § 29.1в): *радість—радістю* (хоч *радісті*), *піч—пічю* (хоч *печі*), *мати—матір, матір'ю* (хоч *матері*), *подорож—подорожжю*;

б) перед закінченням приголосні зубні (“де ти з'їси ці лини”) і шиплячі (“ще їжджу”) між двома голосними подовжуються відповідно до правил (див. § 20): *папороть — папороттю, річ — річчю, розкіш — розкішшю*, але не між двома голосними подовження нема: *мудрість — мудрістю, жовч — жовчю, нехворощ [нехворощч] — нехворощю*,

Перед закінченням після губних (“мавпа Буф”) та *р* ставимо відповідно до правил апостроф (див. § 17, пп. 1, 2): *любов'ю, Об'ю, Перм'ю, матір'ю*.

1. Ми працюю любимо, повиту **творчістю** [*творчість*] ясною. (*М. Рильський*.) 2. Його сірі з **просинню** очі світилися **лагідністю** [*лагідність*] і добротою. (*Ю. Збанацький*.) 3. **Терпкістю** [*терпкість*] живиці, солодкою **гіркістю** [*гіркість*] верболозу сповнилося повітря. (*В. Козаченко*.) 4. Шевченко називає **матір'ю** [*матір*] свою вітчизну — Україну. (*М. Рильський*.) 5. **Памороззю** взявсь Чумацький Шлях. (*П. Дорошко*.) 6. Весь світ плив перед ним, дихаючи весняною **свіжістю**, вилискуючи **зеленню і блакиттю**. (*О. Гончар*.) 7. **Дикістю** нічого хизуватись. (*О. Гончар*.) 8. Своєю **радістю** й **печаллю**, як хлібом-сіллю, поділись. (*М. Сингаївський*.) 9. Що діди та батьки

кров'ю здобули, те нерушимо. (*М. Коцюбинський.*)

4. У **родовому відмінку множини** всі іменники III відміни (крім іменника *мати*) мають закінчення **-ей**: *ночей, радостей, верфей*. Іменник *мати* має форму *матерів*.

1. Уже починають збиратися актори із зошитами **ролей** у руці. (*Л.Первомайський.*) Мінеральні добрива на кислих ґрунтах слід вносити у формі лужних **солей**. (*З підручника.*) 3. То просто в канву його щастя вкраплялися шматки **тіней** минулого. (*М.Стельмах.*)

179. Поставте іменники в орудному відмінку однини і запишіть у три колонки 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв; 3) з апострофом.

Зніжковілість, емаль, шерсть, подорож, кров, смерть, ожеледь, жовч, верф, вживаність, снасть. Об, радість, гниль, старість, далеч, мати.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову В. О. Сухомлинського “*Треба тонко відчувати три речі: ...*”

180*. Перепишіть. Іменники, що в дужках, поставте в орудному відмінку однини.

1. Хай же вічно красується (доблесть) наша земля. (*О. Довженко.*) 2. До правди сповнені (любов), до кривди — (ненависть) вщерть, за кров відплатимо ми (кров) і перебором (смерть) смерть! (*В. Сосюра.*) 3. Любили ми осінній шум осик в краю своїм над (Рось), над (Оріль). (*П. Усенко.*) 4. Летиш і милуєшся всім: і сріблястою (нехворощ), і ворохами золотими на токах. (*О. Гончар.*) 5. Осокори за (даль) далекою підпирають в степу небосхил. (*В. Симоненко.*) 6. Тиша тишу доганяє, голубінь за (голубінь). (*М. Сингаївський.*) 7. Як не любити (любов) наснажених, (мудрість) сповнених книг. (*М. Рильський.*)

§ 63. Правопис закінчень іменників IV відміни

Певні складнощі становлять відмінкові форми іменників IV відміни, у яких з'являється суфікс **-ен-**. Таких іменників залишилося три: *ім'я, плем'я і сім'я* (лише в однині). Іменники *тім'я* і *вим'я* змінюються як іменники II відміни (з деякими відхиленнями).

У **родовому однини** іменниках із суфіксом **-ен-** виступає закінчення **-і**: *імені, племені, сімені* (в іменниках із суфіксом **-ат-** тут виступає закінчення **-и**: *теляти, лошасти*).

В **орудному відмінку однини** два з цих іменників мають паралельні форми: *іменем і ім'ям, племенем і плем'ям*, але тільки *сім'ям*.

Усі інші іменники IV відміни відмінюються строго за одним зразком (див. § 56, п.3).

1. Не помітила, як назвала його ніжним **ім'ям**. 2. Хіба ж мало людей ще господарями заходили в ці двері, а виходили з них **іменем** заону старцями? (З тв. *М.Стельмаха*). 3. Хто ж ви будете, люди добрі? З якого села, роду-**племені**?

(Ю. Мокрієв.) 4. Діти гралися в хаті з **кошенятами**. (І. Нечуй-Левицький.) 5. Ключем, розвалюючись то в ту, то в другу сторону, попідтинню потяглися **качата** на воду. (Панас Мирний.)

§ 64. Творення і правопис імен по батькові

1. Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса **-ович**: *Михайло—Михайлович, Василь—Васильович, Юрій—Юрійович, Георгій—Георгійович, Ігор—Ігорович*.

Кілька чоловічих імен по батькові творяться за допомогою суфікса **-ич**: *Лука—Лукич (і Лукович), Сава—Савич (і Савович), Кузьма—Кузьмич (і Кузьмович), Хома—Хомич (і Хомович), Яків—Якович, Ілля—Ілліч*.

Як виняток, в імені *Григорій* при творенні імені по батькові відпадає *ій*—*Григорович*, а до основи імені *Микола* додаємо *ай*—*Миколайович* (і рідко—*Миколович*).

1. Ваш батько інженер-геолог? Всеволод **Юрійович**? (О. Гончар.) 2. Роман **Мефодійович** неквапом, скупо розповідав про себе, про своє життя. (Є. Гуцало.) 3. Сава **Андрійович** раптом замовк і задумався. (О. Довженко.)

2. Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса **-івн(а)**: *Михайло—Михайлівна, Юрій—Юрївна (Юрій+івна), Георгій—Георгіївна, Ілля—Іллівна, Кузьма—Кузьмівна*.

З відхиленням від цього правила творяться лише такі імена по батькові: *Яків—Яківна, Григорій—Григорівна, Микола—Миколаївна* (і рідко—*Миколівна*).

Відмінюються жіночі імена по батькові як іменники I відміни твердої групи (як, скажімо, ім'я *Ганна*):

Н. *Ганна Іванівна*

Ор. *Ганною Іванівною*

Р. *Ганни Іванівни*

М. (при) *Ганні Іванівні*

Д. *Ганні Іванівні*

Кл. *Ганно Іванівно*

Зн. *Ганну Іванівну*

1. І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії **Назарівни**. (О. Гончар.) 2. Учитель щиро потиснув Євгенії **Григорівні** руку. (О. Донченко.) 3. На щоках у Наталі **Миколаївни** виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. (Григір Тютюнник.)

181. Від поданих імен утворіть чоловічі імена по батькові і запишіть у дві колонки: 1) на *-йович*; 2) на *-ович* після інших приголосних (не *й*).

Микола, Арсеній, Григорій, Еміль, Наум, Радій, Назар, Анатоль, Корній, Іраклій, Данило, Ярмолай, Іван, Йосип, Назарій.

Ключ. З перших букв прочитаєте два чоловічі імені.

182. Від поданих імен утворіть жіночі імена по батькові і запишіть у дві колонки: 1) на *-івна*; 2) на *-івна*.

Сергій, Григорій, Овсій, Анатоль, Леонтій, Олексій, Микола, Нестор, Інокентій, Наум, Ярмолай, Арсен.

Ключ. З перших букв прочитаєте два жіночі імені.

ПРИКМЕТНИК

§ 65. Загальна характеристика прикметника

Прикметник називає ознаку предмета (*новий, зелений, вербовий, сестрин*) і відповідає на питання який? чий?

1. За значенням прикметники поділяють на:

а) **якісні** — називають ознаку предмета, яка може проявлятися в більшій або меншій мірі (мають ступені порівняння, відповідають на питання який?): *зелений — зеленіший; високий — вищий, дуже високий; теплий — тепліший, трохи теплий;*

б) **відносні** — вказують на відношення до іншого предмета, обставини, дії (утворюються від іменників, рідко — від дієслів та прислівників, відповідають на питання який?): *дерев'яний — з дерева, книжковий — для книжок, вчоращній — який стався вчора, розділовий — який розділяє;*

в) **присвійні** — вказують на належність предмета якійсь особі або тварині (утворюються від назв осіб, рідко — від назв тварин, відповідають на питання чий?): *батьків, зятева, сестрин, лисячий.*

2. Відносні й присвійні прикметники в контексті можуть набувати переносного якісного значення (у фразеологізмах): *золоті руки, мідний лоб, дубова голова, заяча душа.*

1. Нічого, крім презирства, в неї до цих паненят нема, всі вони **заячі** душі. (*Я.Качура.*) 2. Ну, та й **дубова** ж в тебе голова, моє серденько. (*І.Франко.*) 3. Марко схилився перед **залізним** характером Матроса. (*І.Микитенко.*)

3. Прикметники, прилагоджуючись до форми іменника, змінюються:

а) за родами: *ясний, ясна, ясне;*

б) за числами: *ясний — ясні, синій — сині;*

в) за відмінками: *ясний — ясного, ясному, ясним...*

183. Прикметники запишіть у три колонки: 1) якісні; 2) відносні; 3) присвійні.

Змінний, охайний, стрункий, платний, учителява, тонкий, лютневий, знаменитий, п'ємонтський, столітній, мамин, зелений, світлий, льотний, всесвітній, старий, довгий, ляльковий, Ксенин.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову Л.Костенко: "Єдиний, ..."

§ 66. Творення і правопис ступенів порівняння прикметників

Прикметники мають два ступені порівняння: вищий і найвищий.

1. **Вищий ступінь порівняння** означає, що в одному предметі є більше певної якості, ніж в іншому подібному: *Дніпро довший від Бугу*.

Вищий ступінь порівняння прикметників твориться звичайно за допомогою суфіксів **-іш-** або **-ш-**, які додаються до основи перед закінченням: *теплий — тепліший, щирий — щиріший; молодий — молодший, дешевий — дешевший*. Іноді для цього використовують слово *більш*: *більш розвинений, більш світлочутливий*.

Найвищий ступінь порівняння означає, що в одному предметі є найбільше певної якості в порівнянні з усіма іншими подібними: *Київ найдавніше місто в Україні*.

Найвищий ступінь порівняння творимо від вищого за допомогою префіксів **най-**, рідко **щонай-**, **якнай-**: *тепліший — найтепліший, щонайтепліший, якнайтепліший, більш розвинений — найбільш розвинений*.

2. У суфіксі **-іш-** завжди пишемо *і*, твірна основа перед ним залишається незмінною: *стрункий — стрункіший, сухий — сухіший, свіжий — свіжіший, гарячий — гарячіший*.

1. Хіба є хто на світі **крилатіший** за людину? (*О. Гончар.*), 2. Твій ранок, земле, все **ясніший**, все **гарячіший** розмах твій (*М. Рильський.*) 3. Дорога до серця людського — **найламкіша** з доріг. (*В. Коломієць.*) 4. Що **стрункіше** від тополі? (*П. Тичина.*)

3. При додаванні суфікса **-ш-**:

а) суфікси твірної основи **-к-**, **-ок-** випадають: *глибокий — глибокий, солодкий — солодкий*;

б) виникають близькі за звучанням звукосполуки [жч] (якщо твірна основа закінчується на *г, з, ж*) і [шч] (якщо твірна основа закінчується на *с*). Ці звукосполуки на письмі позначаються відповідно буквами *жч* і *щ*.

Букву *щ* пишемо лише в трьох прикметниках: *вищий, товщий* (і *товстіший*), *кращий*.

У семи прикметниках пишемо буквосполучення *жч*: *тяжчий, важчий, ближчий, нижчий, вужчий, дужчий, дорожчий*.

1. Життя — **найкращий** ідеолог, життя — **найвища** школа шкіл. (*П. Тичина.*) 2. Хоч життя людське дається раз навіки, та воно не **найдорожче** в боротьбі. (*В. Забайтанський.*) 3. Од смерті **дужча**, правда і краса змагає нелад, болю тимчасовість. (*В. Коломієць.*) 4. Завжди терновий вінець буде **кращим**, ніж царська корона. (*Леся Українка.*) 5. На світі вже давно ведеться, що **нижчий** перед **вищим** гнеться. (*Л. Глібов.*)

4. Інші зміни звуків на межі основи й суфікса **-ш-** на письмі не позначаються: *короткий* — [корочший], але пишемо *коротший*; *солодкий* — [солоджший], але пишемо *солодший*.

1. Що віддаєш—то **багатший** стаєш. (*Л. Первомайський.*) 2. Уже не та блакить над нами, уже **коротші** стали дні. (*В. Сосюра.*) 3. Довелось везти **молодшого** сина в Крим. (*М. Коцюбинський.*)

5. Утворені від вищого ступеня прикметників нові слова (прикметники, прислівники, дієслова) повністю зберігають їхні правописні особливості: *вужчий* — *вужченький*, *вужче*, *повужчати*; *товщий* — *товщенький*, *товще*, *товщати*.

1. На заході над лісами холодне і **важчає** мідь хмарин. (*М. Стельмах.*) 2. Вітер з години на годину **дужчав**. (*Панас Мирний.*) 3. Надвечір хмари опустилися **нижче**, а тополі над селом **повищали**. (*Григір Тютюнник.*) 4. Сірі просвіти між громадям хмар наче **повужчали**. (*Вал. Шевчук.*) 5. Мчить поїзд — **швидше, швидше**. (*О. Довженко.*)

6. Якщо вищий ступінь прикметника творимо за допомогою слова *більш*, то прикметник ставимо в звичайній формі: *яскравий*—*більш яскравий* (а не “більш яскравіший”), *рішучий*—*більш рішучий* (а не “більш рішучіший”).

1. Розмови ставали **більш різнобарвні** й розростались. (*М. Коцюбинський.*) 2. Внаслідок природного добору організми ставали **більш пристосованими** до навколишніх умов. 3. Алюміній **більш поширений** у природі, ніж залізо.

7. Порівняння приєднуються до прикметників вищого ступеня обов’язково за допомогою слів *ніж* (таке порівняння виділяється комами), *від*, *за*: *сильніший за мене* (а не “сильніший мене”); *розумніший від інших*; *кращий, ніж усі*.

I. 1. Немає **мудріших, ніж народ**, учителів. (*М. Рильський.*) 2. Страх **більший від переполоху**. (*Нар. творчість.*) 3. **Краща за всіх** на землі є лиш Батьківщина моя! (*А. Малишко.*)

184*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви так, щоб прикметники й прислівники мали форму вищого або найвищого ступенів.

I. 1. На світі той наймудр..ий, хто найду..е любить життя. (*В. Симоненко.*) 2. Які алмази, перли чи смарагди доро..і нам від вірності і правди! (*І. Кочерга.*) 3. Найви..а краса — це краса вірності (*О. Гончар.*) 4. Найбільше і найдоро..е добро в кожного народу — це його мова. (*Панас Мирний.*) 5. Ростить не гір..ими, а кра..ими за нас! (*О. Гончар.*) 6. Все найдоро..е і найва..е попереду. (*О. Довженко.*) 7. Що ни..е нахиляє спину твій рід під каменем тяжких турбот, то ви..е право падає на сина: відстояти перед людьми народ. (*Б. Олійник.*) 8. Бережімо честь народу — найкоштовн..у перлину. (*П. Тичина.*)

II. 1. Найогидн..і очі порожні, найгрізн..е мовчить гроза, найнікчемн..і дурні вельможні, найпідл..а брехлива сльоза. Найпрекрасн..а мати щаслива,

найсолод..і кохані уста, найчист..а душа незрадлива, найскладн..а людина проста. (В. Симоненко.) 2. Знай, що в світі найтя..е — це серце носити студене! (М. Рильський.) 3. Заздрість сліпа. І що гостр..а вона, то ще більш сліп..а. (В. Козаченко.) 4. Найдоро..е — люди вколо тебе. (І. Жиленко.) 5. Темнота ву..ала, ніби самі гори змикалися над головою. (О. Гончар.) 6. Роса синіє, а не блище, темніє в шапках вода, і в травах шурхає все бли..е глухої осені хода. (Л. Первомайський.)

185*. Перепишіть, прикметники й прислівники, що в дужках, поставте у вищому ступені порівняння. Знайдіть фразеолоізми й поясніть їхнє значення.

1. (Високо) голову, друже! Чи можна так хнюпитись, коли навколо квітне життя? (Ю.Збанацькиц.) Ставало трохи страшно, коли зачинала (близько) гадати про втечу. Куди йти, скільки часу, — не мала поняття. (Г.Хоткевич.) Присмирнів відтоді Віктор. Став (тихий) від води, (низький) від трави. (В.Речмдін.)

§ 67. Творення і правопис присвійних прикметників

Присвійні прикметники (чий?) творяться по-різному від іменників I і II відмін.

1. Від іменників I відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ин**, причому кінцеві приголосні твірної основи *г, к, х, т* (“хуга гука”) чергуються із *ж, ч, ш, дж*: *Галя — Галин*, *Ольга — Ольжин*, *дочка — доччин*, *свекруха — свекрушин*, *Мамалига — Мамалиджин*.

Суфікс **-ін** виступає лише після *й* (на письмі **-їн**): *Марія — Марійн*, *Надія — Надійн*, *Дар'я — Дар'їн*.

В усьому іншому присвійні прикметники повністю зберігають написання іменників, від яких вони утворені (див. § 13, п.1; § 16, п.2): *Параска—Парасчин* (хоч вимовляємо [парашчин]), *невістка—невістчин* (хоч вимовляємо [нев'ішчин]), *Вутанька—Вутаньчин* (перед шиплячим м'який знак зберігається), *Маланка — Маланчин*.

1. **Джерин** [Джеря] садок завітчався білим цвітом. (І. Нечуй-Левицький.)
2. **Парасчине** [Параска] щебетання гострим серпом драло його по горлі. (Панас Мирний.) 3. Невеселі думки турбували **Прісьчину** [Пріська] голову. (Панас Мирний.) 4. Курна дорога з-під **Маланчиних** [Маланка] ніг біжить у поле. (М. Коцюбинський.) 5. Вдома всі хвалили **матусин** [матуся] яблучний пиріг. (І. Муратов.)

2. Від іменників II відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів (-їв)**, який чергується з **-ов-** або **-ев-** (**-єв-**):

а) якщо прикметник утворено від іменника твердої групи, то відбувається чергування **-ів** — **-ов-**: *батько — батьків, батькового, батьковому...*; *столяр — столярів, столярового, столяровому...*;

б) якщо прикметник утворено від іменника м'якої чи мішаної групи, то

відбувається чергування **-ів (-їв)** — **-ев- (-єв-)**: *Мусій—Мусіїв, Мусієвого, Мусієвому...*; *коваль — ковалів, ковалєвого, ковалєвому...*; *Кайдаш — Кайдашів, Кайдашевого, Кайдашевому...*; *тесляр — теслярів, тесляревого, тесляревому...*

1. Зелений подих теплої пшениці доносить розшум **Кобзаревих** [Кобзар — м'яка гр.] слів. (В. Симоненко.) 2. **Довбушева** [Довбуш — мішана гр.] помста й гнів живе в народі добрим слові і в лихослів'ї ворогів. (Л. Дмитерко.) 3. Матері **Лукашевої** [Лукаш — мішана гр.] і дітей Кишининих уже не видно. (Леся Українка.) 4. Grimаса невдоволення з'явилася на **Сергієві** [Сергій—м'яка гр.] обличчі. (О. Гончар.) 5. На березі гомоніли рибалки з **Мусієвої** [Мусій — м'яка гр.] артілі. (Ю. Яновський.)

3. У називному і знахідному відмінках однини присвійні прикметники мають нульове закінчення: (чий?) *батьків, материн.*

1. І мріє він про **батьків** дім, про яблуню в саду. (С. Голованівський.) 2. Душею вловив **сїнів** неспокій, десь серцем збагнув і причину його. (Ю. Мушкетик.) 3. Приїхав, значить, **Горпищенків** син у відпустку. (О. Гончар.)

186. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники, поставте їх у називному відмінку жіночого роду (чия?) і запишіть у три колонки: 1) з суфіксом **-ин-**; 2) з суфіксом **-ов-**; 3) з суфіксом **-ев- (-єв-)**. Прикметники з суфіксом **-ин-** не виписуйте.

Джержя, Назар, панич, Едмунд, учень, Ольга, Зоя, Боруля, Сень, Стецько, Терентій, Раїса, Ася, Галя, Ігор, Олекса, Леся, Кирило, сторож. Лазар, Марія, Оксана, Андрійко, Олексій, Варка, Жук [прізвище], Віталій, Аріадна, Андрусь, електрик.

Ключ. З перших букв прочитаєте прислів'я.

187 * Перепишіть, перетворюючи іменники, що в дужках, на присвійні прикметники в потрібній формі.

1. Хто знає, чи не (дідусь) легенди, спогади та перекази про давнину і заронили в (Таня) душу першу любов до рідного краю. (О. Гончар.) 2. (Галя) переляк минув, та серденько билосся. (Марко Вовчок.) 3. А в (Чіпка) серці вже ворушилося бажання верховодити. (Панас Мирний.) 4. Повз (Матюха) двір як проходив — глянув з цікавістю. (А. Головка.) 5. У (тітка) яблуневому садочку голосно шурхотіло під ногами багряне листя. (Є. Гуцало.) 6. (Черниш) сім'я в часи лихоліття була далеко від України і горя окупації не зазнала. 7. Бачу (Сергій) замислений профіль. 8. В (Сергій) настрої з'явилась великодушність. (З тв. О. Гончара.)

§ 68. Відмінювання прикметників

1 Прикметники, змінюючись за родами, відмінками й числами, відповідають на такі питання:

1) називний — який? яка? яке? які?;

2) родовий — якого? якої? якого? яких?;

- 3) давальний — якому? якій? якому? яким?;
 4) знахідний — який? або якого? яку? яке? які? або яких?;
 5) орудний — яким? якою? яким? якими?;
 6) місцевий — (на) якому? якій? якому? яких?

188. Випишіть по порядку словосполучення за тим, у якому відмінку вжито в них прикметник: 1) у називному; 2) у родовому; 3) у давальному і т.д.

Льотної погоди, звичайним чином, стара лисиця, (до) скорого побачення, біла пляма, збройному нападові, льняну сорочку, (на) значній відстані, ущипливим словом, слабка гайка, дарованому коневі, окрему думку, (в) душній кімнаті, тихою сапою, (на) ліву ногу, (птах) високого польоту, стороннім людям.

Ключ. З других букв прикметників має скластися закінчення вислову В.Симоненка: “Все на світі можна вибрати, сину, вибрати не можна...”

2. Усі прикметники відмінюються за одним зразком без винятків. Є лише невелика різниця у вживанні букв *a, y, e, u* та *я, ю, є, і* в закінченнях твердої і м’якої груп.

До **твердої групи** належать прикметники з основою на будь-який твердий приголосний: *гарячий, чужий, короткий, зелений, братів, сестрин*.

До **м’якої групи** належать прикметники з основою на м’який [н’]: *синій, давній, ранній, пізній*. Сюди належать також *безкрайї, довговїї, короткошїї* з основою на [й]..

189. Прикметники запишіть у дві колонки: 1) тверда група; 2) м’яка група.

Стародавній, добрий, двосторонній, озимий, новітній, знайомий, гарячий, крайній, вчорашній, долішній, скорий, останній, далекий, сторонній, літній.

Ключ. З других букв вписаних слів має скластися закінчення вислову Ю.Яновського: “Радісна праця — ...”

3. Нижче в таблиці наведено буквені (не звукові) закінчення прикметників за родами, числами і групами.

У середньому роді прикметники мають такі самі закінчення, як і в чоловічому, за винятком лише називного й знахідного відмінків, де в середньому роді виступає закінчення *-e (-e)*: *зелене, синє*.

Відмінки	Чоловічий рід		Жіночий рід		Множина	
	Тверда група (жовтий)	М’яка група (синій)	Тверда група (жовта)	М’яка група (синя)	Тверда група (жовті)	М’яка група (сині)
Н.	-ий, -о	-ій	-а	-я	-і	-і
Р.	-ого	-ого	-ої	-ої	-их	-іх
Д.	-ому	-ому	-ій	-ій	-им	-ім
Зн.	Як у називному або родовому відмінку		-у	-ю	Як у називному або родовому відмінку	
Ор.	-им	-ім	-ою	-ою	-ими	-іми

М. (на) -ому / -ім -ому / -ім -ій -ій -их -іх

190. Провідмініайте в чоловічому й жіночому родах та в множині спочатку прикметники *гарячий* і *давній*, а потім *дружний* (згуртований) і *дружній* (доброзичливий), додаючи закінчення з таблиці.

§ 69. Правопис закінчень прикметників

1. Прикметники м'якої групи в закінченнях (безпосередньо після основи) можуть мати лише *i* (а не *и*): *синій, синім, сині, синіх, синіми; житній, житнім, житні, житніх, житніми*.

1. Над **вечірніми** ланами грає сурма золота. (*В. Сосюра.*) 2. Пахло рідним Поділлям, прісними земляними соками, хмільною силою **майбутніх** урожаїв. (*О. Гончар.*) 3. Перед парканом, на вулиці, чоловік **середніх** років садив дерева. (*О. Іваненко.*) 4. Не встиг Кайдаш набідкатися, як **задній** віз нагнався на **передній** і перекинувся. (*І. Нечуй-Левицький.*)

2. Прикметники твердої групи в закінченнях мають звичайно букву *и*: *зелений, зеленим, зелених, зеленими; пахучий, пахучим, пахучих, пахучими*.

Це стосується й прикметників на **-лиций** (хоч у них перед голосними [о], [а], [у] звук [ц'] м'який): *білолиций, білолицим, білолицих, але: білолицього, білолиця, білолицю*.

Проте в закінченнях давального й місцевого відмінків однини та називного множини виступає лише *i*: *зеленій, пахучій* (гілці), *білолицій* (молодиці); *на зеленій, пахучій* (гілці); *на зеленим, пахучім* (лузі); *зелені, пахучі* (гілки), *білолиці* (дівчата).

1. Вищих [яких?] я не відаю скарбів, ніж [який?] **мирний** труд і щастя в [якому?] **мирнім** домі. (*І Кочерга.*) 2. І де б не ходив я в [якій?] **далекій** дорозі в [якому?] **чужім і у ріднім** краю, я згадую матір у [якій?] **тихий** тривозі і рідну хатину свою. (*А. Малишко.*) 3. Троянди пахли літом—[яким?] **гарячим, погожим** днем. (*Ю. Смолич.*) 4. Найвища мудрість в простоті [якій?] **високій**. (*Б. Олійник.*) 5. Мало [яким?] **великим** себе уявити, треба [яким?] **великим** бути. (*В. Симоненко.*) 6. Промінням **ясним**, хвилями **буйними, прудкими** іскрами, **летючими** зірками, **палкими** блискавицями, мечами хотіла б я вас виховати, слова! (*Леся Українка.*) 7. **Білолиций** місяць тихо пливе **високим** небом. (*Б. Грінченко.*)

3. У називному (і знахідному) відмінку множини всі без винятку прикметники мають закінчення **-і** (які? чії?): *зелені, сині, свіжі, далекі, білолиці, сестрині, братові, Сашкові* (зошити).

1. Ой слова мої, **сизі** соколи, **голубі** мої голуби... (*І. Драч.*) 2. Я шаную і поважаю руки **мудрі, красиві, дужі, неутомні** і не **байдужі, повні** крові

гарячої, сили, ті, що все на землі створили. (П. Дорошко.) 3. Мої земляки — люди **тихі, спокійні, працьовиті, співучі і добрі** серцями. (Ю. Збанацький.) 4. В **погожі літні** ночі, в **морозні** ранки, і **вечірній** час, і в **свята гомінкі**, і в **дні робочі** ми думаємо, правнуки, про вас. (В. Симоненко.)

4. Прикметники і м'якої, і твердої груп мають однакові закінчення **-ого, -ому, -ої, -ою** (з буквою *о*) з тою лише різницею, що в прикметниках м'якої групи перед *о* пишеться м'який знак: *зеленого* — *синього*, *зеленому* — *синьому*, *зеленої* — *синьої*, *зеленою* — *синьою*.

1. У повітрі з **раннього** ранку до **пізнього** вечора гули літаки. (В. Сосюра.) 2. Ясно сяяло сонце в **синьому** травневому небі. (В. Собко.) 3. Палають в серці відблиски зірничі — **ранкової** й **вечірньої** зорі. (Л. Дмитерко.)

5. В орудному відмінку однини прикметники і твердої, і м'якої груп мають лише закінчення **-ою**; а іменники можуть мати і закінчення **-єю** (м'яка та мішана групи): *ранньою вишнею, синьою скринєю, свіжою їжею, найвищою кручею, найглухішою тишею*.

1. Сонце над нами сяє **піснею живою, глибокою і дужою**. (П. Тичина.) 2. Над **крутою кручею стежкою співучою** йшла, як пісня, дівчина, юністю завітчана. (І. Нехода.) 3. Ти був би моєю **піснею**, ти був би моєю казкою, **квіткою** щастя **пізньою** і **голубиною** ласкою. (Л. Забашта.) 4. Була вона тоді ще **худорлявою, круглолицьою жінкою** з **кучерявою білою** зачіскою. (Ю. Збанацький.)

Та це ж просто...

Допитливий. А яка, власне, різниця між закінченнями прикметників твердої і м'якої груп?

Кмітливий. Тільки у вживанні голосних [и] та [і]. Та ще та, що в прикметників м'якої групи основа закінчується на м'який приголосний і ця м'якість позначається або м'яким знаком, або буквами *я, ю, є, і*. А правопис прикметникових закінчень простий: досить запам'ятати відмінювання, наприклад, прикметників *жовтий* і *синій*, і за цим зразком уже писати закінчення всіх інших прикметників. Адже винятків тут немає.

191. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *и*; 2) зі вставленою буквою *і*.

Джерельн..й воді, тих.. ночі, струнк..х юнаків, Степанов.. зошити, чітк..ми розпорядженнями, глух..й кут, сторонн..м людям, тьмян..ми очима, скрипуч..м голосом, тягуч..й думці, широк..х степів, рівненьк.. стежки, свіж..ми слідами, спостережлив..м оком, якнайширш.. зв'язки, братов..м дітям, дрімуч.. ліси, найкращ..ми побажаннями, зцілющ..м словом, найкращ.. люди, дідов..х казок, Остапов.. книжки, найнижч.. береги.

Ключ. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів В. Сосюри.

192*. Перепишіть, вставляючи в закінчення прикметників пропущені букви *и* або *і*.

I. 1. Хлюпни нам, море, свіж.. лави. (*П. Тичина.*) 2. Кожен буває велик..м бодай раз за життя. (*П. Загребельний.*) 3. Я поборю найтяжч.. перешкоди. (*Леся Українка.*) 4. Лежач..м краю рідного немає. (*Леся Українка.*) 5. Я на вбог..м сумн..м перелозі буду сіять барвист.. квітки, буду сіять квітки на морозі, буду лить на них сльози гірк.. . (*Леся Українка.*) 6. Чим довше десь я мандрував країнами далек..ми,—частіше в пам'яті зринав вишнев..й сад і тих..й став, покрівлі хат з лелеками. (*І. Нехода.*) 7. І вставала тоді в дитяч..й уяві слава бойов..х козацьк..х походів, оживали грізн.. січі, що колись точилися на цій землі. (*І. Цюпа.*) 8. Дивлюсь, не можу надивитися в цехах заводів, на полях на дуж.. плечі, мужн.. лица, трудящ.. руки в мозолях. (*В. Симоненко.*)

II. 1. Зорі стояли тих.. та прозор.., як перш.. маки молод.. . (*А Малишко.*) 2. Свіж..й, вогк..й вітерець потяг з річки. (*М. Коцюбинський.*) 3. Тоненьк.. ялинки розбрелися по схилах гір (*О Гончар.*) 4. Червон.., жовтогаряч.. й жовт.. веселчин.. смуги були так.. ясн.., неначе горіли тих..м полум'ям. (*І Нечуй-Левицький.*) 5. Долину заповнював м'як..й передвечірн..й настрій. (*Вал Шевчук.*) 6 В тих..й воді було видно синє глибоке небо. (*І Нечуй-Левицький.*) 7. В широк..м просторі губилося око. (*Леся Українка.*) 8. Невже я тільки порошина темна у вихорі скороминуц..х літ? (*Л.Первомайський.*)

193*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви в закінченнях прикметників та іменників.

1. Як не любити утоми цілющ..ї після гаряч..ї гри, поклику птаха над темною пуц..ю, рідних пісень з-за гори? (*М. Рильський.*) 2. Чисте повітря було напоєне терпкою вранішн..ю свіжістю. (*О. Гончар.*) 3. Гаряч..ю зеленою барвою горить на сонці ячмінь. (*М. Коцюбинський.*) 4. Споко..м, мирною жнив'яною тиш..ю повівало з навколишніх ланів. (*В. Козаченко.*) 5. Вимостили пахуч..ю отавою човна. (*Ю. Мушкетик.*) 6. Він не крився ні від кого, що сам вийшов з давн..го козач..го роду. (*Панас Мирний.*) 7. Хоча й лежач..го не б'ють, та і полежать не дадуть ледач..му. (*Т. Шевченко.*)

§ 70. Інші частини мови, що відмінюються, як прикметники

Як прикметники, відмінюються й деякі інші групи слів, а саме:

а) усі дієприкметники відмінюються, як прикметники твердої групи: *синіючий, синіючого, синіючому...* ; *синіюча, синіючої, синіючою...* ; *синіючі, синіючих, синіючим...* ;

б) усі порядкові числівники (крім числівника *третій*) відмінюються, як прикметники твердої групи, а *третій* — як прикметники м'якої групи: *перший, першого, першому...* ; *перші, перших, першим...* ; *третій, третього, третьому...*;

в) займенники *наш, ваш, всякий, кожний, інший, сам, самий, такий, який, котрий* відмінюються, як прикметники твердої групи, займенник *їхній* — як прикметники м'якої групи: *наш, нашого, нашому...*; *наша, нашої, нашою...* ;

наші, наших, нашим...; їхній, їхнього, їхньому, їхнім...

1. Хлопець замріяно слухав, розглядаючи високі стожари палаючого заходу. (О. Гончар.) 2. Тим часом на заході сонце невтомно зводило свої величні сяючі будови. (О. Гончар.) 3. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. (М. Коцюбинський.) 4. Перші айстри в саду, перші роси холодні. (Р. Братунь.) 5. Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині! (Леся Українка.) 6. Славлю бурі важкі і щасливі, у яких наша юність жива. (Т. Масенко.) 7. Світ прапращура і світ праправнука в наших сьогоднішнім світі пульсує. (П. Дорошко.)

194. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *и*; 2) зі встановленою буквою *і*.

1. Блискуч..х успіхів, в'юнк..ми стежками, (в) одинок..м вікні, блукаюч..вогники, сяюч.. лампи, (за) одинок..м деревом, виконуюч..й обов'язки, (в) одинадцят..й кімнаті, інш..м разом, відцвітаюч.. каштани, (з) наступаюч..м військом, сяк..-так.. пожитки, знай наш..х, завмираюч..ми звуками, ближн..м путівцем, про всяк..й випадок, до ваш..х послуг, (о) сьом..й годині, знайом..й дівчині, (на) сороков..м кілометрі, (за) одинадцят..м ударом, оживаюч..й степ, всеперемагаюч..й весні, перш..м чином, знемагаюч..й боєць, старіюч.. дерева, так..й собі, пішли наш.. вгору.

Ключ. У кожному першому слові (слів, що в дужках, не враховуйте) підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів А. Вольтера.

195 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис прикметників і слів, що відмінюються, як прикметники, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Падають тепло і глухо яблука в наших [70] саду. (В. Сосюра.) 2. Я хочу миру і життя у згоді на нашій найвеличнішій [69.2] з планет. (О. Підсуха.) 3. Над всіх старших [69.2] найстарша правда. (Леся Українка.) 4. Які [70] слова не були б хороші [69.3], а без діла вони полова. (І. Цюпа.) 5. Добре нам мати на світі хорошого [69.5] друга, друзів — ще краще [66.3]. (М. Рильський.) 6. Поперед інших [70] стяг новий [69.2] неси, карай насильство своїм словом віщим [69.2]. (М. Рильський.) 7. У кожному кетязі пахучім [69.2], у кожному квіті, що зійшов, струмує струменем кипучим [69.2] моє життя, мій спів і кров. (М. Рильський.) 8. Старої арії тремтячі [69.3] переливи летять в вікно. (М. Рильський.) 9. Андрієві [67.2; 69.3] думки пливли далі. (М. Коцюбинський.) 10. А сонце підпливає все вище та вище [66.3], пече все дужче та дужче [66.3]. (Панас Мирний.) 11. Каламутиться небо, дужчає [66.5] вітер, зривається завірюха. (О. Гончар.) 12. Зимом тітчину [67.1] хату замітає снігом по вікна. (Є. Гуцало.) 13. На зоряному тлі побачив Давид її, Зіньчине [67.1], змучене й зраділе обличчя. (А. Головка.) 14. Тихо-тихо Дунай воду несе, ще тихіше [66.2] рік за роком лине. (І. Франко.) 15. Рідний край! На світі немає нічого дорожчого [66.3] за нього. (І. Цюпа.)

§ 71. Загальна характеристика числівника

Числівник називає кількість предметів (*два, три*) або порядок їх при лічбі (*другий, третій*) і відповідає на питання скільки? котрій? У мовленні вживається тільки з іменниками.

1. За значенням числівники поділяються на:

а) кількісні (скільки?), серед яких розрізняємо:

— власне кількісні: *один, два, п'ять, тисяча*;

— збірні — вживаються з назвами осіб чоловічого роду, з назвами малих істот та з множинними іменниками: *двоє (хлопців), троє (гусят), п'ятеро (дверей), двадцяттеро*;

— дробові: *одна друга, п'ять десятих, півтора*;

— неозначено-кількісні — вказуть на приблизну кількість предметів: *кілька, кількасот, багато*;

б) порядкові (котрій?): *перший, двадцятий, сотий*.

1. **Дві-три** бджоли сновигали ліниво понад хрестом. (*І.Нечуй-Левицький.*)

2. Вже можна було розібрати, що там [у човні] сиділо **четверо** — двоє на веслах, а двоє — **один** проти **одного**. (*М.Коцюбинський.*) 3. Завтра о **дев'ятій** ранку він повинен бути в **кількадесяти** кілометрах звідси. (*Л.Дмитерко.*) Минає рік, і **другий** минає, і **четвертий**, і **десятий**, а чутки немає. (*Т.Шевченко.*)

2. За будовою числівники бувають:

а) прості (мають одну основу): *один, п'ять, сорок, сто*;

б) складні (мають дві основи і пишуться разом): *п'ятдесят, дев'ятсот*;

в) складені (пишуться двома і більше словами): *двадцять один, п'ять десятих*.

3. Кількісні числівники (крім *один* і *два*) змінюються лише за відмінками: *три* — *трьох, трьом, трьома...* Числівник *один* змінюється за родами, числами й відмінками: *один, одна, однієї, одних*. Числівники *два, півтора, обидва* мають також форму жіночого роду: *дві, півтори, обидві*.

4. Порядкові числівники, як і прикметники, змінюються за:

а) родами: *перший* — *перша, перше*;

б) числами: *перший* — *перші, другий* — *другі*;

в) відмінками: *перший* — *першого, першому, першим...*

5. Числівник *півтора, півтори* не змінюється, розрізняється лише чоловічий (середній) і жіночий рід: *у півтора кілограмах, з півтори гривнями*.

196. Випишіть підряд словосполучення за розрядами числівників: 1) збірні; 2) власне кількісні; 3) дробові; 4) неозначено-кількісні; 5) порядкові.

Три озера, четверо ягнят, два одвірки, дванадцятий удар, кілька обертів, сьоме січня, чотири десятки їздових, сім книжок, дві п'яті зразків, одинадцятий клас, троє саней, двоє грабелів, кільканадцять днів, шістнадцять верб, десятеро

качат, за третім заходом, багато ошуканців, півтора року.

Ключ. В іменниках підкресліть другу від початку букву. З цих букв має скластися закінчення вислову Л.Глібова: “*Ніколи не хвались, поки...*”

§ 72. Правопис числівників і відчислівникових складних слів

1. У складних числівниках у кінці першої частини м’який знак не пишемо: *п’ятнадцять, шістнадцять, дев’ятнадцять, п’ятдесят, шістдесят, п’ятсот, шістсот, дев’ятсот.*

1. Уперше зворотний бік Місяця було сфотографовано в жовтні тисяча **дев’ятсот п’ятдесят** дев’ятого року. 2. Кілограмова гиря на Місяці важила б усього сто **шістдесят** шість грамів. 3. Місяць мчить навколо Землі із швидкістю три тисячі **шістсот вісімдесят** один кілометр на годину.

2. Порядкові числівники на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишуться одним словом, і перша частина в них стоїть у родовому відмінку (крім *сто*): *трьохсотий, двохтисячний, двадцятип’ятитисячний, двохсотп’ятдесятимільйонний* (але: *стотисячний*).

У порядкових числівниках, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється: *п’ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий.*

1. Це був Трохим Денисенко, старий робітник друкарні, що вже понад рік, у числі **двадцятип’ятитисячників**, працював на селі. (С. Журахович.) 2. У **шістдесятих** роках в українську літературу прийшли такі видатні поети, як Василь Симоненко, Борис Олійник, Ліна Костенко, Іван Драч. 3. У битві під Берестечком 1651 року менш ніж **двохсоттисячне** військо Богдана Хмельницького протистояло **трьохсоттисячній** армії польського короля.

3. На початку складних слів (прикметників, іменників) перші чотири числівники мають форми *одно-, дво-, три-, чотири-*: *двоповерховий, триярусний, чотирикутник*. Форми *двох-, трьох-, чотирьох-* вживаються лише перед голосними: *двохелементний, трьохактний, трьохопорний*. Усі інші числівники (крім *сто*) мають форму родового відмінка: *десятиденний, тридцятип’ятикілометровий, сорокакілограмовий, сімдесятирічний, п’ятисотрічний* (але: *стоголосий*).

1. Всевідаючий, **шістдесятирічний**, землею йду, давно не молодий. (Л. Первомайський.) 2. З поля курними шляхами мчать **тритонки**, навантажені хлібом. (І. Цюпа.) 3. Висока **триярусна** стріха низько насувалася на вікна. (З. Тулуб.) 4. Важко гув міддю великий **двохсотпудовий** дзвін. (О. Довженко.) 5. Два дні палали в центрі міста **дво- і триповерхові** будинки. (Ю. Мушкетик.)

197*. Перепишіть. Числівники запишіть словами.

1. Передові польські поети перекладали Шевченка ще з початку 60-х

років минулого століття. (М. Рильський.) 2. Хоч було вже пізно, величезний 16-поверховий будинок гудів, як вокзал або аеропорт. (П. Загребельний.) 3. Не впізнаю себе сьогодні: чому мені, 60-річному дідові, стало враз жаль себе самого. (Р. Іваничук.) 4. Як добре жити, мій друже, мій брате, коли тобі йде 19-й рік! (І. Нехода.) 5. Я саджанець 2-річний посадив в піщану яму, глиною набиту. (Л. Первомайський.) 6. Під липою, над самим джерелом, стояв 4-гранний камінь. (І. Франко.) 7. Попритрушувані пилом, стомлені 3-денною дорогою, вони сиділи мовчки. (В. Гжицький.) 8. Втома налягала 100-пудовим вантажем. (Ю.Збанацький.) 9. Килигей стояв перед строєм і з затаєною радістю слухав переклик: десятій... двадцятій... сотий... 2-сотий! (О. Гончар.)

§ 73. Відмінювання кількісних числівників

Кількісні числівники змінюються за сьома зразками (типами). Відповідають на такі питання:

Н. скільки?	Зн. скільки? скількох?
Р. скількох?	Ор. скількома?
Д. скільком?	М. (на) скількох?

1. Числівник I типу *один* змінюється за родами, числами й відмінками, як займенник *той* (див. § 76).

Н. <i>один, одне</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р. <i>одного</i>	<i>однієї, одної</i>	<i>одних</i>
Д. <i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
Зн. <i>один</i> або <i>одного</i>	<i>одну</i>	<i>одні</i> або <i>одних</i>
Ор. <i>одним</i>	<i>однією, одною</i>	<i>одними</i>
М. (на) <i>одному, одним</i>	<i>одній</i>	<i>одних</i>

2. За II типом відмінюються числівники *два, обидва, три, чотири, кілька, багато*, усі збірні (*двоє, троє, четверо, п'ятеро...*) та займенники *скільки і стільки*. Причому в непрямих відмінках числівник *обидва* втрачає частину *-два*, а збірні — суфікс *-еро*.

Н. <i>два, дві</i>	<i>три</i>	<i>обидва, обидві</i>	<i>п'ятеро</i>
Р. <i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>обох</i>	<i>п'ятьох</i>
Д. <i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>обом</i>	<i>п'ятьом</i>
Зн.	Як у називному або родовому відмінку		
Ор. <i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>обома</i>	<i>п'ятьома</i>
М. (на) <i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>обох</i>	<i>п'ятьох</i>

Числівники *чотири* і *багато* в орудному відмінку, як виняток, мають закінчення *-ма*: *чотирма, багатьма* (і *багатьома*).

3. За III типом відмінюються числівники від *п'яти* до *вісімдесяти* (крім *сорока*), *кільканадцять, кількадесят*. У складних числівниках цього типу (*п'ятдесят — вісімдесят*) відмінюється лише друга частина. В основах числівників *шість, сім, вісім* чергуються голосні.

Н. шість	сім	вісім	п'ятдесят
Р. шести	семи	восьми	п'ятдесяти
Д. шести	семи	восьми	п'ятдесяти
Зн.	Як у називному відмінку		

Ор. шістьма	сьома	вісьма	п'ятдесятьма
М. (на) шести	семи	восьми	п'ятдесяти

Ці числівники в непрямих відмінках мають однакове закінчення **-и**, тільки в орудному — **-ма**.

Допускають, що числівники цього типу можуть також відмінюватися, як і збірні числівники (тип II). Але ж не кажемо, наприклад, “п'ятьох десятих”, а тільки *п'яти десятих*; так само не кажемо “сімохсот” чи “сімомстам”, а тільки *семисот, семистам*. Тому сплутувати відмінювання числівників цих двох типів (власне кількісних і збірних) не слід.

4. За IV типом відмінюються числівники *сорок, дев'яносто, сто*. Ці числівники в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають однакове закінчення **-а**: *до сорока днів, сорока робітникам, з дев'яноста учнями, на ста сторінках*.

5. За V типом відмінюються числівники від *двохсот* до *дев'ятисот*, а також *кількасот*. У цих числівниках змінюються обидві частини: перша — як відповідний числівник II або III типу, а друга — як іменник *місто* в множині. Пишуться вони разом.

Н. три міста	триста	п'ять міст	п'ятсот
Р. трьох міст	трьохсот	п'яти міст	п'ятисот
Д. трьом містам	трьомстам	п'яти містам	п'ятистам
Зн.	Як у називному відмінку		
Ор. трьома містами	трьомастами	п'ятьма містами	п'ятьмастами
М. (у) двох містах	двохстах	п'яти містах	п'ятистах

6. Числівники VI типу *тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються, як іменники відповідної відміни і групи.

Н. тисяча	тисячі	мільйон	мільйони
Р. тисячі	тисяч	мільйона	мільйонів
Д. тисячі	тисячам	мільйону	мільйонам
Зн. тисячу	тисячі	мільйон	мільйони
Ор. тисячею	тисячами	мільйоном	мільйонами
М. (у) тисячі	тисячах	мільйоні	мільйонах

7. У дробових числівниках (VII тип) перша частина (чисельник) відмінюється, як власне кількісний числівник, а друга (знаменник) — як порядковий (при цьому пропускаємо слово *частина* після назви знаменника).

Н. одна сьома	три сьомі	вісім десятих
Р. однієї сьомої	трьох сьомих	восьми десятих
Д. одній сьомій	трьом сьомим	восьми десятим
Зн. одну сьому	Як у називному відмінку	
Ор. однією сьомою	трьома сьомими	вісьма десятими

Та це ж просто...

Допитливий. Буває, плутаюся у відмінюванні назв сотень.

Кмітливий. А я до них ставлю подвійні питання: скількох сот? скільком сотам? скількома сотами? Але не забуваю, що ці числівники пишуться разом.

198. Запишіть словами й самостійно провідмініайте числівники 340, 770, 1800, 4/10 і потім свої записи уважно звірте з наведеним нижче відмінюванням цих числівників. Особливу увагу зверніть на орудний відмінок.

Н. <i>триста сорок</i>	<i>сімсот сімдесят</i>
Р. <i>трьохсот сорока</i>	<i>семисот сімдесяти</i>
Д. <i>трьомстам сорока</i>	<i>семистам сімдесяти</i>
Зн. Як у називному відмінку	
Ор. <i>трьомастами сорока</i>	<i>сьомастами сімдесятьма</i>
М. (у) <i>трьохстах сорока</i>	<i>семистах сімдесяти</i>

Н. <i>тисяча вісімсот</i>	<i>чотири десяти</i>
Р. <i>тисячі восьмисот</i>	<i>чотирьох десятих</i>
Д. <i>тисячі восьмистам</i>	<i>чотирьом десятим</i>
Зн. Як у називному відмінку.	
Ор. <i>тисячею вісьмастами</i>	<i>чотирма десятими</i>
М. (у) <i>тисячі восьмистах</i>	<i>чотирьох десятих</i>

199*. Перепишіть. Числа й скорочення запишіть повними словами, поставивши числівники в потрібному відмінку.

Земля разом з 8 іншими планетами рухається навколо Сонця. Відстань її до Сонця змінюється від 147,1 млн. кілометрів на початку січня до 152,1 млн. кілометрів на початку липня. Період обертання Землі навколо нашого світила дорівнює 365,242 доби, а навколо своєї осі — 23 годинам 56 хвилинам 5 секундам. Довжина земного екватора вимірюється 40 075 704 метрами. Уся поверхня Землі становить близько 510 млн. квадратних кілометрів, причому на 361,1 млн. квадратних кілометрів її, тобто на 71 відсотку, розіллявся Світовий океан.

§ 74. Зв'язок числівників з іменниками

1. Після числівників *два, обидва, три, чотири* іменник стоїть у множині в тому самому відмінку, що й числівник: *два хлопці, три роки, чотири ясени* (називний множини); *двох хлопців, трьох років, чотирьох ясенів* (родовий множини); *двом хлопцям, трьом рокам, чотирьом ясеням* (давальний множини).

1. Чотири українські **фронти** рухались на захід чотирма залізними **потоками**. (О. Довженко.) 2. Верталися з фронту два **брати-солдати**, верталися

додому, до рідної хати. (П. Воронько.) 3. Не вертаються три **брати**, по світу блукають, а три **шляхи** широкії терном заростають. (Т. Шевченко.) 4. Сорок і чотири **рази** перевернув ту землю плуг, сорок і чотири **рази** пройшов по ній сівач. (Ю. Мушкетик.)

2. Після числівників *двоє, троє, четверо, п'ять* і більше, вжитих у називному відмінку, іменник стоїть у родовому відмінку множини (кого? чого?): *двоє хлопців, четверо братів, п'ять днів, дванадцять місяців*.

Але якщо числівник стоїть у непрямому відмінку, то й іменник стоїть у цьому самому відмінку: *п'яти днів, п'яти дням, п'ятьма днями, у п'яти днях*.

1. Нас п'ятнадцять **стрільців** із загону захищали Слауту-Дніпро. (П. Усенко.) 2. Партизанський загін складався з ста двадцяти **чоловік**. (Ю. Яновський.) 3. Написи повторювалися дванадцятьма **мовами**: російською, українською, чеською, англійською, французькою... (О. Гончар.) 4. Їх було всього п'ять **чоловік**: троє **дорослих** і двоє **дітей**. (За О. Донченком.)

3. Після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* іменник незмінно стоїть у родовому відмінку множини: *тисяча тонн, тисячею тонн, тисячами тонн*.

Після дробових числівників іменник незмінно стоїть у родовому відмінку однини: *сім десятих відсотка, семи десятим відсотка, сьома десятими відсотка; півтора місяця, півтора року* (але: *два з половиною місяці, три з половиною роки*).

1. Нам сонце правди і свободи засяє в тисячах **огнів**. (М. Вороний.) 2. Оживали образи, події, які, здавалось, повинні були стерті майже за півтора **десятка** років. (О. Копиленко.) 3. Нормозавдання виконано на сто і дев'ять **десятих відсотка**.

4. У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *перше (число місяця) лютого, першого лютого, першому лютого, з першим лютого, з Першим вересня*.

200. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки словосполучення: 1) у яких іменники мають закінчення *-и, -і*; 2) у яких іменники мають закінчення *-а (-я)*.

1. Два (паросток), два (ікло), три (рік), два (артист), перед першим (січень), два (вікно), два (озеро), три (цап), дві (ялина), чотири (щабель), з Восьмим (березень), півтора (огірок), два (автобус), чотири (дерева), три (стілець), півтора (апельсин), два (товариш), три з половиною (ящик). 2. Півтора (зошит), два (раз), чотири (оберемок), півтори (зміна), півтора (день), три (місяць), три (рядно), два (училище), два (острів), перед першим (грудень), два (озеро), два з половиною (вагон), два (апельсин), півтора (місяць).

Ключ. З перших букв іменників прочитаєте: 1) закінчення вислову І.Франка: "Мій поклик: ..."; 2) назву вірша М. Рильського.

201*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Лівий берег кипів, клекотав, ревів, скреготав тисячами (мотор, гусениця, колесо). (*Л. Дмитерко.*) 2. Поміж небом і землею рухались і рухались два живі (вогник). (*М. Стельмах.*) 3. Високо в небі плавали два (яструб). (*О. Десняк.*) 4. Три (день) минуло, а лелеки не з'являлись. (*Ю. Збанацький.*) 5. Наше село нараховує п'ятдесят одну (хата). (*Ю. Яновський.*) 6. Один син — не син, два (син) — півсина, три (син) — ото тільки син. (*Нар. творчість.*) 7. Ой у полі та два (явір), ще й третій маленький. (*Нар. творчість.*) 8. Старий озирнувся на чотири (бік): степ лежав німий і принишклий. (*Григорій Тютюнник.*)

ЗАЙМЕННИК

§ 75. Загальне поняття про займенник

1. Займенники вказують на предмети (*він, той*), їхні ознаки (*такий, мій*) і кількість (*стільки*), не називаючи їх. Відповідають на питання іменника, прикметника і числівника.

Займенники вживаються лише тоді, коли перед тим є вже інформація про предмет, ознаку чи кількість: *Як вовка не держи, він в ліс втече при першій нагоді.* (*І. Карпенко-Карий.*)

2. За значенням розрізняємо дев'ять розрядів займенників:

- а) особові: *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони*;
 - б) зворотний: *себе*;
 - в) присвійні: *мій, твій, наш, ваш, їхній, свій* (займенники *його, її* — особові в родовому відмінку);
 - г) вказівні: *цей, той, такий, стільки*;
 - г) означальні: *весь, всякий, кожний, інший, сам, самий*;
 - д) питальні: *хто? що?* (питання до іменників), *який? чий?* (питання до прикметників), *котрій? скільки?* (питання до числівників);
 - е) відносні — ті, що й питальні, тільки вживаються для приєднання підрядних речень до головних;
 - є) неозначені — ті, що й питальні, лише з частками *будь-, -небудь, -хтозна, -казна* (які пишуться через дефіс), *аби-, де-, -сь* (які пишуться разом);
 - ж) заперечні — ті, що й питальні, лише з часткою *ні-*, а також *жодний*.
-

Та це ж просто...

Допитливий. Я нарахував 41 займенник (це коли не вважати окремими займенниками форми *він, вона, воно, вони*, а також усі можливі варіанти неозначених займенників). Запам'ятати, які до якого розряду належать, дуже важко.

Кмітливий. Особові ми часто вживаємо, вони відомі. Зворотний — теж стосується осіб: *я себе, ти себе* і т.д. Присвійні так само пов'язані з особами, нема тільки присвійних займенників для третьої особи однини — тут використовуємо родовий відмінок особових займенників: *його, її*. Щодо вказівних, то й призначення займенників — вказувати, а не називати: вказуємо на предмети — кажемо: *цей, той*; вказуємо на ознаки — *такий*: на кількість — *стільки*. А от означальні треба просто завчити напам'ять: *весь, всякий, кожний*,

інший, сам, самий. Далі легко, потрібно лише знати, на які питання відповідають іменники, прикметники, числівники, — і будуть питальні, неозначені й заперечні.

202. Запишіть словосполучення підряд за розрядами займенників: 1) особові; 2) зворотний; 3) присвійний і т.д.

Знайди себе, спитав про це, остався хто-небудь?, озвався до нього, ознака чого?, знай наших, жоден з пасажирів, звичай інший, зробив стільки справ, когось зустріну, переді мною став, один за всіх, так скільки?, не своїм голосом, таким чином, брав її зошит, дивно й самому, людей нікого нема, абиякий одяг, дав собі слово.

Ключ. З дугих букв перших слів має скластися закінчення вислову Т.Шевченка: “*Ми просто йшли, у нас нема...*”

§ 76. Відмінювання і правопис займенників

Займенники відмінюються по-різному: одні — як прикметники (див. § 68, п. 3), займенники *скільки і стільки* — як числівник *два* (див. § 73.2), а інші — майже кожен по-своєму.

Останні за правописними особливостями можна розбити на три групи: 1) *я, ти, ми, ви, себе*; 2) *він, вона, воно, вони*; 3) *мій, твій, свій, чий, той, цей, весь, хто, що*.

1. Особові займенники *я, ти, ми, ви* і зворотний *себе* відмінюються так:

Відмінки	Однина		Зворотний займенник	Множина	
	1-а особа	2-а особа		1-а особа	2-а особа
Н.	<i>я</i>	<i>ти</i>	—	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Д.	<i>мені</i>	<i>тобі</i>	<i>собі</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>
Зн.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Ор.	<i>мною</i>	<i>тобою</i>	<i>собою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М. (на)	<i>мені</i>	<i>тобі</i>	<i>собі</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>

2. Особливістю відмінювання особових займенників *він, вона, воно, вони* є поява в них після прийменників та в орудному відмінку початкового звука [н]:

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	<i>він</i>	<i>вона</i>	<i>вони</i>
Р.	<i>його, до нього</i>	<i>її, до неї</i>	<i>їх, до них</i>
Д.	<i>йому</i>	<i>їй</i>	<i>їм</i>
Зн.	<i>його, про нього</i>	<i>її, про неї</i>	<i>їх, про них</i>
Ор.	<i>ним</i>	<i>нею</i>	<i>ними</i>
М. (на)	<i>ньому</i>	<i>ній</i>	<i>них</i>

Особовий займенник середнього роду *воно* має такі самі відмінкові форми, як і *він*.

1. Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити. (Ю. Яновський.) 2. Труд оживляє гори й води, у нім ніщо не пропадає. (В. Сосюра.) 3. І добре синові: в нього є мати, і добре матері: в неї є син. (А. Малишко.) 4. Удалину летять високо журавлі над ними і співами вторують їм своїми. (М. Рильський.) 5. О мова українська!.. Хто любить її [кого? що?], той любить мою Україну. (В. Сосюра.) 6. Я квітку не можу зірвати, бо їй [кому? чому?], як людині, болить. (В. Сосюра.)

3. У відмінюванні займенників мій (твій, свій), чий, той, цей, весь найбільше розбіжностей є в чоловічому (й середньому) роді, і менше — в жіночому та в множині:

Відмінки	Чоловічий рід				
Н.	<i>мій</i>	<i>чий</i>	<i>той</i>	<i>цей</i>	<i>весь</i>
Р.	<i>мого</i>	<i>чийого</i>	<i>того</i>	<i>цього</i>	<i>всього</i>
Д.	<i>моєму</i>	<i>чийому</i>	<i>тому</i>	<i>цьому</i>	<i>всьому</i>
Зн.	Як у називному або родовому відмінку				
Ор.	<i>моїм</i>	<i>чийім</i>	<i>тим</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>
М. (на)	<i>моєму, моїм</i>	<i>чийому, чийім</i>	<i>тому, тім</i>	<i>цьому, цим</i>	<i>всьому, всім</i>

Відмінки	Жіночий рід				
Н.	<i>моя</i>	<i>чия</i>	<i>та</i>	<i>ця</i>	<i>вся</i>
Р.	<i>моєї</i>	<i>чєї</i>	<i>тієї, тої</i>	<i>чєї</i>	<i>всєї</i>
Д.	<i>моїй</i>	<i>чій</i>	<i>тій</i>	<i>чій</i>	<i>всій</i>
Зн.	<i>мою</i>	<i>чю</i>	<i>ту</i>	<i>цю</i>	<i>всю</i>
Ор.	<i>моєю</i>	<i>чєю</i>	<i>тією, тою</i>	<i>чєю</i>	<i>всією</i>
М. (на)	<i>моїй</i>	<i>чій</i>	<i>тій</i>	<i>чій</i>	<i>всій</i>

Відмінки	Множина				
Н.	<i>мої</i>	<i>чії</i>	<i>ті</i>	<i>ці</i>	<i>всі</i>
Р.	<i>моїх</i>	<i>чїїх</i>	<i>тих</i>	<i>цих</i>	<i>всіх</i>
Д.	<i>моїм</i>	<i>чїїм</i>	<i>тим</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>
Зн.	Як у називному або родовому відмінку				
Ор.	<i>моїми</i>	<i>чїїми</i>	<i>тими</i>	<i>цими</i>	<i>всіма</i>
М. (на)	<i>моїх</i>	<i>чїїх</i>	<i>тих</i>	<i>цих</i>	<i>всіх</i>

Ці займенники в середньому роді (*моє, чїє, те, це, все*) мають такі самі відмінкові форми, як і в чоловічому (за винятком називного й знахідного відмінків, де виступає однакове закінчення).

1. По **всій** землі рівняйте стежку правді! (І. Франко.) 2. Добре жить **тому, чїя** душа і дума добро навчилася любить! (Т. Шевченко.) 3. Пусте, що на

шляху **моєму** терни. (*Д. Павличко.*) 4. У кого рід **свій** є і пісня є, для **того** в **цьому** світі щастя досить. (*Л. Первомайський.*)

4. Про написання займенників через дефіс (*будь-хто, що-небудь, хтозна- який*) та разом (*абиякий, дехто, щось*) див. § 107.

203. Займенники, що в дужках, поставте в потрібному відмінку і випишіть у дві колонки словосполучення: 1) із займенниками, що не мають початкового *н*; 2) із займенниками, що мають початкове *н*.

Спитав у (він), передав через (вони), глянув (вона) у вічі, прийшла до (вона), перед (він), люблю (вони), сміявся з (вони), бачилась із (вона), збудила (вона), згадав про (він), надіявся на (вони), допоможу (вона), в'ється над (воно), зв'язок з (вони), усміхнувся до (він), звільнили (воно), переказала через (вона).

Ключ. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів давньоримського поета Вергілія.

204*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Єсть (такий) у світі речі, від (який) душа сія. (*П. Тичина.*) 2. Я славлю тих, хто множить славу землі (своя) у труді. (*В. Сосюра.*) 3. В єдиний звук мільйони струн народних злиті — у (ця) пшениці, в (це) житі! (*М. Рильський.*) 4. О краю рідний мій!.. Твою красу ні з (що), ні з (що) я не зрівняю. (*В. Сосюра.*) 5. В (моє) серці навіки сині очі твої. (*В. Сосюра.*) 6. За (всі) скажу, за (всі) переболію. (*П. Тичина.*) 7. Звуків (ці) зачаровану силу я все дужче і дужче люблю. (*В.Сосюра.*) 8. Щоб мене зневіра не скосила, щоб не подолали вороги, — земле рідна, влий (свій) сили і вділи цілющої снаги! (*Є. Гуцало.*)

II. 1. Від (уся) картини віє (щось) пісенним. (*О. Довженко.*) 2. Розцвітає осіння калина над Дніпром у (мій) саду. (*Л. Первомайський.*) 3. Я жду (ти) на перехресті днів перед порогом радості (своя). (*Т. Коломієць.*) 4. Хто криницю викопав удома, той напиться вернеться до (вона). (*Л. Горлач.*) 5. Я славлю дружбу піснею (своя), красу і силу сторони (моя). (*В. Сосюра.*) 6. Ніхто не подолає в нас (ця) сили, народженої в ділі, змужнілої в бою. (*М. Бажан.*) 7. Хай квітне злагода і праця на (все) полях і у (все) серцях, щоб у труді святім змагаться, а не в загарбницьких боях. (*М. Рильський.*) 8. Копали цей колодязь колись чумаки, (чий) дороги пролягали в (цей) сивих степах. (*О. Гончар.*)

205*. Речення перепишіть, дописуючи закінчення в займенниках. Знайдіть фразеологізми й поясніть їхнє значення.

1. Свят! свят! Чи ти при св.. розумі? (*Панас Мирний.*) 2. Він не помічає Хо, що вс.. силами намагається звернути на себе його увагу. (*М. Коцюбинський.*) 3. Я, знаєте, такий полохливий, що й тіні св.. боюся. (*М. Коцюбинський.*) 4. Комар присів на лоб, щоб з ус.. сили св.. гострий носик устроїть. (*Л. Глібов.*) 5. А степ уквився пішими й кінними, що йшли з ус.. усюд на свято. (*Іван Ле.*) 6. Мій брат був літературним працівником, я теж, напевне, піду ц.. ж стежкою. (*І. Волошин.*)

§ 77. Вживання займенників

Займенники не мають свого конкретного значення. Вони набувають його лише тоді, коли ми їх співвідносимо з певними іменниками, прикметниками, числівниками.

Наприклад, речення: *Я п'ю тебе ... твоїй теплий зцілющий напій* — незрозуміле, бо ми не знаємо значення займенників *я, тебе, твоїй*. Але все стає на свої місця, коли вводимо в речення іменник: *Я п'ю тебе, сонце, твоїй теплий зцілющий напій*. (М. Коцюбинський. "Intermezzo".) Отже, *я*—це герой новели М. Коцюбинського, *тебе* — це сонце, *твоїй* — це сонячний.

Щоб значення займенників було зрозумілим, треба правильно користуватися ними.

1. Займенник у реченні повинен вказувати на рід і число того слова, замість якого його вжито.

1. **Поле** [середній рід, однина] сховало стежки і дороги. **Воно** [теж середній рід, однина] лиш котить та й котить зелені **хвилі** [множина] і хлюпає **ними** [теж множина] аж в краї неба. (М. Коцюбинський.) 2. От тепер придивляюся я до сучасної **молоді** [жіночий рід, однина]. Як багато **вона** [теж жіночий рід, однина] твердіша й просто розумніша від нас. (Г. Хоткевич.) 3. Люблю **народ** [чоловічий рід, однина], силу **якого** [теж чоловічий рід, однина] ніхто не зломить. (П. Воронько.)

2. Не можна допускати, щоб займенник у реченні співвідносився водночас із різними словами.

Наприклад, невдало побудовано такі речення: 1. *І піснею сонце віта тракторист, що рідною лине землею*. Не зрозуміло, хто дине: пісня, сонце чи тракторист? 2. *В'ються жайворонки над ожилими полями, і в небо здіймається їхній спів*. Чий спів — жайворонків чи полів?

206*. виправте помилки, пов'язані з уживанням займенників.

1. Молодь — це майбутнє країни, на них народ покладає великі надії. 2. Ветерани багато працюють з молодією робітничою зміною, допомагають їм оволодівати професією. 3. Чіпка палко ненавидів панство, але не знав, як боротися з ними. 4. Коли москалі почали бити селян, Чіпка кинувся захищати їх. 5. Давид побачив розкішний будинок в саду, який належав Матюсі.

ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ

§ 78. Загальна характеристика дієслівних форм

1. Дієслово має п'ять основних форм.

Форма дієслова	Питання	Як змінюється?	У реченні виступає
Неозначена	що робити? зробити?	що незмінна форма	будь-яким членом

Способова	що роблю? робив би? роби? та ін.	що змінюється способами, часами, особами, родами	за присудком
Дієприкметник	який?	змінюється відмінками, родами й числами	за означенням, іменною частиною складеного присудка
Безособова на - <i>но, -то</i>	що зроблено?	незмінна форма	присудком у безособовому реченні
Дієприслівник	що роблячи? що зробивши?	незмінна форма	обставиною

2. Усі дієслівні форми бувають доконаного й недоконаного виду, перехідні й неперехідні.

207. Дієслова запишіть підряд у п'ять груп: 1) неозначена форма; 2) способів форми; 3) дієприкметники; 4) форма на *-но, -то*; 5) дієприслівники.

Здивувався, вчитися, об'їжджаючи, освітлений, переїжджаю, зустрівшись, знешкоджено, звістуючи, думати, звисаючий, підігрітий, забувши, остерігатимусь, велено, стемнілий, з'єднавшись, знав би, намалюй, відтягій.

Ключ. З других букв прочитаєте вислів поета П. Воронька, що починається словами "На жаль, ...".

§ 79. Вид і перехідність дієслів

1. Дієслова **недоконаноо виду** називають дію, не обмежену ні початком, ні кінцем, і відповідають на питання що робити?: *рухатися, йти, відвідувати*.

Дієслова **доконаного виду** називають, дію обмежену або початком, або кінцем, або водночас і початком, і кінцем, і відповідають на питання що робити?: *рушити, прийти, відвідати*.

2. Форми одного виду дієслів творяться від форм іншого виду переважно додаванням й відкиданням різних префіксів та суфіксів: *казати — сказати, нести — принести, допомагати — допомогти, стукати — стукнути, запрошувати — запросити*.

208. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) недоконаного виду; 2) доконаного виду.

Ідемо, з'їхалися, плаваючи, знайдемо, вийшли, дякую, оживуть, сушаться, сипнути, скликають, стиснув, брати, тьохне, бачимо.

Ключ. З других букв виписаних дієслів має скластися закінчення вслову І.Франка: "Нам пора..."

3. **Перехідні** дієслова вимагають після себе додатка, який відповідає на питання знахідного відмінка кого? що? (без прийменника) Без такого додатка висловлювання позбавлене змісту: *знайшли* (кого? що?), *придумав* (кого? що?), *розглянувши* (кого? що?).

Усі інші дієслова, зокрема й дієслова на **–ся, неперехідні**: *дбаймо про довкілля, дякую вам, оволодівати знаннями, пишатися сином.*

Деякі дієслова залежно від контексту виступають то як перехідні (*читаю книжку*), то як неперехідні (*таке мале, а вже читає*).

209. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з перехідними дієсловами; 2) з неперехідними дієсловами.

Осміслюю вивчене, знемагає від спеки, застружи олівця, онімів з подиву, вибачте мені, здер кору, оберігайте природу, охляв без хліба, спізнився на поїзд, подав руку, оживило пейзаж, зібралися в театр, устряв у суперечку, перекладатиму текст, освітили подвір'я, черкнув сірником, втупив очі, знудившись без діла, звили гніздо, тьмяніє надворі, тереблять квасоллю.

Ключ. З других букв перших слів прочитаєте назву збірки поезій Г.Сковороди.

§ 80. Способи і часи дієслова. Особа

Розрізняємо три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий.

1. У **дійсному способі** дієслово називає реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи буде відбуватися: *вчив, вивчив, вчу, буду вчити, вивчу.*

В **умовному способі** дієслово називає бажану дію або таку, що може відбутися за певних умов: *вивчив би, зробив би.*

У **наказовому способі** дієслово виражає наказ, побажання, пораду: *вивчи, зробить.*

1. В океані рідного народу **відкривай** духовні острови! (*В.Симоненко.*) 2. Ах, скільки радості, коли ти **любиш** землю, коли гармонії **шукаєш** у житті! (*П.Тичина.*) 3. **Припасти б** до землі, **відпочити** на ній. (*М.Стельмах.*)

2. У дійсному способі розрізняємо чотири часи дієслова: давноминулий (*зібрався був, почали були*), минулий (*зібрався, почали*), теперішній (*збирається, починають*), майбутній (*збереться, почнуть*).

Давноминулий час означає дію, яка відбувалася чи відбулася перед якоюсь іншою минулою дією: *Віл щось почав був говорить, та судді річ його спочатку перебили.* (*Л.Глібов.*)

Минулий час означає дію, яка відбувалася чи відбулася до моменту повідомлення про неї: *Сторонньоко рідна! Коханий мій краю! Чого все замовкло в тобі, заціміло?* (*Леся Українка.*)

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї: *Не знаю і сам я, за що так люблю безщасною тую Україну мою?* (*П.Тичина.*)

Майбутній час означає дію, яка відбуватиметься чи відбудеться після моменту повідомлення про неї: *Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово.* (*Т.Шевченко.*)

В умовному й наказовому способах час не визначається.

3. У теперішньому й майбутньому часах дійсного способу та в

наказовому способі розрізняємо три **особи** в однині й множині:

а) першу — дієслово поєднується із займенниками *я, ми*: *кажу, кажемо, кажімо; думаю, думаємо, думаймо*;

б) другу — дієслово поєднується із займенниками *ти, ви*: *кажеш, кажете, кажи, кажіть; думаєш, думаєте, думай, думайте*;

в) третю — дієслово поєднується із займенниками *він, вона, воно, вони*: *каже, кажуть, хай каже, хай кажуть; думає, думають, хай думає, хай думають*.

У минулому часі й умовному способі особи не визначаються.

210. Запишіть дієслова дійсного способу в три колонки відповідно до того, у якому часі вони стоять: 1) у минулому; 2) у теперішньому; 3) у майбутньому.

Озався, збудить, огортаєш, зметикували, шукатиму, гоїться, звиваються, струснеш, лихоманило, снувалося, шматує, уникнете, зупинилися, гасаємо, злежалось, з'єднають, вйокає, поспішив.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову О.Довженка: "Сучасне завжди на дорозі..."

211. Запишіть дієслова в три колонки відповідно до того, у якій особі їх вжито: 1) у першій; 2) у другій; 3) у третій.

Схвалюю, звучить, озвіться, влаштують, доточую, засмагнете, тьмяніє, очікую, спізнаєш, черкнеш, доможуться, зберімось, продаси, схаменеться, створюй, супроводжуємо, пильнуйте, зважу, ойкнеш.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову І.Франка: "Я син народу, що вгору йде, ..."

§ 81. Неозначена форма дієслова. Минулий час. Умовний спосіб

1. **Неозначена форма** дієслова (що робити? що зробити?) завжди закінчується суфіксом **-ти**: *думати, працювати, боротися, радіти, допомогти*. Суфікс **-ть** допускається лише в поезії та в розмовному стилі: *Книга вчить як світі жить*. (Нар. творчість.)

2. **Минулий час** дієслова (що робив? що зробив? і т.д.) твориться від неозначеної форми додаванням замість кінцевого **-ти, -сти** суфіксів **-в** (або нічого), **-л(а)**, **-л(о)**, **-л(и)**: *читати — читав, читала, читало, читали; допомогти — допоміг, допомогла, допомогло, допомогли; цвісти — цвів, цвіла, цвіло, цвіли*. При цьому може випадати суфікс **-ну-**: *мерзнути — мерз, збліднути — зблід*.

Чергування **о — і, е — і** відбувається тільки в чоловічому роді: *могти — міг*, але *могла*; *зберегти — зберіг*, але *зберегла*; *замести — замів*, але *замела*; *втекти — втік*, але *втекла*. У двох дієсловах відбувається чергування **я з і**: *лягти — ліг*, але *лягла*; *запрягти — запряг*, але *запрягла*.

1. Кожен з нас любов свою **зберіг** від зради, від зневаги і від стужі. (Л. Дмитерко.) 2. Щоб нічого не забулося, щоб **збереглося** навіки, я знову записую все по свіжому сліду. (В. Кучер.) 3. **Брели** літа своєю тихою ходою. (Панас

Мирний.) 4. Я у спогадах **брів** в юнь мою синьооку. (*С.Крижанівський.*) 5. Мов вінками, **заплелись** придніпровські кручі виноградом, що раніш ніколи тут не **ріс**. (*П. Дорошко.*) 6. В садочку іній **ліг** на дерев'я голе. (*Л.Боровиковський.*)

3. **Умовний спосіб** дієслова (що робив би? що робила б? і т.д.) твориться додаванням до форми минулого часу частки *б* (після голосного), *би* (після приголосного). Частка *б*, *би* пишеться окремо і в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова: *сказав би, сказала б, воно б допомогло*.

Умовний спосіб може виражатися також неозначеною формою дієлова: *піти б, сказати б*.

Після сполучників *якби, щоб, коли б, хоч би* дієслово стоїть в умовному способі: *якби знав, коли б уже розвиднилось*.

1. Людина завжди потребує когось, кому **б могла** вилити своє горе і відвести душу. (*В. Козаченко.*) 2. Коли **б знав** чоловік, що доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді **б** десятою дорогою **обминав** непевні стежки. (*М. Стельмах.*) 3. **Прихилитися б** у затінку до зеленої землі... (*М.Стельмах.*) 4. Здається, гори **перевертав би** й не **чув би** втоми. (*М. Коцюбинський.*) 5. **Служив би** правді — **дорожив би** честю. (*Ю. Мокрієв.*) 6. Ох, **якби** те **сталось**, **щоб** ви не **вертались**, **щоб** там і **здихали**, де ви поросли! (*Т.Шевченко.*)

212. Від поданих дієслів утворіть форму минулого часу чоловічого роду й запишіть у дві колонки: 1) ті, у коренях яких не відбулося чергування голосних; 2) ті, у яких таке чергування відбулося.

Провести, скочити, допомогти, замерзнути, ойкнути, ізнести, здерти, заповісти, підмести, зникнути, припекти, звести, виповзти, і утекти.

Ключ. З других букв прочитаєте закінчення вислову П.Тичини: “Щоб *жить*, я всі ...”

Особові форми дієслова

§ 82. Правопис закінчень дієслів у теперішньому і простому майбутньому часах

Дієслова в теперішньому часі (що роблю? що робиш? і т.д.) і в простому майбутньому (що зроблю? що зробиш? і т.д.) змінюються однаково.

За характером закінчень дієслова в цих часах діляться на дві дієвідміни і залежно від дієвідміни мають такі буквені закінчення:

Число	Особа	I дієвідміна (<i>брати, мати</i>)	II дієвідміна (<i>мчати, стояти</i>)
Однина	1-а	-у, -ю	-у, -ю
	2-а	-еш, -єш	-иш, -їш
	3-я	-е, -є	-ить, -їть
Множина	1-а	-емо, -ємо	-имо, -їмо

	2-а	-ете, -єте	-ите, їте
	3-я	-уть, -ють	-ать, -ять

1. До **першої дієвідміни** належать дієслова, які в усіх особах, крім 1-ї особи однини і 3-ї особи множини, в закінченнях мають *-е- (-е-)*, а в 3-й особі множини закінчення *-уть (-ють)*: *пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; співаєш, співає, співаємо, співаєте, співають*.

До **другої дієвідміни** належать дієслова, які в усіх особах, крім 1-ї особи однини і 3-ї особи множини, в закінченнях мають *-и- (-ї-)*, а в 3-й особі множини закінчення *-ать (-ять)*: *мовчиш, мовчить, мовчимо, мовчите, мовчать; стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять*.

2. Дієвідміна дієслова весь час залишається тою самою. Тому, щоб перевірити, що написати в закінченні: букву *е* чи *и*, *є* чи *ї*; закінчення *-уть* чи *-ать*, *-ють* чи *-ять*, — досить за будь-якою особою визначити дієвідміну цього дієслова.

Наприклад, чуємо [диши^емо] і вагаємося, яку букву писати в закінченні: *е* чи *и*. Змінюємо дієслово: [дише] — виразно чується закінчення *-е*; отже, й у попередній формі треба написати *е*: *дишемо*. Так само чуємо [сиде^ите], а пишемо *сидите*, бо в закінченні форми [сидит^и] чітко звучить *и*, не *е*.

Найчастіше правопис закінчень перевіряють за 3-ю особою множини: *несемо*, бо *несуть* (I дієвідміна); *сидимо*, бо *сидять* (II дієвідміна), але можна це так само робити за 3-ю особою однини..

1. Ми ті, що **сіємо** [сіє], **жнемо** [жне], що **куємо** [кує] віки залізні, ми ті, що в космос **летимо** [летить] і **протинаємо** [протинає] наскрізно безвісну даль. (П. Усенко.) 2. Ах, скільки радості, коли **ти-любиш** [люблять] землю, коли гармонії **шукаєш** [шукає] у житті. (П. Тичина.) 3. Батьківську землю ми **любимо** [люблять] всі ще від малої колиски. (Т. Масенко.) 4. Ідеш, і **слухаєш** [слухає], і **чуєш** [чує] рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями. (О. Довженко.) 5. Коли ж ти **мрієш** [мріє] добре, **працюєш** [працює] добре теж. (М. Бажан.)

3. У дієсловах на *-ся* у кінці 2-ї особи однини (що робиш?) вимовляємо [с'с'а], але пишемо за морфологічним принципом *-шся*: [мнес'с'а] — *мнешся*, [рвес'с'а] — *рвешся*, [вчис'с'а] — *вчишся* (бо *мнеш, рвеш, вчиш*).

Так само в кінці 3-ї особи однини і множини (що робить? що роблять?) чується [ц'ц'а], а пишеться *-ться*: [мнец'ц'а] — *мнеться*, [мнуц'ц'а] — *мнуться*; [вчиц'ц'а] — *вчиться*, [вчац'ц'а] — *вчатся* (бо *мнуть, вчить, вчат*).

1. Де б не літав—**повернешся** [повернеш] додому, бо крила виростають із землі. (Л. Горлач.) 2. **Дивишся** (що робиш?) і не **надивишся**, дишеш і не **надишешся** тим чистим, гарячим та пахучим повітрям. (І. Нечуй-Левицький.) 3. Що за голос там співає, звідкіля та пісня **ллється** (що робить?), чаром душу сповиває, і лунає, і **сміється** (що робить?). (Л. Первомайський.) 4. Співають

птицями діброви, шумлять, **хвилюються** [хвилюють] жита. (В. Сосюра.) 5. Справжнє сонце **навчишся** [навчиш] цінить, коли небо імлою повите. (В. Забаштанський.) 6. Добро **починається** (що робить?) з людського доброго серця. (М. Сингаївський.)

4. У 1-й особі множини (що робимо?) в кінці виступає *о*: **вчимо, говоримо, промовляємо**. Форми без кінцевого *о* (*ведем, ходим*) допускаються лише в поезії та в розмовному стилі.

1. Блисками-пожежами небо **обмережимо**. (В. Чумак.) 2. Мости з сучасного в майбутнє **будуємо**. (В. Сосюра.) 3. **Любимо** Україну, а не сліпо, щирим серцем, чистою душею. (О. Підсуха.)

5. Дієслова *дати, їсти, відповісти* (і всі на *-повісти*) в 1-й особі однини мають форму *дам, їм, відповім*, а в другій — *даси, їси, відповіси* (без кінцевого *ш*).

1. — Коли ти, Попенко, **наїсися?**—спитав його Шестірний. (Панас Мирний.) 2. Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій **їси!** (Марко Вовчок.) 3. Як щось не так, то **даси** нам знати.

213. Запишіть у дві колонки дієслова: 1) зі вставленими буквами *е, є*; 2) зі вставленими буквами *и, ї*.

1. Святку..мо, вивча..ш, знаход..ш, ненавид..те, сто..мо, схоч..те, лет..те, колиш..ться, осміл..ться, одяга..ться, захист..мо, пиш..ш, утриму..мося, змін..ться, тьопа..те, перестав..ш. 2. Скин..те, хвал..теся, го..ться, торохкоч..ш, схвалю..мо, осміл..шся, застосу..мо, вйока..ш, свист..те, тіш..мося, стиску..ться, белькоч..те, стукот..те, всмокту..ться, сьорба..мо, ліп..те.

Ключ. У других букв виписаних слів прочитаєте: 1) закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: “Якщо двоє роблять те саме...”; 2) закінчення вислову П.Грабовського: “Змалку...”

214*. Перепишіть прислів'я, вставляючи в закінченнях дієслів пропущені букви.

1. Що ма..—не дба.., втративши — плач..мо. 2. Правда очі кол.. . 3. Брехнею світ пройд..ш, та назад не верн..я. 4. Одна бджола мало меду нанос.. . 5. У ліс не з'їзд..ш — і на печі замерзн..ш. 6. Криком дуба не зруба..ш! 7. Як на своєму язиці не вдерж..ш, то на чужому не вта..ш. 8. Хто пізно ход.., сам собі шкод.. . 9. Добрі жорна все перемел..ть.

215*. Перепишіть, дієслова, що в дужках, поставте в потрібних особах теперішнього або простого майбутнього часів.

1. Ми (боротись) за мир і (прагнути) миру, трудящим щастя (зичити) усім. (М. Рильський.) 2. І чайкою в серце (вриватися) блискавка слова. (Н. Забіла.) 3. О слово дзвінке, (озиватися) в славі до нас ти крізь давні століття імглаві! (Л. Первомайський.) 4. Коні сердито (іржати). (М. Коцюбинський.) 5. (Вирости) ти, сину, (вирушити) в дорогу, (вирости) з тобою приспані тривоги. (В.

Симоненко.) 6. Чого ти (стогнати), море синє, об скелю хвилями б'ючи? (В. Забаштанський.) 7. А вже березень (бродити) соком, (усміхатися) сонце звисока. (В. Лучук.) 8. Ми (сидіти) під кручею, поклавши вудочки на хиткі рогачики, і (гомоніти). (Григір Тютюнник.)

216*. Речення переписіть, досталаючи особові закінчення в дієсловах.. Знайдіть фразеологізми й поясніть їхнє значення.

1. Справа і зліва, скільки оком захоп.., чорніли свіжою ріллею зорані на зяб гори. 2. О, вона бач... його наскрізь, всі його думки й бажання, то нехай він сидить, не рипа..ся, в бабське діло не міша..ся. (З тв. М.Коцюбинського.) 3. Давно відлунали кроки непроханих гостей, не чути іржання кóней на подвір'ї, а князь усе ход.. у покоях, суш.. собі голову. Що знач.. ті клятї дари? (Д.Міщенко.)

§ 83. Визначення дієвідміни дієслова за його неозначеною формою

Іноді важко визначити дієвідміну дієслова за особовими закінченнями — вони чуються невиразно. Наприклад, можемо вимовити [боре^иц'ц'а] і [бори^ец'ц'а], [бор'уц'ц'а] і [бор'ац'ц'а], але писати треба лише *бореться*, *борються*. У такому разі дієвідміну дієслова визначаємо за його неозначеною формою.

Якщо в неозначеній формі перед *-ти* дієслово має суфікс *-і-* (*-ї-*), *-и-* або після шиплячого *-а-* і цей суфікс у 1-й особі однини (що роблю?) випадає, то це дієслово належить до II дієвідміни. Інші дієслова належать до I дієвідміни.

Наприклад, у дієсловах *белькотіти* — *белькочу*, *кроїти* — *крою*, *волочити* — *волочу*, *стелити* — *стелю*, *мовчати* — *мовчу* в 1-й особі однини суфікси *-і-*, *-и-* та після шиплячого *-а-* випадають—отже, ці дієслова належать до II дієвідміни: *белькотиш*, *кроїш*, *волочиш*, *стелиш*, *мовчиш* і т. д. А в дієсловах *радіти* — *радію*, *захищати* — *захищаю* суфікси *-і-* та *-а-* не випадають—отже, ці дієслова належать до I дієвідміни: *радієш*, *захищаєш* і т. д.

У дієсловах *белькотати*, *полоти*, *в'янути*, *волокти* нема названих вище суфіксів — отже, ці дієслова належать до I дієвідміни: *белькочеш*, *полеш*, *в'янеш*, *волочеш* і т. д. У дієсловах *бити*, *пити*, *лити*, *жати*, *почати* звуки [и] та [а] не суфікси — отже, ці дієслова також належать до I дієвідміни: *б'єш*, *п'єш*, *ллєш*, *жнеш* або *жмєш*, *почнеш* і т. д.

Із цього правила є винятки:

а) дієслова *хотіти*, *гудіти*, *соніти*, *ревіти*, *іржати* і похідні належать до I дієвідміни: *хочеш*, *гудєш*, *сонєш*, *ревєш*, *іржєш* і т.д. (хоч за всіма ознаками мали б належати до II дієвідміни);

б) дієслова *бігти*, *боятися*, *стояти*, *спати* і похідні належать до II дієвідміни: *біжиш*, *боїшся*, *стоїш*, *спиш* і т.д. (хоч за всіма ознаками мали б належати до I дієвідміни);

в) дієслово *сукати* може належати і до I, і до II дієвідміни: *сукаю*, *сукаєш* і т.д. або *сучу*, *сучиш* і т.д.

1. По його думці, він, **бачиться** [бачити — бачу], закинув Марусі наздогад, що він її **любить** [любити — люблю]. (Г.Квітка-Основ'яненко.) 2. Як передати такі хвилини, в які нічого не **говориться** [говорити — говорю]? (Ю. Яновський.) 3. Синиці голос-голосок один не збляк, один не змовк, голками **сиплеться** [сипати] сухими. (М. Рильський.) 4. В променях сонця **купається** [купати] жито, **колються** [колоти] вуса шорсткі. (Г. Бойко.) 5. Поживеш більше на білім світі — сам свою помилку **побачиш** [побачити — побачу]. (Григорій Тютюнник.)

Та це ж просто...

Кмітливий. Коротше кажучи, випадають суфікси **-и-, -і-, -(ш)а-** — отже, це II дієвідміна, пиши в закінченнях *и*. Не випадають або їх нема — I дієвідміна, пиши *е*. А винятки легко перевірити за 3-ю особою однини: *хоче, гуде, сопє, реве, ірже, біжить, стоїть, боїться, спить*.

Допитливий. Деякі дієслова, хоча звучать майже однаково і мають однакове значення, належать до різних дієвідмін через те, що в них різні суфікси в неозначеній формі: *хроти і хротити, волокти і волочити, слатися і стелитися, бурмотати і бурмотіти, свистати і свистіти...* Отже, як їх не напишеш — буде правильно: *хропеш і хропиш, стелеться і стелиться, бурмочеш і бурмотиш...* Але не “бурмочиш”!

217. Випишіть дієслова у дві колонки: 1) I дієвідміна; 2) II дієвідміна.

1. Зсунути, гуркотіти, реготати, краяти, скреготіти, кроїти, оцінювати, бачити, белькотати, в'їздити, вміти, знітитися, муркотіти, кликати, сюркотати, вставити, зважити, збороти, підсісти, цокотіти, стругати, в'юнитися, тьмяніти. 2. Означити, знати, палахкотіти, свистіти, задріботати, іржати, вжалити, вдержати, хотіти, одужати, диркотіти, змокріти, збігти, тупотіти, бігати, удобрити, шепотіти, ойкати. 3. Ляцати, клепати, скривати, кроїти, лютувати, дирчати, одужати, оборонити, диркотати, завадити, знати, вбігти, белькотіти, наколотити, збороти, оздобити, белькотати, свистіти, означати, волочити, скласти, знехтувати, ударити, сипати, згаснути, пищати, дихати.

Ключ. З других букв виписаних слів мають скластися: 1) пропущені слова у вислові В.Сосюри: “Всім ... — і вічні ми будемо з нею”; 2) речення В. Симоненка: “Народ мій є! ...!” 3) прислів'я.

218*. Поясніть, чому закінчення в поданих парах слів пишуться по-різному: *застелиш і застелеш, волочиш і волочеш, хропиш і хропеш, гуркотиш і гуркочеш, свистиш і свищеш, ростиш і ростеш*.

219*. Перепишіть, дієслова, що в дужках, поставте в потрібних особах теперішнього або простого майбутнього часів, визначивши спочатку їхню дієвідміну.

1. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно (боротися), хоч миру прагнуть. (Леся Українка.) 2. Поїдеш далеко, (побачити) багато, (задивитися), (зажуритися) — згадай мене, брате! (Г. Шевченко.) 3. Ні, на хвилях морських не (залишити) [2-а особа однини] сліду, на воді не (проорати) тривкої межі. (Л. Первомайський.) 4. Минулого не (перебороти) [2-а особа однини]. (Л. Первомайський.) 5. Хоч крок новий зроби до того, в чім (бачити) ціль і суть свою. (П. Воронько.) 6. Гуркочуть мотори на сивім Дніпрі, і небо в моторах

(гуркотати). (В. Сосюра.) 7. Десь підвода далека в полях (гуркотіти). (М. Рильський.) 8. І де ти (бродити), де ти (волочитися) цілу ніч? (І. Нечуй-Левицький.)

§ 84. Чергування приголосних в особових формах дієслова

При змінюванні дієслів у теперішньому і простому майбутньому часах задньоротові *г, к, х* та зубні *д, т, з, с* перед закінченням можуть чергуватися із шиплячими *ш, ч, ж, дж*.

1. У дієсловах I дієвідміни чергування відбувається в усіх особах, наприклад:

берегти — *березу, бережеш ... березуть*;
казати — *кажу, кажеш ... кажуть*;
колихати — *колишу, колишеш ... колишуть*;
гуркотати — *гуркочу, гуркочеш ... гуркочуть*.

1. Прекрасні ці творчі будні, коли праця довкола **клекаче** [*клекотати*]. (Л. Дмитерко.) 2. Над Києвом день, і дзвенять, і **гуркочуть** [*гуркотати*] майдани. (В. Сосюра.) 3. Тихо, мирно **вуркаче** [*вуркотати*] колиска. (А. Малишко.) 4. Нам батьки і вчителі **хочуть** [*хотіти*] щастя на землі. (М. Рильський.)

2. У дієсловах II дієвідміни чергування відбувається тільки в 1-й особі однини, наприклад:

ходити — *ходжу, ходиш ... ходять*;
їздити — *їжджу, їдиш ... їдять*;
мостити — *мощу, мостиш ... мостять*.

У дієслові *бігти* звук [ж] виступає в усіх особах: *біжу, біжиш ... біжите, біжать*.

1. Я щодня **проходжу** [*проходити*] повз самотній, закинутий сад. (М. Коцюбінський.) 2. В негоду кілком **сиджу** [*сидіти*] за столом. (М. Коцюбінський.) 3. Кує зозуля, дятел **туркотить** [*туркотіти*]. (М. Чернявський.) 4. Хіба не чуєте, як голуби **туркочуть** [*туркотати*], як краплі **котяться** [*котитися*] і падають із стріх. (Олександр Олесь.)

3. Крім того, в дієсловах II дієвідміни, основа яких кінчається на губний звук [“мавпа Буф”], у 1-й особі однини і 3-й особі множини перед закінченням з’являється [л’], наприклад:

робити — *роблю, робиш ... роблять*;
ломити — *ломлю, ломиш ... ломлять*;
терпіти — *терплю, терпиш ... терплять*.

Якщо звук [л’] з’являється в дієсловах I дієвідміни, то він зберігається в усіх особах: *сипати* — *сиплю, сиплеш ... сиплете, сиплють*.

1. **Сипле** [*I дієвідміна*] вишня квітом з білих верховіть. (*Л. Забашта.*) 2. Проти вітру піском не **посиплеш** [*I дієвідміна*]. (*Нар. творчість.*) 3. **Гримлять** [*гриміти*] зустрічні поїзди. (*Н. Забіла.*) 4. **Скриплять** [*скрипіти*] і ридують дерева під вітром. (*П. Тичина.*) 5. А в тій кузні коваль **клепле** [*I дієвідміна*], а в коваля серце тепле. (*І. Франко.*)

220. Поясніть різницю в значенні дієслів *воджу і вожу, ладжу і лажу, каджу і кажу*. Чи однаково вони вимовляються?

221*. Перепишіть. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі.

1. Гаї (шуміти)—я слухаю. Хмарки (бігти)—милююся. (*П. Тичина.*) 2. На дубі горлиця (туркотати). (*М. Стельмах.*) 3. Стогнуть пугачі, (реготати) сови, уїдливо хававкають пуцики. (*Леся Українка.*) 4. Вода (клекотати), (булькотіти) та все несе Лавріна далі на гостре каміння. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. (Носити) [*I-а особа однини*] дрова до куреня, (розводити) огонь, (чистити) картоплю, ожину збираю. (*О. Довженко.*) 6. Ось молодий сміх дівчини розкочується по лісі і жаром (сипатися) в парубочу душу. (*М. Стельмах.*) 7. Чи то (сидіти), чи то гуляю, все співаю, все співаю. (*Т. Шевченко.*) 8. (Виходити) [*I-а особа однини*] в світ, по вінця сили повен і гордий за співучий свій народ. (*В. Лучук.*)

§ 85. Складний і складений майбутні часи

Складний і складений майбутні часи мають однакове значення. Їх нерідко вживають упереміш, щоб уникнути одноманітності: *Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе.* (*В. Симоненко.*)

1. **Складний майбутній час** утворюється додаванням особових форм дієслова (й)няти до неозначеної форми дієслова недоконаного виду:

<i>йти</i> +му — <i>йтиму</i>	<i>йти</i> +мемо — <i>йтимемо</i>
<i>йти</i> +меш — <i>йтимеш</i>	<i>йти</i> +мете — <i>йтимете</i>
<i>йти</i> +ме — <i>йтиме</i>	<i>йти</i> +муть — <i>йтимуть</i>

Тому в складному майбутньому часі перед *-му, -меш... -муть* завжди пишеться *и*: *розмовлятиму, знатимеш, радітиме, зустрічатимемося, вчитимете, вважатимуть.*

Дієслово (й)няти належить до I дієвідмини і змінюється так само, як *прийняти* чи *взяти*.

1. Коли я не **горітиму**, коли ти не **горітимеш**, коли ми не **горітимемо**, то хто ж тоді буде світити? (*Ю. Збанацький.*) 2. Коли життя ти не учасник, а тільки свідок віддаля,— дарма **чекатиме** прекрасних від тебе подвигів земля. (*М. Рильський.*) 3. Мені до скону отчий край **здаватиметься** раєм. (*Д. Луценко.*) 4. Неначе пісні вічної рядки, **дзвенітимуть** дороги під тобою. (*Т. Коломісць.*) 5. Сонце **ронитиме** з неба квітки на хвилі дніпрові, осінні. (*В. Сосюра.*) 6. Робота не **йтиме**, якщо **сидітимете й чекатимете**. (За *О. Копиленком.*)

2. **Складений майбутній час** утворюється поєднанням особових форм

дієслова *бути* з неозначеною формою дієслова недоконаного виду:

<i>буду йти</i>	<i>будемо йти;</i>
<i>будеш йти</i>	<i>будете йти;</i>
<i>буде йти</i>	<i>будуть йти.</i>

Дієслово *бути* змінюється як дієслово I дієвідміни.

Та це ж просто...

К м і т л и в и й . Я б сказав: у кінці складної форми майбутнього часу треба писати не просто *-му, -меш* і т. д., а *-иму, -имеш, -име, -имемо, -имете, имуть*.

222*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *e* або *и*.

1. Навесні на місці старого молодий буде лист, зелений, він з вітром розмовлят..ме, хапат..ме жилками своїми сонячний промінь, під дощем купат..м..тсья й росою умиват..м..тсья. 2. Ви потихеньку пливтим..те і милуват..м..т..сья чудесними краєвидами. 3. Ліворуч зеленіт..мутть заливні луки, уквітчані і ромашкою, і конюшиною, і дзвіночками, а іноді серед зеленої соковитої трави червоно горіт..ме квітка степового тюльпана або дикого маку. 4. І скільки ви пливтим..те, весь час вітат..мутть вас своїм щебетанням веселі жовтобрюшки, підпадьомкат..ме на вашу честь перепел і дерчат..ме деркач. 5. На правому, високому березі в кущах ліщини розриват..муттья солов'ї. 6. А навіщо ми того раю шукат..м..мо, коли в нас свій єсть. 7. А чи не поїхати б нам оце на поле та подивитися, де ми буд..мо наступної весни кукурудзу сіяти? (З тв. *Остана Вишині*.)

§ 86. Наказовий спосіб

Наказовий спосіб твориться від основи теперішнього часу. Для цього від 3-ї особи однини (що робить?) відкидаємо закінчення: *пиш(е), сид(ить), стан(е), співай(е), повір(ить)* — і до одержаної основи додаємо закінчення наказового способу.

1. Під наголосом та після збігу приголосних додаємо:

а) у 2-й особі однини **-и**: *пиши, сиди, підкресли;*

б) у 1-й особі множини **-імо**: *пишімо, сидімо, підкреслимо.*

в) у 2-й особі множини **-іть**: *пишіть, сидіть, підкресліть.*

Ці закінчення зберігаються й тоді, коли префікс **ви-** перетягає на себе наголос: *пиши* — *віпиши, віпишімо, віпишіть*; *неси* — *вінеси, вінесімо, вінесіть*.

1. В труді **твори** життя красу. (*П. Тичина*.) 2. **Берімось** краще до роботи, змагаймось за нове життя! (*Леся Українка*.) 3. Всім серцем **любіть** Україну свою,— і вічні ми будемо з нею! (*В. Сосюра*.) 4. Свою Україну **любіть, любіть** її. (*Т. Шевченко*.)

2. В інших випадках:

а) у 2-й особі однини кінцевий зубний приголосний (“де ти з’їси ці лини”)

пом'якшуємо: *стань, сядь, кинь*, але: *постав, розріж, повір*;

б) у 1-й особі множини додаємо закінчення **-мо**: *станьмо, сядьмо, киньмо, поставмо, розріжмо, повірмо*;

в) у 2-й особі множини додаємо закінчення **-те**: *станьте, сядьте, киньте, поставте, розріжте, повірте*.

1. Не **клич** мене, весно, не **чаруй** і не **ваб!** (*Леся Українка.*) 2. **Будь**, людино, людиною! **Будьте**, люди, людьми! (*М. Упенник.*) 3. **Уславмо** ж руки, силою налити, і думку, що епоху пропіка. (*Л. Горлач.*) 4. Хліб **їж**, а правду **ріж**. (*Нар. творчість.*) 5. Не **чванься** званням, не **чванься** й знанням. (*Нар. творчість.*)

Отже, в наказовому способі дієслова мають такі закінчення:

Число	Особа	Під наголосом та після збігу приголосних	В інших випадках
Однина	2-а	-и	-0, -ь
Множина	1-а	-імо	-мо, ьмо
	2-а	-іть	-те, -ьте

223. Випишіть дієслова у дві колонки дієслова: 1) в наказовому способі; 2) в дійсному способі.

Озеленимо, сточіть, кричіть, навчить, летімо, збережімо, зворушить, навчіть, лящить, зворушіть, узагальнимо, зачепить, сушіть, озеленімо, зліпіть, вивчімо, сточить, скажімо, запишіть, вивчимо.

Ключ. У словах підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення прислів'я: "*Перш ніж шити...*"*

224. Дієслова поставте в наказовому способі в 2-й особі однини (враховуйте, що всі подані дієслова доконаного виду) і запишіть у дві колонки: 1) з ь у кінці; 2) без ь у кінці.

Збільшити, перевірити, входити, стати, озвучити, підставити, вдарити, попередити, передбачити, ужалити, вимітити, насипати, плавити, звукити, відрізати, зважити, переглянути.

Ключ. У словах підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову І. С. Тургенева: "*Вартий жалю той...*"

225*. Перепишіть. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі наказового способу.

1. — У кожній хаті свої звичаї, — вів далі Захар Максимович. — (Поважати) їх, сину, не (топтати). (*В.Кучер.*) 2. (Горіти) [2-а особа множини] і (боротися, любити) Батьківщину, огні свого серця (єднати) в бою. (*В. Сосюра.*) 3. Гей, (ударити) [1-а особа множини] в струни, браття, золотії, (розпалити) знов багаття з іскр надії. (*М. Рильський.*) 4. Твоєму кожному почину розкрито двері: (йти, творити, прославити) [2-а особа однини] Батьківщину. (*П. Тичина.*) 5. Не (поганьбити) [1-а особа множини] ж бо ніколи міщанством романтичних шат. (*І. Жиленко.*) 6. Правді в очі (дивитися) [2-а особа множини] прямо, не

(одводити) погляду вниз. (В. Симоненко.) 7. Не (вірити) [2-а особа однини] мені, бо я брехать не вмію, не (ждати) мене, бо я і так прийду. (В. Симоненко.) 8. (Зробити) [2-а особа однини] добро людині і (забути). (О. Підсуха.)

226 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис дієслів, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Здобудеш [82.2; 16.4] освіту—побачиш [83.0; 16.4] більше світу. (Нар творчість.) 2. Україно! Слався [86.2] нивами, слався рідними людьми! (Т. Масенко.) 3. Крила розгорнемо [82.2], крила могутнії: за труд героїчний берись [86.1]! (П. Тичина.) 4. Ах, скільки радості, коли ти любиш [82.2; 16.4] землю, коли гармонії шукаєш [82.2; 16.4] у житті! (П. Тичина.) 5. Коли переступиш [82.2; 16.4] ти байдужжя, тоді нові побачиш [82.2; 16.4] грані. (О. Підсуха.) 6. Усе міняється, оновлюється [82.2; 82.3], рветься [82.3], усе в нові на світі форми переходить [82.2]. (П. Тичина.) 7. За чорні натруджені руки ми двічі умерти могли **б** [81.3]. (М. Бажан.) 8. Колись наші нащадки дивуватимуться [85. 1], знайшовши в старих поживклих лексиконах дивне слово “війна”. (П. Загребельний.) 9. В променях сонця купається [82.2; 82.3] жито, колються [83.0] вуса шорсткі. (Г. Бойко.) 10. Виходжу [84.2] в поле, а місяць висне, як срібен серпик. (О. Олесь.) 11. Поставлю [84.3] хату і кімнату, садок-райочок посаджу [84.2] (Т. Шевченко.) 12. Так шумить [86.1] же, гаї неозорі, і, сади, зацвітайте, як дим. (В. Сосюра.) 13. Деревата тішаються [83.0] сміхом дітлахів, аж гілки колишуться [83.0; 82.3] з низу до верхів. (Н. Забіла.) 14. В його голові товпляться [84.3; 82.3] плани— один фантастичніший від іншого. (Ю. Яновський.)

Неособові форми дієслова

§ 87. Дієприкметник як форма дієслова

Дієприкметник, як уже свідчить його назва, має ознаки і дієслова, і прикметника. Відповідає на питання який?

Як форма дієслова він називає дію, буває доконаного (*позеленілий*) або недоконаного (*зеленіючий*) виду, має ознаку перехідності (*побілений*) і неперехідності (*побілілий*). З іншого боку, дієприкметник, як і прикметник, називає ознаку предмета (*достигле яблуко*), змінюється за родами, числами й відмінками (*достиглий, достигле, достиглі, достиглих*).

Дієприкметники бувають активні і пасивні.

Активний дієприкметник називає ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета: *вогнище погасло* — **погасле** *вогнище*; *вогнище згасає* — **згасаюче** *вогнище*.

Пасивний дієприкметник називає ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета: *хтось погасив* *вогнище* — **погашене** *вогнище*.

Крім того, пасивні дієприкметники можуть називати ознаку предмета, зумовлену зворотною дією того самого предмета: *хлопець умився* — **умитий**

хлопець; дівчина збентежилася — збентежена дівчина

Час у дієприкметниках не визначається. Частки (постфікса) **-ся** в дієприкметниках не буває: *відірвався — відірваний, згорбився — згорблений*. Пасивні дієприкметники короткої форми не мають.

Усі дієприкметники відмінюються, як прикметники твердої групи.

227. Випишіть тільки дієприкметники в дві колонки: 1) активні; 2) пасивні.

Змерзлий, замерзши, озеленений, висохлий, блимаючий, кажучи, згорнутий, поранений, думаючий, люблячий, одержаний, затихають, стихлий, куплений, тьмяніючий.

Ключ. З других букв виписаних дієприкметників має скластися закінчення вислову Ю.Яновського “Тому роду не буде переводу, в котрôму браття...”

§ 88. Творення і вживання активних дієприкметників

Активні дієприкметники творяться лише від неперехідних дієслів. Активні дієприкметники бувають доконаного і недоконаного виду.

1. Активні дієприкметники **доконаного виду** творяться, як і минулий час, від основи неозначеної форми дієслова доконаного виду за допомогою суфікса **-л(ий)**: *посиві(ти)—посивілий, підупа(сти) — підупалий, зів’я(нути)—зів’ялий.*

Суфікси **-ш(ий), -вш(ий), -вш(ийся)** в українській мові для творення дієприкметників не використовуються: не “посинівший”, а *посинілий*; не “висохший”, а *висохлий*; не “розчервонівшийся”, а *розчервонілий*.

1. Смереки жалібно стогнали, наскрізь **промоклі** [*промокнути*] у темній пущі. (*І Франко.*) 2. Затремтіли зірки **посмутнілі** [*посмутніти*] і погасли в імлі голубій. (*В. Сосюра.*) 3. **Змоклі** [*змокнути*] й **замерзлі** [*замерзнути*] невільники грілися на сонці і ладналися до останнього переходу. (*З. Тулуб.*) 4. Над **розквітлою** [*розквітнути*] землею, над усім світом мерехтливо яріли **достиглі** [*достигнути*] світанкові зорі. (*В.Козаченко.*)

2. Активні дієприкметники **недоконаного виду** творяться від основи теперішнього часу дієслова за допомогою суфікса **-уч(ий)** для I дієвідміни і **-ач(ий)** для II дієвідміни. Для цього досить дієслово поставити в 3-й особі множини теперішнього часу (що роблять?) і **-ть** замінити на **-ч(ий)**: *несуть — несучий, радіють — радіючий, лежать — лежачий, скриплять — скриплячий.*

1. Здалека долітають **завмираючі** [*завмирають*] гуки музики. (*І. Нечуй-Левицький.*) 2. Потонули всі вогні в сиве марево **тремтяче** [*тремтять*]. (*Л. Горлач.*) 3. День і ніч повз наш будинок котиться залізна орда **ревучих** [*ревуть*], **виючих** [*виють*], чадних машин. (*П. Загребельний.*)

3. Активні дієприкметники недоконаного виду (на **-учий, -ачий**)

вживаються рідко, і то без залежних слів: *Не бійся гостя **сидячого**, а бійся **стоячого*** (Нар. творчість). *Умираючий промінь сонця падає на березу, кривавить білу кору* (А.Шиян). *Здалеку долітають **завмираючі** гуки музики* (І.Нечуй-Левицький). *Нудьгуючими очима дивився він на село* (З.Тулуб).

Але як неприродні, штучні сприймаються ті самі дієприкметники, коли їх вжито із залежними словами: *Не бійся гостя, **сидячого за столом**. Поволі **вмираючий** на заході промінь сонця кривавить білу кору берези. Здалеку долітають **завмираючі в ранковій тиші** гуки музики. **Нудьгуючими від пересичення** очима дивився він на село.* У такому разі їх слід замінити:

а) підрядним означальним реченням: *Не бійся гостя, **що сидить за столом**;*

б) дієприслівником: *Промінь сонця, **поволі вмираючи на заході**, кривавить білу кору берези;*

в) способовою формою дієслова: *Здалеку долітають гуки музики **й завмирають у ранковій тиші**;*

г) пасивним дієприкметником: ***Знудженими від пересичення** очима дивився він на село.*

Частіше активні дієприкметники недоконаного виду використовуються в термінологічних словосполученнях: *блукаючий нерв, крокуючий екскаватор, несуча поверхня крила, ведуче колесо, резонуюча камера, ріжучий диск, діючий вулкан, тонізуючі речовини*. Але й тут їх намагаються по можливості уникнути. Наприклад, замість “оточуюче середовище” тепер кажуть: *навколишнє середовище, довкілля, оточення*; замість “ріжучий інструмент” — *різальний інструмент*; замість “спрямовуюча рейка” — *напрямна рейка*; замість “узагальнююче слово” — *узагальнювальне слово*; замість “уточнюючий член речення” — *уточнювальний член речення* тощо.

228*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Від дієслів, що в дужках, утворіть активні дієприкметники недоконаного чи доконаного виду й поставте їх у потрібному роді, числі й відмінку.

1. Від землі йде духмяний аромат (зів’янути) трав. (Я. Баш.) 2. Попадало додолу покручене, (зчорніти) листя. (М. Коцюбинський.) 3. Стиха лушиться зерно з (перестигнути) колоса. (М. Коцюбинський.) 4. Бачу, як синє небо розтяли чорні (дихати) крила ворони. (М. Коцюбинський.) 5. В лісі вже ставало тісно від (прибувати) військ. (О. Гончар.) 6. Край шляху серед (палати) маків зостався свіжий горбик землі з маленьким гранчастим обеліском. (О. Гончар.) 7. Встали передчасно (змарніти) вдови і діти героїв. (І.Цюпа.) 8. Мовчання і тиха скорбота залягли в (заніміти) залі. (І.Цюпа.)

229*. Речення побудовані неправильно. Виправте їх і запишіть.

1. Відомо, що всі здібності, відрізняючі людину від тварини, розвинулися і далі розвиваються в процесі праці. 2. Вслухаюся в далекий рокочучий гул моря.. 3. Я лежав на піску біля поросшого мохом велетенського каменя, відірвавшогося від гори. 4. Снігур, відбившийся від зграї, сидить на вільшині.

§ 89. Творення й правопис пасивних дієприкметників

Пасивні дієприкметники творяться від перехідних дієслів: *написати лист* — *написаний лист*; *прочитати книжку* — *прочитана книжка*. Пасивні дієприкметники як доконаного, так і недоконаного виду творяться однаково.

1. Якщо основа дієслова в неозначеній формі закінчується на *-а*, то до неї додаємо суфікс *-н(ий)*: *обладна(ти)* — *обладнаний*, *обговорюва(ти)* — *обговорюваний*, *спиля(ти)* — *спиляний*.

2. Якщо основа дієслова в неозначеній формі закінчується не на *-а*, то беремо дієслово в 1-й особі однини і, відкинувши закінчення, до основи додаємо суфікс *-ен(ий)*: *розбуди(ти)* — *розбудж(у)* — *розбуджений*, *в'їзди(ти)* — *в'їждж(у)* — *в'їжджений*, *скоси(ти)* — *скош(у)* — *скошений*, *розсуну(ти)* — *розсун(у)* — *розсунений*.

3. У деяких випадках пасивний дієприкметник твориться за допомогою суфікса *-т(ий)*: *зби(ти)* — *збитий*, *потя(ти)* — *потятий*, *розвину(ти)* — *розвинутий* (і *розвинений*).

1. Земле моя рідна! Ти вздовж і впоперек **сходжена** [*сходжу*] **натрудженими** [*натруджу*] солдатськими ногами. (М. Чабанівський.) 2. Торувати новий шлях завжди важче, ніж іти вже **в'їждженою** [*в'їжджу*] дорогою. (Газета.) 3. Добріє світ, **народжений** [*народжу*] в любові. (Т. Коломієць.) 4. І от ростуть за нашої доби в добу колишню **саджені** [*саджу*] дуби. (М. Рильський.) 5. Край моря сонце золотить **укриті** [*укрити*] лісом гори. (Н. Забіла.)

4. У суфіксах пасивних дієприкметників *н* не подвоюється (пор. § 22): *сказаний*, *закінчений*, *запрограмований*, *довершений*.

1. Я слухаю світу **напружений** пульс. (О. Підсуха.) 2. Я хочу бачити світ **розплющеними** очима. (І. Драч.) 3. Ніколи не можна намілуватися красою Дніпра, красою **оновленої і оновлюваної** рідної землі. (О. Гончар.) 4. Цілуйте руки тільки ненині за полотно її **простелене**, за буряків рядки **провірені**, за всі стежки важкі, **незмірені**. (О. Ющенко.)

3. У суфіксах пасивних дієприкметників пишеться лише *е, є* (а не *и, і*): *зачинити* — *зачинений*, *побілити* — *побілений*, *розбудити* — *розбуджений*, *занепокоїти* — *занепокоєний*, *присвоїти* — *присвоєний*.

1. Дороги нами **мічені** вершинами і втратами, знамена наші **січені** чужими автоматами. (Б. Олійник.) 2. Сумно в гаю **заспокоєнім**, вічною ніччю **придавленім**. (Леся Українка.) 3. Мало відваги, не досить уміння — треба **розчислених** сил, щоб подолати земне тяжіння помахом **струджених** крил. (Л. Первомайський.) 4. Як радію за ту я людину, що **загублену** радість знайшла. (В. Сосюра.)

230*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Від дієслів, що в дужках, утворіть пасивні дієприкметники і поставте їх у потрібному роді, числі й відмінку.

I. 1. Віз весело заторохтів залізними шинами по (в'їздити) дорозі. (О. Донченко.) 2. Ніким не (сходити) нас ждуть путі. (О. Ющенко.) 3. На лугах ще трава не (косити), у полях красуються жита. (П. Воронько.) 4. Рівно й спокійно дише (натомитися) з праці земля. (М. Рильський.) 5. Жагучими пахощами дихала земля, (розпалити) сонцем. (З. Тулуб.) 6. Обличчя його було напруженим і (зосередити). (Григорій Тютюнник.) 7. В очах (скривдити) поета блиснув промінь надії. (Л. Дмитерко.) 8. І на (оновити) землі врага не буде, супостата. (Т. Шевченко.)

II. 1. Тепла ніч, (наповнити) степовими пахощами, пропливла над Асканією. (О. Гончар.) 2. Могутньо тягло звідусіль прісним запахом весни, свіжих вод, (розбрунькуватися) верб. (О. Гончар.) 3. Повні, рожеві, як діти, (збудити) зі сну, плили по небі хмаринки. (М. Коцюбинський.) 4. Любо впасти на зелену тінь (натрудити) і наболілим тілом. (М. Рильський.) 5. Ми розмістилися на возі, добре (вимостити) травою. (А. Шиян.) 6. Віз м'яко покотився ще не (в'їздити) дорогою. (М. Стельмах.) 7. Вже минули село і поїхали понад течією, (обсадити) густими старими вербами. (І. Нечуй-Левицький.) 8. Човен, ще не (спустити), лежить на згірку догори дном. (О. Гончар.)

231. Поясніть різницю в значенні й написанні виділених однокореневих слів.

1. Душу рве й гнітить *нескінчена* розмова. — Місяць другий вже ведеться *нескінченна* та облога. (Леся Українка.) 2. Був же ти чистим, як шовк, мій *недоторканий* листе! (В. Швець.) — Історія — це святая святих народу, *недоторканна* для злодійських рук. (О. Довженко.) 3. Стільки ще пісець, ще стільки слів *несказаних* у серці. (В. Сосюра.) — І ліс, і моріжок, і річка мені здавались чарівними і повними *несказанної* краси, чогось неземного. (О. Досвітній.)

§ 90. Безособова форма на *-но, -то*

1. Безособова форма на *-но, -то* твориться від пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-о*; *записаний* — *записано*, *налагоджений* — *налагоджено*, *накритий* — *накрито*. Ця форма повністю зберігає правопис дієприкметників, від яких вона утворена: *зачинений*—*зачинено*, *в'їжджений*—*в'їжджено*.

Безособову форму на *-но, -то* вживаємо тоді, коли хочемо наголосити на виконаній чи виконуваній дії. Ця форма має два минулі і майбутній часи: *було зроблено*, *зроблено*, *буде зроблено*.

1. На галяві вже **збудовано** [збудований] хату, **засаджено** [засаджений] городець. (Леся Українка.) 2. Останній екзамен **складено** [складений], школу **закінчено** [закінчений]. (О. Донченко.) 3. Більше ста верблюдів було в цей день **запряжено** [запряжений] у водовозки, **зав'ючено** [зав'ючений] бурдюками та

барилами з артезіанською водою. (О. Гончар.)

2. Безособова форма на **-но, -то** вживається звичайно в значенні “хтось щось зробив”. Рідше ця форма вживається стосовно до явищ природи.

1. В історичному музеї **зібрано** [хтось зібрав] багато експонатів. (М. Чабанівський.) 2. **Закінчено** [хтось закінчив] жнива, останній сніп **накошено** [хтось накосив] пшениці. (А. Малишко.) 3. На невисоких столах лежать карти. Там все **накреслено** [хтось накреслив], все **розраховано** [хтось розрахував]. (В. Собко.) 4. Дощ без устанку лив осінь і літо; луки **затоплено** [дощ затопив], трави **побито** [дощ побив]. (П. Грабовський.)

232*. Де це можливо, пасивні дієприкметники замініть безособовою формою на **-но, -то**.

1. Стіл застелений полотняною скатертиною. 2. Долівка потрушена свіжою травою. 3. Дідові очі прикуті до фотокартки на стіні. 4. Корабель спущений на воду. 5. Робота закінчена. 6. Хлопці зморені денною працею.

§ 91. Творення і вживання дієприслівників

Дієприслівник означає другорядну дію порівняно з основною дією того самого предмета: *Відпочиваючи, читаю*.

Дієприслівники бувають недоконаного і доконаного виду. Час у них не визначаємо.

1. Дієприслівники **недоконаного виду** (що роблячи?) називають дію, одночасну з основною дією.

Вони творяться від теперішнього часу дієслова за допомогою суфіксів **-учи** (на письмі ще **-ючи**) для I дієвідміни і **-ачи (-ячи)** для II дієвідміни. Для цього досить дієслово поставити в 3-й особі множини теперішнього часу (що роблять?) і **-ть** замінити на **-чи** (пор. § 81.2): *несуть — несучи, борються — борючись, гуркотять — гуркотячи*.

1. Гуляє містом одчайдушна хуга, **висвистуючи** [висвистують], дико **кричачи** [кричать]. (М. Бажан.) 2. Ще хвилину люди стояли тихо, немов не **вірячи** [вірять] в розчарування, немов чогось ще **сподіваючись** [сподіваються]. (М. Коцюбинський.) 3. Юрба ще трохи погомоніла, потопталась і, **бачачи** [бачать], що вже нічого не зробиш, стала поволі розходитися. (Григорій Тютюнник.)

2. У кінці дієприслівників завжди пишеться буква **и**. Дієприслівники треба відрізнити від близьких за звучанням активних дієприкметників у називному відмінку множини, які на відміну від дієприслівників мають закінчення **-і**: дієприслівники відповідають на питання що роблячи? (*сяючи, ревучи, сидячи*), дієприкметники—на питання які? (*сяючі, ревучі, сидячі*).

1. Десятки прожекторів з валу вдарили промінням, **засліплюючи** [що роблячи?] **наступаючі** [які?] війська. (О. Гончар.) 2. Світить річка, **блукаючи** [що роблячи?] заплавами, **зникаючи** [що роблячи?] у маревах небосхилу. (О. Гончар.) 3. Око знов ваблять **блукаючі** [які?] вогні й рухливі тіні. (М. Коцюбинський.) 4. Чайка скиглить, **літаючи** [що роблячи?], мов за дітьми плаче. (Т. Шевченко.) 5. Спочатку ми робитимемо **літаючі** [які?] моделі аеропланів. (О. Донченко.)

3. Дієприслівники доконаного виду (що зробивши?) називають дію, яка передує основній дії: *Відпочивши, читаю.*

Вони творяться від минулого часу дієслова доконаного виду (що зробив?) за допомогою суфікса **-ши**: *сказав — сказавши, приніс — принісши, переміг — перемігши.* У кінці цих дієприслівників теж завжди пишеться буква *и*.

1. Не **спитавши** [спитав] броду, не лізь у воду. 2. Не **взявшись** [взявся] до сокири, не зробиш хату. 3. Не **підбігши** [підбіг] — не спіймаєш. 4. Не **подумавши** [подумав], і кілочка не затешеш. (Нар. творчість.)

4. Дієприслівник можна вживати лише тоді, коли в реченні до одного діяча відноситься щонайменше дві дії. У такому разі дієприслівником позначають менш важливу, другорядну дію.

Наприклад, не можна вжити дієприслівник в реченні *Коли в грядущє дивимось сьогодні, нам уявляються лави молоді*, бо тут кожна дія стосується іншого діяча: *дивимось — ми*, а *уявляються* (хто? щ о?) — *лави*. І навпаки, в реченні *Коли в грядущє дивимось сьогодні, бачим лави молоді* можна вжити дієприслівник, бо обидві дії стосуються того самого діяча *ми* — *ми дивимось і ми бачим*: *В грядущє дивлячись сьогодні, ми бачим лави молоді...* (М. Нагнибіда.)

233*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Від дієслів, що в дужках, утворіть дієприслівники.

1. Все **зраділо**, (стрівати) день; і день **зрадів**, (розцвітати), ясний, теплий, погожий. (Панас Мирний.) 2. В туман (загорнутись), далекі тополі в душі **вигравають** мінорну гаму. (П. Тичина.) 3. З самого ранку, (виплутатись) із тендітних тенет туману, **вигулькувало** сонце. (Ю. Збанацький.) 4. Десь за ланами гомонів, (затихати), **грім**. (С. Васильченко.) 5. Степ, (струсити) з себе **росу** та (зігнати) **непримітні** тіні, **горить** рівним жовто-зеленим вогнем. (Панас Мирний.) 6. Хто **перший** пройшов по неходженому степу, (прим'яти) **молоду** траву і (налякати) **диких сайгаків**? (Є. Гуцало.) 7. Нам вічно треба небом жити, по шию (бути) в планеті! (М. Вінграновський.) 8. Щастя — не знати спокою, в далі (йти) **невідомі**. (О. Підсуха.)

234*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *и* або *і*.

1. Чи чули ви, як в дзвоні молотка співає сталь, вітаюч.. людину? (В. Сосюра.) 2. Тремтяч.. тіні ажурові розквітлий кидає каштан. (М. Рильський.) 3.

Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаюч.. крила. (М. Коцюбинський.) 4. Загелгали дикі гуси, простуюч.. кудись високо під необмеженим небом. (М. Коцюбинський.) 5. Напівпрозорі жовтіюч.. та червоніюч.. кетяги солодко дрімали серед лапатога листя. (М. Коцюбинський.) 6. Місяць підіймався все вище й вище, затьмарююч.. своїм світлом зірки. (І. Цюпа.)

235*. Переробіть текст, замінюючи, де це можливо, дієслова дійсного способу дієприслівниками.

Здалека доносяться різні співи—то сходяться на “вулицю” і співають парубки та дівчата. Ось пройшов парубок вулицею. Йде він тихо, недбало похитується; подерта свитина висить у нього на однім плечі. Проходить він біля хати, завів пісні: “Гей! Та виріс я в наймах”. Виспівує і йде до греблі. Там, біля греблі, під вербами збирається молодь на “вулицю”. Почув пісню свого товариша, наймита, москалик і собі подав голос, коли виходив з хати. (За Лесею Українкою.)

236*. Речення переписіть, якісь із дієслів, що в дужках, перетворюючи на дієприслівник. Решту поставте в минулому часі. Знайдіть фразеологізми й поясніть їхнє значення.

Слухав той, слухав, (розпустити) вуха і (відчувати) себе на десятому небі. (І.Цюпа.) Степан (постояти) ще трохи на порозі, (обпікати) її гарячими очима. (В.Кучер.) Роксолана, (обернутись) до порога, зразу (зрозуміти), до кого зором (прикипіти) цей велетень. (О.Ільченко.) Хлопці (вийти) з зали, (окидати) її скоса очима. (І.Нечуй-Левицький.)

§ 92. Написання *не* з дієсловом

1. З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) *не* звичайно пишеться окремо: **не написати, не написав, не пишу, не писатиму, не пишуци, не написавши, не написано.**

1. Коли ти маєш вчинити щось погане, сім разів подумай— **і не вчини**, а добро роби **не думаючи**. (М. Рильський.) 2. **Не бійся** правди, хоч яка гірка. (Л. Костенко.) 3. **Не може** при добрі той жить, хто хоче злу й добру служить. (І. Франко.) 4. Хочу, щоб ніколи, ніколи **не зачерствіло** серце. (М. Стельмах.) 5. Ніхто **не міряв** серця глибочінь, ніхто **не знає меж** його, ні краю. (А. Малишко.) 6. Такої мови **не чувано** в сій хаті досі. (Леся Українка.)

2. Але разом *не* пишемо:

а) у дієсловах *неволити, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нехтувати, нетерпеливитися, нетямитися, нездужатися, незчутися*, які без **не** не вживаються;

б) у дієсловах *нездужати (хворіти), непокоїтися (турбуватися), неславити (ганьбити), нестямитися (втратити самовладання)*; проте ці дієслова не слід сплутувати з дієсловами **не здужати (не могли, не подолати)**,

не покоїтися (не лежати, не спочивати), **не** славити (не прославляти), **не** стямитися (не прийти до тями, не встигнути збагнути), з якими **не** пишеться окремо.

1. Як я **ненавиджу** вас, добрі, щирі, що служите неправді, підлоті! (І. Франко.) 2. Це заважає вам, турбує вас, тривожить, **непокоїть?** (М. Рильський.) 3. **Нездужає** Катерина, ледве, ледве дише. (Т. Шевченко.) 4. Рук **не здужаю** здійняти, бо не їла й не пила. (П. Тичина.) 5. Школярі **незчулися**, коли вдарив дзвоник. (С. Васильченко.) 6. Я й **не стямилась**, як кинулась тікати. (І. Нечуй-Левицький.)

3. Разом **не** пишеться в префіксі **недо-**, який вказує на неповноту, половинчатість дії: **недобачати** (погано бачити), **недочувати** (погано чути), **недочути** (погано почути), **недолюблювати** (відчувати неприязнь), **недосипляти** (мало спати), **недоїдати** (голодувати), **недооцінювати** (знижувати оцінку), **недовиконувати** (виконувати неповністю). Від цих дієслів треба відрізнити дієслова з префіксом **до-**, перед якими вжито заперечну частку **не**: **не добачити** (не помітити), **не дослухатися** (не прислуховуватися), **не дотягнутися** (не дістати).

1. Щасливий той, хто бачив мрію, але **не доторкнувсь** її. (Д. Павличко.) 2. Часом думаю, що занадто замовчувати і **недоговорювати** [затаювати] те, що можна зовсім просто і щиро сказати, теж не слід. (Леся Українка.) 3. Всі, **не дослухавши** розмови, **не договоривши** слів, попливли до гурту. (С. Васильченко.) 4. От вона поневіряється із своїм старим в убогій хатині, **недоїдає** й **недосипає**. (І. Нечуй-Левицький.)

4. З дієприкметником **не** може писатися і окремо, і разом. Якщо при дієприкметнику є слово, яке пояснює його, то **не** обов'язково пишеться окремо: **не знаний** (де?) *тут*; **не бачений** (доки?) *ще*; **не чуваний** (доки?) *досі*; **не полоханий** (ким?) *ніким*; **не задоволений** (як?) *зовсім*.

Якщо при дієприкметнику нема пояснювального слова, то **не** можна писати і разом, і окремо, як із прикметником (див. § 108, п. 4): *незасіяне поле* і *поле не засіяне*.

1. Вимагає час новий, щоб ми діла вершили **ще не знані**. (М. Рильський.) 2. Мені поля задумливо шептали свої **ніким не співані** пісні. (В. Симоненко.) 3. Нема полону й рабства для душі, **не скутої** нікчемним **страхом** смерті. (Д. Павличко.) 4. А всі оті будовані і **незбудовані** твої кораблі, вони всі попереду. (О. Гончар.) 5. І не всі теореми доведені, **не дочитані** [заперечення] всі казки. (Б. Олійник.)

5. Слід розрізнити заперечне слово **немає** (його можна замінити формою **нема**), у якому **не** пишеться разом, і дієслово **не має** (він не має), з яким частка **не** пишеться окремо.

1 **Немає** [нема] мудріших, ніж народ, учителів. (М. Рильський.) 2. **Немає** [нема] на світі нічого страшнішого за нелюдських людей. (І Жиленко.) 3. Ніхто **не має** більшої любові, як той, хто душу поклада за друзів. (Леся Українка.) 4. **Немає** [нема] щастя вічного, **немає**, є вічний бій за щастя для всіх. (М. Нагнибіда.) 5. Хто нічого не робить, той ніколи **не має** часу. (Нар. творчість.)

237. Чому по-різному написано **не** у виділених словах?
Колись пани *не доїдали* і селяни *недоїдали*.

238*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Те, що ви (не) докували, я з синами докую. (Б. Олійник.) 2. Ми ніколи (не) скаржилися, доля наша завжди була нелегка, але наша, наша, ні в кого (не) позичена, (не) дарована ніким, ні в кого (не) просили, самі виривали власними руками і (не) хочемо іншої, (не) змінємо на іншу. (П. Загребельний.) 3. Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той (не) вмре, (не) здобувши нового добра. (Леся Українка.) 4. Глухо зітхали хвилі, білі чайки (не) покоїлись над озером. (О. Гончар.) 5. Як (не) любити роботи розумної, праці, що дух веселить? (М. Рильський.) б. Де творчості (не) має, там і життя нема. (В. Сосюра.) 7. Я (не) навиджу рабства кайдани. (П.Грабовський.) 8. Життя (не) має ціни, а воля дорожча за життя. (Народна творчість.)

II. 1. Хто (не) жив посеред бурі, той ціни (не) знає силі, той (не) знає, як людині боротьба і праця милі. (Леся Українка.) 2 Хто голоду (не) знав, (не) звідав спраги, (не) знатиме, який у хліба смак. (П. Дорошко.) 3. Страшнішої (не) має сліпоти, як сліпота духовна. (П. Воронько.) 4. (Не) зчувся — літо проминуло. (Л. Горлач.) 5. Вітерець з берега (не) покоїв море. (О. Донченко.) 6. Лише мох вкривав собою оте віковичне, ніким (не) займане каміння. (А. Шиян.) 7. (Не) гріє сонце на чужині. (Т. Шевченко.) 8. Купець той багато неправди робив: мірявши — (не) домірював, важивши — (не) доважував, дурил людей. (Г. Григоренко.)

III. 1. (Не) має пісні без любові, (не) має пісні без труда. (В. Сосюра.) 2. Засмалені матроси співають на палубі про (не) відкриті ще землі, про зелені тропічні країни. (О. Гончар.) 3. Синьо-рожева хмарка вгорі пливла самотньо над (не) міряним степом. (Ю. Яновський.) 4. Червоні маки! Скільки сягало око, жевріли і жевріли вони на луках, ніким (не) засіяні, але радуєчи всіх. (О. Гончар.) 5. А я, молоденька, вже горя зазнала, вечероньки (не) доїла, нічки (не) доспала. (Нар. творчість.) 6. Меншої дочки генеральша (не) долюблювала. (Панас Мирний.) 7. (Не) женися на багатій, бо вижене з хати, (не) женися на убогій, бо (не) будеш спати. (Т. Шевченко.) 8. Хто розуму (не) має, тому й коваль (не) вкує. (Нар. творчість.)

НЕЗМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИСЛІВНИК

§ 93. Загальна характеристика прислівника

1. Прислівники характеризують дію, стан або ознаку предмета і відповідають на питання різних обставин:

а) способу дії, міри й ступеня (як? яким способом? скільки? наскільки?): *поволі, трохи, удвічі, доценту*;

б) місця (де? куди? звідки? кудю?): *внизу, ліворуч, здалеку, навпростець*;

в) часу (коли? доки? відколи? як довго?): *позавчора, довіку, зранку, щодня*;

г) причини (з якої причини? чому?): *спросоння, зопалу, зозла*;

г) мети (з якою метою? навіщо?): *навмисно, наперекір, у гості*;

д) умови (за якої умови?): *зненацька, випадково, навмання, принагідно, безнадійно, обов'язково*.

Прислівники звичайно стоять при дієсловах.

239. Випишіть підряд словосполучення за розрядами прислівників: 1) способу дії; 2) місця; 3) часу і т.д.

Близько підійшов, сьогодні побачиш, зробив навмисно, ляснув зопалу, звично мовчав, стемніло вже, рано-вранці, жене наперекір, скинувся спросоння, високо піднісся, очманіло біг, обов'язково зустрине, осторонь стояв, стукнув зозла, навмання брів, скоро закінчу, тихо сидів.

Ключ. З других букв перших слів прочитаєте слова, пропущені у вислові Т.Шевченка: "Якби ви ..., то й мудрість би була своя".

2. За походженням прислівники бувають:

а) первинні: *де, там, звідти, сюди, коли, тоді, так*;

б) відприкметникові: *старанно, скажено, якнайвище, зблизька, знову, уповні, по-молодечому*;

в) відіменникові: *вгорі, вранці, похапцем, спересердя*;

г) відчислівникові: *подвічі, подвоє, учетверо, по-перше, по двоє*;

д) відзайменникові: *зовсім, передусім, настільки, тому*.

3. За буловою прислівники бувають:

а) прості (одна основа): *радісно, нескінченно, замолоду, раптом, наприкінці, по-новому*;

б) складні (дві основи одним словом): *власноручно, босоніж, насамперед, обабіч, нашвикуруч, віч-на-віч, всього-на-всього*;

в) складені (пишуться двома і більше словами): *кінець квітцем, одним одно, сам на сам, раз у раз, все одно*.

240. Випишіть підряд слова й словосполучення за походженням прислівників: 1) первинні; 2) відприкметникові; 3) відіменникові; 4) відчислівникові.

Здалека, нишком, спав досі, нашвидку, двічі, плазом, брав тут, по-перше, вільно, навиворіт, клали втрьох, остаточно, там був, звідти йшов, тям надвоє, зісподу.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову Т.Шевченка: “В своїй хаті своя...”

§ 94. Правопис прислівників, утворених від прикметників

Найбільше прислівників походить від прикметників. Прислівники від прикметників утворилися трьома способами:

а) за допомогою суфіксів **-о, -е**: *щоденний* — *щоденно*, *схвильований* — *схвильовано*, *гарячий* — *гаряче*;

б) злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках: *з + далек* — *здалека*, *по + прост* — *попросту*, *за + молод* = *замолоду*;

в) злиттям прийменника **по** з повним прикметником: *по + давній* = *по-давньому*, *по + український* = *по-українському*.

1. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів **-о, -е**, повністю зберігають правопис цих прикметників, зокрема й форму вищого та найвищого ступенів порівняння: *туманний* — *туманно*, *нескінчений* — *нескінченно*, *шалений* — *шалено*, *нежданий* — *неждано*, *коротший* — *коротше*, *вищий* — *вище*, *важчий* — *важче*, *найдорожчий* — *найдорожче*.

1. Вечори були повні **несказанно** [*несказаний*] лагідної, привабливої краси. (*О. Кобилянська*.) 2. Сонце спустилось ще **нижче** [*нижчий*]. (*М. Коцюбинський*.) 3. Лукаш, тулячи до себе Мавку, все **ближче** [*ближчий*] нахилиється обличчям до неї і раптом цілує. (*Леся Українка*.) 4. А у небі блиска **вогненно** [*вогнений*] й **криваво** [*кривавий*] ляскіт батога. (*В. Сосюра*.) 5. Розколюється небо від громів і блискавиць, **сказано** [*сказаний*] ревуть вітри. (*П. Загребельний*.) 6. Лист прийшов так **неждано** [*нежданий*] і **негадано** [*негаданий*], мов грім з ясного неба впав. (*В. Кучер*.)

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках, пишуться разом: *віддавна*, *завидна*, *дочиста*, *насухо*, *потиху*, *помаленьку*, *згарячу*.

1. Поети славили в піснях **віддавна** Україну. (*Леся Українка*.) 2. Марійка ще раз переглянула чернетку, переписала твір **начисто**. (*О. Донченко*.) 3. Десь **здалеку** чути втомлену пісню. (*М. Коцюбинський*.) 4. А вже березень бродить соком, усміхається сонце **звисока**. (*В. Лучук*.) 5. Пахне димом, прилою травою, і димлять **помалу** димарі. (*О. Гончар*.) 6. **Потихеньку** шумлять очерети. (*Остан Вишня*.)

3. Прислівники, утворені злиттям прийменника **по** з прикметником на **-ому, -и**, пишуться через дефіс: **по-новому**, **по-сільському**, **по-батьківському**, **по-батьківськи**, **по-німецьки**, **по-вовчи**.

Це стосується й прислівників, утворених таким же чином від займенників: **по-іншому**, **по-всякому**, **по-вашому**, **по-твоєму**.

Три прислівники, утворені за допомогою прийменника *в*, пишуться окремо: *в основному, в цілому, в середньому*.

Прислівники типу *по-новому* треба відрізнити від поєднання прийменника з прикметником *по новому*. Прислівник відповідає на питання як?: *Живемо по-новому*. Прийменник з прикметником відповідає на питання по якому?: *Машини пішли по новому мосту*. І прийменник у цьому словосполученні пов'язується не з прикметником, а з іменником: *по мосту*.

1. Ніч надійшла непомітно швидко і [як?] **по-південному** раптово. (Ю. Смолич.) 2. Навіть жайворонок співає зовсім [як?] **по-іншому, по-донбасівському**. (Ю. Яновський.) 3. А хлоп'ята [як?] **по-російському** не вміли і [як?] **по-своєму, по-фінськи**, відповіли. (Н. Забіла.) 4. Старі люди [по чийому?] **по дідовому** кашлю вгадували навіть погоду. (О. Довженко.) 5. Густо смагляве, (як?) **по-дівочому** вродливе личко незнайомого здригнулося. (О. Гончар.) 6. Стосунки між ними [як?] **в цілому** залишались добросусідськими. (О. Гончар.)

241 *. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. Ми (по) новому розумієм світ, (по) іншому і любим, і страждаєм. (А. Малишко.) 2. (Від) давна смілості й одвазі шумить по всесвіту хвала. (М. Рильський.) 3. (По) моєму, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого зеніту. (О. Гончар.) 4. Яка ціна за день, (по) пустому прожитий? (О. Гончар.) 5. Я єсть той, який шод(н,нн)о на будові, на посту. Запалився я вогне(н,нн)о і з країною росту. (П. Тичина.) 6. Над ними сонце ю(н,нн)о сяє, і тьмі не буде вороття. (В. Сосюра.) 7. Генерал (по) довгу дивився на свою карту. (В. Собко.) 8. Коні знялись з місця і нешвидко побрели (по) глибокому снігу. (М. Коцюбинський.)

II. 1. Лине (з) далеку дівочий спів. (О. Довженко.) 2. День був погожий, (по)осі(н,нн)ьому променистий. (З. Тулуб.) 3. Серце заскімлило, глухо, (по) вовчи. (Б. Олійник.) 4. Але вже коли я за що візьмусь, то буде (по) моєму. (Ю. Збанацький.) 5. Нежда(н, нн)о-негада(н, нн)о він став популярною людиною на селі. (М. Чабанівський.) 6. У нас усе (по) просту, (по) домашньому. (І. Франко.) 7. Кожен вишукував товариша (по) своєму пір'ю: пани віталися тільки до панів, купці — до купців. (Панас Мирний.) 8. Трясе цап бороду, бо так звук (за) молоду. (Нар. творчість.) 9. І (по) заячому сліду інколи знаходять ведмедя. (Нар. творчість.)

§ 95. Правопис прислівників, утворених від іменників

Серед прислівників, утворених від іменників, виділяються чотири різновиди:

а) прислівники, утворені від застиглих відмінкових форм іменників: *сторчака, галопом, манівцями*;

б) прислівники, утворені злиттям прийменників з іменниками чи їхніми формами, які тепер не вживаються: *доценту, вицертъ, влітку, навпростець*;

в) прислівники, утворені злиттям прийменників з іменниками, які вживаються: *згори, докупи, надвечір*;

г) прислівникові сполучення, у яких їхні частини пишуться ще окремо: *без ліку, на диво, до побачення*.

1. Прислівники, утворені від застиглих відмінкових форм іменника, не становлять якихось труднощів у написанні: *жаль, кружка, бігцем, пішки, притьма, жартома*.

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який уже не вживається, завжди пишуться разом: *взимку* (немає слова “зимко”), *доценту* (немає слова “цент”), *восени* (немає форми “осени”), *навпростець, навколішках, невтямки, спересердя, упереміш, ущерть*.

1. Перебіг подвір'ям вітер, зашуміли **попідвіконню** вишняки. (М. Стельмах.) 2. На дереві **спросоння** тьохнула пташка, обриваючись з гілки. (М. Стельмах.) 3. Леся злізла з полу, **навшпиньках** підійшла до дверей. (М. Олійник.) 4. Дівча бігло босими ноженятами **навпростець** по ріллі. (Петро Панч.) 5. Не хочеться нам товариша кидати **напризволяще**. (О. Гончар.) 6. Невже пішло все **нанівець**: бесіди, розмови, читання, робота в гуртку... (О. Донченко.)

3. Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який і тепер вживається, теж пишуться разом: *надворі, нагору, вдень*. Але їх треба відрізнити від однозвучних сполучень прийменника з іменником, які пишуться окремо: *на дворі, на гору, в день*.

Іменник завжди називає якийсь конкретний предмет (якийсь двір, подвір'я, якусь гору, якийсь день), а прислівник лише абстрактно вказує на місце (*надворі* — тобто не в приміщенні), напрямок (*нагору* — означає, що дія скерована вгору), час (*удень* — йдеться про пору, коли надворі видно) тощо. Такі ж абстрактні поняття виражають і прислівники *звечора, надвечір, пополудні, спідлоба, зроду, зсередини, запанібрата, вголос, вплач, наяву* і т. д.

Іноді відрізнити прислівник від сполучення прийменника з іменником допомагає наголос: *наві́ки — на вікі́, надво́рі — на дво́рі, на́бік — на бі́к, на́сміх — на смі́х*.

Між прийменником і іменником можна вставити означення, а між частинами прислівника цього зробити не можна.

1. У гурті робити, що з **гори** [з некрутої гори] бігти. (Нар. творчість.) А **згори** [звідки?] лине жайворонкова пісня. (Панас Мирний.) 2. І **на гору** [на високу гору] високу виходжу, дивлюся, і згадую Україну, і згадать боюся. (Т. Шевченко.) Тарас зайшов у ворота й подався до себе **нагору** [куди?]. (О. Ільченко.) 3. І посадила я тополю **в день** [в радісний день] народження Кобзаря. (Ю. Яновський.) Книжко-розрадо, **вдень** [коли?] і вночі ти до життя добираєш ключі. (О. Підсуха.) 4. Уже й не осінь **на дворі́**, ще й не зима **надво́рі**. (М. Сом.)

4. Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених

поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо. Це зумовлено тим, що вони ще не зовсім втратили своє іменникове значення. Нерідко між їхніми складовими частинами можна вставити означення.

Сюди належать такі прислівникові сполучення: *без [мого] відома, без ладу, без пуття, без смаку, без угаву, без упину, в гості, в далечі, в міру, в ногу, в обмін, в обріз, в разі, в результаті, до відома, до вподоби, до загину, до ладу, до останку (але наостанку), до побачення, до пуття, до речі, до решти (але врешті, нарешті), до смаку, (але всмак), за дня, з дому (але додому), на бігу, на весну (але навесні), на вибір, на виплат, на відчай, на віку, на гамуз, на диво, на добраніч, на жаль, на зло, на льоту, на мить, на око, на світанку, на скаку, на славу, на ходу, на щастя, над силу (але насилу), по змозі, по правді, по суті, по черзі, у височінь, у вічі, у поміч, уві сні, а також прислівник, утворений від займенника: на ніщо (але нінащо).*

Два прислівники, утворені від іменників, пишуться через дефіс: *по-латині і на-гора.*

1. Він правді дивився **у вічі**, нещадно він кривду разив. (*М. Рильський.*) 2. Сонце ходить до нас не **в гості** — сонце з нами живе! (*В. Симоненко.*) 3. Найбільше мені **до вподоби** руки творців. (*Ю. Яновський.*) 4. Шторм лютував **без угаву**. (*Ю. Яновський.*) 5. Ні, не прощай, моя Маріє, а **до побачення**, мій друг. (*В. Сосюра.*)

242. Як зміниться зміст речення, якщо *вгору* написати окремо (*в гору*), а *по волі*, навпаки, — разом (*поволі*)?

1. Лізуть **вгору** довгі, подерті шматки туману. (*М. Коцюбинський.*) 2. Шука-риба в воді **по волі** гуляє. (*Нар. творчість.*)

243*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Краю мій! Люблю я тебе (в) день і (в) ночі, (в) ранці і (в) вечері і не знаю краю своєї любові! (*Панас Мирний.*) 2. Любїть Україну (у) сні й (на) яву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну. (*В. Сосюра.*) 3. Не народилася і не народиться та сила, щоб наш народ (на) вколїшки поставила. (*М. Стельмах.*) 4. Загін (по) волі просувався розпеченим степом. (*Ю. Яновський.*) 5. Час, моя пісне, (по) волі буяти, послухать, як вітер заграє понад морем. (*Леся Українка.*) 6. Герой користі не шукає (з) роду. (*Леся Українка.*) 7. Під ним коник вороненький (на) силу ступає. (*Т. Шевченко.*) 8. На вирїст, і (на) силу, й на личко у батька вдавсь. (*Марко Вовчок.*)

II. 1. (В) горі—перлисті переливи хмар, яких нема на небесах чужини. (*М. Рильський.*) 2. Цілий день вітер гуде (на) дворі; (над) вечір скресає річка. (*М. Коцюбинський.*) 3. (В) день пригрїло сонце, почалася відлига. (*О. Донченко.*) 4. (У) день пекучий, наковтавшись пилу, ми спраглими устами припадали до краю дерев'яного відра. (*М. Рильський.*) 5. (По) полудні прийшли на місце. (*І. Муратов.*) 6. (На) вшпиньках підійшов вечір. (*П. Тичина.*) 7. Потім чайка звилася (в) гору, (на) мить застигла над рікою. (*О. Донченко.*) 8. (На) горі тій, на шпилечку, сяє зámок з діамантів. (*Леся Українка.*)

III. 1. Порвано (на) віки ланцюги сторіч. (*М. Рильський.*) 2. Хай живе братерська єдність від сьогодні й (на) вікі. (*П. Тичина.*) 3. (В) день до праці є охота, аж горить в руках робота. (*І. Франко.*) 4. Велике дерево (по) волі росте. (*Нар. творчість.*) 5. Пісня (по) волі давно не літала, приборкана тугою, жалем прибита. (*Леся Українка.*) 6. І залюбки, не з наказу вірш (на) пам'ять вчать. (*М. Шеремет.*) 7. Тоді йому раптом прийшов (на) пам'ять один дитячий день. (*М. Стельмах.*) 8. (На) гору— все (в) гору та (в) гору—в'юниться дорога. (*Ю. Смолич.*)

§ 96. Правопис прислівників, утворених від числівників та прислівників

1. Прислівники, утворені злиттям прийменника з числівником, пишуться разом: *вперше, вп'яте, водно, вдвоє, вчетверо, заодно, натроє, навосьмеро, утрюх, усімох, утричі, поодинці, подвічі, потричі.*

Як винятки пишуться:

а) через дефіс: *по-перше, по-друге, по-третє* і т. д.;

б) окремо: *по одному, по двоє, по троє* і т. д.

Ці прислівники треба відрізнити від однозвучних сполучень прийменника з числівником, які пишуться окремо: *у перше* (в яке?) *вікно*, *у трюх* (у скількох?) *класах*. Прийменник у цих словосполученнях пов'язується не з числівником, а з іменником: *у вікно*, *у класах*.

1. Земля **ушосте** зелень трав змінила. (*А. Малишко.*) 2. Ріка під містком розділялася **надвоє**. (*Я. Баш.*) 3. Незадовго до світання **поодинці і по двоє** [виняток] почали розходитись. (*М. Стельмах.*) 4. Розходились **по одному** [виняток], дотримуючись правил конспірації. (*О. Гончар.*) 5. Вони **вдвох** хутенько піднялися **на гору**. (*О. Десняк.*) 6. Помістилися ми **в двох** [у скількох?] хатах дуже добре і просторо. (*Леся Українка.*) 7. Але, **по-перше** [виняток], було занадто рано... **По-друге** [виняток], я повинен був надягти костюм. (*П. Загребельний.*)

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з прислівником, пишуться разом: *відколи, відтепер, відтоді, забагато, назажди, наавтра* (те саме, що й “завтра”), *післязавтра, позавчора*.

Але окремо пишуться: **на** коли, **на** потім, **на** завтра (в значенні “на завтрашній день”), **до** завтра, **на** відмінно.

1. Побратаються **віднині** у новій моїй оселі труд натхненний на рівнині і пісні нові, веселі. (*М. Нагнибіда.*) 2. **Відколи** на світі пісні гомоніли, такої не чуто ніколи. (*Леся Українка.*) 3. Сліпі лірники сиділи; по шелягу брали і ту саму грали, що й **позаторік**. (*Т. Шевченко.*) 4. Сьогодні сиву шапку набакир зверне, помолодикує; **на завтра** —чорну смушеву. (*Ганна Барвінок.*) 5. **Назавтра**, як тільки Телесик устав, почали його вчити читати. (*П. Тичина.*)

1. Ще пам'ята (до) нині сивий Львів рядки друкованих (у) перше літер. (Д. Павличко.) 2. Робітники (по) двоє, (по) одинці попрямували до Олексіївської балки. (Петро Панч.) 3. Всі (в) чотирьох вийшли з хати. (А. Головка.) 4. Будинок готелю був, (по) перше, високий і міцної старовинної кладки, а (по) друге, наріжний. (О. Гончар.) 5. Завіса раптом роздерлась (на) двоє. (А. Головка.) 6. (Від) коли це ти таким розумним став? (Григорій Тютюнник.) 7. А ти свій войовничий запал прибережи (на) потім. (П. Автомонов.) 8. Потерплю (до) завтра. (М. Коцюбинський.)

245. Випишіть словосполучення в колонку в тому порядку, як пишуться частини, взяті в дужки: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

Відмовився (на) відруб, заходьте (по) одному, сиділи (до) пізна, (по) справжньому влип, (по) нашому сказано, мчав (на) вскач, пропав (без) вісти, (по) вінця повен, (до) гори дном, (по) вовчому завив, складено (в) четверо, (в) цілому закінчили, перевернувся (на) бік, вийшов (на) зустріч, відклав (на) завтра, заговорив (по) французьки, видніється ген (ген), узяв (за) багато, купив (на) виплат, кинув (на) відліг, (по) іншому думав син, з ним (за) одно, написано (по) латині, це мені (до) вподоби.

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного словосполучення. З цих букв прочитаєте закінчення вислову голландського філософа XVII ст. Б. Спінози: "Знаючи свої вади, ми...".

§ 97. Правопис складних і складених прислівників

1. Прислівники, утворені від підрядних словосполучень, пишуться разом (пор. § 43.1): в різні боки—врізнобіч, обома руками — обіруч, на швидку руку — нашвидкуруч, на самий перед — насамперед, має бути — мабуть, не сам хотів — несамохотів, мимо ходити — мимохідь, в один час — водночас; натщесерце, споконвіку, чимскоріш, чимдуж, чимдалі, чимраз, якраз.

Але в прислівникових сполученнях у сто крат (хоч стократ), тим часом (хоч сполучник тимчасом як), все одно, все рівно всі частини пишуться окремо.

1. Епоха **повсякчас** жде подвигу від тебе. (О. Підсуха.) 2. **Чимдалі** дорога стає все гірша й гірша. (Ю. Збанацький.) 3. Сонце стояло **якраз** над головою; не гріло — палило. (Панас Мирний.) 4. **Тим часом** короткий осінній день гас. (М. Коцюбинський.) 5. Та й що варт селянин без землі? **Усе одно**, що пташка без повітря, риба без води. (М. Коцюбинський.)

2. Складні прислівники, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних незмінних слів, пишуться через дефіс (пор. § 43, п.4): *ген-ген, ледве-ледве, вранці-рано, давним-давно, повік-віків, зроду-віку, врешиті-решит, тишком-нишком, геть-чисто, більш-менш, сам-один, видимо-невидимо.*

Через два дефіси пишуться прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, будь-що-будь, хоч-не-хоч, як-не-як, де-не-де, коли-не-коли.*

Перша частина пишеться окремо, а дві наступні — через дефіс у прислівниках *не сьогодні-завтра*, *без кінця-краю*, *з діда-прадіда*, *з давніх-давен* (але з усіх усюд).

1. До могил героїв **повік-віків** не заросте тропа. (М. Рильський.) 2. Всі дні моєї подорожі я був **віч-на-віч** із народом. (П. Тичина.) 3. **З усіх усюд** мені Вітчизну видно. (М. Сингаївський.) 4. У тиху погоду в лісі ані шелесне: **тихо-тихо**, тільки **коли-не-коли** флейтою іволга заграє. (Остан Вишня.) 5. **Рано-вранці** крізь віконце зазирнуло в хату сонце. (В. Лучук.) 6. **Не сьогодні-завтра** до неї прийдуть старости. (І. Нечуй-Левицький.)

3. Прислівникові сполучення, утворені повторенням того самого змінюваного слова в різних відмінках, пишуться окремо: *кінець кінцем* (називний + орудний відмінки), *один одинцем*, *одним одно*, *раз у раз* (називний + знахідний відмінки), *день у день*, *рік у рік*, *раз у раз*, *сам на сам*, *час від часу*, *один в один*, *з дня на день*, *з ранку до вечора*, *з роду в рід*, *з кінця в кінець*.

1. Я повний приязні до сонця і йду просто на нього, **лице в лице** [називний + знахідний відмінки]. (М. Коцюбинський.) 2. Блискавка миготіла **раз у раз** [називний + знахідний відмінки]. (І. Нечуй-Левицький.) 3. **Одним єдине** [орудний + називний відмінки] при долині, в степу, край дороги, стоїть дерево високе. (Т. Шевченко.) 4. Корови **одна по одній** [називний + місцевий відмінки], обчухруючи рогами листя з вільшинок, виходять на галявину. (Григор Тютюнник.) 5. Вовка він раз **сам на сам** [називний + знахідний відмінки] відігнав від овець. (Панас Мирний.)

Та це ж просто...

Допитливий. Як багато правил на правопис прислівників!

Кмітливий. Але в більшості з них сказано: “пишуться разом”. Отже, основне — запам’ятати, коли прислівники пишуться через дефіс та окремо.

246*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Так піду я в поля неозорі із піснями один (на) один. (А. Малишко.) 2. Люди з (давніх) давен називають жнива трудовою, вершиною літа. (Д. Луценко.) 3. Себе ми зрозуміли в (решті) решт, коли відчули силу і відвагу. (Л. Горлач.) 4. Я на голос батьків з (діда) прадіда йду, розділяючи з ними і славу й біду. (М. Сингаївський.) 5. На чистому теплому небі тільки де (не) де біліли кущиками хмари. (М. Коцюбинський.) 6. Усім хотілося (чим) швидше вибратися із смердючих мочарів, і тому пішли (право) руч, бо здавалося, що там сухо. (Григорій Тютюнник.) 7. Сичі в гаю перекликалились, та ясен раз (у) раз скрипів. (Т. Шевченко.) 8. (Вранці) рано, в пилипівку, (як) раз у неділю, побігла я за водою. (Т. Шевченко.)

247. Випишіть слова і сполучення слів у колонку в тому порядку, як пишуться прислівники: 1) разом; 2) через один дефіс; 3) через два дефіси; 4) двома словами; 5) трьома й більше словами.

Підійшов (у) притул, раз (по) раз гукав, (по) перше, узяв (до) відома, (попід) тинню, на (сам) перед, ішли один (по) одному, накинув (на) опашки, кінець (кінцем), будь (що) будь, по (вік) віків, росте (в) глиб, виходили (по) одинці, стояв одним (один), день (у) день сох, рушив (у) чвал, встав (рано) вранці, всього (на) всього, бачив (уві) сні, (по) дружньому повір, (з) ранку (до) вечора, (по) новому йде праця, хоч (не) хоч, вивчив (на) пам'ять, в (решті) решт, зроби (чим) скоріш, (на) око помнож, поговорю сам (на) сам.

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного запису. З цих букв прочитаєте вислів давньоримського філософа Сенеки.

§ 98. Правопис *і* та *и* в кінці прислівників

1. У кінці прислівників після *г, к, х* завжди пишеться **-и**: *навкруги, верхи, трохи, тільки, наскільки, навіки, заввишки, залюбки, мовчки, пішки, навпомацки, навпаки, дибки, звідки* (але *звідкіль, звідкіля*), *тутечки; по-товариськи, по-молодецьки, по-чеськи*.

1. Дніпро розкішно ллється більше верстви **завширшки** попід самими горами. (*І. Нечуй-Левицький*.) 2. Була тільки п'ята година, а **навкруги** вже зовсім сутеніло. (*О. Гончар*.) 3. Листоноша **мовчки, навшпиньки** підійшов до Терентія. (*О. Довженко*.) 4. Лікар **по-батьківськи** погладив дівчину по голові. (*М. Трублаїні*.)

2. Після *ч, ж* у кінці прислівників може писатися *и* або *і*:

а) *и* пишеться в прислівниках типу *по-вовчи* та у віддієприслівникових прислівниках із суфіксами **-ачи (-ячи)**: *по-дівоchi* (частіше *по-дівочому*), *по-заячи* (частіше *по-заячому*), *по-ведмежи* (частіше *по-ведмежому*); *нехотячи* (частіше *нехотя*), *лежачи, стоячи*;

б) *і* пишеться в усіх інших випадках, зокрема в прислівниках *двічі, тричі, вночі, опівночі, позаочі, насторожі*.

1. Сонце пекло так, що й **уночі** степ пашів. (*Ю. Яновський*.) 2. **Тільки** все крешуть шаблюки та очі **по-вовчи** скрегочуть. (*П. Тичина*.) 3. В час війни **двічі** спалене, тепер воно [містечко] швидко відбудувалося і зросло майже **вдвічі**. (*В. Козаченко*.) 4. Не сумніваюся, що знайдуться такі, що в очі мені підлещуються а **позаочі** будуть кидати на мене болотом. (*І. Франко*.)

248*. Перепишіть, вставляючи замість крапок *и* або *і*.

1. Мені потрібен мир навік.., а не на п'ять хвилин. (*О. Підсуха*.) 2. Опівноч.. айстри в саду розцвіли. (*О. Олесь*.) 3. Кипариси од ночі і до ранку все шумлять і шумлять навкруг.. . (*В. Сосюра*.) 4. Я входжу в ліс — трава стає навшпиньк.., кошлатий морок лапу подає. (*Л. Костенко*.) 5. Кожен колос зове його, наче батька, по імені, по-синівськ.. довірливо припада до плеча. (*Б. Олійник*.) 6. Було ще не пізно — тільки.. починало смеркати. (*Панас Мирний*.) 7. Карпо, як гуска, плавав і по-баб'яч.., і голічерева, і наввимаşk.. (*Панас*

Мирний.) 8. Кінь осатаніло став дибк... (*Н. Рибак.*)

249*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Не крутяться (на) зад історії колеса. (*М. Бажан.*) 2. З (давніх) давен землю рясно поливали війни людською кров'ю. (*І. Волошин.*) 3. Я (в) перше в житті побачив знаній тільки(и, і) з книжок, пісень і переказів наші рідні Карпати. (*Т. Масенко.*) 4. Замки завжди (на) горі стоять, бо так величніше і неприступніш. (*Леся Українка.*) 5. Сірі, глибоко запалі очі майора раз (у) раз звертались на Черниша. (*О. Гончар.*) 6. Мати говорить майже (по)шепк(и, і), але мені все чути. (*Ю. Збанацький.*) 7. Микола впізнає Нимидору (по) високому зросту. (*І. Нечуй-Левицький.*) 8. Навіть жайворонок співає зовсім (по) нашому, (по) донбасівському. (*Ю. Яновський.*)

250. (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис прислівників, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Світ **по**-новому [94.3] відкривати, поете, обов'язок твоїй. (*М. Рильський.*) 2. Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як **в**перше [96.1] у житті. (*Л. Костенко.*) 3. І минатиме час, нанизавши сотні вражень, імен і країн,— на сьогодні, **на** завтра [96.2], **на**завжди [96.2] ти залишишся в серці моїм. (*Л. Костенко.*) 4. **На** жаль [95.4], чудес на світі не буває. (*П. Воронько.*) 5. Мене **по** волі [95.3] і неволі носило всюди. (*Т. Шевченко.*) 6. **На** гору [95.3] досягнути нелегко, зате з гори [95.3] зручніше [94.1] боронитись. (*Леся Українка.*) 7. Марширували **по** двоє [96.1], **по** четверо [96.1], по вісім чоловік у шерензі. (*З. Тулуб.*) 8. Бігти **навпростець** [95.2] **чим**далі [97.1] було **важче** [94.1] (*Ю. Смолич.*) 9. Біла чайка торкає крилом, розрізає **над**воє [96.1] блакить. (*П. Усенко.*) 10. Степ уже цвіте **де-не-де** [97.2]. (*О. Гончар.*) 11. З липи **раз у раз** [97.3] падали жовті листки і нишкли при землі, відходячи **на**завжди [96.2] з життя — як секунди часу. (*Р. Іванчук.*) 12. **Над**ворі [95.3] стало зовсім **по**ночі [95.3: 98.2]. (*І. Нечуй-Левицький.*) 13. **На**вкруги [95.2; 98.1] чорніло зоране поле, а згори [95.3], від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво. (*М. Коцюбинський.*) 14. Будем блукати з тобою **до**пізна [94.2] там, за рікою, в гаю. (*В. Сосюра.*) 15. Тихо, **по**волі [95.3], **но**га **за** **но**гою [97.3], пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі. (*М. Коцюбинський.*) 16. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, як зелені острови **по** синьому [94.3] морю. (*Григорій Тютюнник.*) 17. Анатолій звільна [94.2] повів головою, **сп**рава **на**ліво [94.2]. (*В. Кучер.*) 18. Він би **в**тричі [81.1; 83.2] **до**рожче [79.1] заплатив за цю землю. (*М. Стельмах.*) 19. Він дивився **сп**ідлоба [95.3], **я**кось **по**-вовчому [94.3]. (*І. Нечуй-Левицький.*)

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ ТА ВИГУК

ПРИЙМЕННИК

§ 99. Загальна характеристика прийменників

Прийменники служать для приєднання залежних іменників (або займенників) до інших слів у реченні: *вийшов назустріч гостям, розмова про врожай, готові до жнив, далеко від нас.*

1. За походженням прийменники діляться на такі групи:

а) первинні: *без, в, від, для, до, з, за, на, над, під, по, при, про, ради, через;*

б) вторинні (складні, утворені від первинних): *побіля, поміж, попри, поза, задля, заради, з-під, з-понад, з-поміж, щодо;*

в) відприслівникові: *близько, внаслідок, всупереч, вслід, довкола, кругом, навкруги, навпроти, напередодні, навколо, назустріч, осторонь, обабіч, поперек, позад, упродовж, відповідно до, залежно від, згідно з тощо;*

г) відіменникові: *край, кінець, коло, перед, протягом, шляхом, за допомогою, під час, у напрямі до, на шляху до, у зв'язку з, в силу, в результаті, внаслідок;*

г) віддієслівні: *завдяки, виключаючи, незважаючи на.*

2. Прийменники поєднуються з іменниками (або займенниками) в непрямих відмінках. Причому вони можуть вживатися або лише з одним відмінком, або з двома і більше.

Наприклад, тільки з родовим відмінком поєднуються прийменники *без, біля, близько, від, для, до, з-за, з-під, коло, проти, серед;* тільки із знахідним — *про, через, крізь;* тільки із місцевим — *при.* Прийменники *над, під, перед, поза* сполучаються із знахідним і орудним відмінками; *на* — із знахідним і місцевим; *з, за, між* — з родовим, знахідним і орудним; у (*в*) — з родовим, знахідним і місцевим тощо.

Прийменники стоять перед іменниками і можуть відділятися від них означеннями: *до хати — до рідної хати, до своєї хати.* Лише кілька прийменників можуть стояти і після іменника: *порядку ради, підступам наперекір, йому навздогін.*

Місцевий відмінок завжди вживається з прийменником. Називний і кличний відмінки ніколи не мають при собі прийменників, давальний — дуже рідко має їх.

251. Випишіть сполучення слів підряд у чотири колонки за тим, з яким відмінком іменника вжито прийменник: 1) з родовим; 2) із знахідним; 3) з орудним; 4) з місцевим.

В'ється перед носом, спати без задніх ніг, клепки нема в голові, сваряться за дурницю, скринька з секретом, тюпає по кімнаті, здатися на милість, брати до уваги, танути від задоволення, очі бігають по людях, горить земля під ногами, садовлять на покуті, балакають про всячину.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову І.Котляревського: "Мужича..."

§ 100. Правопис прийменників

1. Складні прийменники звичайно пишуться разом: *понад, (по + над), побіля, поза, поміж, попри, посеред, поперед, побіля, задля, заради, довкола,*

назустріч, наприкінці, услід, внаслідок.

1. Грудьми ставай **назустріч** злій погрозі. (М. Рильський.) 2. Шле день **услід** хмаркам патлатим проміння сонця з верховин. (В. Сосюра.) 3. Хилить вітер жита **понад** шляхом. (В. Сосюра.) 4. Той ніколи не доскочить слави, хто **задля** неї на землі живе. (В. Симоненко.)

2. Але складні прийменники з першою частиною з (із) пишуться через дефіс: *з-за, із-за, з-поза, з-над, з-понад, з-під, з-попід, з-поміж, з-проміж, з-серед, з-посеред*.

1. **Із-за** лісу, **з-за** туману місяць впливає. (Т. Шевченко.) 2. **З-під** коріння липи било джерело погожої води. (І. Франко.) 3. **З-над** хмар часом прилине прощання з літом журавлине. (П. Тичина.) 4. Блиснуло сонце **з-поза** гір в зеленому саду. (А. Кримський.)

3. Кілька нових прийменників, утворених від повнозначних слів, пишуться двома і більше словами: *згідно з, залежно від, незважаючи на, під час, в результаті* (але *внаслідок*), *в силу, у напрямку до, на шляху до, у зв'язку з*.

1. **Незважаючи на** маленький вітерець, парило і робилося душно. (Григорій Тютюнник.) 2. До вечора вони не розмовляли між собою, хоч і бачилися в польовому таборі **під час** обідньої перерви. (Григорій Тютюнник.) 3. Ми йдемо серединою бульвару **в напрямку до** східців у порт. (Ю. Яновський.)

252. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, **як** пишуться прийменники: 1) разом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

(За) ради миру, (на) перекір знегодам, (з) поза хат, (із) за лісу, (на) зустріч бурі, (по) серед жит, (з) за дерев, (залежно) від обставин, (з) перед носа, (по) під вікнами, (на) прикінці відпусток, з (по) під воріт, (з) над річки, (по) за село, у (напрямку) до мене, (під) час бою, (в) наслідок чвар, (з) під коліс, (по) над хмари, (за) для вас, з (по) між гілля.

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного сполучення. З цих букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського оратора Цицерона: “*Треба не тільки опанувати мудрість, а й...*”

253*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Тече вода (із) за гаю та (по) під горою. Хлюпочуться качаточка (по) між осокою. (Т. Шевченко.) 2. Геть (по) над морем, над хвилями синіми в'ються, не спиняться чаєчки білії. (Леся Українка.) 3. Ллється з (по) за хмар проміння тепле і голубувате. (М. Рильський.) 4. Зелений вершник з сивих гір помчавсь горбкам (на) перекір. (Р. Братунь.) 5. Дорога гадюкою звивалася (в) здовж потоку. (З. Тулуб.) 6. (По) за хатами тяглися виноградники. (І. Нечуй-Левицький.) 7. (З) під лісового корча б'є джерельце русявої, чистої тиші. (Є. Гуцало.) 8. (Під) час канікул я часто буваю в лісі.

§ 101. Розрізнення прийменників і префіксів

Прийменники з наступними словами вимовляються так само нероздільно, як і префікси: *на гору* — *нагору*, *понад вікнами* — *понадвіконню*, *перед світанком* — *передсвітанковий*, *уві сні* — *увійти*, *по новому мосту* — *жити по-новому*. Але прийменники завжди пишуться окремо, а префікси — разом або через дефіс.

Щоб розрізнити прийменники і префікси, треба пам'ятати таке.

1. Прийменники зі (*зо*), *наді* (*надо*), *піді* (*підо*), *переді* (*передо*), *уві*, *ув* при іменниках та займенниках не переходять у префікси і, отже, завжди пишуться окремо: *зі мною* (*зо мною*), *піді мною*, *переді мною*, *уві сні*, *ув імлі*.

Виняток становлять лише прислівники *зозла*, *зовсім і передовсім*, де *зо-* і *передо-* префікси і, отже, пишуться разом.

1. *Зі* мною друг — і знов душа розкрита на чисте все, на світле, на живе. (*М. Рильський.*) 2. Яблуко лежить **передо** мною — світле, аж прозоре, мов янтар. (*М. Рильський.*) 3. Кричать журавлі **наді** мною. (*В. Сосюра.*) 4. Розігрався мій кінь **піді** мною. (*Нар. творчість.*) 5. Таке буває тільки **уві** сні. (*П. Воронько.*)

2. Прийменник у реченні стосується іменника (або займенника, співвідносного з іменником). Якщо ж прийменник поєднується з іншою частиною мови, то стає префіксом. Порівняймо:

з гори — *з високої гори* — *глянув звисока*;

у кімнатах — *у двох кімнатах* — *зустрілись удвох*;

перед класом — **перед** усім класом — **передусім** будь щирий;

по сліду — **по** осячому сліду — **заревів по-осячому**.

Іншої частини мови прийменник може стосуватися лише в тому разі, якщо її вжито в значенні іменника або іменник, що мав би стояти при ній, пропущено: *з молодшими* (тобто з *молоддю*), *у старого* (тобто *у діда*), *боротися до останнього* (подиху), *говорив з усіма* (учнями), *встав о шостій* (годині).

1. Я не літав **в** надзоряні **країни**, а все державсь бездольної землі. (*П. Грабовський.*) 2. Що в світі любіше **над** зоряні **ночі**, що в світі ясніше **над** милого **очі**. (*М. Кропивницький.*) 3. Незвичайно здатна дитина навчилась у сільській **школі** читати й писати **по-українському**, **по-польському** і **по-німецькому**. (*М. Коцюбинський.*) 4. Він був менший син у батька, і все батьківське добро, **по** українському **звичаяу**, припадало меншому синові. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. Стоїмо ми **вчотирьох** та очима лупаємо. (*І. Нечуй-Левицький.*) 6. Не для того я повертався додому, щоб сидіти **в** чотирьох **стінах**. (*П. Загребельний.*) 7. Час не стояв, було вже щось **по п'ятій** [годині].-(*М. Коцюбинський.*)

3. Щоб відрізнити прийменник від префікса в словах типу *на горі* і *нагорі*, треба спробувати вставити прикметник між їхніми частинами. Якщо зміст

висловлювання дозволяє це зробити, то маємо справу з прийменником і пишемо окремо, якщо ні — то це префікс і пишемо разом (пор. ще § 80.2): **ліг на бік** (*на правий бік*) і **відкликав товариша набік**; **у купі** гною (*у великій купі*) і **ми росли вкупі**; **струмок збігає з гори** (*з крутої гори*) і **зорі дивляться згори**; **в день** народження (*в радісний день*) і **ні вдень** ні вночі.

1. Ой **на горі** [*на високій горі*] огонь горить, а в долині козак лежить. (*Нар. творчість.*) 2. Зорі тихо тремтять **угорі**. (*М. Коцюбинський.*) 3. Надворі вже зовсім потемніло. (*І. Нечуй-Левицький.*) 4. Молодий Джеря перейшов садок і поза хатою повернув **на двір** [*на панський двір*]. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села **на гору** [*на високу гору*]. (*С. Васильченко.*) 6. Син сідає в літак, де завод на Уралі, мчить **до дому** далекого [*до далекого дому*] довгу годину. (*А. Малишко.*) 7. **В день** такий [*в такий день*] розцвітає весна на землі ... (*В. Сосюра.*)

4. Деякі сполучення прийменника з іменником відрізняємо від однозвучних прислівників за тим, що перші мають при собі додаток у родовому відмінку (кого? чого?), другі (прислівники) — не мають такого додатка: **в глиб** (чого?) *землі* — *корінь росте вглиб*; **з краю** (чого?) *села* — *моя хата скраю*; **з боку** (кого?) *товаришів* — *став збоку*; **у середині** (чого?) *кімнати* — *спинився всередині*; **з початку** (чого?) *місяця* — *спочатку треба подумати*.

Щоправда, іноді такі слова, як *всередині*, *збоку*, *скраю*, можуть бути й прийменниками: 1. *Усередині* (чого?) *атомів діють свої, особливі закони*. 2. *Чіпка йшов збоку* (чого?) *отари*. (*Панас Мирний.*) 3. *Це було колгоспне подвір'я. Воно стояло скраю* (чого?) *мальовничого села*. (*Ю. Яновський.*)

1. А що робилось **на початку** (чого?) *літа*—огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. (*О. Довженко.*) 2. Проблиски світла, **спочатку** такі бліді й тихі, чимдалі розросталися, потужніли. (*М. Коцюбинський.*) 3. Блискавки бігли з різних сторін **до середини** (чого?) *неба*. (*І. Франко.*) 4. Верба товста, та **всередині** пуста. (*Нар. творчість.*) 5. В двері валили селяни, проходили **в глиб** (чого?) *класу*. (*А. Головка.*) 6. Густі ялички чіпають мене своїми колючими гільцями за руки, за одіж, б'ють по лиці — але я не питаю, лізу далі, тиснуся **вглиб**. (*І. Франко.*)

254*. Доповніть речення, добираючи з дужок потрібні слова або сполучення слів.

1. Ми поселились утрюх... Ми поселились у трюх... (кімнатах; в одній кімнаті). 2. На горі ... Нагорі ... (росте ліс; над нами цілу ніч гримали двері). 3. Кожен це пояснював по своєму... Кожен це пояснював по-своєму... (розумінню; і ми ніяк не могли дійти згоди). 4. Хлопці повернули в бік... Хлопці повернули вбік ... (із стежки; річки). 5. Я подався в глиб... Я подався вглиб ... (лісу; і скоро вийшов на галявину).

255. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

(При) дніпровський край, (по) новому працює він, (у) глиб росте коріння, (у) глиб боліт, з хати (на) двір поніс, з вулиці (на) двір, (по) перше і (по) друге, (зо) зла кинув, (по) щирому руку потис, ідемо (по) новому шляху, опинився (в) середині, (зі) мною поряд, ми до всіх (по) щирому, (с) початку подумай.

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного сполучення. З цих букв прочитаєте відомий вислів П. Тичини.

256*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Тож третій вітер летить, співає, до всіх із ласкою та (по) рідному промовляє... (П. Тичина.) 2. (По) новому руслу потекло (від) тепер донецьке життя. (О. Гончар.) 3. Я чув (уві) сні, як (наді) мною шепотілись віковічні сосни. (Ю. Збанацький.) 4. Знов устає (переді) мною зелене дзеркало ріки. (В. Сосюра.) 5. Десь об камінь (при) бережний б'є швидка вода. (І. Муратов.) 6. Вода (при) березі починала каламутитись. (М. Коцюбинський.) 7. Розкішні крислаті куші з буйною лозою спиналися (на) гору. (М. Коцюбинський.) 8. (З) гори лине жайворонкова пісня. (Панас Мирний.)

§ 102. Вживання прийменників

1. Прийменник *по* в літературній мові вживається досить рідко.

Із знахідним відмінком він найчастіше вказує на мету або межу дії: *пйти по воду, загруз по кісточки, пальто по коліна, по цей день*.

Із місцевим відмінком прийменник *по* переважно виражає:

а) місце або час дії: *пливти по Дніпру, їхати по дорозі* (краще: *дорогою*), *ходити по лікарях, не спати по ночах* (краще: *ночами*), *заняття по середах* (краще: *в середи*);

б) стосунок до іншого предмета: *різьба по дереву, наказ по школі, черговий по класу, брат по духу*;

в) спосіб дії: *чинити по правді, обслуговувати по черзі, читати по складах*.

Часом прийменник *по* вживають недоречно, наприклад: “Я прийшов по справі” — треба: *Я прийшов у справі*; “відправити по пошті” — треба: *відправити поштою*; “по закону” — треба: *згідно з законом, відповідно до закону, за законом*, “по імені” — треба: *на ім'я*; “по хворобі” — треба: *через хворобу*; “заходи по поліпшенню” — треба: *заходи щодо поліпшення*; “комісія по складанню” — треба: *комісія для складання*; “по поводу чого” — треба: *з приводу чого*.

Іноді прийменник *по* неправильно вживають із давальним відмінком: “зв'язати по рукам і ногам”. Треба тільки з місцевим відмінком: *зв'язати по руках і ногах, видно по очах* і т.ін.

1. Зеленіють **по** садочку черешні та вишні. (Т.Шевченко.) 2. Мушина хата ввійшла у землю **по** самі віконця. (Петро Панч.) 3. Дві дівчини, взявши відра, пішли **по** воду в балку. (М.Шеремет.) 4. Сім струн я торкаю струна **по** струні. (Леся Українка.) 5. Я **по** очах бачу, що він соромиться мені признатись. (Леся

Українка.)

2. Прийменник з (*із, зі, зо*) передає дуже широке коло значень. Ось лише деякі з них.

З родовим відмінком він, крім іншого, вказує:

а) на підставу якоїсь дії чи стану: *з моєї вини, з власної волі, з дозволу, з примусу*;

б) на ознаку за галуззю: *посібник з менеджменту, фахівець з біології, змагання з бігу*.

Із знахідним відмінком виражає приблизну кількість чогось: *осіб з двадцять, днів з десять, кілограмів зо три*.

3. Прийменник *за*, крім багатьох інших, має такі значення.

З родовим відмінком він може вказувати на час або умову: *за життя, за часів Богдана Хмельницького, за всякої погоди, за такої умови*.

З орудним відмінком прийменник *за*, попри інше:

а) вказує на те, згідно з чим відбувається дія: *за вашою згодою, за власним бажанням, за всіма правилами, за моїми відомостями, за останньою модою, за прикладом, працювати за спеціальністю*;

б) позначає напрям руху: *за течією, за вітром*.

4. Прийменник *на* із знахідним відмінком може означати:

а) час дії: *на кінець року, на ранок, на цю пору, стільки грошей на місяць*;

б) мету, призначення чогось: *на знак дружби, йому на втіху, одяг на свято, на честь, на захист, на пам'ять, на адресу*;

в) те, згідно з чим відбувається дія: *на запрошення, на вимогу, на замовлення, на заклик, на мою думку*.

Прийменник *на* із знахідним відмінком вживається також після слів *перетворюватися, хворіти, хворий, багатий*: *вода перетворюється на пару, хворіти (хворий) на грип, багатий на корисні копалини*.

Часом неправильно кажуть: “розмовляти на українській мові”. Треба тільки: *розмовляти, писати, читати українською мовою*.

5. Прийменник *через* із знахідним відмінком, крім іншого, вказує на причину: *через необережність, через непорозуміння, через брак часу* (або: *за браком часу*).

Іноді помилково кажуть: “відпустка по хворобі”, “аварія із-за халатності”, правильно треба: *відпустка через хворобу, аварія через недбальство*.

6. Іноді сплутують значення прийменників *біля* та *близько*.

Прийменник *біля* з родовим відмінком позначає місце: *біля Дніпра, біля будинків, біля станції метро*. На місце можуть вказувати ще прийменники *близько* та *коло*: *близько Києва, коло хати*.

Але для позначення приблизної кількості вживаються тільки прийменники *близько* та *коло*: *близько (коло) десятої години, близько (коло) тридцяти днів, близько одного кілометра*. Вислови типу “біля п'ятої години”, “біля двох кілограмів” не відповідають літературній нормі.

257*. Речення переписіть, добираючи з дужок правильні варіанти.

I. 1, Що з тих грошей, коли (із-за них, через них) можна позбутися найстаршої дитини? (М.Коцюбинський.) 2. (З причини, по причині) такого справді сумного випадку я і зосталась сьогодні вдома. (Г.Хоткевич.) 3. Не варт відсилати моїх речей (поштою, по пошті). (Леся Українка.) 4. Я забрав в Івана костюм і одягся (по останній моді, за останньою модою). (І.Микитенко.) 5. (По вимозі, за вимогою, на вимогу) комбата артилерійський полк вислав дві самохідні гармати. (О.Гончар.) 6. Вранці прокидаюсь (біля, близько) десятої години. (Леся Українка.) 7. Я вам, чуєте, не (гірше за нього, гірше нього) всі наші чумацькі пісні проспівую. (М.Стельмах.)

II. 1. Уранці ухопила [Оксана] відра і пішла (за водою, по воду). (Г.Квітка-Основ'яненко.) 2. Бійці скучали (за сонцем, по сонцю)... (Цілими днями, по цілих днях) — вітри, дощі, тумани. (О.Гончар.) 3. Син степів, він тужив (за рідним краєм, по рідному краю). (В.Гжицький) 4.. Спав згідно (статуту, зі статутом) — сім годин. (Д.Ткач.) 5. Двічі (в рік, на рік) пишні квіти та не процвітають... (Леся Українка.) 6. За останні два тижні вона виправила оцінки (по основних редметах, з основних предметів). (О.Донченко.) 7. (В залежності, залежно) від інтонації те саме речення набуває різного значення. (З підручника.)

СПОЛУЧНИК

§ 103. Загальна характеристика сполучників

Сполучники служать для поєднання між собою однорідних членів речення та речень: *дивлюсь і слухаю; світить, але не гріє; великі та малі; рано чи пізно; вечір або ніч. В повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов розлився буриштиновий мед.* (М. Рильський.)

1. За походженням сполучники бувають:

а) первинні: *і, та, а, бо, чи*;

б) похідні, що розвинулись із інших частин мови: *зате, проте, однак, якщо, якби, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, незважаючи на те що, не тільки... а й* і т.д.

2. За значенням сполучники бувають сурядні, підрядні і пояснювальні.

Сурядні сполучники з'єднують однорідні члени або рівноправні речення: *Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати* (В.Симоненко).

Серед сурядних сполучників розрізняють:

а) єднальні: *і(й), та* (в значенні *і*), *також, і... і, ні... ні, як... так і, не тільки... а й*;

б) протиставні: *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак, все ж*;

в) розділові: *або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то*.

Підрядні сполучники приєднують підрядні речення до головного: *Ярема*

гнувся, **бо** не знав, сіромаха, **що** вирости крила, **що** неба достане, **коли** полетить (Т.Шевченко).

До підрядних сполучників належать:

а) порівняльні: як, що, мов, мовби, мовбито, немов, немовби, немовбито, наче, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито, буцім, буцімто, гейби;

б) часові: як, перед тим як, після того як, відтоді як, з тих пір як, тимчасом як, в міру того як, як тільки, тільки-но, тільки що, скоро, ледве, щойно;

в) причинові: бо, тому що, через те що, з тим що, тим що, оскільки, позаяк;

г) мети: щоб, для того щоб, задля того щоб, аби;

г) умовні: якщо, якби, коли б, аби, раз;

д) допустові: хоч (хоча), хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що;

е) наслідковий: так що.

Пояснювальні сполучники приєднують уточнювальні слова і речення: Цитати із дум та пісень без музичного їх оформлення, **тобто** без мелодії, а в думах ще й без супроводу кобзи, багато втрачають (М.Рильський).

До пояснювальних сполучників належать: *тобто, цебто, або* (в значенні *тобто*), *чи* (в значенні *тобто*), *а саме, як-от*.

3. За будовою сполучники бувають:

а) прості: *і, а, та, бо, чи, що, як, хоч*;

б) складні: *проте (про+те), зате, щоб (що+б), якби, нібито (ні+би+то)*;

в) складені: *та й, коли б, тому що, через те що, так що, незважаючи на те що, не тільки... а й, як... так і*.

258. Запишіть слова в дві колонки: 1) із сурядними сполучниками; 2) із підрядними сполучниками.

Узяв та й..., аби, буцім, зате, краще ніж..., тяг наче..., проте, зняв щоб..., то...то, дарма що, в міру того як, все і..., але, тимчасом як, та, або.

Ключ. З других букв виписаних слів складеться закінчення вислову О.Донченка: "Без людської праці вся земля..."

4. За способом вживання сполучники є одиничні, повторювані й парні.

Одиничні сполучники (*і, та, а, але, або, чи, як, мов*) вживаються тільки між двома однорідними членами речення або між двома реченнями: *Хай квітне злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях, щоб у труді святім змагаться, а не в загарбницьких боях* (М.Рильський).

Повторювані сполучники (*і... і, ні... ні, або... або, чи... чи, то... то*) повторюються два або більше разів підряд при однорідних членах речення або реченнях: *Взяв лице в холодні я долоні, і дивлюсь, і слухаю, і жду*. (В.Сосюра.)

Парні сполучники (*не тільки... а й, не тільки... але й, як... так і, як не... так, хоч... але, якщо... то, чим... тим*) вживаються двома частинами при двох різних однорідних членах речення або реченнях: *Хоч поганий тин, та затишно за ним* (Нар. творчість).

259. Випишіть спочатку сполучення слів з одиничним сполучником, потім — з повторюваним і нарешті — з парним.

Світає і смеркає. Осінь: або дощ, або туман. Ой, як не так, то с'як. Сіємо, щоб родило. День то довшає, то коротшає. І річка, і ліс. Здавна так: якщо не пряцюєш, то й не маєш. Оце чи встигну, чи не встигну. Здоров'я або гроші. Рясніють і яблука, і груші. Не тільки вода, а й сонце.

Ключ. З других букв від початку має скластися закінчення вислову П.Тичини: “*Все величне — ...*”

§ 104. Правопис сполучників

1. Сполучники, як би вони не були утворені, звичайно пишуться разом (одним словом):

а) *адже, аніж, ніж, отже, отож, таж, також, теж, тож*;

б) *аби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби*;

в) *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто*;

г) *абощо, тощо, якщо*;

д) *притому, притім, причому, причім, проте, зате, затим*.

1. Гетьте, думи, ви хмари осінні! **Тож** тепера весна золота! (*Леся Українка.*) 2. **Таж** ми з тобою колись були товариші. (*Леся Українка.*) 3. **Якби** ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя. (*Т. Шевченко.*) 4. А він коня поганяє, **нібито** й не бачить. (*Т. Шевченко.*) 5. Темінь упала на місто раптово, **начебто** хто спустив завісу. (*Вал. Шевчук.*) 6. Дівчата спросонку спершу перегукуються з кимось, **немовби** пробуючи голоси. (*І. Ле.*) 7. **Якщо** втрачено все, залишається совість. (*Л. Первомайський.*)

2. Частина сполучників може мати при собі частки, з якими вони пишуться тільки окремо, а саме: *адже ж, або ж, але ж, бо ж, все ж, хоч би, хоча б, коли б, коли б то*.

Окремо пишуться всі складові частини в таких сполучниках: *та й, то й, дарма що, так що, тому що, через те що, для того щоб, з тим щоб, в міру того як, з тих пір як*.

У кількох сполучниках перші дві частини пишуться разом, наступні — окремо, а саме: *тимчасом як, незважаючи на те що, затим що*.

1. Є почуття такі прозорі, що **коли б** з них відлити зорі, вони б світилися, як небесні. (*П. Воронько.*) 2. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, **незважаючи на те що** другого дня треба було рано встати. (*І. Нечуй-Левицький.*) 3. **В той час як** надворі все вигоряло, барометр уже третій день показував у конторі дощ. (*О. Гончар.*) 4. Прогуло прокляте лихо **та й** заснуло. (*Т. Шевченко.*) 5. Даю тобі цей меч, **дарма що** ти не сильна. (*Леся Українка.*)

3. Сполучники з підсилювальними частками *отож-бо, тож-то, тому-то, тим-то, якби-то, тільки-но* пишуться через дефіс.

1. Добре, дуже б добре було, **якби-то** воно так сталося, як гадається. (Т. Шевченко.) 2. Миру над світом сіяє маяк, **тим-то** спокійно свій невід рибак кидає в море, що піниться й грає. (М. Рильський.) 3. **Тільки-но** Хаєцький сів з товаришами снідати, за вікнами вдарила важка гармата. (О. Гончар.)

260. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишеться частина сполучника, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Ненаб(то) вже ніч, тож(то) й думав він, дарма(що) не козак, тим(то) і часу нема, (про)те мовчу, сміх та(й) тільки, ото(ж) усе зваж, тільки(но) приніс, (тим)часом як усі мовчали, хоч(би) хто один, якби(то) сам, все(ж) прийду, як(би) не тин, ніби(то) якийсь палац, отож(бо) не будьмо злі, коли(б) сидів тут, та(ж) згодиться, тому(що) важливе, тому(то) і звернувся до них, то(ж) будь розумним.

Ключ. В останньому слові кожного сполучення підкресліть останню букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову Олександра Олеся: “О слово рідне! Орле скутий! ...!”

261*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Глянь, моя сестронько, та (ж) я щаслива! (Леся Українка.) 2. Ніч мине, як вже не раз минала,—то (ж) недарма темрява тремтить. (Леся Українка.) 3. Як (би) я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти. (Д. Павличко.) 4. Пам’ять могла б убити нас, коли (б) не мала рятівної властивості забувати. (Л. Первомайський.) 5. Одна в нас голова, хоч (би) ми як несли її високо. (М. Рильський.) 6. Дарма (що) рудим називають, (за) те ж серце в нього золоте. (О. Гончар.) 7. Вода палахкотіла жовтим вогнем, наче (б) то горіло ціле море. (Вал. Шевчук.) 8. Як (би) то далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла. (Т. Шевченко.)

§ 105. Розрізнення сполучників та інших частин мови

Для правопису важливо вміти розрізняти складні сполучники *таж, теж, тож, якби, якже, якщо, щоб, проте, зате, притому, причому* (які пишуться разом) і однозвучні поєднання інших частин мови *та ж, те ж, то ж, як би, як же, як що, що б, про те, за те, при тому, при чому* (які пишуться окремо).

1. Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: *таж* — *адже*, *теж* — *також*, *тож* — *тому*, *якби* — *коли б*, *якже* — *якщо*, *якщо* — *коли*, *щоб* — *аби*, *проте* — *однак*, *зате* — *але*, *притому* — *до того ж*, *причому* — *і то*.

Однозвучні ж поєднання інших частин мови замінити сполучниками не можна.

1. На те й лихо, **щоб** [аби] з тим лихом боротись. (Т. Шевченко.) 2. Угору стяг, а світоч — в руки, і, **що б** [сполучником не можна замінити, це член речення — підмет] не сталося,— вперед! (М. Старицький.) 3. Загинув би, напевно, люд нещасний, **якби** [коли б] погасла та маленька іскра любові

братньої. (*Леся Українка.*) 4. Тільки ти не бійсь... **Таж** [*адже*] то так близько. (*І. Франко.*) 5. Скорить повинні дощову ми непокірну хмару,— **тож** [*тому*] сіймо у ріллю нову пшеницю яру. (*М. Рильський.*) 6. Народна пісня — **то ж** [*сполучником не можна замінити*] вона усій землі окраса. (*М. Рильський.*)

2. Сполучники членами речення не бувають і не відповідають на питання (на питання може відповідати все підрядне речення, а не сам сполучник).

Однозвучні ж поєднання слів є членами речення і відповідають на питання в реченні: яка? — *та ж*; яке? — *те ж*; що? — *то ж*; як? яким способом? — *як би, як же*; що? — *що б*; про що? про яке? — *про те*; за що? за яке? — *за те*; при чому? — *при тому, при чому*.

1. **Що б** [що?] не робив, роби тільки найкраще. (*І. Кульська.*) 2. **Щоб** [*питання не можна поставити*] прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці. (*М. Коцюбинський.*) 3. Я люблю тебе, друже, **за те** [за що?], що не можу тебе не любити. (*В. Сосюра.*) 4. Вночі все **та ж** [яка?] декорація світу: море, вершини гір, місяць. (*О. Гончар.*) 5. **Якби** [*питання не можна поставити*] оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу. (*Леся Українка.*) 6. **Як би** [як? яким чином? як?] не крутила хуртовина, блисне промінь — крига розтає. (*З. Гончарук.*) 7. Та **то ж** [що?] було за чорних днів, за темряви тяжкої. (*М. Рильський.*)

262*. Чому виділені слова пишуться по-різному?

Тимчасом як інші хлопці билися між собою, немов півні, або гралися та пустували хорошенько, Остап **тим часом** усе походжав, та поглядав, та замишляв. (*Марко Вовчок.*)

263*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Як (би) я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю. (*Леся Українка.*) 2. Вітри проспівують над хвилями нив про (те), як в негоду він край боронив. (*П. Усенко.*) 3. Де б він не був, що (б) з ним не трапилося, звикнув ніколи не схилити голову. (*Петро Панч.*) 4. Наша сила — то (ж) лавина... (*П. Тичина.*) 5. Блискавки тримав поет в руці — то (ж) блискавки він кидав і з трибуни. (*П. Тичина.*) 6. Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну, що (б) вільно по світі літати, що (б) вітер розносив луну. (*Леся Українка.*) 7. Все одно, що (б) не сталось, ми не розлучимось. (*Леся Українка.*) 8. У мене одна думка: як (би) нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. (*Панас Мирний.*)

ЧАСТКИ

§ 106. Загальна характеристика часток

Частки надають висловлюванню чи окремому слову певного смислового або емоційного відтінку. Наприклад, у реченні: *Лише* мох *вкриває* собою *оте*

віковічне, **ніким не займане** каміння (А.Шиян) — частка *лише* виділяє слово *мох*, частка *не* заперечує ознаку *займане*, за допомогою частки **ні-** утворено заперечний займенник *ніким*.

Частки за своїм значенням і вживанням є такі, що вживаються для оформлення різних видів речень, такі, що надають певного смислового відтінку окремому слову чи групі слів, а також приєднувальні, словотворчі й формотворчі.

1. Частки, які вживаються для **оформлення різних видів речень** — розповідних (стверджувальних і заперечних), питальних, спонукальних, окличних, є такі:

а) **стверджувальні** — виступають заміниками стверджувальних речень або підсилюють їх: *так, авжеж, аякже, атож, ага, еге, еге ж, гаразд*; наприклад: -- *Хто знає, обід буде?* — *Аякже! Повинен бути.* (Панас Мирний.) — *Ви добре знаєте Карпа?* — *поспитав я.* — *Атож...* (М.Коцюбинський.);

б) **заперечні** — вживаються в заперечних реченнях або замінюють їх: *не, ні, ані*; наприклад: **Ні**, *краще ніколи не роздивляйтесь, з чого зроблене те, що нам до вподоби.* (М.Коцюбинський.);

в) **питальні** — вживаються для оформлення питальних речень або в ролі самостійних запитань: *чи, хіба, невже, що за, га, та ну*; наприклад: *Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає?* (Леся Українка.) **Невже** *історія нас так нічого й не навчила?*;

г) **спонукальні** — надають висловлюванню різних відтінків побажання, наказу, просьби, заборони, заклику до дії: *бодай, годі, ну, давай, на, -бо, -но*; наприклад: *Так годі спать! виходьте на дорогу.* (П.Тичина.) *А підійди-но сюди!* (Ю.Збанацький.);

г) **окличні** — вживаються для оформлення окличних речень: *що за, що то за, ну й*; наприклад: **Що за** *гарна година настала! Ну й день!*

2. Частки, які надають окремому слову **чи групі слів** смислового відтінку, за значенням є такі:

а) **підсилювально-видільні** — вживаються для підсилення або виділення окремих слів у реченні: *навіть, тільки, лише (лиш), всього-на-всього, хоч, хоча б, принаймні, аж, же (ж), -бо, -но, -то, -от, -таки, все, ще, вже, вже й, і, та, собі, о, ой*; наприклад: *З високих круч луна орлиний клет, лиш тихі води все стоять мовчазно.* (Леся Українка.) *Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села!* (Т.Шевченко);

б) **уточнювальні** — вказують на міру точності або правдивість повідомлення: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, десь, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи, навряд чи, ніби, наче, неначе, мов, мовби, немовби, буцім*; наприклад: *Злива тривала майже годину.* (М.Трублаїні.) *Село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на панцину ідуть і діточок своїх ведуть.* (Т.Шевченко.);

в) **вказівні** — служать для того, щоб привернути увагу до якогось предмета, явища: *то, ото, от, це, оце, ось, осьде, он, онде, воно*; наприклад: **Он** *зірка в небі пролетіла.* (В.Сосюра.) *Блаженків Денис альпініст? Та чи він хоч знає, що це воно таке?* (О.Гончар.).

264. Запишіть підряд словосполучення в три колонки залежно від того, яка за значенням частка є в ньому: 1) підсилювально-видільна; 2) уточнювальна; 3) вказівна.

Таки зумів, скажу тільки тобі, оце мороз, ледве не задуб, хоча б його поклич, ось і млин, навряд чи буду, такий уже талан, майже мед, принаймні не сьогодні, неначебто добре місце, знаєш-бо сам, он синіє море, був десь там, от не втямлю, зробив-таки, немов потепліло.

Ключ. З останніх букв останніх слів має скластися закінчення вислову В.Сосюри: “Всім серцем любіть Україну — і...”

3. Приєднувальні частки вказують на певний зв'язок між висловлюваннями: *теж, також, до того ж, ще й, адже, отже, тож, значить, так, то* (за своїм значенням вони наближаються до сполучників); наприклад: **Тож** як мудрості доходиш, — *хочеться і жити і жити!* (П.Тичина.) *Хочеться мені хоч одним оком поглянути ще на Італію, а також побути на селі.* (М.Коцюбинський.)

4. Словотворчі й формотворчі частки виконують роль префіксів, суфіксів та закінчень, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо, через дефіс або приєднуватися до закінчення: *абихто* — *аби* з ким, *ніщо* — *ні* в чому, *щодня* — *що* другого дня, *будь-який* — *будь* до якого, коли-*небудь*, *знав би, хай* подумає, *чийсь* — *чийогось*, *вчитися* — *вчишся*.

До словотворчих належать частки *аби-, де-, -сь, казна-, хтозна-, будь-, небудь-, ні-, що-: абищо, дехто, якийсь, казна-звідки, хтозна-куди, будь-де, як-небудь, ніякий, щороку*.

До формотворчих належать частки *би, б* (за їх допомогою утворюється умовний спосіб: *сказав би, зраділа б*); *хай, нехай* (за їх допомогою утворюється наказовий спосіб: *хай скаже, нехай прийдуть*); *-ся* (за її допомогою утворюються зворотні дієслова: *вмиваюся, тривожаться*).

265. Визначте роль часток у поданих реченнях. Знайдіть фразеологізми й поясніть їхнє значення.

1. Певно, спросоння в мене голова **не** дуже варила, бо я **майже нічого не** міг збагнути. (Л.Смілянський.) 2. **Оце то так! тільки** цього бракувало. (Леся Українка.) 3. Час **би**, Наталко, **взятись** за розум: ти **вже** дівка, **не** дитя. (І.Котляревський.) 4. Вона, Марія, була **справді-таки** гарна. (Є.Гуцало.) 5. **Не** раз йому западала думка: втекти куди-**небуь**... світ за очі. (Панас Мирний.) 6. **Ну, вже** коли **й** заведуться за що, **то аж** іскри летять. (І.Микитенко.)

§107. Правопис часток

Частки пишуться окремо, разом і через дефіс.

1. Частки *би (б), же (ж), то* (вказівна), *ось, он* звичайно пишуться окремо від інших слів: *сказав би, зроби ж, адже ж, як же бути, що то за, ось як, ось коли. он куди, он який*.

Разом вони пишуться лише в складі сполучників та інших часток: *авжеж* (пор. *адже ж*), *атож, аякже, таж, мовби, немовби, немовбито, неначебто*.

Частки *ось* і *он* пишуться разом лише в словах *осьде* і *онде*. Але залежно від вимови їх можна писати й окремо: *ось де*, *он де*.

1. Як **же** не любити всемогутній труд! (В. Сосюра.) 2. Все так **же** над озером мріє калина, де юність моя протекла. (В. Сосюра.) 3. Пішов **би** я в Україну, пішов **би** додому, там **би** мене привітали, зраділи **б** старому. (Т. Шевченко.) 4. Чи **то** так сонечко сіяло, чи так мені чого було. (Т. Шевченко.) 5. А серце б'ється, свіжий вітер дише, **немовби** хоче остудить чоло. (М. Рильський.) 6. **Тож** як мудрості доходиш,— хочеться і жись, і жись! (П. Тичина.)

2. Разом пишуться частки *аби-*, *де-*, *-сь*, *ані-*, *ні-*, *чим-*, *чи-*, *як-*, *що-*: *абихто*, *дехто*, *хтось*, *ніхто*, *аніхто*, *аніскільки*, *чимало*, *чимдалі*, *чимшвидше*, *якраз*, *якнайшвидше*, *щодня*, *щороку*.

Але частку *що*, коли вона стоїть після слова, до якого відноситься, пишемо окремо: *тільки що*, *поки що*, *ледве що*, *дарма що*, *хіба що*.

1. Батьківське надбання не **абищо**! (Леся Українка.) 2. Море дедалі втрачало спокій. (М. Коцюбинський.) 3. На клумбах горіли маки, а ранні левкої **тільки що** розпускались. (М. Коцюбинський.) 4. **Щохвилі**, **щомиті**, як птиця в блакиті, співай, моє серце, співай! (В. Сосюра.) 5. Ляля **анітрішечки** не змінилася за цей рік. (І. Вільде.) 6. Сьогодні йому, як **ніколи**, хотілося **чимскоріш** виїхати за місто. (Л. Дмитерко.)

3. Через дефіс пишуться частки *казна-*, *хтозна-*, *будь-*, *-небудь*, *-бо*, *-но*, *-то* (підсилювальна), *-от*, *-таки*: *казна-який*, *хтозна-де*, *будь-де*, *де-небудь*, *скажи-бо*, *слухай-но*, *якби-то*, *отакий-то*, *як-от*, *вивчив-таки*.

Але частку *таки*, коли вона стоїть перед словом, яке підсилює, пишемо окремо: *таки вивчив*, *таки домігся свого*.

Через дефіс пишеться частка *екс-* у значенні “колишній”: *екс-чемпіон*, *екс-президент*, *екс-директор*.

1. Не **так-то** робиться все хутко, як швидко оком ізмигнеш. (І. Котляревський.) 2. Сонце **тільки-но** сіло десь за лісовими хащами. (М. Коцюбинський.) 3. Вже **хтозна-скільки** часу минуло з тої пори. (В. Кучер.) 4. Гукати в минуле — даремна турбота, гукай у майбутнє — **хто-небудь** почує. (О. Підсуха.) 5. Вона не терпіла **будь-якого** бруду. (О. Гончар.) 6. Я зрозумів в **труді-таки**, що крила мрії — дві руки. (М. Нагнибіда.) 7. Чарівне море, та наймиліша серцю **таки** земля. (Р. Іванчук.)

4. Але частки, названі в попередніх двох пунктах, пишуться окремо, якщо між ними й словами, яких вони стосуються, стоїть інше слово: *абихто* — *аби до кого*; *ніщо* — *ні про що*; *щогодини* — *що дві години*; *щодень* — *що не день*, *що другий день*; *щодо* — *що ж до*; *казна-хто* — *казна з ким*; *будь-який* — *будь на якому*; *хтозна-хто* — *хтозна й хто*; *іди-бо* — *іди ж бо*; *якби-то* — *якби ж то*;

все-таки — все ж таки.

1. Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим **ні на якій** планеті. (*О. Довженко.*) 2. Цей дріт приносить телеграми **хтозна з якої** даліни. (*М. Рильський.*) 3. Тішся, дитино, поки ще маленька, **ти ж бо** живеш навесні. (*Леся Українка.*) 4. Земле чужая, **яка ж бо** ти рідна для мене! (*Леся Українка.*) 5. **Що кілька метрів** зупинялися передихнути. (*О. Гончар.*) 6. **Що не день**, то все тривожніш ставало на слободі. (*А. Головка.*)

Та це ж просто...

Допитливий. Я зовсім заплутався з часткою *то*...

Кмітливий. Воно й не дивно, бо є аж три частини *то*: вказівна — пишеться окремо (*що то за краса*), підсилювальна — пишеться через дефіс (*отака-то погода*) і словотворча — пишеться разом (*тобто, немовбито, начебто*).

266. Випишіть слова й словосполучення в три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) окремо; 2) разом; 3) через дефіс.

Написав (би), немов (би), як (небудь), економимо (чи) мало, спотикається (що) разу, казна (що), надумав (таки), електроніка (ж), майнув тільки (що), та (ж) так, (екс) чемпіон, роздивився (гаки), а все (ж) таки, експериментують з чим (сь), отакий (то), робить (аби) як, ні (до) кого, іди (ж) бо, пішов (аби) куди, (будь) куди, чого (б) небудь, (ні) скільки, стань (бо), (он) куди, іди (що) найшвидше, (ген) далеко, тільки (но), ось (так), шурхотить начеб (то), ото (ж), все (таки), отак (от), гойдають (ся), от (же).

Ключ. Підкресліть перші букви. З них прочитаєте вислів Ч. Дарвіна.

267*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Прикрашаймо (ж) землю свою, юні друзі, (що) дня, (що) години. (*М. Рильський.*) 2. Як знав (би) я ціну перепочинку, коли (б) утоми справжньої не знав? (*П. Дорошко.*) 3. Він (таки) попогрів тут чуба, чистячи колодязь. (*О. Гончар.*) 4. Добре складалось поки (що): і робота була йому до смаку, і люди милі. (*О. Гончар.*) 5. Усяк до чого (небудь) вдався. Той робить те, другий — друге. (*Л. Глібов.*) 6. Часом і досі здається мені, що (й) зараз поклепай хто (небудь) косу під моїм вікном, я зразу помолодшав (би), подобрішав і кинувсь до роботи. (*О. Довженко.*) 7. (Ні) чого так я не люблю, як запах снопів тільки (но) скошеного і зв'язаного хліба. (*І. Цюпа.*) 8. — Не грайся хлібом, то (ж) бо гріх! — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало каже мати. (*М. Рильський.*)

II. 1. Зростає (же), добрий, пречудовий світе! (*П. Тичина.*) 2. (Ні) що так не красить людину, як натхнення. (*О. Гончар.*) 3. Мистецтво вічне, вічне (бо) життя! (*Д. Павличко.*) 4. Хоч (би) артисту' руки відрубали, він все (таки) творить не перестане. (*Леся Українка.*) 5. Можна прострелити мозок, що думку народить, думки (ж) не вбить! (*В. Симоненко.*) 6. Мене пече (що) днини жагуча спрага щастя для людини. (*І. Драч.*) 7. Маю серце широкее — ні (з) ким поділити! (*Т. Шевченко.*) 8. І сонце — (хтозна) відкіля взялось! — гарячий одсвіт кидає на стіни. (*М. Рильський.*)

III. 1. Добрі жнива колись (то) будуть. (Т. Шевченко.) 2. Без ворогів можна в світі як (небудь) прожити. (Т. Шевченко.) 3. Не втирайте (ж) мої сльози, нехай собі ллються, чуже поле поливають (що) дня і (шо) ночі. (Т. Шевченко.) 4. Одежа на ньому (аби) яка, сорочка розхристана, чоботи порвані. (Г. Квітка-Основ'яненко.) 5. Нам (ні) чого втрачати, хіба (що) кайдани! (А. Головка.) 6. Сьогодні бійці з більшим нетерпінням, ніж (будь) коли, чекали бою. (О. Гончар.) 7. Хіба (ж) то не для нас — усе, що ми створили, що оросив наш піт і освятила кров? (М. Рильський.) 8. Який швидкий! На волю! Ти (но) краще не дуже (то) на проміння вилазь. (Леся Українка.)

§ 108. Написання *не* з різними частинами мови

Слід розрізняти заперечну частку *не*, яка завжди пишеться окремо, і префікс *не-*, який завжди пишеться разом.

Заперечна частка *не* заперечує щось, відкидає, перекреслює (*не робота, не прийшов, не забуду, не ти*), а префікс *не-* творить нові слова, часто з протилежним значенням (*неробство, незабутній, незабаром*).

1. Тільки разом *не* пишеться тоді, коли слово без *не* не вживається: *невдаха, нездара, негода, неук; невблаганний, невпинний, нещадний; невдовзі, невтямки, неподалік, нещодавно, нехотя*.

1. **Нескоримим** навік хай квітує земля! (П. Усенко.) 2. Прекрасні і **невмирущі** пісні склав наш народ на вічну пам'ять і **немеркнучу** славу про свою багатовікову боротьбу. (Ю. Смолич.) 3. Іскра тліла в попелі важким і ятрилась, мов **незагойна** рана. (Леся Українка.) 4. Вітер **несамовито** стугонів віконницями, гудів у комині. (О. Донченко.)

2. Завжди окремо *не* пишеться з числівниками, займенниками і прийменниками: *не два, не десять, не перший, не четвертий, не ми, не наш, не будь-який* (але виняток: *неабиякий* і *не абиякий*), *не до речі, не з руки*.

1. Старезний самотній прадуб, що шумів віттям **не один** вік, похилився над Дніпром вже майже без гілля. (О. Довженко.) 2. **Не ти**, брате, перший, **не ти** й останній. (М. Стельмах.) 3. Все це багатство **не з неба** впало. (Ю. Бедзик.) 4. Люблю співать, та тільки **не з глухим!** (З. Гончарук.)

3. З іменниками *не* пишеться разом і окремо. Це залежить від змісту речення. Якщо йдеться про нове поняття, то *не* пишемо разом: *небезпека* (загроза); *небилиця* (вигадка); *неволя* (рабство); *недоля* (лихо); *недруг* (ворог); *недовіра* (підозра); *неправда* (брехня); *неприятнь* (ворожість); *неслава* (поговор); *неспокій* (тривога, рух).

Якщо ж заперечується, відкидається щось, то *не* пишемо окремо: *не друг* (а товариш, співробітник, просто знайомий, випадкова людина, ворог); *не приятнь* (а любов, байдужість, ворожість), *не правда* (а жарт, вигадка, брехня), *не слава* (а вдячність людей, почуття обов'язку, заробіток, гроші,

ганьба і т. д.).

1. Рушієм і мірою життя є добро, а **не зло**, дружба, а **не зненависть і не поневолення**. (О. Довженко). 2. Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли; у нас нема зерна **неправди** [зла] за собою. (Т. Шевченко.) 3. Прийдешнє осяває наші лица, **неспокій** [рух] творчий з вічністю єдна. (В. Симоненко.) 4. Людська **недоля** [лихо] будила **не розпач** в мені, а бажання кращої долі, яснішої. (Леся Українка.) 5. Згода буде, а **незгода** [сварка] руйнує. (Нар. творчість.)

4. З прикметниками й прислівниками **не** найчастіше пишеться разом: *невibaгливий (скромний у вимогах), невмілий (безпорадний), недобрый (злий), нелегкий (важкий), недалеко (близько), недобррозичливо (вороже), нерішуче (вагаючись), несумлінно (абияк).*

Окремо **не** пишеться тоді, коли в реченні щось заперечується: *робота не важка; дорога не далека; надворі не холодно*. Іноді таке заперечення підсилюється заперечними словами *ні, ані, ніяк, нітрохи, ніколи, ніде, ніщо, ніхто* і под.: *робота аж ніяк не важка; ні, дорога не далека; надворі нітрохи не холодно; нам ніщо не страшно*.

Але в цих самих висловах (якщо в них нема заперечних слів) **не** можна писати й разом: *робота неважка; дорога недалеко; надворі нехолодно*. У такому разі речення стає стверджувальним.

Завжди окремо пишеться **не**, коли є протиставлення: *робота не важка, а легка; дорога не далека, але й не близька; надворі не холодно, а так собі*.

5. Про написання **не** з дієсловом див. § 92.

1. Туман уже вкрив морську далечінь, але тут, в бухті, він був **негустий** [рідкий]. (Ю. Смолич.) 2. В лісі поночіє, але темрява **не густа**, а прозора. (Леся Українка.) 3. Кому власна батьківщина з малих літ **не дорога** — той **непевна** [сумнівна] є людина (П. Грабовський.) 4. Тільки той прожив **не марно**, хто злу ішов наперекір. (І. Муратов.) 5. На душі у мене тепло й гарно, що **недарма** [з користю] я по землі ходив, що народився я на світ **немарно** [з користю]! (Л. Дмитерко.) 6. **Нелегко** [важко] бути людиною. (Л. Первомайський.) 7. Я вас прошу мене належно зрозуміти: **не легко** вгадує і око **не сліпе**, чим вийдуть у житті такі чи інші діти. (М. Рильський.) 8. Для щирої душі, **незлого** [доброго] серця не треба красномовства, тільки правди. (Леся Українка.)

Та це ж просто...

Допитливий. Отже, **не** з прикметниками й прислівниками можна писати, як хочеш?

Кмітливий. Не як хочеш, а залежно від того, що хочеш сказати: заперечуєш щось — пиши окремо; стверджуєш — пиши разом.

268*. Поясніть, чому **не** з тим самим словом написано по-різному. Чи можна написати його навпаки?

1. Микола вже був **не молодий** хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима. (*І. Нечуй-Левицький.*) 2. Харитон Шакула був чоловік вже **немолодий**—літ під сорок. (*М. Коцюбинський.*) 3. Незабаром в передпокій увійшла рішучою ходою **немолода** лікарка. (*М. Стельмах.*)

269*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Хай розквітне веселкове у (не) виданій красі наша мова калинова, наче сонце у росі. (*П. Тичина.*) 2. То (не) просто мова, звуки, (не) словникові холоди — в них чути труд, і піт, і муки, чуття єдиної родини. (*П. Тичина.*) 3. Душа народу (не) сліпа, вона стоока. (*М. Рильський.*) 4. Так, армія тоді (не) переможна, коли любов зове її на бій! (*Б. Олійник.*) 5. Я винний в тім, що світ (не) ліпший, (не) розумніший, ніж він є, хоч віддаю йому найглибше, найкраще почуття своє. (*Л. Первомайський.*) 6. Без мистецтва життя було б холодним, (не) затишним, (не) привітним. (*Л. Дмитерко.*) 7. Краса — лиш відображення земного у (не) земному дзеркалі душі! (*І. Жиленко.*) 8. В дружній сім'ї (не) порозуміння тривають (не) довго. (*О. Копиленко.*)

II. 1. Слово, моя ти єдина зброе, ми (не) повинні загинуть обоє. (*Леся Українка.*) 2. (Не) марно, ні, боями край гримів,— минули дні і злиднів, і (не) годи. (*В. Сосюра.*) 3. Ми — (не) безліч стандартних “я”, а безліч всесвітів різних. (*В. Симоненко.*) 4. Ніде (не) видно ні живої душі. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. На заході догоряла ніжна (не) смілива заграва. (*О. Донченко.*) 6. Крізь пелену туману проступали якісь (не) виразні силуети. (*Петро Панч.*) 7. (Не) чутними кроками увійшли в село запашні присмерки. (*Л. Смілянський.*) 8. Холодні зірки мерехтіли в темному небі, і (не) скінченний Чумацький Шлях простягся у вічність. (*О. Довженко.*)

Вигук

§ 109. Загальна характеристика вигуків

Вигуки виражають емоції та спонування, не називаючи їх, а також відтворюють звуки природи, тварин тощо: *ой, ах, лишенько, годі, агов, киць-киць, тпру, дзень, кукуріку, ш-ш-ш.*

Вигуки в мові виступають заміниками речень. Їхнє ж конкретне значення великою мірою залежить від контексту, ситуації. Наприклад, візьмемо вигук *ах*: **Ах, що то яка пісня була!** (*Марко Вовчок.*) — висловлює захоплення. — **Ах, бідні коні, — зітхнула Ліда, — що ж вони винні?** (*М. Коцюбинський.*) — виражає співчуття. **Ах, це ти, Любочко?** (*Леся Українка.*) — передає несподіваність. **Ах, як тут темно!** (*М. Коцюбинський.*) — відтворює почуття досади, невдоволення.

За значенням вигуки поділяються на емоційні, спонукальні, застигли форми спілкування та звуконаслідувальні слова.

1. **Емоційні** вигуки виражають почуття, настрої, переживання, стан людини, її ставлення до різних явищ дійсності: *о, ой, ох, ах, ех, ай, ух, ой лишенько, ой леле, твалт, тьху, тю, фу, цур йому, овва, от тобі й на, тим-то й*

ба, де ж пак, слава Богу, боронь Боже.

2. **Спонукальні вигуки** виражають наказ, спонукання або служать засобом привернення чиеїсь уваги, впливу на поведінку тварин: *геть, годі, ну, цить, тсс, гайда, ануते, анумо, гей, агей, агов, алло, но, вйо, соб, цабе, тпру, гиля, агуш, а киш, киць-киць, цїп-цїп, паць-паць.*

3. **Застиглі формули спілкування** виражають привітання, пробачення, подяку, побажання, божбу, прокльон, лайку тощо: *добридень, спасибі, до побачення, на добраніч, дякую, будь ласка, прошу, пробачте, вибачте, даруйте, прощайте, щасливо, помагайбі, їй-богу, чорт би його взяв, хай йому грець.*

4. **Звуконаслідувальні слова** відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку, кру-кру, кукуріку, ках-ках-ках, гав-гав, му-у-у, тьох-тьох-тюї, тік-так, дзень, брязь, бах, ш-ш-ш.*

1. Та я Шевченкового “Кобзаря” напам’ять знаю. **Ух**, і написав... (І.Микитенко.) 2. **Ох**, як він говорив! Який був голос! (Леся Українка.) 3. **Ой**, як твої гладіолуси розпустилися! (О.Гончар.) 4. **Ой**, стережися, польова пташко, знизу блискучих котячиж очей, а згори бистрих пазурів хижих шулік! (Панас Мирний.) 5. **Агов!** Чи чуєш? Щось тріщить у лісі! (І.Франко.) 6. Бахнув у лісі стріл. **Бах-бах-бах**... заgrimіли з рушниць верхи (М.Коцюбинський.) 7. **Ой, гиля, гиля**, гусоньки, на став! (Нар. творчість.) 8. **Добрівечір**, сусіде мій! (Л.Глібов.) 9. Яке “помагайбі!”, таке й “доброго здоров’ячка!” (Нар. творчість.)

§ 110. Правопис вигуків

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ай-ай-ай, а-а-а, ну-ну, о-го-го, агов-гов-гов, ха-ха-ха, киць-киць, ш-ш-ш, ку-ку, му-у-у, ня-а-ав, ф’ю-у-у.*

Але вигуки *леле, лелечко, пробі, цитьте, овва, цабе, агов, агуш, кукуріку, кудкудак, тарак* і под., які не передають повторюваних звуків, пишуться разом.

У вигуках *будь ласка, до побачення, на добраніч, отим то й ба, от тобі й на, оце так і под.* усі складові частини пишуться окремо, а у вигуках *їй-Богу, їй-бо, їй-право* — через дефіс.

1. **Ай-ай-ай-ай!** Як же це так, що ви не знаєте, що таке крякуха?! 2. Аж ось крякуха різко й тривожно, аж ніби захлинаючись: — **Как-ках-ках!** 3. Коли це гусак як закричить — **ге-ге-ге-ге!** — та по воді крилами ляп-ляп-ляп! 4. **Їй-бо**, правда! 5. Так ото зібрались і кажете дружині й дітям:—**До побачення!** Вирушаю на лося! 6. Чи далеко ще, скажіть, **будь ласка**, до Лохвиці? (З тв. *Остана Вишні*).

270*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Ов (ов) ов!...—одзиваються збуджені гори ... га (га) га!— повторюють в тривозі далекі верхи. (М. Коцюбинський.) 2. Б’ється, стогне, зітхає море!.. Бу (ух)!.. бу (ух)!.. бу (ух)!.. бу (ух)! (М. Коцюбинський.) 3. Куд (ку) дак за п’ятак,

ку (ку) рі (ку) за копійку. (*Нар. творчість.*) 4. —Кру (кру)!—лунає поклик журавлів, і слід по них в німому небі тане. (*М. Нагнибіда.*) 5. (На) добраніч вам, ниви. (*М. Коцюбинський.*) 6. Ов (ов!) Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. (*М. Коцюбинський.*) 7. Не жартуй наді мною, (будь) ласка, і, говорячи, не мовчи. (*В. Симоненко.*) 8. Людей і долю проклинать не варт, (їй) Богу. (*Т. Шевченко.*)

271 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис службових частин мови та вигука, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. **Не** грайся [92.1] хлібом, **то ж бо** [105.1; 107.4] гріх! (*М. Рильський.*) 2. Що **б** [105.1] **не** сталося [92.1], однак перемагає слово чесне. (*М. Нагнибіда.*) 3. Нічого [107.2] в світі так я **не** люблю [92.1], як саджати що-**небудь** [107.3] у землю. (*О. Довженко.*) 4. Багато радощів, але **ж бо** [107.4] й праці. (*Леся Українка.*) 5. І ось **переді** мною [101.1] уже зростають стіни палаців небувалих [108.4]. (*М. Бажан.*) 6. Немов**би** [104.1] пісня забриніла здалека [101.2]. (*Леся Українка.*) 7. **Еге-еге!** [110.0] **Таж** [105.1] цілий ключ журавлиний. (*М. Коцюбинський.*) 8. Сон злітає з мене, наче**то** [104.1] я й **не** спав [92.1]. (*Вал. Шевчук.*) 9. **З-над** [103.2] річки лине пісня голосна. (*М. Рильський.*) 10. Дуби **на** горі [101.3] шуміли тепер **не** стихаючи [92.1]. (*О. Донченко.*) 11. **Незважаючи** на [103.3] малесенький вітерець, парило і робилося душно. (*Григорій Тютюнник.*) 12. Сонце, ще **не** сховане [92.4] за хмари, пекло щедро. (*В. Собко.*) 13. Снігу випало **хтозна**-скільки [107.3]. (*О. Донченко.*) 14. Я **ненавиджу** [92.2] рабства кайдани. (*П. Гра-бовський.*) 15. У свою душу бояться заглядати **хіба що** [107.2] злочинці. (*Д. Павличко.*) 16. Той ніколи [107.2] **не** доскочить [92.3] слави, хто **здля** [100.1] неї на землі живе. (*В. Симоненко.*) 17. Твої слова, **не** вміті [92.4] потом **непогамовного** [108.1] труда, пролинуть **непотрібним** [108.4] льотом, **не** залишаючи [92.1] сліда. (*М. Рильський.*) 18. Добре тому багатому: його люди знають; а **зо** мною [101.1] зустрінуться—мов **недобачають** [92.3]. (*Т. Шевченко.*)

IV. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЧЕННЯ ТА РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

§ 111. Речення. Виділення його на письмі

Основна одиниця спілкування — речення. Тільки оформивши слова в речення, ми можемо сказати щось іншій людині.

Речення — це **осмислене** сполучення слів або окреме слово, **граматично й інтонаційно** оформлене як відносно закінчена цілість, що несе певну інформацію.

Наприклад, у тексті: *Людина! Гордо слово це звучить в палких устах невтомної людини, що підкоряє гори і долини в ім'я грядущих років і століть* (*М. Рильський.*) — *е.* два речення. Перше складається з одного слова, друге — з

багатьох слів.

Друге речення в наведеному вище прикладі поділити на менші окремі речення не можна. Справді, ще частина: *Гордо слово це звучить в палких устах невтомної людини* — може бути реченням (якщо її вимовити з інтонацією закінченості). Але друга частина: *... що підкоряє гори і долини в ім'я грядущих років і століть* — сама по собі граматично й інтонаційно не закінчена і тому не сприймається як речення.

В усній мові на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. На письмі на початок речення вказує велика буква, на кінець — крапка, знак питання, знак оклику, три крапки.

1. У кінці розповідного і спонукального речень звичайно ставиться крапка: 1. *Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно і голосно, як у нас на Україні.* (О. Довженко.) 2. *Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь.* (Т. Шевченко.)

2. Якщо ж розповідне чи спонукальне речення вимовляється з особливою, піднесеною інтонацією, то в кінці такого речення ставиться знак оклику: 1. *Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця!* (В. Сосюра.) 2. *Весняніть, далі сині, наливайтесь сонцем, дні!* (В. Сосюра.)

3. У кінці питального речення ставиться знак питання: *Як світ новий з старого збудувати? Як научить байдужих почувати?* (Леся Українка.)

Якщо ж питальне речення вимовляється з особливим почуттям, то ставиться ще й знак оклику: *Рідна наша, наша мати, з чим, священна, порівняти широчінь твою ясну?!* (М. Нагнибіда.)

4. Три крапки в кінці речення ставлять тоді, коли хочуть показати, що думка не закінчена або що треба зробити велику паузу: *А навколо далі, а навколо спокій... Скільки того щастя на землі мої!..* (В. Сосюра.)

272. Перепишіть, ставлячи в кінці речень крапку, знак питання чи знак оклику.

1. О рідне слово, хто без тебе я (Д. Павличко.) 2. Як хороше, як весело на білім світі жить (Л. Глібов.) 3. Мій запас вигуків захвату трудно збільшити Чудово, прекрасно, чарівно, дивно, гарно, дивовижно (Т. Масенко.) 4. Що узяв я з собою в дорогу Я узяв лише чисте сумління (О. Підсуха.) 5. Як надолужить години прогаяні (О. Підсуха.) 6. Хто сказав, що все уже відкрито (В. Симоненко.) 7. Чи є ще слово десь чорніше, ніж слово прокляте — війна (Г. Донець.)

273. Перепишіть. Текст розбийте на речення і абзаци, замість рисок поставте потрібні розділові знаки. Перевірте себе за “Intermezzo” М. Коцюбинського, звідки взято цей уривок.

Я утомився / мене втомили люди / мені докучило бути заїздом / де вічно товчуться оті створіння / кричать / метушаться і сміються / повідчиняти вікна / провітрити оселю / викинуть разом із сміттям і тих / що сміять / нехай увійдуть у хату чистота і спокій / хто дасть мені втіху бути самотнім / смерть / сон / як я чекав їх часом / а коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе / люди і там чигали на мене / вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку / намагались налити мої вуха та моє серце тим / чим самі були повні ...

БУДОВА РЕЧЕННЯ

§ 112. Найменші складові частини речення

Найменшими складовими, частинами речення є члени речення (головні і другорядні), внесення та сполучники. Прийменники і частки окремо в реченні не виділяються, вони входять до складу членів речення.

Член речення — це повнозначне слово або словосполучення, яке становить найкоротшу осмислену відповідь на питання в реченні. Наприклад, у реченні: *Здається сном пахуче літо (В. Сосюра.)* — є три члени: що? — *літо*; яке воно є? — *здається сном*; яке літо? — *пахуче*. А в реченні: *Тільки Чіпка як води в рот набрав (Панас Мирний.)* — є лише два члени: хто? — *тільки Чіпка*; що робив? — *як води в рот набрав*. Якщо ці відповіді поділити на менші, то вислів утратить смисл.

Визначаючи члени речення, треба вважати, щоб не спотворити думки, закладеної в ньому. Речення й аналізуємо саме для того, щоб краще, глибше збагнути його зміст.

1. **Головні члени**—підмет і присудок—становлять **синтаксичний центр** речення, навколо якого об'єднуються всі другорядні члени. Вони виражають основну думку висловлювання.

У синтаксичний (підметово-присудковий) центр речення можуть входити підмет і присудок (*сонце сходить*), або кілька однорідних підметів і присудок (*дерева, кущі, трава зеленіють*), або підмет і кілька однорідних присудків (*роса ряхтить, міниться, переливається*), або тільки підмет (*ранок*), або тільки присудок (*світає*).

2. **Другорядні члени** — додаток, означення, обставини,— об'єднуючись навколо головних членів, пояснюють їх та один одного. Наприклад, у реченні: *Тут в кожній ягоді натхненна праця струмує (М. Рильський.)* — синтаксичний центр: що? — *праця*; що робить? — *струмує*; а навколо нього об'єднуються другорядні члени: *праця*— яка?—*натхненна*; *струмує*— де?— *тут*; *струмує* — в чому? —*в ягоді*; *в ягоді* — якій? — *кожній*.

3. **Внесення** — звертання, вставні і вставлені слова та речення, слова-речення — на питання в реченні не відповідають, але по-різному доповнюють речення: 1. *Він не прийде.—Він, мабуть, не прийде.* 2. *Ти допоможеш мені? — Ти, Маріє, допоможеш мені?* 3. *Так, допоможу.*

4. **Сполучники** — сурядні, підрядні, пояснювальні — приєднують між собою окремі слова та частини в реченні: *Не жаль мені, що житиму лиш раз, та жаль, що згасне мрій моїх алмаз. (Д. Павличко.)*

274*. Визначте кількість членів у кожному реченні. Знайдіть у них внесення і сполучники.

1. Того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ. (М. Рильський.) 2. Розсипає сонце щедрою рукою золотаві квіти в тихому гаю. (В. Сосюра.) 3. Ми казали про вічну любов, і хотів я такої любові. (В. Сосюра.)

4. А дівчина була як сонце! (Марко Вовчок.) 5. Чорні жилаві руки були наче з заліза. (М. Коцюбинський.) 6. Ми мусимо іти до згоди через найглибші в світі броди. (О. Підсуха.) 7. І ти, Україно, розкажеш піснями тисячоліттям про наші віки. (З. Гончарук.) 8. В романтику, друже, дорога відкрита. (В. Лучук.)

§ 113. Підмет

Щоб правильно визначити будову речення, а отже, й поставити розділові знаки, треба насамперед знайти в ньому підмет і присудок (синтаксичний центр).

1. **Підмет** називає предмет, про який щось стверджується або заперечується в реченні, і відповідає на питання хто? що?

1. (хто? що?) **Я** з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять (хто? що?) **гаї**, де з дня народження мені співали (хто? що?) **солов'ї**. (М. Нагнибіда.) 2. В житті існує (хто? що?) **не тільки “хочу”, а й (хто? що?) “треба”**. (О. Гончар.) 3. (хто? що?) **Багато вітрів** прошуміло над головою. (О. Довженко.) 4. (хто? що?) **Душ з п'ять хлопців** мостилося коло столу з книжками. (С. Васильченко.)

2. Щоб перевірити, чи правильно визначено підмет, пробуємо замінити його займенниками *він, вона, воно, вони* в називному відмінку. Якщо в реченні така заміна можлива, то це підмет, якщо ні — інше слово (додаток, звертання).

1. Світи нам, **день** [замінити займенником не можна — не підмет], безсмертними вогнями. (В. Сосюра.) — Світить нам **день** [він — підмет] безсмертними вогнями. 2. **Город** [його — не підмет] було засаджено всякою всячиною. (О. Довженко.) — **Город** [він — підмет] був засаджений всякою всячиною. 3. **Дуби** [вони — підмет] сплели кошлаті **віти** [їх — не підмет], шумлять в задумі **ясени** [вони — підмет]. (Л. Дмитерко.)

3. У підрядних реченнях підмет буває виражений сполучними словами *хто, який, що*. Слово *що* лише тоді виступає підметом, якщо його можна замінити займенником *який* або підставити замість нього іменник з головного речення.

1. **Хто** правду любить, той наш брат. (Леся Українка.) 2. Мій Києве! Нема таких туманів, **які б** [тумани] не розійшлися над тобою... (М. Рильський.) 3. Ми працю любимо, **що** [яка, праця] в творчість перейшла, і музику палку, **що** [яка, музика] ніжно серце тисне. (М. Рильський.) 4. Історія народів учить, **що** [замінити не можна — не підмет] та держава велична, в якій велична мала людина. (О. Довженко.)

4. Іноді підмет буває виражений неозначеною формою дієслова, до якої не можна поставити питання хто? що? У такому разі підмет визначаємо за змістом. Треба також мати на увазі, що той член речення, до якого входять

вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна вставити, — це не підмет, а присудок.

1. Лиш **боротись**— значить жить. (*І. Франко.*) 2. **Жити** у небі і **гинути** в леті — осуд старих журавлів. (*Л. Первомайський.*) 3. Яке це щастя, друже мій,— **горіти, а не тліть**. (*В. Сосюра.*)

5. Розрізняємо прості і складені підмети.

Простий підмет виражається одним повнозначним словом: *На вулицях блідне вогнів **намисто**, і **ранок** злітає, як **спів**, на місто.* (*В. Сосюра.*)

Складений підмет виражається двома і більше повнозначними словами, зокрема:

а) поєднанням числівника чи іншого кількісного слова з іменником: *Поруч з Джерихою сиділи (хто?) **чотири молодиці**.* (*І. Нечуй-Левицький.*) *На крик вибігають (хто?) **чоловіка з п'ять хуторян**.* (*Остан Вишня.*) *Ось вигулькнула з-за гори (хто? що?) **ціла колонія вітряків**.* (*М. Коцюбинський.*);

б) словосполученням на зразок *батько з сином*, якщо присудок стоїть у множині: *Межі втікачами були (хто?) **й Остап з Соломією**.* (*М. Коцюбинський.*);

в) словосполучення на зразок *хтось із них*: (хто?) **Один з троянської громади, насупившись, все мовчав.** (*І. Котляревський.*)

1. (хто? що?) **Чотири літа** пролетіли. (*А. Малишко.*) 2. Там над водою (хто?) **купка людей** лагодилась сідати в човен. (*М. Коцюбинський.*) 3. Сиділо (хто? що?) **нас чоловіка з вісім**. (*А. Тесленко.*) 4. Увечері (хто?) **Нимидора з Джерею** приносили в ряднах відважене панське прядиво. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5.— Та й глибина там яка! — сказав (хто?) **хтось із хлопців**. (*Панас Мирний.*) 6. Вабить знов мене (хто? що?) **Чумацький Шлях**. (*П. Воронько.*)

5. Є речення, у яких нема підмета.

1. Іду на клич доби. (*О. Підсуха.*) 2. Треба бути щедрим і вимогливим до себе. (*О. Довженко.*) 3. В гаю давно вже стемніло. (*С. Васильченко.*) 4. І вам так приємно буде від того шовкового дотику хлібів. (*Ю. Збанацький.*)

275*. Перепишіть, підмети підкресліть однією рисою.

1. Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі. (*Леся Українка.*) 2. Я в серці маю те, що не вмирає. (*Леся Українка.*) 3. Кожний із нас має в серці заряд, силу любові і ніжності, що виведе нас до мети. (*О. Гончар.*) 4. Яке це щастя — мчати на коні, а у лице тобі весняний вітер віє! (*В. Сосюра.*) 5. І знову “ура!” покотилося лісом. (*М. Стельмах.*) 6. Майже три роки минуло від того далекого світлого дня. (*О. Гончар.*) 7. Кохати — нові землі відкривати. (*І. Драч.*) 8. Так будь же тричі проклята, війна, і слався, мир, у всій своїй красі! (*О. Підсуха.*) 9. От ми з дідом заносимо сітку й напинаємо її на пшеничні колоски, біля межі. (*Остан Вишня.*)

§ 114. Присудок

Присудок стверджує або заперечує щось у реченні і відповідає на питання що робить предмет? що з ним робиться? який він є? або що він є? тощо.

Проте не завжди легко знайти присудок за допомогою питання. У такому разі треба орієнтуватися й на те, як він виражений. Присудки бувають прості дієслівні, складені дієслівні, складені іменні і складні (або подвійні).

1. **Простий дієслівний присудок** виражається дієсловом у дійсному, умовному чи наказовому способі, а також у неозначеній формі (без допоміжного слова) та у безособовій формі на **-но, -то**. Присудки, виражені складеною формою майбутнього часу, належать до простих.

1. **Жив, живеш і будеш жити**, мій народє! (*М. Рильський.*) 2. Вічно **будуть** люди **шукати**: хто — нового добра, хто — нової краси. (*П.Скунць.*) 3. **Любїть** Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами. (*В. Сосюра.*) 4. Із можливого в чудесне **перекинуто** мости. (*М. Рильський.*) 5. Щоб **жить** — ні в кого права **не питаюсь** (*П. Тичина.*) 6. І **несли** ми сили наші, щоб **звалити** гніт віків. (*П.Грабовський.*) 7. А слова дружнього за гроші **не купити**. (*М. Рильський.*)

2. **Складений дієслівний присудок** виражається **неозначеною формою** дієслова в поєднанні з допоміжними словами, такими, як *стати, почати, кінчити, хотіти, мати, мусити, братися, намагатися, уміти, повинен, зобов'язаний, змушений, рад, згоден, у змозі, мати змогу, мати силу, мати право, можна, треба, потрібно, слід, варто, неможливо* тощо. Неозначена форма виражає основне значення, а допоміжне слово вказує на спосіб, час, число, особу, рід, характер дії.

1. Ніхто **не може** світа **пережити**. (*Нар. творчість.*) 2. Тепер така пора, що людина **мусить** людині **помагати**. (*І.Франко.*) 3. Він **намагався** **удавати**, що все це його не бентежить... (*Леся Українка.*) 4. Чи відомий вам такий психологічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний **ладен буваєш** **заплатити** роками життя? (*М.Коцюбинський.*) 5. До чистої мети **треба йти** чистою дорогою. (*Леся Українка.*) 6. Лише гуртом і пуші, і пустині з піснями, з гуком **можна перейти**. (*М. Рильський.*) 7. **Нелегко знайти, неможливо знищити** того, кому симпатизує народ! (*О.Гончар.*)

3. **Складений іменний присудок** виражається **іменником, прикметником, числівником, займенником, дієприкметником, прислівником** в поєднанні з дієсловами-зв'язками, такими, як *бути* (в теперішньому часі опускається), *стати, зробитися, здаватися, вважатися, називатися, являти собою, перетворитися на* тощо. Іменна частина виражає основне значення, а дієслово-зв'язка вказує на спосіб, час, число, особу, рід.

Іменна частина в такому присудку може стояти в будь-якому відмінку (крім кличного).

1. Якби я був скульптором, виліпив би чудесний високий отой лоб! (О. Гончар.) 2. Як не буде птахів, то і людське серце **стане черствим**. (М. Стельмах.) 3. Грек **назвався Олексою**, а дружина його — **Галиною**. (М. Руденко.) 4. Веселеє колись село чомусь тепер мені, старому, **здавалось темним і німим**. (Т. Шевченко.) 5. Колишній партизан **являв собою цибатого чоловіка, дуже похмурого**. (Ю. Яновський.) 6. Понад десять років **ходить Шовкун у завгоспах**. (Я. Гримайло.) 7. Може, воно колись **і правда була**, а тепер **за брехню править**. (Нар. творчість.)

4. Іноді, коли дієслово-зв'язку *бути* пропущено, для того щоб визначити складений іменний присудок, слід усе речення подумки поставити в минулому часі — тоді в присудку (якщо це присудок) з'явиться дієслово-зв'язка *був, була, було, були*.

1. На лугах уже трави сонцем, соками, вітром [*були*] **напосні**. (М. Сингаївський.) 2. Ніч [*була*] **наче озеро** в берегах неба. (М. Коцюбинський.) 3. **Тихо** [*було*] в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне. (М. Коцюбинський.) 4. Його слово — [*було*] **закон**. (Ю. Збанацький.)

5. У деяких випадках присудок визначається за тим, що в його складі є вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна підставити.

1. **Яке то щастя** — свій народ у світлі бачити! (Д. Павличко.) 2. Віра в велике майбутнє — [*це*] мої **мозолі** на руці. (В. Лучук.) 3. Руки твої роботящі — **ось** твоє **щастя**. (О. Підсуха.) 4. Жити — [*значить*] Вітчизні **служити**. (Нар. творчість.)

6. **Складний** (подвійний) **присудок** нагадує складений іменний, тільки роль дієслова-зв'язки в ньому виконує повнозначне дієслово. Наприклад, у реченні *Хлопці повернулися додому втомлені* є водночас два твердження: *хлопці повернулися* і *вони були втомлені*. Отже, присудок тут складний: *повернулися втомлені*.

1. Хлопець **ріс крикливий і запальний**. (Григорій Тютюнник.) 2. Тісто зогрілося й почало буйно рости: пироги **вийшли високі, рум'яні й пухкі**. (З. Тулуб.) 3. Петро, похнюпивши голову, **сидить сумний-сумний**. (Б. Грінченко.)

7. Є речення, у яких з різних ричин немає присудка.

1 Любов. В тобі і дружба, й добра згода, і радість стріч, й печаль розлук.

(В. Сосюра.) 2. І сонце, й день, і вишня в цвіті, і творчості крилата мить. (П. Тичина.)

Та це ж просто...

Допитливий. Як ти так швидко знаходиш синтаксичний центр у реченні?

Кмітливий. Я спочатку визначаю присудок — його легше помітити: у ньому, як правило, є дієслово в якійсь формі — і від нього ставлю питання, шукаючи підмет: хто? що? (обидва разом). До речі, при цьому не забуваю, що і присудок, і підмет — це найкоротша, але осмислена відповідь на питання в реченні. Наприклад, розбираю речення: *Я ні в чому не почуваюся винним.* (Григорій Тютюнник.) Спочатку подумав, що присудок тут лише *почуваюся*, але ж це дієслово само по собі ще ніякої думки не виражає. Основна думка цього речення: не винен, отже, й присудок: *не почуваюся винним*.

276*. Перепишіть, присудки підкресліть двома рисками.

1 Єдиний, хто не втомлюється,— час. А ми живі, нам треба поспішати. (Л. Костенко.) 2. Нема такої сили, щоб нашу правоту перемогти. (М. Рильський.) 3. Наче рідний дім для нас була сільська далека школа. (В. Сосюра.) 4. Чи ж можна забуть, як шуміли гаї у моїй стороні? (В. Сосюра.) 5. Для мене ти як небо. (В. Сосюра.) 6. Це таки щастя — любити людей. (О. Гончар.) 7. Земля лежить незасіяна, пересихає. (І. Цюпа.) 8. І я хотів життя прожити так, щоб добрим людям радість дарувати. (Л.Дмитерко.) 9. Я наче почуваюсь до вини, що я не здатен так йому служити, як би хотів. (Леся Українка.)

277*. Перепишіть, підмети підкресліть однією рисою, присудки — двома.

1. Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. (М. Рильський.) 2. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину. (В. Симоненко.) 3. Я син землі, що родить хліб і мрію. (Д. Павличко.) 4. Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана твоїм рідним народом, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються. (Петро Панч.) 5. Не зупиняйся, мить, бо ти прекрасна лише у русі, у живій плавбі. (П. Воронько.) 6. У того, хто працює і знає мету своєї праці, завжди буде життя змістовне і повноцінне. (О. Гуреїв.) 7. Човни у пристанях, і згорнуто вітрила. (М. Рильський.) 8. Метушня слабким притаманна, безголосим властивий галас. (Л. Костенко.)

§ 115. Додаток

Додаток відповідає на питання всіх непрямих відмінків іменника: кого? чого?; кому? чому?; кого? що?; ким? чим?; на ком у? на чому? (крім хто? що?). Наприклад: (кого? що?) **Мене** любов (кого? чого?) **ненависті** навчила. (Леся Українка.)

Додатки є прямі й непрямі.

1. **Прямий додаток** стоїть тільки після **перехідного** дієлова і виражається **знахідним** відмінком без прийменника або, якщо перед дієсловом є заперечна частка *не* чи дія переходить не на весь предмет, **родовим** відмінком без прийменника.

1. Подивіться лишень добре, прочитайте знову ту (кого? що?) **славу**, та читайте од слова до слова, **не** минайте (кого? чого?) **ані титли, ніже тії коми**, (кого? що?) **все** розберіть... (Т.Шевченко.) 2. Возьми перше стисни (кого? що?) **камінь** — як (кого? чого?) **води** добудеш, то тоді ти і без бійки найсильнішим будеш! (С.Руданський.)

Усі інші додатки **непрямі**.

1. Було так душно, що (кому? чому?) **грудям** бракувало (кого? чого?) **повітря**. (М.Коцюбинський.) 2. Черниш наказав (що?) **розвантажити** коней і відправити їх назад (з ким?) з двома **бійцями**. (О.Гончар.) 3. Ми розмовляли (про що?) **про** ніжні **пахощі** (кого? чого?) **степів**. (Ю.Яновський.)

278. Випишіть по порядку словосполучення: 1) з прямими додатками; 2) з непрямими додатками.

Звеселив людей, силою не хвались, змусив вибачитися, не рубайте дерев, образ майбутнього, клич друзів, думаю про літо, силу відчув, утерся рушником, складу книжки, цього не знав.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову В.Симоненка: “Мало великим себе уявляти, треба...”

§ 116. Означення

Означення відповідає на питання прикметника і числівника: який? чий? котрий? (у всіх відмінках, родах і числах); скількох? скільком? скількома? на скількох? (крім скільки?). Наприклад: *Виходить, і камінь має силу (яку?) **сколихнути** і дитинство, і юність і нагадати (які?) **сьогоднішні** слова (чиї?) **матері**.* (М. Стельмах.)

Означення поділяються на узгоджені, неузгоджені й прикладки.

1. **Узгоджені означення** стоять у тому ж роді, числі й відмінку, що й головне слово, як би воно не змінювалося: **весняний ранок, весняного ранку, весняні ранки, весняними ранками**.

1. **Гострі** гребені [*гострих гребенів, гострими гребенями*], **вкриті** лісом, вирізувались на **синьому** небі **різкими** пружками. (І.Нечуй-Левицький.) 2. Чи не продали б ви, чоловіче, **тої** ялинки, що росте в **вашім** садочку? (М.Коцюбинський.)

2. Усі інші означення **неузгоджені**.

1. Прекрасна людина в бою (якому?) **за Батьківщину**. (О.Довженко.) 2. Чубенко подивився на годинника і дав наказ (який?) **зупинитися**. (Ю.Яновський.) 3. Таке (чиє?) **її** щастя, така **її** доля. (Т.Шевченко.) 4. На ній

були чобітки (які?) з **високими каблуками**, спідниця (яка?) в **рубчик**, тепла байкова кофта. (В.Земляк.)

3. **Прикладка** — різновид означення. Вона називає ознаку предмета і водночас, будучи виражена іменником, дає йому ще одну назву: дівчина-красуня, село **Черників**, журнал **“Вітчизна”**.

1. Освітений вогнями, підходить пароплав (який?) **“Тарас Шевченко”**. (О.Довженко.) 2. Наперед вийшов **велетень**-рибалка, він ніс жмут мотуззя. (Ю.Яновський.) 3. І оженився Кармель з **наймичкою** Марусею. (Марко Вовчок.)

279. Випишіть по порядку словосполучення: 1) з узгодженими означеннями; 2) з неузгодженими. Словосполучень з прикладками не випишіть.

Свої справи, овочі з городу, останні зусилля, ліки від грипу, четвертий клас, птах орел, одяг про свято, двох днів, осердя з олівця, село під лісом, праця його, серйозний намір, класна дошка, дивний випадок, оцінка вчителя, трава спориш, зчорнілий пеня, п'ять днів, знайомий голос, дерев'яна основа.

Ключ. З других букв перших слів має скластися початок вислову П.Тичини: “... йде”.

§ 117. Обставини

Обставини (крім обставин міри й ступеня) поясують, доповнюють у реченні тільки присудок, і питання до них слід ставити тільки від присудка. Обставини міри й ступеня можуть характеризувати також означення, виражені якісним прикметником: *Дуже тепла розмова точилася між ними.*

Обставини відповідають на питання залежно від свого значення:

1) обставини способу дії — як? яким способом? Наприклад: *Човен плив (як?) **рівно і скоро**, ніс його (як?) **так і** розрізував воду.* (Панас Мирний.);

2) обставини міри й ступеня — скільки разів? наскільки? якою мірою? Наприклад: ***Кілька разів** читав і перечитував Шевченко **теплі** рядки Лизогубового листа.* (З.Тулуб.)

3) обставини місця — де? куди? звідки? яким шляхом? Наприклад: (звідки?) ***Із можливого** (куди?) **в чудесне** перекинуто мости.* (М.Рильський.);

4) обставини часу — коли? відколи? доки? як довго? Наприклад: *Так (відколи?) **від світання** (доки?) **до пізньої ночі** бігає, носить білка маленька.* (П.Воронько.);

5) обставини причини— чому? через що? з якої причини? Наприклад: *Навіть про їжу забув (чому?) **через ту роботу.*** (Ю.Збанацький.);

6) обставини мети—навіщо? для чого? з якою метою? Наприклад: *Стомилися хлопці, присіли (з якою метою?) **спочити.*** (П.Воронько.);

7) обставини умови — за якої умови? коли? Наприклад: (за якої умови?) ***Не знайшовши броду**, не лізь прожогом у воду.* (Нар.творчість.);

8) обставини допустовості—всупереч чому? незважаючи на що? Наприклад: *А в небі, (незважаючи на що?) **незважаючи на спеку**, вилися*

280. Випишіть по порядку словосполучення відповідно до того, які обставини в них вжито: 1) способу дії; 2) міри й ступеня; 3) місця і т.д.

Швидко рушив, дотемна працював, вірив усупереч сумнівам, допоможу обов'язково, тікав од дощу, усе там само, вибіг подивитися, сповна розплатився, стояв осторонь, отоді це й сталося, хвастнув знічев'я, тричі повторив, скористаюся принагідно, дотла знищено, зсунув навмисне, а й ми прийдемо попри негоду.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову Б.Олійника: "Найвища мудрість ..."

Та це ж просто...

Допитливий. Я розбираю речення: *З-за лісу місяць впливає* — і ніяк не можу визначити, який це член речення *з-за лісу* — обставина місця чи додаток?

Кмітливий. І обставина, і додаток. Усе залежить від того, як поставиш питання. Якщо запитаєш: "Звідки?" — то це обставина, а якщо: "З-за чого?" — то додаток. Але мені здається, що *з-за лісу* тут більше обставина, ніж додаток. А ось цікаві два речення: *Міст через Дінець прогуркотів* і *Поїзд через Дінець прогуркотів*. І в них *через Дінець* — два різні члени: означення і обставина місця.

Допитливий. Я зрозумів: усе залежить від конкретного змісту, закладеного в реченні.

281. Перепишіть речення без цифр біля слів і самостійно розберіть їх за членами. Визначте внесення і сполучники. Потім свій аналіз звірте з поданим у вправі. Цифри біля слів означають: 1 — підмет; 2 — присудок; 3 — додаток; 4 — означення; 5.1 — обставина способу дії, 5.2 — міри і ступеня; 5.3 — обставина місця і т. д. (див. вище нумерацію обставин); 6 — внесення; 7 — сполучники.

I. 1. Рідний⁴ край³ щиріш^{5.1} любити³ навчає² нас³ розлука¹. (*Леся Українка*.) 2. Гори¹ наче линуць² в небо^{5.3} чистим⁴, легким⁴ візерунком^{5.1}. (*Леся Українка*.) 3. Вже^{5.4} міст¹ через Дінець⁴ давно^{5.4} прогуркотів². (*В. Сосюра*.) 4. Для мене³ радість¹ інших⁴ як своя². (*В. Сосюра*.) 5. Цей⁴ хліб¹, що¹ світить² на моїм⁴ столі^{5.3}, поборює² мою⁴ печаль³ і⁷ втому³. (*Д. Павличко*.) 6. Ті¹, що¹ творять² добро³, мусять добрими бути². (*О. Підсуха*.) 7. Той¹, хто¹ вас³ обмине² байдуже^{5.1}, мабуть⁶, крем'ях³ у грудях^{5.3} несе². (*В. Симоненко*.) 8. Дурний², хто¹, помилок лякаючись^{5.5}, не сміє братись до діла². (*І. Франко*.)

II. 1. Я¹ той², що¹ греблі³ рвав², а⁷ не сидів² у скелі^{5.3}. (*П. Воронько*.) 2. Ми¹ у грозах^{5.7} радісно^{5.1} зростали², щоб⁷ у дні^{5.3} ці⁴ сонячні⁴ прийти². (*В. Сосюра*.) 3. Докласти треба² руки³ мозолясті⁴, щоб⁷ красувався² вбогий⁴ переліг¹ нечувано^{5.1} багатим⁴ урожаєм³. (*М. Рильський*.) 4. Це така⁴ невимовна⁴ радість² — бачити¹ своє⁴ творіння³, що¹ збуджує² в людині³ прекрасне³. (*О. Довженко*.) 5. У всякому⁴ ділі³ є² свої⁴ майстри¹ і⁷ своє⁴, так би мовити⁶, натхнення¹. (*О. Гончар*.) 6. В юності^{5.4} ми¹ щедріші² на слова³, а⁷ тому^{5.5} іноді^{5.4} здаємося багатші² діями³. (*І. Вільде*.) 7. І⁷ в ночі³ сил³ таких⁴ немає², щоб⁷ сонце³ наше⁴ погасить². (*М. Рильський*.) 8. Раз^{5.1} добром³ нагріте⁴ серце¹ вік^{5.4} не прохолоне². (*Т. Шевченко*.)

§ 118. Групи слів у реченні

Слова в реченні об'єднуються в смислово-граматичні групи. У складному реченні виділяються **прості речення**, а в них у свою чергу існують **група підмета** й **група присудка**, які собі можуть підпорядковувати: підмет — **групу означення** і **групу додатка**; присудок — **групу додатка** і **групу обставини**. З членуванням слів на групи пов'язане розуміння змісту речення, а відтак і постановка розділових знаків.

1. Синтаксичний (підметово-присудковий) центр разом із залежними другорядними членами — додатками, означеннями, обставинами — утворює просте речення. Наприклад, речення: *І скрізь, де генія сіяє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому — земний уклін!* (М. Рильський.) — розпадається на три прості речення: 1. *І скрізь ... Франкові нашому — земний уклін!* 2. *...де генія сіяє слава...* 3. *...де світ новий підвівся із руїн...*

2. Підмет разом із залежними другорядними членами утворює групу підмета, а присудок разом із залежними другорядними членами — групу присудка. Наприклад, у реченні: *Молода уперше в небі ластівка ширяє* (М. Рильський.) — група підмета: *ластівка* (яка?) *молода*; група присудка: *ширяє* (коли?) *вперше* (де?) *в небі*.

3. Другорядні члени разом із залежними від них іншими другорядними членами можуть утворювати групи додатка, означення, обставини. Наприклад, у реченні: *На високій скелі ранньою добою кулею підбитий сокіл клекотає* (О. Олесь.) — група обставини місця: *на скелі* (якій?) *високій*; група обставини часу: *добою* (якою?) *ранньою*; група означення: *підбитий* (чим?) *кулею*.

4. Щоб правильно визначити межі тої чи іншої групи слів, треба ставити питання від визначених членів речення, починаючи від підмета й присудка, до невизначених послідовно.

Наприклад, у складному реченні: *Сині барви, якими пишалися гори ще вчора й позавчора, коли світило сонце, геть зблякли тепер* (Є. Гуцало.) — визначаємо межі простих речень. Для цього спочатку знаходимо синтаксичні (підметово-присудкові) центри: 1) *барви зблякли*, 2) *гори пишалися*; 3) *сонце світило*. Потім від кожного підмета й присудка ставимо питання до другорядних членів, доки можна: 1) *барви* (які?) *сині*; *зблякли* (як?) *геть*; *зблякли* (коли?) *тепер*; 2) *гори* — залежних слів немає; *пишалися* (чим?) *якими* (тобто *барвами*); *пишалися* (коли?) *ще вчора й позавчора*; 3) *сонце* — залежних слів немає; *світило* (коли?) *коли*.

Щоб у простому реченні: *Троянди, гріючись на сонці нескупім, нам серце радують відродженням своїм* (М. Рильський.) — визначити межі дієприслівникового звороту, ставимо від дієприслівника питання до залежних слів ланцюжком, доки можна: *гріючись* (як?) *на сонці*, *на сонці* (якому?) *нескупім*.

282*. Перепишіть подані складні речення. Поділіть їх на прості і відділіть одне від одного комами.

1. Вставай хто живий в кого думка повстала година для праці настала. (*Леся Українка.*) 2. Там де зорі імлісті мчить ракета в космічній імлі. (*В. Сосюра.*) 3. Небо вночі чисте і видно як падають зірки. (*Є. Гуцало.*) 4. В повітрі дощ і гречка пахне тепло немов розлився бурштиновий мед. (*М. Рильський.*) 5. Дрімає сад і гостро пахне м'ята. (*В. Сосюра.*) 6. Приємно коли яблуко про яке думали що кисле виявляється солодким. (*О. Довженко.*) 7. Було тихо і сонце мирно лежало на водяних галявинах. (*О. Гончар.*) 8. Осінь стояла така гарна що жаль було засмічувати її пустим словом. (*М. Стельмах.*)

283*. Перепишіть подані прості речення. Визначте межі груп слів, у яких центральним є виділене слово, і відокремте їх з обох боків комами.

1. Ти пливеш моя **країно** мила до безмежних обріїв ясних. (*М. Рильський.*) 2. Берези й клени ще недавно **голі** стоять зеленим **маючи** гіллям. (*М. Рильський.*) 3. Пасма гір **чергуючись** з долинами затаюють далечінь. (*М. Коцюбинський.*) 4. Скелі **розкидані** купами понад берегом під кручами далеко розсипаються в морі. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. Верби **схилившись** над тихим Дінцем розчісують коси зелені. (*В. Сосюра.*) 6. Тільки з піснею **друзі** кохані я залишусь завжди молодим. (*В. Сосюра.*) 7. Любив **їдучи** на возі з луку дивитися **лежачи** на зоряне небо. (*О. Довженко.*) 8. Восени **перед відльотом** у вирій тривожиться і табунами збирається птаство. (*М. Стельмах.*)

§ 119. Речення двоскладні і односкладні

За способом вираження синтаксичного центра прості речення поділяються на двоскладні і односкладні.

1. У **двоскладному реченні** є два головні члени (і підмет, і присудок) або один із них пропущено й він відновлюється з контексту, з ситуації: 1. **Проїхали козаки. Зникли за обрієм.** (*Н. Рибак.*) — у другому реченні пропущено підмет **козаки**. 2. **Над Золотими воротами котиться сонце, мов диня баштанами.** (*Б. Олійник.*) — у другому, підрядному реченні пропущено присудок **котиться**.

В **односкладному реченні** є лише один головний член (підмет або присудок), і другого не потрібно. Односкладні речення бувають особові, безособові й називні.

2. **Особові речення** є трьох видів:

а) означено-особові — у них неназвана особа *я, ти, ми* або *ви* домислюється із особового закінчення дієслова-присудка: **Назриваю в гаю запашиного зілля, запашиного зілля, вибуялих трав.** (*В.Чумак.*) **Пам'ятаєш перший клас?** (*Д.Павличко.*) **Любимо** Україну, та не сліпо, щирим серцем, чистою душею. (*О.Підсуха.*) **І не гніться до землі...** (*І.Вирган.*) Підмети в них відновлюються однозначно: **я назриваю, ти пам'ятаєш, ми любимо, ви не гніться;**

б) неозначено-особові — у них неназвана особа мислиться як хтось із певного кола людей: **Інколи поїли хвору водою з глечика.** (*М.Коцюбинський.*) **Чи я в полі не травиця була? Чи я в полі не зелена росла? Взяли ж мене покосили і на сіно посушили!** (*Нар. творчість.*) Підмети в них встановлюються

приблизно: *хтось із близьких поїв хвору; якісь косарі взяли покосили і посушили;*

в) узагальнено-особові — у них неназвана особа мислиться як будь-хто з людей: *Не робіть з розгоном, але з розумом. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. (Нар. творчість.)* Підмети в них уявляються дуже узагальнено: *і я, і ти, і ми всі не робіть; і я, і ти, і будь-хто говори, слухай, думай.*

В особових реченнях як бачимо, можна підставити такий чи інший підмет, найчастіше особовий займенник у називному відмінку.

3. У **безособових реченнях** дія чи стан мисляться як незалежні від будь-якого діяча: *Надворі смеркало і суθενіло. (І. Нечуй-Левицький.) Інеєм окутало скрізь дерева. (С.Васильченко.) На сизих луках скошено траву... (М.Рильський.) Гарно, гарно серед степу. (Т.Шевченко.) Де нема святої волі, не буде там добра ніколи. (Т.Шевченко.) І добру, і щастю в цьому домі бути! (М. Нагнибіда.)*

У безособових реченнях підмет підставити ніяк не можна.

4. У **називному реченні** називається предмет, але нічого не говориться про його дію чи стан: *Неповторні картини дитинства! (Ю. Збанацький.) Ось і вечір. Вітрятий, погрозливий. (І.Микитенко.) Могуче рухання військового огрому. (М.Бажан.)*

У називному реченні є лише підмет, можуть бути означення й додаток, залежний від підмета. Але якщо в реченні є підмет і будь-яка обставина, то таке речення вже не називне, а двоскладне, неповне, з пропущеним присудком (обставина завжди стосується присудка хоч би й пропущеного): *В них і город великий, і садок добрий, а поза садком лани. (Марко Вовчок.)* У таких реченнях присудки домислюємо: *в них є..., поза садком лежать...*

284. Випишіть підряд односкладні речення: 1) означено-особові; 2) неозначено-особові; 3) узагальнено-особові; 4) безособові; 5) називні. Двоскладних речень не випишуйте.

Уже врожай зібрали. Буде ще жарко. З'їзд письменників. Звірте підписи. Знай правила поведінки. Успіх забезпечено. На підвіконні квіти. Багато говорять про це. Стара історія. Другий день дощ. Стало темно. Працюємо разом. Не зашкодь доквіллю. Повіяло холодом. Запиши собі. Сьомий день.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову І.Котляревського: "Любов к отчизні де героїть, там сила..."

§ 120. Непоширені й поширені, неускладнені й ускладнені, прості й складні речення

1. За наявністю другорядних членів прості речення поділяються на непоширені і поширені.

Непоширене речення складається тільки з синтаксичного центра, другорядних членів у ньому нема: 1. *Гаї шумлять. (П. Тичина.)* 2. *Багато літ перевернулось, води чимало утекло. (Т. Шевченко.)*

Поширене речення, крім синтаксичного центра, має один або більше

другорядних членів: *Що любиш ти найбільшою любов'ю? — Сонце, небо, далі і тополі.* (В. Сосюра.) — обидва речення поширені (тільки друге неповне — у ньому пропущено підмет і присудок: *я люблю*).

2. За наявністю потрібних для висловлення думки членів прості речення поділяються на повні і неповні.

У **повному** реченні є всі потрібні члени речення; у **неповному** — бракує одного або більше потрібних членів речення, які встановлюються з контексту або ситуації.

Наприклад, в уривку: *Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути* (М. Коцюбинський.) — перше речення повне, воно зрозуміле й без наступного. Але друге без першого незрозуміле — у ньому пропущено підмет з означенням: *та пісня*. Третє речення складається з двох простих, і вони теж незрозумілі без першого — у кожному з них бракує додатка з означенням: *ту пісню* (або *її*). Отже, останні три прості речення (*Будить жадобу. Чим більше слухаєш ... тим більше хочеться чути*) неповні.

3. За наявністю однорідних членів, відокремлених членів і внесень прості речення поділяються на неускладнені і ускладнені.

У **неускладненому** реченні немає однорідних членів, відокремлених членів і внесень (звертань, вставних і вставлених слів та речень, слів-речень): *На високому Пагорбі Слави верби тужливо шумлять. Під веселкою у голубіні голуби летять.* (В. Лучук.)

В **ускладненому** реченні бувають однорідні члени, відокремлені члени і внесення: *Напевне, це й справді не жінка, а саме літо йде собі загородами, лісами і, співаючи, нахиляється до сунічників і грибовищ, підіймає руки до плодючого дерева.* (М. Стельмах.)

Ускладнене речення потребує знання правил вживання розділових знаків.

4. За кількістю синтаксичних (підметово-присудкових) центрів речення поділяються на прості і складні.

Просте речення має один синтаксичний центр: *Я хочу правді бути вічним другом і ворогом одвічним злу.* (В. Симоненко.)

Складне речення має два або більше синтаксичних центрів: *Пахне хлібом земля, що дала мені сонце і крила.* (Д. Павличко.)

Серед складних речень розрізняємо:

а) складносурядні, у яких рівноправні частини з'єднані сполучниками сурядності (див. § 103.2): *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів.* (Т. Шевченко.);

б) складнопідрядні, у яких є головне (від нього ставимо питання) і підрядне (воно відповідає на поставлене питання) і частини з'єднані сполучником підрядності або сполучним словом (сполучне слово є членом речення): *Я забув, яка [присудок] вже синь над гаєм, що [підмет] цвіте і пахне в тім гаю.* (В. Сосюра.);

в) складні безсполучникові, у яких частини з'єднані лише інтонаційно, без сполучників: *Мені снилося: червоні рожі пломеніли в промені золотистім.* (Лея Українка.);

г) складні синтаксичні конструкції, у яких співіснують сполучниковий і безсполучниковий, сурядний і підрядний зв'язок: *В лісі поночіє, але темрява не густа, а позора, як буває перед сходом місяця. (Леся Українка.)* — тут сурядний і підрядний зв'язок; *Всяк розумний по-своєму: один — спершу, а другий — потім. (Нар. творчість.)* — безсполучниковий і сполучниковий зв'язок.

Між частинами складного речення звичайно ставимо коми: *По ровах, де ще недавно лежали сніги, стояла густа і чорна, як дьоготь, вода. (Григорій Тютюнник.)*

285. Зробіть синтаксичний аналіз речень, користуючись нижче поданими таблицями.

I. Характеристика речення в цілому

Цифровий код	За метою висловлювання та інтонацією	За будовою	Кількість простих речень
	1	2	
0	—	—	—
1	розповідне неокличне	просте	1
2	питальне неокличне	складносурядне	2
3	спонукальне неокличне	складнопідрядне	3
4	розповідне окличне	складне безсполучникове	4
5	питальне окличне	складна конструкція	5
6	спонукальне окличне		6

II. Характеристика простого речення

Цифровий код	Номер простого речення	За синтаксичною роллю	За синтаксичним центром	За наявністю потрібних і другорядних членів речення
	0	1	2	3
0	—	—	—	—
1	1)	незалежне	двоскладне	повне поширене
2	2)	головне	односкладне означено-особове	повне непоширене
3	3)	підрядне означальне	неозначено-особове	неповне поширене
4	4)	підрядне з'ясувальне	узагальнено-особове	неповне непоширене
5	5)	підрядне обставинне	безособове	
6	6)		називне	

III. Характеристика членів речення

Цифровий код	Підмет	Присудок	Додаток	Означення	Обставини	Внесення
	1	2	3	4	5	6

0	немає	немає	немає	немає	немає	немає
1	простий	простий дієслівний	прямий	узгоджене	способу дії, міри й ступеня	звертання
2	складений	складений дієслівний	непрямий	неузгоджене	місця	вставні слова і речення
3		складений іменний		прикладка	часу	вставлені слова і речення
4		складний (подвійний)			причини	слова-речення
5					мети	вигуки
6					умови	
7					допустове	

Розбір речення проводиться в такій послідовності. Записуємо речення, підкреслюємо його члени, нумеруємо частини: Докласти треба руки мозолясті (1), щоб красувався вбогий переліг нечувано багатим урожаєм (2) (М.Рильський).

Насамперед речення характеризуємо за таблицею “Характеристика речення в цілому” (коди цих характеристик тут подаються в дужках): розповідне неокличне (1), складносурядне (2), складається з двох простих речень (2).

Після цього за таблицями “Характеристика простого речення” і “Характеристика членів речення” підряд характеризуємо спочатку перше, потім друге речення:

1) докласти треба руки мозолясті: головне (2), безособове (5), повне поширене (1); підмета — немає (0), присудок докласти треба — складений дієслівний (2), додаток руки — прямий (1), означення мозолясті — узгоджене (1);

2) щоб красувався вбогий переліг нечувано багатим урожаєм: підрядне обставинне (5), двоскладне (1), повне поширене (1); підмет переліг — простий (1), присудок красувався — простий дієслівний (1), додаток урожаєм — непрямий (2), означення вбогий — узгоджене (1), ще одне означення багатим — узгоджене (1), обставина нечувано — міри (1).

Записана цифровим кодом, ця характеристика матиме такий вигляд:

122. 1) 251. 021. 100

2) 511. 112. 210

Тут перші три цифри відповідають характеристикам першої таблиці, наступні три — характеристикам другої таблиці, і останні шість — характеристикам третьої таблиці. Цифра 0 вказує на відсутність такого члена речення. Якщо в реченні є кілька однойменних членів, то їхні характеристики підсумовуємо і записуємо цифрою лише суму. Наприклад, у другому простому реченні виявилось два узгоджені означення (цифровий код кожного 1), у сумі це дало цифровий код 2 (1+1).

І. 1. О земле, велетнів роди! (П. Тичина.) 2. Хіба є хто на землі крилатіший за людину? (О. Гончар.) 3. Добре нам мати на світі хорошого друга, друзів — ще краще. (М. Рильський.) 4. Треба слову ніжності додати, щоб уміло друзів пригортати. (М. Сингаївський.) 5. Чи є слова, якими гоять рани? (І. Жиленко.) 6. Поміж людьми, як кажуть, добре й нам. (Л. Глібов.) 7. Колись мене назвав він братом, і слово це — як зірка у путі. (М. Рильський.) 8. Час-шуліка летить, і нема йому вороття. (Є. Гуцало.) 9. З-за обрїю сонце поволі, мов

огненне коло, підводиться чисте і ясне. (Л.Первоміський.)

II. 1. Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не умре. (М. Рильський.) 2. Талановиті люди жили на нашій землі. (Б. Олійник.) 3. Уміти жити — оце велике діло. (І. Франко.) 4. Лиш у труді живе людина, а без труда її нема. (В. Сосюра.) 5. Либонь, запізно зрозумів я, що слово треба берегти. (Л. Дмитерко.) 6. Нащо правді словесна маска? (В. Симоненко.) 7. Земля здавалась би пустою, якби не шелестіли сосни та дуби. (П. Дорошко.) 8. Не спалося, а ніч як море. (Т. Шевченко.) 9. Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина, красується, любується на всю Україну. (Т. Шевченко.)

Ключі. I. 1. 611. 1) 121.011.001. **2.** 211. 1)111.132.020. **3.** 142. 1)151.023.120. 2)153.021.000. **4.** 132. 1)251.023.000. 2)513.021.000. **5.** 232. 1)231.110.000. 2) 331.013.000. **6.** 111. 1)151.032.022. **7.** 122. 1)111.131.030. 2)111.130.120. **8.** 122. 1)111.110.300. 2)11.014.000. **9.** 132. 1)111.180.030. 2)513.100.100. **II. 1.** 132. 1)411.110.050. 2)113.010.240. **2.** 111. 1)111.110.220. **3.** 111. 1)111.132.100. **4.** 122. 1)111.110.010. 2)151.013.000. **5.** 122. 1)111.110.202. 2)451.021.000. **6.** 211. 1)113.102.150. **7.** 132. 1)212.130.000. 2)512.210.000. **8.** 122. 1)152.010.000. 2)112.130.000. **9.** 132. 1)211.120.130. 2)513.100.020.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ (ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

§ 121. Інтонація і розділові знаки в реченні. Кома

Розділові знаки членують текст і речення на певні синтаксично-сміслові частини. Вони полегшують сприйняття й правильне розуміння написаного. Ось приклад вдалого використання розділових знаків: *Все розберіть... та й спитайте тоді себе: що ми?.. чії сини? яких батьків? ким? за що закуті?.. То й побачите, що ось що ваші славні Брути: раби, підножки, грязь Москви, варшавське сміття — ваші пани, ясновельможнії гетьмани. Чого ж ви чванитеся, ви!* (Т.Шевченко.). Крапка, знаки питання, знак оклику, три крапки, кома, двокрапка, тире дали змогу письмово відтворити цілу гаму почуттів.

Є розділові знаки кінця речення і внутрішні.

У **кінці речення** використовуємо крапку, знак питання, знак оклику, три крапки. Крапка ставиться в кінці розповідних і спонукальних речень, знак питання — в кінці питальних речень. Знак оклику вказує на емоційність, схвильованість висловлювання.

У **середині речення** вживаємо такі розділові знаки: одиничну кому, парні коми, крапку з комою, одиничне тире, парні тире, двокрапку, дужки, три крапки, лапки, дефіс.

Ставлячи розділові знаки, слід орієнтуватися насамперед на будову речення, а не на інтонацію. Річ у тім, що не завжди там, де пауза, ставиться розділовий знак, і не завжди там, де є розділовий знак, робиться пауза. Особливо це стосується коми.

Коми бувають одиничні і парні.

1. **Одиничні коми** ставляться між однорідними членами речення і між

частинами складного речення.

Де є одинична кома, завжди робиться пауза, але там, де є пауза, не завжди ставиться кома. Наприклад, у реченні: *Говорять, що матері сльози гарячі і тверде, міцнее каміння проймають.* (Леся Українка.) — після слова *гарячі* робиться більша пауза, ніж після слова *тверде*, але кома, проте, не ставиться. А в реченні: *Літо минуло, і осінь приспіла і листям пожовклим всі стежки покрила.* (Л. Глібов.) — перед першим сполучником *і* та перед другим робиться майже однакова пауза, але перед першим *і* кома стоїть, а перед другим — її немає (сполучник *і* тут з'єднує два однорідні присудки).

2. **Парними комами** виділяють з обох боків підрядні речення в середині головного, відокремлені члени речення і внесення (звертання, вставні і вставлені слова та речення, слова-речення, вигуки).

Парні коми треба ставити обов'язково дві: одну перед відокремлюваною групою слів, другу — після неї: *Перед ним, розбігаючись на всі боки, розляглися поля.* (Панас Мирний.)

Але одна з ком не ставиться, якщо відокремлювана група слів стоїть на початку речення чи в його кінці: 1. *В грядуще дивлячись сьогодні, ми бачим лави молоді.* (М. Нагнибіда.) 2. *Мати спить, над колискою сина схилившись.* (Леся Українка.)

Виділена комами з обох боків частина речення промовляється переважно трохи іншим тоном або трохи швидше, ніж усе речення. Але паузи на місці парних ком робляться не завжди. Наприклад, у реченні: *Пісня наближалась і, на деякий час затихнувши, знову зазвучала вже недалеко за горбами* (О. Донченко.) — кома стоїть після *і*, але пауза чується перед *і* (після *і* можлива невелика затримка). А в реченні: *Розквітай, мій краю, веснами, цвітом яблунь і пшениць* (Т. Масенко.) — після *розквітай* пауза взагалі не чується, а після *краю* можлива лише невелика затримка.

286. Прочитайте речення вголос. Простежте, чи завжди коми збігаються з паузами.

1. Людську мисль і почуття орлине ніхто й ніщо не викине за борт. (М. Рильський.) 2. Хай розквітне веселкове у невиданій красі наша мова калинова, наче сонце у росі. (П. Тичина.) 3. По країні весна пролітає і шумить журавлиним крилом. (В. Сосюра.) 4. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать. (Леся Українка.) 5. В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. (М. Коцюбинський.) 6. Сумно шепче ліс дрімучий, ворони літають і, здається, своїм криком бурю накликають. (С. Руданський.) 7. Було йому літ сімдесят чи, може, й більше. (О. Довженко.) 8. Розпрягайте, хлопці, коні та й лягайте спочивать. (Нар. творчість.)

§122. Інші розділові знаки

Крапка з комою, одиничне тире, парні тире, двокрапка, дужки, три крапки і лапки, на відміну від коми, завжди пов'язані з певною інтонацією. Вони вказують на подовження паузи, підвищення або пониження тону тощо.

1. **Крапка з комою** ставиться там, де й одинична кома (тобто між однорідними членами речення і між частинами складного речення), якщо розділювані нею частини порівняно далекі за змістом або мають у собі розділові знаки.

На місці крапки з комою завжди чується подовжена пауза: 1. *Немає мудріших, ніж народ, учителів; у нього кожне слово — це перлина, це праця, це натхнення, це людина.* (М. Рильський.) 2. *Біліє місяць; люди сплять.* (Т. Шевченко.)

2. **Одиничне тире** ставиться там, де й одинична кома, а також там, де коми ставити не можна.

Одиничне тире вказує на протиставлення (можна підставити *а, але*), наслідок, наступне пояснення, раптову зміну подій тощо.

Після одиничного тире робиться вичікувальна пауза і далі тон, як правило, підвищується: 1. *У душі моїй — місця немає туманам. У душі моїй— сонце червоне буя...* (В. Симоненко.) 2. *Пісень у нас — як в тому полі колосу...* (В. Лучук.)

3. **Парні тире** виділяють з обох боків частини речення. Частина, виділена парним тире, вимовляється підвищеним тоном: 1. *Настане — **вірю я** — година: загине розбрат на землі.* (П. Грабовський.) 2. *І враз — **заглушаючи всю метушню і гвалт** — по квартирі розляглися широкі й повнозвучні акорди рояля.* (Ю. Смолич.)

4. **Двокрапка** ставиться перед однорідними членами речення, між частинами складного безсполучникового речення та перед прямою мовою. Вона завжди вказує, що далі щось розкривається, уточнюється, доповнюється.

Перед двокрапкою, як правило, тон підвищується, після неї робиться вичікувальна пауза, і далі слова промовляються звичайним тоном: 1. *У мрії все рівне: й сьогодні, й минуле, і щастя, і вічність, і мить.* (В. Сосюра.) 2. *Все на світі минає: підуть марно царства і панства, трони й корони, а любов щира останеться навіки.* (С. Васильченко.)

5. У **дужки** беруться вставлені слова і речення. Частина, охоплена з обох боків дужками, вимовляється пониженим тоном: *Там батько, плачучи з дітьми (**а ми малі були і голі**), не витерпів лихої долі, умер на панщині.* (Т. Шевченко.)

6. **Три крапки** в середині речення вказують на схвильованість мови або на паузу перед важливим чи несподіваним повідомленням: 1. *І ми вертаєм... у вічну казку... до матерів.* (Б. Олійник.) 2. *Караюсь, мучуся... але не каюсь!* (Т. Шевченко.)

7. У **лапки**, крім прямої мови, цитат і різних власних назв, беруться також слова, вжиті в незвичному або іронічному значенні.

Такі слова, взяті в лапки, вимовляються з особливою, підкресленою інтонацією: 1. *Вчився Юрко погано. **“Приїздив”** додому або на трійках, або на двійках.* (Остап Вишня.) 2. *За два тижні **“великий”** — так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарізав ще п'ять корів.* (М. Коцюбинський.)

8. **Дефіс** як розділовий знак вживається лише при прикладках та в складних словах: *Все втонуло в пісні-**морі**.* (О.Олесь.) *Вони були щирі товаришки, яких тільки **вряди-годи** зводить життя докупі.* (Панас Мирний.)

Хоч і не зовсім Маруся повеселішала, але все-таки неначе стала потроху оживати. (Г.Квітка-Основ'яненко.)

9. Якщо збігається разом **кілька розділових знаків**, то ставимо звичайно один з них: крапку, двокрапку, три крапки, крапку з комою. Наприклад, у реченні: *Все зникло, наче в казці: місто, гори, поле, гай (Леся Українка.)* — зворот *наче в казці* треба було б виділити з обох боків комами. Але оскільки після слова *казці* перед однорідними членами стоїть двокрапка, то друга кома вже не ставиться.

Проте зберігаються:

а) кома й тире: *Мине все на світі: і злочин, і лють,— лиш праця для людства одна не минає (П. Тичина.)* — тут після слова *лють* тире поставлено після однорідних членів, а кому — між двома частинами складного речення;

б) друга дужка й будь-який знак після неї: 1. *На мене хтось-то набрехав (бодай би той добра не знав!), що я хабарики лупила... (Л. Глібов.)* 2. *Скажу я, люди добрі, й вам (до казки приказка годиться хоч і панам): не плюй в колодязь: пригодиться води напиться. (Л. Глібов.)*

287. Прочитайте речення вголос, дотримуючись інтонації, якої вимагають розділові знаки.

1. Людська творчість—це найбільша мука, найбільша радість на планеті нашій, найкращій—присягаюся—з планеті. (М. Рильський.) 2. Хай буде в нас усе казкове: обличчя, одяг і душа. (І. Жиленко.) 3. Все залежить від людських зіниць: в широких відіб'ється вся епоха, у звужених — збіговисько дрібниць. (Л. Костенко.) 4. Ми люди прямі: що не до вподоби — у вічі прямо кажемо. (Панас Мирний.) 5. Ми всіх пригорнули б до серця охоче — у власній та вільній господі! (М. Старицький.) 6. В грудях жвавість росте; думка кличе вперед; знов я повен надії і віри. (П. Грабовський.) 7. І пригадалося (в вікно лилась пахуча темрява) таке далеке. (М. Рильський.) 8. Не упасти б! Ще хоч крок... хоч крок... Люди, де ви?! (В. Лучук.)

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

§ 123. Тире в простому неускладненому реченні

У простому неускладненому реченні може ставитися лише тире. В усній мові на місці тире робиться вичікувальна пауза, а наступні слова вимовляються підвищеним тоном.

1. Тире може ставитися на місці пропущеного члена речення, найчастіше — присудка, якщо цього вимагає інтонація.

1. До правди сповнені любов'ю, до кривди — [сповнені] ненавистю вщерть. (В. Сосюра.) 2. Привчав мене батько трудитись до поту, а мати — [привчала] любити пісні. (П. Воронько.) 3. В піснях — [чується] дівоча світла туга і вільний помах косаря [при іншій інтонації тире тут можна не ставити]. (М. Рильський.) 4. Мудрість іде без блиску, бездумність — [іде] у

позолоті. (А. Малишко.) 5. В моїй душі [живе] весна співуча, а в небі [ширяють] вітер і орли [при іншій інтонації можна тут поставити тире]. (В. Сосюра.)

2. Тире можна поставити перед будь-яким членом речення, коли його треба виділити.

1. Це наша молодість мина. Та наша пам'ять—не минає. (С. Йовенко.) 2. Немає у житті середини. Є тільки фланги й тільки — центр. (Б. Олійник.) 3. Нас так багато — з сонцем у крові. (В. Коломієць.) 4. Послухали Лисичку і Щуку кинули — у річку. (Л. Глібов.)

288*. Прочитайте речення вголос. Орієнтуючись на інтонацію, поставте, де треба, тире.

1. Тягнеться до сонця соняшник крилатий, як до тебе серце, стороно моя. (В. Сосюра.) 2. Найбільший прояв геніальності в засіяній ниві. (О. Довженко.) 3. Назустріч хлопцям іскор водопад. (М. Бажан.) 4. Душа його прохала волі; молоді сили простору. (Панас Мирний.) 5. Як жити весь вік на колінах, то краще грудьми на штики. (Б. Олійник.) 6. Земля не може жити без сонця, а людина без щастя. (М. Стельмах.)

§ 124. Розділові знаки між групою підмета і групою присудка

1. Між групою підмета і групою присудка кома ніколи не ставиться (навіть якщо там чується пауза).

1. Ліси наче світилися наскрізь. (О. Гончар.) 2. Залитий сонцем степ одразу принишк. (О. Гончар.) 3. Чисте морозне повітря немов наливає наснагою все тіло. (О. Донченко.) 4. Ти вся була як щастя птиця з країн казкових, з царства мрій. (В. Сосюра.) 5. А голос у дівчини мов тої скрипки спів. (Леся Українка.) 6. Душа моя переповнена радістю й жалем. (О. Довженко.)

2. Між групою підмета і групою присудка ставиться тире, якщо між ними чується вичікувальна пауза і в групі присудка є вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна поставити.

1. Яке **це** щастя — жити на цій землі! (О. Довженко.) 2. Праця — **то** єдина служба людям, народові, ідеалам. (Д. Павличко.) 3. Життя без книг — **це** хата без вікна. (Д. Павличко.) 4. Придержати язика вчасно—**то** нелегка річ. (Петро Панч.) 5. Одне – [це] творити язиком, а друге — [це] перти плуга. (Нар творчість.) 6. Лиш боротись — **значить** жити. (І.Франко.) 7. Жити — [значить] добро робити. (Нар. творчість.)

3. Між групою підмета і групою присудка ставлять тире також тоді, коли хочуть виділити присудок. В усній мові тут робиться вичікувальна пауза й підвищується тон.

1. Тут кожен камінь мій і кожен подих—**мій**. (Л. Первомайський.) 2. Ви знаєте, що таке ностальгія? Це — **хвороба**. Це хворобливий **потяг**, болюча **туга** за рідним краєм. (О. Донченко.) 3. У Львові є гора, зелена і вродлива, вона — **немовби** дужі **груди** міста. (Р. Братунь.) 4. Ніч — **як** та **печат**. Лиш паровози — **кричать**. (П. Тичина.)

289*. Поставте потрібні розділові знаки між групою підмета і групою присудка.

1. Сміле слово то наші гармати. (П. Грабовський.) 2. Ідеал наш гаронійно розвинена, високоосвічена, культурна, щаслива людина. (І. Цюпа.) 3. Історія це свята святих народу. (О. Довженко.) 4. Хтось давно ще сказав, що спів то мова душі, то голос серця. (Панас Мирний.) 5. Наче кулька в жонглера на вістрі наша куля земна. (І. Муратов.) 6. Ввесь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна. (М. Коцюбинський.) 7. Кожному мила своя сторона. (Нар. творчість.) 8. Найбільше добро в кожного народу це його мова. (Панас Мирний.)

§ 125. Розділові знаки при непоширених прикладках

Прикладка — це різновид означення. Але вона, крім того, що виражає ознаку предмета й відповідає на питання який? (як і будь-яке означення), ще й дає предметові нову назву: *місто* (яке?) **Київ**, *річка* (яка?) **Дніпро**, *поет* (який?)-**романтик**.

Прикладка виражається іменником і, як правило, стоїть у тому ж відмінку, що й означуване слово: у *місті* **Києві**, під *містом* **Києвом**; на *річці* **Дніпрі**, понад *річкою* **Дніпром**. Не узгоджуються з означуваним словом ті прикладки, що беруться в лапки: журнал **“Київ”**, у журналі **“Київ”**; видавництво **“Дніпро”**, у видавництві **“Дніпро”**.

Непоширені прикладки пишуться окремо, через дефіс і можуть братися в лапки.

1. У **лапки** беруться прикладки, що означають умовні індивідуальні назви заводів, організацій (без слова *імені*), пароплавів, установ, спортивних команд, газет, журналів, творів тощо. Ці назви пишуться в лапках і тоді, коли вони вживаються самостійно.

1. Найточніший час показують годинники на центральному поштамті, на станції метро **“Хрещатик”** і на вежі Будинку профспілок. (П. Загребельний.) 2. Задля цієї okazji на груди, випнуті колесом, начепив медалі **“За відвагу”** і **“За взяття Берліна”**. (Є. Гуцало.) 3. Благословенна та ясна година, коли буквар до рук бере дитина, коли читає **“Кобзаря”** юнак. (Д. Павличко.)

2. Якщо спочатку йде загальна назва, а потім власна (*річка* **Хорол**), то прикладка пишеться окремо, якщо ж навпаки (**Хорол-річка**) — то через **дефіс**.

1. А **чабан** Горпищенко тільки радується в душі, дивлячись, як люди

смакують його водою. (О. Гончар.) 2. Молодий **Горпищенко-льотчик** запитує батька: “Хто цей, тату, колодязь копав?” (О. Гончар.) 3. **Гора Говерла** найвища в Україні. 4. Підіймає Волинь **Світязь-озера** келих. (П. Воронько)

3. Якщо спочатку йде родове поняття, а потім видове (*трава звіробій*), то прикладка пишеться окремо, якщо ж навпаки (*звіробій-трава*) — то через **дефіс**.

Проте через дефіс пишуться терміни типу *жук-короїд*, *льон-довгунець*, *заєць-русак* (хоч тут іде спочатку широка, а потім вузька назва).

1. Трохи вище, на схилі, починався вже ліс, де у тіняві з-під крайніх кущів виглядала **трава копитняк**. (І. Муратов.) 2. Не **сон-трава** на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину саджає. (Т. Шевченко.) 3. Кружляє над полем чорний **птах ворон**. 4. З криком сів на груди ворон, чорний **ворон-птах**. (П. Тичина.) 5. **Заєць-русак** більший від **зайця-біляка** і живе в південних областях.

4. В інших випадках прикладки з означуваними іменниками, як правило, пишуться через **дефіс** — незалежно від їхнього місця (*учитель-фізик* і *фізик-учитель*).

1. **Козаки-запорожці** своєю мужністю дивували світ. (Петро Панч.) 2. Над сивим Дніпром струнка береза розпустила зелені **коси-віти**. (А. Шиян.) 3. Милуйся, милуйся **свічками-березами** і прозорим воском **кленів-шептунів**. (М. Довженко.) 4. Немов **вуж-велетень**, плазує серед степу шлях. (М. Коцюбинський.) 5. Старий згадав свою Волинь святу і **волю-долю** молодую. (Г. Шевченко.)

290. Запишіть словосполучення в дві колонки: 1) ті, що пишуться через дефіс; 2) ті, що пишуться окремо.

1. Гігант (паровоз), меч (риба), плазун (удав), риба (івасі), учитель (фізик), негній (дерево), пан (директор), місто (воїн), красень (пароплав), месник (партизан), добротворець (сонце), трава (буркун), громадяни (глядачі), палаци (музеї), Люб'язь (озеро), квітка (нарцис), газ (азот), творець (народ), вітрила (хмари), гриб (трюфель), вітер (пустун).

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного словосполучення. З цих букв прочитайте закінчення вислову М. Коцюбинського: “Дружба має різні вияви, але...”

291*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Мене Вітчизна (мати) колихала і піднесла до сонця на руках. (М. Стельмах.) 2. Нема краю можливостям матері (природи), як немає межі людському розуму. (О. Довженко.) 3. Час (шуліка) летить, і немає йому вороття. (Є. Гуцало.) 4. Травою (берізкою), немов павутинням, заплівсь квітник. 5. Ми йдемо по Львову, тчемо по дорозі килимок (розмову), ниточку між нами слово (човник) тягне. (Д. Павличко.) 6. Я на палубі пароплава (Некрасов). (О.

Довженко.) 7. Вечір (мисливець) підстрелене сонце несе у сірому ягдташі. (Л. Костенко.) 8. Жовтий-прежовтий метелик мов дражнився: сяде на буркун (траву) й гойдається. (Ю. Яновський.)

§ 126. Зв'язок між словами і коми в простому реченні

Вживання коми в простому реченні залежить від характеру синтаксичного зв'язку між словами і групами слів.

Синтаксичний зв'язок буває підрядний, опосередкований, сурядний і позаграматичний.

1. При підрядному зв'язку одне слово виступає як головне, а друге — як залежне, тобто від одного слова до другого можна поставити питання. Наприклад, у реченні: *Над зеленими ярами вставав легесенький туман* (І. Нечуй-Левицький) — підрядним зв'язком поєднані між собою такі пари слів: *туман* (що робив?) *вставав*; *туман* (який?) *легесенький*; *вставав* (де?) *над ярами*; *над ярами* (якими?) *зеленими*.

У реченні між словами і групами слів, поєднаними підрядним зв'язком, коми не ставляться. Виділяються лише з обох боків парними комами відокремлені члени речення (докладно про відокремлення див. §§ 130—135).

1. Ледве помітний світанок став ширяти над лісом. (Ю. Яновський.) 2. Виноград на зігнутих гілках гостинно простягає свої солодкі грона. (М. Рильський.) 3. І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав. (Т. Шевченко.)

2. Нерівноправні слова і групи слів у реченні поєднуються між собою також опосередкованим зв'язком, тобто не безпосередньо, а через інші повнозначні слова. Наприклад, у реченні: *Орли дивляться на сонце розплющеними очима* (І. Драч.) — слова *орли* і *на сонце*, *орли* і *розплющеними очима* пов'язані не безпосередньо, а через слово *дивляться*.

Слова і групи слів, поєднані опосередкованим зв'язком, комами одне від одного в реченні не відділяються.

1. В саду колгоспному допитливий юнак опилення тонкі досліджує закони. (М. Рильський.) 2. Яблука на голому гіллі світяться спокійно серед саду в сумовитій надвечірній млі в сумовиту пору листопаду. (Є. Гуцало.) 3. В далечінь холодну без жалю за літом синьоока осінь їде навмання. (В. Сосюра.) 4. Сірим змієм плазує шлях з гори у долину поміж зеленою травою безкрайого степу. (Панас Мирний.) 5. За селом на вечірній дорозі у промінні осіннього сонця я зустрів своїх батька-матір. (М. Вінграновський.)

3. При сурядному зв'язку слова поєднуються між собою як рівноправні. Наприклад, у реченні: *На липах з'явилося свіже, молоде, пахуче листя* (В. Собко.) — слова *свіже*, *молоде*, *пахуче* поєднані сурядним зв'язком (виступають як рівноправні).

У реченні між словами, поєднаними сурядним зв'язком, коми можуть ставитися і можуть не ставитися (докладно про це див. § 128).

4. При позаграматичному зв'язку повнозначні слова в реченні не відповідають на жодне питання і з іншими словами поєднуються тільки за змістом. Наприклад, у реченні: *І, може, в тихій твоїй хаті я буду знову розмовляти з тобою, друже мій* (Т. Шевченко.) — до повнозначних слів *може* і *друже мій* не можна поставити питання від інших слів, вони ніби випадають із тканини речення.

Повнозначні слова і групи слів, які стоять поза граматичним зв'язком у реченні, звичайно виділяються з обох боків парними комами (докладно про це див. §§ 136—139).

1. **Певне**, в світі ніхто живий без мрії не прожив. (*Леся Українка.*) 2. І золотої, й дорогої мені, **щоб знали ви**, не жаль моєї долі молодії. (Т. Шевченко.) 3. **Може**, ще раз сонце правди хоч крізь сон побачу. (Т. Шевченко.) 4. Довго в землі визрівають алмази, **синок**. (І. Жиленко.)

292*. Перепишіть. Поставте коми лише між словами, пов'язаними сурядним зв'язком, та виділіть з обох боків комами лише слова, які стоять поза граматичним зв'язком.

1. У небі сонце і весна і журавлиний крик. (О. Підсуха.) 2. І дивиться на обриси планети з висот космічних перший космонавт. (Л. Дмитерко.) 3. Осінній холодок над спраглою землею щатро гаптоване широко розіп'яв. (М. Рильський.) 4. Скупе проміння осіннього сонця самотньо відсвічує немічною прозолотою на білому тілі беріз. (О. Донченко.) 5. Під самою хатою росли червоні білі рожеві маки. (І. Нечуй-Левицький.) 6. Над ганком висіли важкі кетяги пов'язаної в пучки калини. (М. Стельмах.) 7. Без мови рідної юначе й народу нашого нема. (В. Сосюра.) 8. Гірських вершин досягають на жаль не тільки орли. (О. Довженко.)

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 127. Поняття про однорідні члени речення

Однорідні члени в одному плані стосуються того самого слова в реченні, відповідають на те саме питання і вимовляються з інтонацією переліку або протиставлення.

1. Однорідними можуть бути лише слова одного плану як за смислом, так і за граматичним оформленням.

Наприклад, правильно сказано:

а) *Тут були і авіатори, і танкісти, і артилеристи*. (О. Гончар.) Але до цього переліку не можна додати "*й офіцери*", бо це поняття іншого плану, ніж попередні назви;

б) *Люблять жінки свою ланкову за слово тверде, за веселу вдачу й надійну дружбу*. (А. Шиян.) Проте було б неправильно це речення оформити так: "за слово тверде, за веселу вдачу і **що вона надійна подруга**" — бо член

речення і підрядне речення не можуть бути рівноправні;

в) *Наш обов'язок — сумлінно вчитися і допомагати батькам.* Але не можна сказати: "...сумлінно вчитися і **допомога** батькам" — бо іменник і неозначена форма дієслова не поєднуються як однорідні.

Однорідні члени речення бувають непоширені (виражені одним повнозначним словом) і поширені (виражені групою слів).

2. Однорідні члени речення поєднуються між собою сурядним зв'язком:

а) без сполучників: *Ми чуєм трав зелений **крик**, дощів задумані **рефрени*** (І. Драч.);

б) за допомогою одиничних сурядних сполучників *і, та, а, але, проте, зате, однак, все ж, або, чи*: 1. *І так **свіжо і синьо** у небі й душі, тільки никнуть квітки посмутнілі.* (В. Сосюра.) 2. *Вирветься **крик чи іржання та й знову у шумі зіллється*** (П. Тичина.);

в) за допомогою повторюваних сурядних сполучників *і... і, та... та, або... або, чи... чи, то... то, ні... ні* (такий сполучник повторюється два або більше разів підряд): *І **сонце, й¹ день, і вишня в цвіті, і творчості крилата мить*** (П. Тичина.);

г) за допомогою парних сурядних сполучників *не тільки... а й; як... так і; хоч... але; якщо не... то* (перша частина такого сполучника ставиться перед першим однорідним членом, друга — перед другим): *Мужню силу **хоч похилить горе, та не зломить, в підлість не поверне.*** (І. Франко.)

3. Якщо в простому реченні є два або більше підметів, присудків чи однакових додатків, то вони однорідні.

1. Ми віддамо Вітчизні всі **пориви, і дум політ, і силу** наших рук. (В. Сосюра.) 2. В своїй хаті своя **й правда, і сила, і воля**. 3. В яру колись гайдамаки табором **стояли, лагодили самопали, ратища стругали**. 4. Наша дума, наша **пісня не вмере, не загине**. (З тв. Т. Шевченка.)

¹ Треба мати на увазі, що *і та й* — це той самий сполучник, тільки в різному звучанні.

4. Якщо при означуваному слові є два або більше означень, то вони можуть бути однорідними і неоднорідними (***важка, чорна хмара і важка чорна хмара***).

Означення неоднорідні, якщо вони в різних планах характеризують той самий предмет (***безмежний золотий пшеничний лан***); однорідні — якщо характеризують предмет в одному плані (наприклад, у позитивному: ***холодна, чиста, смачна вода***.) Однорідні вони й тоді, коли являють собою перелік ознак (***сині, червоні, фіолетові смуги***).

Однорідні означення звичайно можна замінити одним словом (***важка, чорна хмара—гнітюча; сині, червоні, фіолетові смуги — різнобарвні***). І вимовляються вони, на відміну від неоднорідних, з інтонацією переліку.

1. Світало. **Голубі, сині, фіолетові, рожеві** [різнобарвні] пасма снувались

над горами. (І. Цюпа.) 2. Знову потекли **теплі, лагідні, задумливі** [приємні] дні. (В. Козаченко). 3. Якось раз над містечком стояла **тиха, місячна** [погожа] літня ніч. (І. Нечуй-Левицький.) 4. У полі зацвітуть **пахучі, ніжні, голубі** [привабливі] фіалки. (О. Гончар.) 5. Як гостро свистить **гострокрила, примхлива, одважна, бездумна, безумна, розумна** [перелік ознак], як світ і життя, ластівка! (М. Рильський). 6. Кругом хати росли **старі велетенські волоські** [неоднорідні: у різних планах] горіхи. (І. Нечуй-Левицький.) 7. Вся кучерява долина здається залитою **буйними зеленими морськими прозорими** [у різних планах] хвилями. (І. Нечуй-Левицький.)

5. Два означення однорідні, якщо першим стоїть непоширене означення, а другим — поширене (**літній, залитий сонцем день**). Якщо ж вони стоять навпаки — то неоднорідні (**залитий сонцем літній день**).

1. **Рівний, залитий сонцем** [однорідні: непоширене + поширене] степ одразу принишк. (О. Гончар.) 2. Ніч розкидала над селом своє **темне, всипане зорями** [непоширене + поширене] шатро. (І. Цюпа.) 3. З ластівками прокидався **яблуневий, у білих крапах** [непоширене + поширене] сад. (М. Сингаївський.) 4. На лісових горбках солодко пахли **нагріті сонцем стиглі** [неоднорідні: поширене + непоширене] суниці. (О. Донченко.) 5. У **стомлених від безсоння голубих** [неоднорідні: поширене + непоширене] очах хлюпнула радість. (І. Цюпа.)

6. Означення, які стоять після означуваного слова, звичайно однорідні.

1. Бідні люди хотіли собі побудувати дім— **кам'яний, вигідний**. (І. Франко.) 2. Твої очі — як те море **супокійне, світляне**. (І. Франко.) 3. У темряві **густій, рівній** прокинувся я. (М. Рильський.)

7. Обставини однорідні лише тоді, коли вони являють собою перелік (у парках, садах і лісах; вранці, вдень і ввечері; радісно, весело, із запалом).

Якщо ж обставини по-різному характеризують дію, то вони неоднорідні (вранці у парку радісно). Неоднорідні також обставини, які хоч і відповідають на те саме питання, проте доповнюють одна одну, залежать одна від одної (на галявині в лісі).

Наприклад, у реченні: *Шумлять сади над берегами в моєї юності краю* (В. Сосюра.) — обставини *над берегами* і *в моєї юності краю* неоднорідні; бо вони по-різному вказують на те саме місце і від однієї до другої можна поставити питання: *над берегами* (якими?) *в моєї юності краю* (остання група слів, крім обставинного, має ще й означальний відтінок). Так само в реченні: *Гострим полиском хвилі спалахують після бурі у місячну ніч* (Леся Українка.) — обставини *після бурі* і *у місячну ніч* хоч і відповідають на те саме питання коли?, проте не в одному плані стосуються присудка *спалахують*. Тут можна поставити питання в зворотному порядку: *у місячну ніч* (яку?) *після бурі*. А можна слова *після бурі* розглядати і як додаток:

спалахують (після чого?) після бурі (коли?) у місячну ніч.

1. [де?] Над тихою святковою землею [як?] золотими мазками починається ранок. (М. Стельмах.) 2. [де саме? на чому?] На темнім матовім листі [де?] в гаю [як часто?] де-не-де видніє осіння позолота. (Леся Українка.) 3. [де саме?] Широкою долиною [якою? де?] між двома рядками розложистих гір тече [де?] по Васильківщині невеличка річка Раствавиця. (І. Нечуй-Левицький.) 4. І [коли?] вдень, і [коли?] ввечері [однорідні] там соловей співав (Л. Глібов.)

Та це ж просто...

Допитливий. Виходить, у реченні: *І котилось над містом пахуче, високе, рожеве, тепле сонце, як матір'ю спечений хліб* (Б. Олійник.) — між означеннями я можу поставити коми і можу не поставити — і помилки не буде?

Кмітливий. Ні, не буде. Але тоді по-різному читатимуться означення: у першому разі — з інтонацією переліку, в другому — без пауз. І в першому разі сонце сприймається як щось приємне, рідне, у другому ж — просто як висока рожева тепла пляма, яка пахне.

Допитливий. А в реченні: *Сонце сміялося серед чистого, безхмарного неба* (І. Франт.)?

Кмітливий. Тут уже без коми не обійтися, бо *чисте* й *безхмарне* — це синоніми, слова з однаковим значенням; у різних планах їх аж ніяк не вживеш.

293*. Знайдіть однорідні означення і поставте між ними коми.

I. 1. Червоним великим колом заходило сонце. (С. Васильченко.) 2. В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки. (І. Франко.) 3. Сірі ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли. (М. Коцюбинський.) 4. Хто хоч раз на віку бачив такі болючі смертельною вогкістю обведені пташині очі, той ще більше має шанувати усе живе. (М. Стельмах.) 5. Промерзлі до темного дрожу блакитні каштани в руках задубілих тримають погаслі свічки. (Л. Первомайський.) 6. На товстих куцях пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими блискучими камінцями. (І. Нечуй-Левицький.) 7. Чумаки їдуть з Криму в темних просмолених сорочках. (О. Довженко.) 8. Полилися веселі хоріві народні пісні. (І. Нечуй-Левицький.)

II. 1. Навпроти широко відчинених задимлених дверей стояли в ряд в урочистих позах ковалі. 2. Навіть у підполковника Самієва смуглява старанно виголена щока була вкрита темною плівкою запеченої крові. 3. Стояло сухе осіннє надвечір'я. 4. Все було окутане чорною непроглядною тьмою. 5. Воронцова Шура впізнала відразу. Ті ж сірі завжди насторожені очі під рудими кошлатими бровами. Спокійні врівноважені рухи. 6. Будь вона не єдиною дівчиною в батальйоні, Черниш, здається, однаково впізнав би її. Довгообраза білолиця з примруженими великими очима. 7. Якось на подвір'я, де зупинився Багіров із своїми бійцями, зайшов високий інтелігентної зовнішності дідуган з паличкою в руці у широкому кофейного кольору макінтоші. 8. Смугляве з орлиним носом обличчя іноземця ще зберігало сліди колишньої вроди. (З тв. О. Гончара.)

294*. Знайдіть однорідні члени речення і поставте між ними коми (перед одиничними,

неповторюваними сполучниками *і, й* коми не ставте).

1. Тож ставай до хороводу і за піснею народу далі йди в святкову ніч щастю власному навстріч! (*М. Бажан.*) 2. Ми в'їжджаємо на шкільне подвір'я, де ясніє великими вікнами двоповерхова з червоної цегли школа. (*М. Стельмах.*) 3. Горять міняться на очах сині зелені бузкові оранжеві й бурштинові легкі осяйні хмарини. (*В. Козаченко.*) 4. Високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч. (*М. Коцюбинський.*) 5. Високо над грядою гір ключем пролітали в сонячному небі якісь бистрі тонкошії птахи. (*О. Гончар.*) 6. Раптом над ним пронеслась, мов хмара, тінь великого з розпростертими крилами птаха. (*В. Гжицький.*) 7. Вилізли тіні з садків з-під стріх із-за повіток. (*А. Головка.*) 8. За чорними шибками хлопотів дощ, якось тужно надсадно шуміли на вітрі мокрі обважнілі сосни. (*В. Козаченко.*)

295*. Перепишіть, виправляючи помилки, пов'язані з неправильним вживанням однорідних членів речення.

1. Наталка не тільки вмє щиро кохати, а й боротися за своє щастя. 2. Наталка шанує, піклується й допомагає своїй матері. 3. В “Інститутці” Марко Вовчок показала безправне становище кріпаків, свій гнівний протест проти гноблення людини людиною. 4. У “Лісовій пісні” діють і люди, і Мавка, і різні міфічні істоти. 5. “Лісова пісня” вчить нас чесності у взаєминах з іншими людьми, любити красу, бережно ставитися до природи. 6. Усі видатні українські письменники й поети показували не тільки страждання рідного народу, а й кликали його до боротьби за свою волю як проти чужинецьких, так і власних здирників і визискувачів. 7. Аналізуючи твір, треба враховувати його тему і які засоби використовує автор для її розкриття. 8. На вулицях, площах і парках сьогодні було особливо людно.

§ 128. Розділові знаки між однорідними членами речення

1. Між однорідними членами речення (непоширеними і поширеними) звичайно ставимо коми (крім випадків, зазначених у пунктах 2 і 3). Причому повторюаний солучник на постановку розділових знаків не впливає.

1. Люблю роботи **грім, і грюк, і кров** живу у жилах. (*М. Рильський.*) 2. Я звідав **радість** у труді, **і щастя** творчості, **і піт**. (*М. Нагнибіда.*) 3. Я живу, **і борюсь, і творю** для людей. (*В. Забаштанський.*) 4. Хочу **бачити, знати, чути, і любити, й творити** красу. (*Л. Первомайський.*) 5. Моє **щастя, і ніжність, і гнів** я у пісні б хотів зберегти. (*В. Сосюра.*) 6. Він не боявся **ані реву бурі, ані гуркоту** громів. (*І. Франко.*) 7. І йому треба пособити дружнім **потиском** руки, **чи** вірним **словом, чи** поглядом. (*М. Стельмах.*) 8. А здебільшого стоять вони [дуби] навіть у погожу пору якщо **не похмурі**, то важкувато **спокійні**. (*Є. Гуцало.*)

2. Не ставиться кома між двома однорідними членами речення, якщо

вони з'єднані одиничним сполучником *і(ї), та (=і), або, чи*. Проте, якщо *та* вжито в значенні *але*, то кома ставиться.

1. Ми в боротьбі **пройшли** крізь **бурі і негоди і творимо** [*пройшли і творимо*] життя незборне, молоде. (В. Сосюра.) 2. Краю мій. **Люблю** я тебе **вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю** [*люблю і не знаю*] краю своєї любові. (Панас Мирний.) 3. Сонце **обливало** землю рожевим світлом і ніжно **цілувало** тисячами своїх гарячих іскорок. (Панас Мирний.) 4. Дівчата **підбирали** викопані буряки **і**, обрізавши гичку [*тут виділено відокремлену обставину*], **складали** в купи. (О. Донченко.) 5. Іноді глибоку тишу порушує **стукіт** дятла **чи шерех** збитої білкою кедрової шишки. (О. Донченко.) 6. Вузька стежечка **щезала** часом серед кам'яної пустині **або ховалась** під виступом скелі. (М. Коцюбинський.) 7. Старий батько **сидить** коло хати **та** [*і*] **вчить** внука маленького чолом отдавати. (Т. Шевченко.) 8. **Тече** вода в синє море, **та** [*але*] не витікає. (Т. Шевченко.)

3. Не ставиться кома і між двома непоширеними однорідними членами речення, з'єднаними повторюваним сполучником *і... і, ні... ні*, якщо це стійкий вислів на зразок: *і сміх і гріх, і сьак і так, і вдень і вночі, ні вдень ні вночі, ні світ ні зоря, ні се ні те, ні сіло ні впало, ні живий ні мертвий, ні пуху ні пера, ні в тин ні в ворота, ні за що ні про що, ні слуху ні духу* тощо.

1. Світ який—**ні краю ні кінця!** (В. Симоненко.) 2. Бурлаки стояли **ні живі ні мертві**. (І. Нечуй-Левицький.) 3. Похнюпився Бурмило, стоїть **ні в сих ні в тих**. (Л. Глібов.) 4. Антон Безбородько не раз бував **і на коні і під конем**. (М. Стельмах.) 5. **І сміх і гріх** було дивитися на цю недоладну постать, натоптану злобою і болем. (М. Стельмах.)

4. Між двома однорідними членами речення ставиться тире, якщо другий член протиставляється першому (перед ним можна встановити сполучник *а, але*), виражає причину, наслідок, доповнення, раптову зміну подій.

1. Ні, **не вагання**— [*а*] **рівновага** стала долею митця. (Є. Плужник.) 2. Хай вітер в вічі, **умри** — [*але*] **не стій!** (М. Бажан.) 3. **Було** колись — [*та*] **минулося, не вернеться** знову. (Т. Шевченко.) 4. Всі **оглухли** — **похилились** в кайданах. (Т. Шевченко.) 5. Вулицею **прогупотів** роз'їзд—**зник** у степу... (А. Головка.)

5. Іноді між значно поширеними або далекими за змістом однорідними членами ставлять крапку з комою.

1. А над самою водою верба **похилилась**; аж по воді **розіслала** зеленії віти. (Т. Шевченко.) 2. **Сидить** батько кінець стола, на руки **схилився**; **не дивиться** на світ божий; **тяжко зажурився**. (Т. Шевченко.) 3. Розжеврене, червоне сонце **низько спустилося**; **багряним світлом грало** на деревах. (Леся

Українка.)

Та це ж просто...

Допитливий. Я чув, нібито між двома однорідними членами перед першим повторюваним сполучником кома не ставиться.

Кмітливий. Такого правила нема. Якщо сполучник повторюваний, то коми ставимо між усіма однорідними членами речення. А взагалі, кількість ком завжди на одну менше, ніж є однорідних членів, і ще на стільки менше, скільки є одиничних сполучників *чи, або, та (=і), і (ї)*. А щоб не забути цих сполучників, запам'ятай: *чиаботаі коми ковтає*.

296*. Подумайте, чому в поданих реченнях нема ком, хоч сполучник *і* в кожному з них вжито двічі.

1. Люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну. (А. Малишко.) 2. Дощ періщив з самого початку і досі не переставав і не зменшувався. (В. Гжицький.)

297*. Перепишіть, вставляючи, де треба, коми між однорідними членами речення.

I. 1. На призьбах, святкуючи, рясно посідав балакучий народ і проводить розмовоньку красно. (Дніпрова Чайка.) 2. Виходь іди дорогами земними і від людей візьми і людям дай. (П. Дорошко.) 3. Ми йдем і йдем несем вогні і творим блиск і творим дні! (В. Чумак.) 4. Не хлібом єдиним а творчості дивом а криком дитини існує людина. (І. Жиленко.) 5. Тільки млява боязка людина не любить і боїться риску. (Леся Українка.) 6. Не визнаю ні любові ні дружби ні приятелювання до перших заморозків чи до першого грому. (М. Стельмах.) 7. Є в коханні і будні і свята, є в ньому і радість і жаль, бо не можна життя заховати за рожевих ілюзій вуаль. (В. Симоненко.) 8. Навколо великих людей і круг їхньої пам'яті завжди точиться явна чи приглушена боротьба. (М. Рильський.)

II. 1. Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти? (В. Сосюра.) 2. Радість і чудо найбільше для людини — її рука. Бере і дає карає і милує пестить і нищить будує і палить творить і любить. (П. Загребельний.) 3. Промчав верхівець у вухатій насунутій на самі брови шапці. (В. Козаченко.) 4. Не чужим а своїм законом я на білім світі живу. (П. Дорошко.) 5. Переможець лиш тоді похвалить, коли подоланий похилить чоло йому до ніг і порох поцілує з-під стіп його. (Леся Українка.) 6. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть. (Леся Українка.) 7. Людина вигала себе і від того страждає. (Р. Іваничук.) 8. Коли б часом нам ті пироги та наїдки та напитки не вилізли боком. (І. Нечуй-Левицький.)

III. 1. Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (Панас Мирний.) 2. Ззаду кожної підводи торохтить відро або задимлений казанок. (Григорій Тютюнник.) 3. Довкола розкинулись мило барвисті дрібні береги домочки й садочки і люди отари і луки й луги. (Леся Українка.) 4. Вже сонце котилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселую гору. (Леся Українка.) 5. Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусто хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна. (М. Стельмах.) 6. Прокинувся чоловік ні світ ні зоря... (Ю. Збанацький.) 7. Дивлюся: так буцім

сова летить лугами берегами та нетрями та глибокими ярами та широкими степами та байраками. (*Т. Шевченко.*) 8. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду. (*О. Довженко.*)

298*. Перепишіть, вставляючи на місці ризок, де треба, тире або коми.

1. Не вітер / буря над землею в замети клала білий сніг (*Л. Первомайський.*) 2. Дужі хвилі ринуть / і ридають / і здіймаються все вгору. (*Леся Українка.*) 3. Хоч не зруйнована / руїна ся будова, з усіх кутків тут пустка вигляда. (*Леся Українка.*) 4. Шумів вітер за тином, по садках, поза хатами / листя жовте зривав. (*А. Головка.*) 5. Скільки дійсних випадків / і казок / і кривавих легенд було розказано цієї ночі. (*А. Головка.*) 6. Семен стояв ні в сих / ні в тих, тримаючи в руках торбинку. (*М. Коцюбинський.*) 7. Хмаривсь день якусь хвилину / потім знову заяснів. (*П. Тичина.*) 8. Рвонувсь гудок в безкрає небо / розлігсь по місту / і затих. (*Р. Братунь.*)

§ 129. Узагальнювальні слова і розділові знаки при них

У реченні при однорідних членах може бути узагальнювальне слово, яке є тим самим членом речення, що й однорідні члени.

Узагальнювальне слово виступає ніби заміником усіх однорідних членів. Найчастіше в ролі узагальнювальних вживаються слова *все, всі, ніхто, ніщо, скрізь, усюди, завжди, ніколи, ніде* і подібні.

Узагальнювальне слово в реченні може стояти як перед однорідними членами, так і після них.

Узагальнювальне слово перед однорідними членами вимовляється з попереджувальною інтонацією, після — з підсумковою.

1. Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире.

1. Ранок зачинався тихий та лагідний, **все** наокіл: **і трави, і дерева, і кущі**— наче завмерло. (*Ю. Смолич.*) 2. **Всюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги** до заводу — росли молоді осокори, клени й каштани. (*В. Собко.*) 3. **Скрізь** червоно: **на небі, і на узгір'ях, і на горі.** (*Марко Вовчок.*) 4. Усе в чеканні: спілі **краплі** рос, **земля і місяць, вишні і тополі.** (*Б. Олійник.*) 5. **Луки, гори, пишні сади** — **все** зелене і принишкле. (*О. Гончар.*) 6. **Березу, вільху і ліщину, дубів могутність** величаву і навіть тихий **верболіз** — люблю я ліс. (*П. Воронько.*)

2. Іноді однорідні члени виділяються з обох боків тире, тобто тире ставлять і перед однорідними членами. У такому разі однорідні члени вимовляються з підвищеною інтонацією.

1. І **все те** — і штормуюче **море**, і голубіюче **небо**, і далекі, ледь окреслені **хмари** — пройняте легеньким серпанком рухливого туману. (*Ю.*)

Збанацький.) 2. **Усе** навпіл — і **труд, і піт, любов і дні** гарячі. (*Д. Луценко.*) 3. Рідній матері-Вітчизні **все** віддай — **життя і труд.** (*П. Усенко.*)

3. Іноді, найчастіше в діловому та науковому стилях, перед однорідними членами ставлять двокрапку навіть тоді, коли в реченні нема узагальнювального слова. Така двокрапка не обов'язкова.

1. На пароплав, що пливе по річці, діють: **сила тяжіння, виштовхувальна сила** води, **сила тяги** гвинтів, **сила опору** води. 2. На простому, батьком змайстрованому столі їх чекає: і святий **хліб, і картопля**, і варена **кукурудза, і голубці.** (*М. Стельмах.*) 3. Було: трави зім'ятий **запах**, і лісу глухуватий **гук, і небо** в зоряних крапах, і **дощ, і серця перестук...** (*В. Лучук.*)

4. Якщо при узагальнювальному слові є слова *a same, як-от, наприклад*, то перед ними ставиться кома, після них — двокрапка: *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві.* (*О. Довженко.*)

299*. Перепишіть, ставлячи всі потрібні розділові знаки між однорідними членами речення та при узагальнювальних словах.

1. Робітник за станком і поет на папері всі ми творим щасливий наш світ. (*В. Сосюра.*) 2. Біля возів, під возами й подалі скрізь було видно запорожців, що порозлягалися на траві. (*О. Довженко.*) 3. Усе навколо дерева птахи люди сповнене весняної пружної нестримної сили. (*В. Собко.*) 4. А Соловей аж горло надриває і на всі заставки співає щебече і свистить і тьохкає і торохтить. (*Л. Глібов.*) 5. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю і дитинство й розлука й твоя материнська любов. (*А. Малишко.*) 6. Тихо. І земля і вода і повітря все поснуло. (*М. Коцюбинський.*) 7. Тягнуться до сонця і квітки і трави віти кучеряві гори голубі. (*В. Сосюра.*) 8. І традиційні верби і калина все батьківське але снівське — теж! (*Б.Олійник.*) 9. Вся громадськість повинна взятися за охорону нашої чарівної природи і птахів і звірів і садів і лісів. (*Остан Вишня.*)

300*. Перепишіть, вставляючи потрібні розділові знаки в простону неускладненому реченні та при однорідних членах речення.

1. Слова полова, але огонь в одежі слова безсмертна чудотворна фея, правдива іскра Прометея. (*І. Франко.*) 2. Все блищить новизною будинки посадки вулиці квіти школи все росте все хороше з кожним днем. (*О. Довженко.*) 3. Весь ліс в інеї в крихкому казково розкішному уборі. (*О. Гончар.*) 4. Вкрились квітами левади і переліски й поля. (*Д. Павличко.*) 5. Соняшники вийшли на городи і до ставка вмиватися біжать. (*М. Сингаївський.*) 6. Усе ніби поменшало і звузилося і дорога і городи і стежка в березі і круча над Россю. (*І. Нечуй-Левицький.*) 7. Сірі широко розплющені очі дивились на світ з упевненою довірливістю. (*Є. Гуцало.*) 8. Весь степ сьогодні наче повен радості повен серпневого світла й простору. (*О. Гончар.*)

301 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на вживання розділових знаків у простому неускладненому реченні та при однорідних членах речення, повторіть правила вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Яке це щастя— [124.2] відчувати плече товариша в ряду. (*В. Сосюра.*)
2. Ідеш собі вулицею, [120.4] і кожна людина перед тобою [124.1] як сторінка із книжки. (*О. Копиленко.*) 3. Усім: [129.1] і екскурсантам, [128.1] і простим людям— [129.1] рекомендуються гав не ловити. (*Остан Вишня.*) 4. Хлопці збентежились, почервоніли [128.2] і стояли мовчки [126.2] ні живі [128.3] ні мертві. (*В. Гжицький.*) 5. Перлами-росою [125.4], сонцем, далиною [126.1] вмиваються поля. (*В. Сосюра*) 6 На все осінь щедра [129.2] на кавуни, [128.1] і на дощі, і на холодні роси. (*Ю. Збанацький.*) 7. З-за обрію вставало червоне [127. 2] вранішнє сонце [128.2] і радісно вітало молоду [127.2] зелену землю. (*Ю. Збанацький.*) 8. Міцне листя на старому дубі [124.1,2] мов дзвінкі дукати у намисті. (*Л. Дмитерко.*) 9. Краще ми на Єнісей поїдемо [128.2] або на Кременчук. (*О. Довженко.*) 10. Любив, [120.4] коли скидалась велика риба в озері [128 2] чи в Десні на заході сонця. (*О. Довженко.*) 11. В тихій воді було видно синє [127.2] глибоке небо. (*І. Нечуй-Левицький*) 12 Від вогнів вартових [126.2] дві дороги на морі зустрілись: [129.1] смуга мертво-зелена [128.2] й криваво-червона стяга. (*Леся Українка.*) 13. З дверей виставляється голова хлопчика в пошарпаній, [127.5] занадто великій шапці. (*Леся Українка.*) 14. І трави, [128.1] й ниви, і небо, й сонце — [129.1] все, усе змінилось у хлопчика в очах. (*І. Франко.*) 15. Поважно та тихо [127.5] у ранню пору [127.5] на високу гору [126.1] сходилися полковники. (*Т. Шевченко.*) 16. Над тілом бійця-партизана [125.4] нахилиться мати-зима [125.4] і сивими косами вкриє. (*П. Воронько.*) 17. Передають поетам поети [126.2] з душі у душу, із мови в мову [126.2] свободу духу і правду слова. (*Л. Костенко.*)

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 130. Відокремлені уточнювальні члени речення

Відокремлений уточнювальний член речення конкретизує зміст однойменного попереднього члена, звужуючи або обмежуючи його значення. Уточнювальні члени відповідають на питання а де саме? а коли саме? а як саме? а який саме? а що саме? і под. (*внизу, біля підніжжя гори; вчора, о першій годині; темний, аж чорний.*)

Але за уточнювальні не слід сприймати такі члени речення, які пов'язані з однойменними членами підрядним (див. § 126, п.1; § 127, п. 5) або опосередкованим (див. § 126, п. 2) зв'язком.

Відокремлені уточнювальні члени речення в усній мові виділяються паузами та зміною інтонації, а на письмі — парними комами, рідше — парними тире.

1. Найчастіше уточнювальними бувають обставини місця, часу, а іноді — й обставини способу дії, означення, присудок, підмет, додаток.

1. [коли?] Вранці-рано, [а коли саме?] **в Пилипівку, якраз у неділю**, побігла я за водою... (Т.Шевченко.) 2. [де?] Там, [а де саме?] **за річкою**, сплелися парубочі дзвінки, розгонисті, гарячі голоси. (М. Рильський.) 3. [звідки?] Згори, [а звідки саме?] **з міста**, текли до води запахи вечірніх лип. (Ю. Яновський.) 4. [коли?] Рано, [а коли саме?] **за холоду**, з рососою добре жати. (І. Франко.) 5. Данилко [як?] радо, [а як саме?] **з підскоком**, біг до сусідів. (Петро Панч.) 6. Над оболонню висять низько [які?] білі, [а які саме білі?] **аж прозорі**, хмари. (І. Нечуй-Левицький.) 7. Під синім склепінням високого неба розкинувся [який?] широкий, [а який саме широкий?] **аж до самого обрію**, степ. (Ю. Бедзик.) 8. [хто?] Ми, [а хто саме?] **школярі**, набираємо взимку свіжих знань у голову. (Ю. Яновський.)

2. Іноді виділення тих чи інших членів речення як уточнювальних залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлювання. Відповідно до цього й вимовляються вони з різною інтонацією.

1. [де?] Там, [а де саме?] **далеко**, [а де саме далеко?] **на Україні**, сяє сонечко ясне. (П. Грабовський.)— [де?] **Там далеко під горами** смужкою блищить Дніпро. (І. Нечуй-Левицький.) 2. [де?] У нас, [а де саме?] **на Волині**, найбільші й, мабуть, наймальовничіші озера.— Мені здається, що пейзажі [де?] **в нас на Україні** якоїсь приголомшливої краси й величі. (Ю. Яновський.) 3. [де?] Десь далеко, [а де саме?] **за темною смугою лісу**, обіззався грім. (С. Васильченко.)— [де?] **Далеко за річкою** блиснуло щось. (М. Коцюбинський.) 4. [де?] **Під липою**, [а де саме?] **над самим джерелом**, стояв чотиригранний камінь. (І. Франко.)— [де?] **Понад Россю над самим берегом** росли довгими рядками верби та лози. (І. Нечуй-Левицький.)

3. Відокремлені уточнювальні члени речення можуть вводитися в речення також за допомогою слів *тобто*, *цебто*, *або* (=тобто), *чи* (=тобто), *а саме*, *наприклад*, *зокрема*, *у тому числі*, *особливо*, *навіть*, *хіба що*, *причому*, *мабуть*. Такі слова від уточнювальних членів речення комою не відділяються.

1. Щастя [кого?] художника, [а кого саме?] **зокрема письменника**, невіддільне від щастя його народу. (П. Воронько.) 2. Людина розкладає розумом на найпростіші елементи [що?] все довкола, [а що саме?] **навіть саму себе**. (Ю. Мушкетик.) 3. [хто?] Більшість, [а хто саме?] **особливо молодь**, вбачали в поїзді до Морниці веселу розвагу. (І. Вільде.) 4. [хто?] Вальдшнеп, [а хто саме?] **або [тобто] лісовий кулик**,— благородна птиця. (Остан Вишня.)

Та це ж просто...

Допитливий. У реченні: *На краю великого міста у кривобокій хаті сидять троє* (Панас Мирний.)— я виділив комами у *кривобокій хаті*, і мене виправили. Хіба це не уточнювальна обставина?

Кмітливий. Ні. Адже ці троє сидять не на краю великого міста, а в хаті. Тому й питання треба ставити так: *сидять* [де?] у *кривобокій хаті* [у якій?] на *краю великого міста*. Отже, тут уточнення нема.

302*. Знайдіть відокремлені уточнювальні члени речення і виділіть їх парними комами.

I. 1. Там за горами вже давно день і сяє сонце, а тут на дні міжгір'я ще ніч. (*М. Коцюбинський*.) 2. А десь далі на південь мріє залита сонцем заплава. (*О. Гончар*.) 3. У повитих свіжим туманцем далях серед розливу зелені бовваніють острови сіл у садках. (*О. Гончар*.) 4. Далеко внизу біля самих кущів верболозу п'яно гойдали головами соняшники. (*Ю. Мушкетик*.) 5. І сьогодні в цей вечір іскристий не забудь мені слів тих твоїх. (*В. Сосюра*.) 6. Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов. (*П. Тичина*.) 7. Квіти особливо пальми й аспарагуси відразу навіяли життя у мертві кімнати. (*І. Вільде*.) 8. Каффа поділялася на три частини: фортецю або цитадель, місто й передмістя. (*З. Тулуб*.)

II. 1. Далеко зліва вставав на обрії легкий білий дим. (*О. Гончар*.) 2. За річкою попід кучерявим зеленим лісом вся гора вкрита розкішними килимами ярини. (*М. Коцюбинський*.) 3. Ой, чи так красно в якій країні, як тут на нашій рідній Волині! (*Леся Українка*.) 4. А віддалеки з села дівоча пісня долітає. (*М. Рильський*.) 5. Цитати із дум та з пісень без музичного їх оформлення тобто без мелодії багато втрачають. (*М. Рильський*.) 6. Се не казка, а билиця або бувальщина, сказать. (*Т. Шевченко*.) 7. У тій хатині у раю я бачив пекло. (*Т. Шевченко*.) 8. Одвага мед п'є або сльози ллє. (*Нар. творчість*.)

§ 131. Відокремлення додатків

Відокремлюються додатки, що мають значення виключення або виділення і починаються словами *крім, окрім, окрім, за винятком, зокрема, особливо, наприклад, на відміну від*.

1. Старий зараз ніякої роботи не визнає, **окрім пасіки**. (*М. Стельмах*.) 2. Всі, **за винятком Бойчука**, здивовано дивилися на шкіпера. (*М. Трублаїні*.) 3. Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, **крім качок**, у Тихона не піднімалася рука. (*О. Довженко*.) 4. Густі, непрохідні ліси закривали весь простір, **окрім високих полонин**. (*І. Франко*.) 5. На світі все знайдеш, **крім рідної матері**. (*Нар. творчість*.)

§ 132. Відокремлення обставин

1. Відокремлюються з обох боків комами обставини, виражені дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами.

1. Учися чистоти і простоти і, **стоптуючи килим золотий**, забудь про вежі темної гордині. (*М. Рильський*.) 2. Хочеться, щоб, **нищачи старе**, одразу люди і нове ростили! (*В. Лучук*.) 3. Не може при добрі той жить, хто хоче злу й

добру служить, бо, **хтівши догодить обом**, він стане злу рабом! (І. Франко.) 4. Степ, **струснувши з себе росу та** [сполучник поєднує дві однорідні обставини] **зігнавши непримітні тіні**, горить рівним жовто-зеленим кольором (Панас Мирний.) 5. Хлопчики сиділи на крутому березі, **звісивши ноги**, і [сполучник поєднує два однорідні присудки, а не обставини], **стежачи за вудочками**, вели тиху розмову. (Ю. Яновський.) 6. На кладці, **обнявшись**, стояли дві дівчини і, **забувши про все на світі**, виводили стару сумовиту пісню. (М. Стельмах.) 7. Усяка пташечка, **радіючи**, співала. (Л. Глібов.)

2. Не відокремлюються, як правило, одиничні дієприслівники, якщо вони вказують на спосіб дії (як? яким способом?). Такі дієприслівники звичайно виражають основну дію в реченні.

1. Я йшов [як?] **не поспішаючи** [не поспішав]. (Л. Первомайський.) 2. Остап стояв [як?] **вагаючись** [вагався]. (М. Коцюбинський.) 3. Життєву путь свою (як?) нерівно і [як?] **хитаючись** верстав я. (М. Рильський.) 4. Не так тії вороги, як добрії люди — і окрадуть [як?] **жалкуючи**, [як?] **плачучи** осудять. (Т. Шевченко.) 5. Умовк кобзар [як?] **сумуючи** [засумував]: щось руки не грають. (Т. Шевченко.)

3. За бажанням автора можуть відокремлюватися обставини, що починаються словами *всупереч*, *наперекір*, *на зло*, *попри*, *залежно від*, *відповідно до*, *згідно з*, *подібно до*, *у зв'язку з*, *завдяки*, *внаслідок*, *на випадок*, *за браком*, *за відсутністю*, *на відміну від*, *особливо* тощо.

Обов'язково відокремлюються обставини з прийменниками *незважаючи на*, *починаючи з*, *кінчаючи* (які подібні до дієприслівників).

1. **Наперекір огню і смерті**, полки незборені і вперті боям виходили навстріч. (М. Упенік.) 2. А дуб стоїть незламно **всім напастям наперекір**. (І. Цюпа.) 3. У цю ніч партизанський загін, **згідно з ухвалою підпільного обкому**, покинув територію свого району. (М. Стельмах.) 4. **Незважаючи на погану погоду**, біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення. (В. Собко.)

303*. Перепишіть, відокремлюючи парними комами обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами.

І. 1. Під вітром **вгинаючи лінії прості** повис нерухомий за вікнами дощ... (Є. Плужник.) 2. Вони стояли мовчазні **вдивляючись** в далеке минуле своє і своїх батьків і **линувши думкою** в майбутнє. (О. Довженко.) 3. З людиною буває часто так, що добре знаючи колишнього події вона сучасності ні в зуб не розуміє. (М. Рильський.) 4. Лиш хто народу рідного не любить, **підє по світу** тихим жебраком і **просячи до щастя шлях** загубить. (Д. Павличко.) 5. Троянці в човни **посідавши і швидко їх поодпихавши** по вітру гарно **поплили**. (І. Котляревський.) 6. Старий **підводиться і не прощаючись** іде, зникає десь **внизу за курганом**. (О. Гончар.) 7. Він **дивився на стовп сонячного проміння**, що **продершись крізь вікно ліг на стіни** чотирма **золотими плямами**. (М.

Коцюбинський.) 8. Літак помалу рушив з місця і пружно погойдуючись на товстих шинах коліс поїхав по зеленому полю аеродрому. (*В. Собко.*)

II. 1. Грає сонце промінцями, білий сніг стає струмками, і співаючи струмки шлях знаходять до ріки. (*М. Стельмах.*) 2. Виблискувала в лузі річка і звиваючись губилася в зелених шатах надбережного гаю. (*А. Шиян.*) 3. Блакитний час прикинувшись водою тече в піщаних, чистих берегах. (*Є. Гуцало.*) 4. Веслує літо в хмарну оболугу по заводях просмоленим човном, і натомивши у мандрівці ноги лягає день спочити за горбом. (*Є. Гуцало.*) 5. Сонях дістав із грудей золотаве, задимлене серце і закохавшись у ластівку ластівці віддає. (*Є. Гуцало.*) 6. Іван з жахом побачив, як виткнувшись з-за галузок затрясли головами бородаті цапи. (*М. Коцюбинський.*) 7. Зозуля не тільки кує, а захопившись ще й хававкає. (*О. Донченко.*) 8. Про журавлів ти більше не співала, а серцем відчуваючи грозу хапливим рухом крадькома втирала солону, теплу і гірку сльозу. (*Л. Дмитерко.*)

304*. Знайдіть відокремлені обставини і виділіть їх парними комами.

1. Бійці сиділи деякий час задумавшись. 2. У цих міжгір'ях особливо вночі дуже легко було заблудитись. 3. Міст перегорівши з гуркотом повалився в воду. 4. Незважаючи на таку рань було зовсім тепло. (З тв. *О. Гончара.*) 5. Та сказано йому, що князь приймає тільки почавши од дванадцятої години. (*І. Нечуй-Левицький.*) 6. А Чіпка наперекір світові й людям якийсь веселий, радий. (*Панас Мирний.*) 7. Микола замість панського лану вийшов на своє поле. (*І. Нечуй-Левицький.*) 8. Захід погас не розгорівшись. (*О. Донченко.*)

§ 133. Відокремлення поширених узгоджених означень

1. Якщо поширене узгоджене означення (дієприкметниковий чи прикметниковий зворот) стоїть **безпосередньо перед** означуваним іменником (або перед сполученням прикметника з іменником) і **не має обставинного відтінку**, то воно не відокремлюється (*залитий сонцем степ; залитий сонцем безмежний степ*).

1. **Омиті росами** квітки розтулюють повіки. (*В. Сосюра.*) 2. І **сп'янілий до нестями** вечір квітами пропах, солов'їними піснями заливається в кущах. (*В. Сосюра.*) 3. Теплом дихала **настояна на травах та квітах** земля. (*Ю. Збанацький.*) 4. Зорі сплять на холодних [однохідні, див. § 105, п. 3], **морозом зв'ялених** травах. (*Л. Первомайський.*) 5. Над селом стояв **звичайний в осінню пору** туман. (*М. Коцюбинський.*) 6. **Розтоптана танками** мертва земля безмовно лежала навкруг. (*Л. Первомайський.*)

2. Відокремлюється поширене узгоджене означення, якщо воно стоїть **після** означуваного іменника.

1. Рука, **засмагла від роботи**, нам сіє благодатний мир. (*М. Рильський.*) 2. Хвала тому, хто людям у приполі несе слова, **подібні хлібу й солі**, і співи, **гідні**

сіяча! (М. Рильський.) 3. Лірична пісня — це душа народу, це безмежне поле, **засіяне зернами історії** і [сполучник поєднує два однорідні означення] **заквітчане людськими надіями.** (М. Стельмах.) 4. Якби помножити любов усіх людей, **ту, що була, що є й що буде,** [означення поширене підрядними реченнями] — то буде ніч... Моя ж любов — як день. (В. Сосюра.)

3. Відокремлюється поширене узгоджене означення, **відділене** від означуваного слова іншими членами речення (хоч у поетичній мові, залежно від інтонації, воно може й не відокремлюватися).

1. **Осяяний сонцем,** перед нами розкрився зовсім новий світ. (О. Довженко.) 2. **Срібним маревом повиті,** коло сіл стоять тополі. (Леся Українка.) 3. **Обліплені роями бджіл у квітні,** гудуть сади. (В. Лучук.) 4. Попід стрімкими кручами, **запінена,** мчала на південь річка. (О. Десняк.) 5. Поле німує, **знесилене літом,** спить мертвим сном, **руде, обдерте.** (М. Коцюбинський.) 6. Тихі, ніжні зорі спадали з неба — **білі, непрозорі** — і клалися в намети. (Леся Українка.) 7. Щасливий той, хто **вільну й горду** [поетична інверсія] посіяв пісню у серця! (Т. Масенко.)

4. Відокремлюється означення, якщо воно стосується особового **займенника** я, ти, він і т. д. Іноді займенник може бути пропущений.

1. Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеш, **заглиблений в минуле...** (О. Олесь.) 2. Він стояв на кормі з веслом, **суворий і краснвий,** і дивився вперед поверх нас. (О. Довженко.) 3. **Розтривожений,** він до самого ранку не склепив очей. (Петро Панч.) 4. Хóроше, і дивно, і радісно стає мені, **малому,** в цім світі... (М. Стельмах.) 5. **Невідомий нікому,** сідаю на лавку, слухаю і дивлюся. (М. Стельмах.) 6. **Малий,** сиджу біля вікна і всього боюсь. (Є. Гуцало.)

5. Відокремлюється означення, якщо воно має **обставинний відтінок** (до нього, крім питання який?, можна поставити ще питання чому?, за якої умови? незважаючи на що?, і стоїть воно переважно на початку речення).

1. **Скроплений живлющою росою,** росток пробився на безмежжі нив [пробився (чому?), бо був скроплений...]. (П. Дорошко.) 2. **Покинута людьми на довгі дні,** дорога помирає в бур'яні [помирає (за якої умови?), якщо покинута...]. (Д. Павличко.) 3. Колісник, **уражений,** пішов від неї, не сказавши ні слова навпаки [чому так зробив? бо був уражений]. (Панас Мирний.)

Та це ж просто...

Допитливий. Так багато правил...

Кмітливий. А я завчив перше, основне правило: означення не відокремлюється, якщо воно стоїть (1) **безпосередньо** (2) **перед** (3) **іменником** і (4) **не має обставинного відтінку.** З нього легко виводжу правила, коли означення відокремлюються. Для цього замінюю умови на протилежні: “безпосередньо” на “небезпосередньо”, “перед” на “після”,

“іменник” на “займенник”, “не має обставинного відтінку” на “має обставинний відтінок”.

305*. Переробіть речення так, щоб невідокремлені поширені узгоджені означення стали відокремленими і навпаки.

1. Тепла ніч, напоєна степовими пахощами, пропливала над Асканією. (*О. Гончар.*) 2. У відкритім степу ні душі, лише де-не-де бовваніє похилена вітром тичка з соняшничини. (*О. Гончар.*) 3. В заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки. (*Н. Рибак.*) 4. Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь. (*М. Коцюбинський.*) 5. В небі мерехтіли густо посіяні, по-літньому веселі зорі. (*Ю. Збанацький.*) 6. Над берегом послався невеликий, густо зацвічений білою ромашкою луг. (*В. Козаченко.*) 7. Одягнений у хвою, шумить дрімучий темний бір. (*Н. Забіла.*)

306*. Знайдіть відокремлені означення і виділіть їх парними комами.

1. Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листям головами, а дівчинка у вінку з виноградної гіллячки тягла за собою на віз кілька стятих батьком довгих лозин з делікатним лапатим листом та позакручуваними тоненькими вусиками. (*М. Коцюбинський.*) 2. Наляканий громовицею кінь тихенько заіржав. (*М. Стельмах.*) 3. Сірі султани пилюки звихреної конем осідали на скошеній стерні. (*Григорій Тютюнник.*) 4. Сповнений любові я іду по вулиці вузькій. (*В. Сосюра.*) 5. Налита сонцем і вітрами хлюпоче веслами весна. (*М. Стельмах.*) 6. Враз темніє, і до цвяшків подібні прорізаються зорі мовчазні в осіннім небі. (*Л. Первомайський.*) 7. На галяву вискакує з гущини сарна і зачарована чудовим концертом зупиняється. (*М. Коцюбинський.*) 8. Сполоханий світлом хижак звів голову й пильно дивився у віконце. (*М. Трублаїні.*)

§ 134. Відокремлення інших означень

1. Два або більше непоширених означень після означуваного іменника обов'язково відокремлюються лише тоді, коли перед цим словом є вже узгоджене означення. В іншому випадку — відокремлення необов'язкове.

1. **Досвітні** огні, **переможні**, **урочі**, прорізали темряву ночі. (*Леся Українка.*) 2. Бескиди сиві, **червоні** скелі, **дикі**, **непевні**, нависли над нами. (*Леся Українка.*) 3. **Батькові** руки, **важкі**, **загорілі**, лежать на колінах у плетиві жил. (*М. Масло.*) 4. Надворі зненацька сипнув дощ — **рівний**, **теплій**, **рясний**. (*Я. Баш.*) 5. Леліє даль **волога і блакитна**. (*М. Бажан.*)

2. Не відокремлюється одиничне непоширене означення, яке стоїть безпосередньо після означуваного іменника, якщо воно не має обставинного відтінку.

1. На київських вулицях **шумних** каштани давно одцвіли. (*В. Сосюра.*) 2. Тихе озеро **незрима** віє духом **трав'яним**. (*М. Рильський.*) 3. Вітер берези **смутні** хилить в солодкій дрімоті, в тихому сні. (*М. Рильський.*)

3. Звичайно не відокремлюються неузгоджені означення. Але коли автор хоче підкреслити важливість такого означення, то виділяє його парними комами, іноді — тире.

1. Стала наближатися година [яка?] **рушати в дорогу.** (С. Васильченко.)
2. Настала осінь [яка?] з **вітрами холодними, з дощами дрібними.** (Леся Українка.)
3. А була б у них [яка?] **хоч на курячій ніжці хатина** — о, жили б! (А. Головка.)
4. Брянський, [який?] з **туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною** [ці ознаки автор хоче підкреслити], стоїть, облитий променями призахідного сонця. (О. Гончар.)

4. Від означення слід відрізнити виражений дієприкметником або прикметником присудок, який ніколи не відокремлюється.

1. А навкруги вся ніч **переповнена** [присудок] розміреним шумом хлібів. (О. Гончар.)
2. Герої славою **повиті** [присудок], зоріє кожного ім'я. (П. Усенко.)
3. Горід ровом **обкопаний** [присудок], дерева глиною **замазані** [присудок]. (Грицько Григоренко.)
4. Весна **мандрувала загадкова, сонячна, вітряна** [складний присудок]. (Н. Рибак.)
5. Шлях **стелився їм далекий** [складний присудок] (З. Тулуб.)

307*. Знайдіть відокремлені означення і виділіть їх парними комами.

I. 1. Як не любити любов'ю насажених, мудрістю сповнених книг, троп невідомих, дерзань ще не зважених і небосхилів нових? (М. Рильський.)
2. Буде бите царями сіяєє жито! (Т. Шевченко.)
3. Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять лукаві і в огні її окрадену збудять. (Т. Шевченко.)
4. Михайло Коцюбинський напоєний соками багатющої землі своєї — і через те він став безсмертним. (П. Тичина.)
5. Рівно й спокійно дише натомлена з праці земля. (М. Рильський.)
6. Він стоїть на мурі юний і прекрасний і кладе цеглини, зводить дім новий. (В. Сосюра.)
7. А тут шугають у небі реактивні літаки з швидкістю блискавок, і ефір переповнений голосами та піснями людськими. (О. Гончар.)
8. Ми стежками підемо ясними по залитих весною полях. (В. Сосюра.)

II. 1. Світ до захмеління прекрасний розступався на всі чотири боки від них.
2. Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю.
3. Причаїлися гори заворожені красою ніколи не бачених степів.
4. Спокійний, сумирний стоїть сад. (З тв. О. Гончара.)
5. Нова хата біла, чепурна привітно виглядала з-за обголених лихою осінньою негодою груш. (Панас Мирний.)
6. Ми розправляли плечі у труді, і мозолі нам зігривав тверді ще теплий кусень взятий з рук у мами. (Т. Коломієць.)
7. А далі знов полились вже дивні мелодії співучі, глибокі та ясні. (І. Нечуй-Левицький.)
8. Поля пробуджені сонцем від зимового сну злегка парували. (В. Козаченко.)

§ 135. Відокремлення прикладок

1. Прикладки відокремлюються в тих самих випадках, що й означення взагалі (див. §§ 133, 134), з тою лише різницею, що тут для виділення частіше використовують тире.

1. **І, притомлений Котигорошко**, я на груди землі упаду. (А. Малишко.) 2. **Щастя, воно**, як ластівка, живе не під кожним дахом. (Л. Талалай.) 3. Солов'ї, **нічні товариші мої**, у сад злетілись до вікна. (П. Воронько.) 4. **Дзвіночок сміху** — мій син прокидається вранці. (Є. Гуцало.) 5. Доцвітали конвалії в травах, **голубої весни прапори**. (В. Симоненко.) 6. **Мандрівник вічний** — невблаганний час іде вперед, його не зупинити [*іде (чому?)*], бо він *мандрівник...*. (Л. Дмитерко.)

2. Завжди відокремлюються прикладки, які приєднуються до означуваного іменника словами *тобто*, *або* (=тобто), *чи* (=тобто), *наприклад*, *зокрема*, *особливо*, *на ім'я*, *на прізвище*, *родом*, *так званий*.

1. Ви забуваєте другу любов поетів, **наприклад любов Данте до Беатріче**, а я власне таку мала на думці. (Леся Українка.) 2. Ягід навколо, **особливо дикої малини**, була сила-силенна. (О. Донченко.) 3. За шофера ми поставили тракториста Серьогу, **на прізвище Півень**. (Ю. Яновський.) 4. У журбі отакій і подружився Давид з одним австріяком, **на імення Стах**. (А. Головка.)

3. Прикладка із словом *як* відокремлюються лише тоді, коли вона має відтінок причини. В інших випадках прикладка із словом *як* не відокремлюється.

1. **Як визволителів своїх** нас зустрічали на кордоні. (О. Підсуха.) 2. Ліс зустрів мене **як друга** горлиць теплим воркуванням... (М. Рильський.) 3. У горах Брянський, [чому?] **як командир**, зустрівся з новими труднощами. (О. Гончар.) 4. Івась, [чому?] **як менший**, завжди терпів від Карпа. (Панас Мирний.) 5. **Як справжній лірик** [через те, що він був справжній лірик], Сосюра надзвичайно різноманітний у своїх переживаннях. (Д. Білоус.) 6. Кривинський, [чому?] **як посередник** [бо він був посередник], вийшов наперед громади... (Панас Мирний.) 7. Не треба забувати заслуг Рильського **як перекладача** [Рильського-перекладача].

308*. Знайдіть відокремлені прикладки і виділіть їх комами або тире.

1. Встає над землею людина господар своєї землі. (М. Бажан.) 2. Перед тобою світ великий том розкритий. (М. Рильський.) 3. Дивлячись на людей, усміхався і мій батько великий добрий чоловік. (О. Довженко.) 4. Благословенна щедрість! Все від неї від щедрості думок, сердець і рук. (В. Симоненко.) 5. Я полководець миру сонце несучи у жмені. (Д. Павличко.) 6. Ярема гнувся, бо не знав, не знав сіромаха, що вирости крила... (Т. Шевченко.) 7. Бодай кати їх постинали отих царів катів людських! (Т. Шевченко.) 8.

Шевченко як поет відомий усьому світові.

309*. Перепишіть, виділяючи відокремлені члени речення.

1. Любов до вітчизни починається з любові до берізки біля рідної хати, до стежки на городі втоптані дитячими ногами. (*М. Рильський.*) 2. Дніпро внизу розлитий сяє, грає, котить води. (*М. Рильський.*) 3. У Моринцях в Шевченковім краю хай буде вік благословенна хата така убога і така багата. (*Т. Коломісць.*) 4. Не називаю її раєм тії хатиночки у гаї над чистим ставом край села. (*Т. Шевченко.*) 5. Греблею йшла череда і здіймаючи куряву ревла та мекала. (*М. Коцюбинський.*) 6. Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба. (*М. Коцюбинський.*) 7. Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині, і крім нього ніде ні паруса, ні катерка. (*О. Гончар.*) 8. Озеро схоже на велетенську пласку чашу. (*Є. Гуцало.*)

310 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на розділові знаки при відокремлених членах речення, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Там, по тому боці, [130.1] були хащі кущів і дерев— [135.1] густі й непролазні зарослі,— [122.9] і від них пахло вогкістю і рясним листям. (*Ю. Смолич.*) 2. Черниш уже не бачив нічого, [131.0] крім протилежного берега, [133.2] завихреного вогнем. (*О. Гончар.*) 3. Очерет кінчається, відкривається чимала, [127.5] обрамлена заростями [133.1] галявина. (*О. Гончар.*) 4. Вдалині, на обрії [130.1], з'явилася щогла [134.3] з білим вітрилом. (*М. Трублаїні.*) 5. Освітлена місяцем [133.1] шхуна [124.1] стояла непорушно на водній поверхні. (*М. Трублаїні.*) 6. Звивиста вогниста смуга повільно ворушилася десь далеко [130.2] на потемнілому обрії. (*О. Гончар.*) 7. Високо, трохи не серед неба [130.1], стояв місяць, [134.2] ясний, блискучий, повний. (*І. Нечуй-Левицький.*) 8. Покроплена майським дощиком [133.1] земля [124.1] ніби дихала пахощами [126.1] весняних майських квіток. (*І. Нечуй-Левицький.*) 9. Наперекір суховіям та чорним бурям [132.3] повсюди йде акація за людиною. (*О. Гончар.*) 10. Степ, оповитий тишею [133.2], дихав пахощами росяних трав. (*Петро Панч.*) 11. В садку поета щедрого, Максима [135.1], вербова гілочка з'явилася мала, що в Кос-Аралі дальньому росла [135.3] як віра і любов непогасима. (*О. Ющенко.*) 12. В срібнім верболозі, [135.1] таємні спільники мої, не підкоривши серця прозі [132.1], співають пізні солов'ї. (*М. Рильський.*) 13. Хата [134.4] посипана зеленою, пахучою травою, кутки [134.4] обставлені клечанням, сіни [134.4] прибрані квітами (*Ю. Яновський.*) 14. Мене там мати повивала [128.2] і, повиваючи [132.1], співала, свою нудьгу переливала [126.1] в свою дитину. (*Т. Шевченко.*) 15. Погулявши коло бджіл [128.2] і наївшись огіркових пуп'янків [132.1], натрапив я на моркву. (*О. Довженко.*) 16. Я йшов [134.4] стривожений, безтямний, німий. (*І. Франко.*) 17. Богдан, як індивідуаліст [135.3], сидів окремо, [130.1] за маленьким столиком. (*П. Колесник.*)

СЛОВА ПОЗА ГРПМАТИЧНИМ ЗВ'ЯЗКОМ (ВНЕСЕННЯ)

§ 136. Звертання

Звертання — це слово або словосполучення в реченні, що називає особу, іноді — предмет, до яких звернена мова.

Звертання може виражатися одним словом (непоширене) і групою слів (поширене).

У вимові перед звертанням паузи звичайно немає, є пауза тільки після нього, але на письмі звертання обов'язково виділяється парними комами: *Світи нам, **день**, безсмертними вогнями. шуміть, **сади**, роди зерно, **земля!*** (В. Сосюра.)

На початку речення, залежно від інтонації, звертання може виділятися і знаком оклику — тоді наступне слово пишемо з великої букви: ***О слово рідне!** Ти стоїш на чаті предковічних пам'яток святині.* (П. Куліш.)

До звертання в реченні не можна поставити питання, але граматично (рід, число) воно може пов'язуватися з присудком. Тому, щоб не сплутати його з членами речення, треба мати на увазі ще й таке.

1. Іменник у кличній формі (разом із залежними словами) виступає в реченні лише звертанням.

1. Рости, міцній, **моя Вітчизно**, во ім'я щастя на землі! (В. Сосюра.) 2. Сій, **сіваче**, в людські груди правди вічної зерно. (П. Грабовський.) 3. Благословенний будь, **мій рідний краю!** (Д. Павличко.) 4. **Мріє**, не зрадь! (Леся Українка.)

2. Звертання не замінюється займенниками *він, вона, воно, вони* (пор. § 113, п. 2). При ньому стоять або можна поставити займенники другої особи *ти, ви, твій, ваш* у будь-якому відмінку. (Ці займенники до групи звертання не входять.)

1. **Учитель мій!** Як ми тебе любили... (В. Сосюра.) 2. Хай, **милі друзі, вам** щастить у дружбі вірній, в праці мирній. (М. Рильський.) 3. **Україно моя**, мені в світі нічого не треба, тільки б голос **твій** чути і ніжність **твою** берегти. (А. Малишко.) 4. Я люблю **тебе, поле, простір твій, широчінь, твої** пахощі й цвіт. (П. Дорошко.) 5. Хлюпни нам [*ти*], **море**, свіжі лави! **О земле**, [*ти*] велетнів роди! (П. Тичина.) 6. Зірочки [*вони* — підмет] ясні небо покрили, вийди [*ти*], **дівчино, серденько миле.** (Нар. творчість.)

3. У групі звертання можуть бути однорідні члени, відокремлені означення тощо. Тоді всередині такого поширеного звертання ставляться розділові знаки відповідно до загальних правил.

1. Будь славен, **мир, поля, [128.1] і ріки, і цвіт ранкової зорі!** (В. Сосюра.) 2. Слався, **наша юність, [128.1] і сади, й діброви, і міста, і села, край орлиний мій!** (В. Сосюра.) 3. Оставайтесь здорові, **мої високії тополі**

[107.2] **і хрещатий барвіночку!** (Т. Шевченко.) 4. Прощай, **синє море,** [113.3] **безкрає, просторе.** (Леся Українка.) 5. Слово, [135.1] **моя ти єдина зброє,** ми не повинні загинуть обоє! (Леся Українка.)

4. Вигуки від звертання відділяються комами. Якщо слова *ти, ви* підсилюють вигук, то вони теж відділяються разом з вигуком. Не відділяються лише слова *о, ой*, якщо вони вжиті як підсилювальні частки.

1. **Гей**, юнаки, **гей**, молодість світу, доля планети у ваших руках. (І. Нехода.) 2. **Гей ви**, далі ясні, безкінечні й сині, як чудесно в світі молодому жить! (В. Сосюра.) 3. **Ох**, пісне, чому, як той птах, не летиш? (М. Рильський.) 4. “**Ой** [вигук], сину!” — “Мамо!” І скригнула дверми, і впала на поріг. (А. Малишко.) 5. І погляд твій німий, **о** [частка] мати, понад землею заgrimів. (М. Рильський.) 6. **Ой** [частка] Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багато ти, батьку, у море носив козацької крові. (Т. Шевченко.)

311*. Знайдіть звертання і виділіть їх комами. Якщо в звертаннях є однорідні або відокремлені члени, то теж поставте, де треба, коми.

I. 1. Крізь сотні сумнівів я йду до тебе добро і правдо віку. (В. Стус.) 2. Я сонця жду, і сонце зійде, і ранок прийде — вір моя мила, жди і радій! (О. Олесь.) 3. Агей поети глибше тон. (П. Тичина.) 4. Зачерпнімо любі друзі ми води одним відерцем! (П. Тичина.) 5. Лети моя пісне за гори й долини. (В. Сосюра.) 6. З-над річки лине пісня голосна. (М. Рильський.) 7. Розлягайся скибо чорна, сійся зерно і рости! (М. Рильський.) 8. Зеленійте доли і лужечки і орли здіймайтесь ув імлі, розливайтесь круті бережечки по вкраїнській молодій землі! (А. Малишко.)

II. 1. Дзвени моя пісне крилата в вітрах світової весни. 2. О мій народе Прометея ти маєш душу молоду. 3. Тобі країно моя і перший мій подих, і подих останній тобі. (З тв. В. Сосюри.) 4. Я всі слова свої не злі, всю душу пристрасної вдачі, всі почуття мої гарячі тобі Вітчизно віддаю. (П. Воронько.) 5. Якою ж ви силою володієте сині небесні потоки ви білі хмари і ти пахуча земле, що з одного робиш звіра, а з другого голуба? (Григорій Тютюнник.) 6. Лети ж о ніч, щоб день тобі на зміну прийшов новий. (В. Сосюра.) 7. Не стелись тумане не шуміть тополі не печальте очі ви берізки голі! (В. Сосюра.) 8. Прощайте росяні долини і села сповнені краси. (О. Підсуха.)

§ 137. Вставні слова і речення

Вставні слова і речення виражають особисте ставлення мовця до висловлюваної ним думки.

Вставні слова і речення не несуть нової інформації, вони лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення. Наприклад, маємо інформацію: *Буде дощ.* За допомогою вставних слів і речень цієї інформації, не змінюючи її, можна надати різних відтінків: 1. **Безумовно,** буде дощ. 2. **Здається,** буде дощ. 3. **Кажуть,** буде дощ. 4. **На жаль,** буде дощ. 5. **Майте на**

увазі, буде дощ. б. Отже, буде дощ.

У реченні вставні слова і речення:

1) виражають упевненість або невпевненість у тому, що повідомляється: *безумовно, безперечно, звісно, звичайно, справді, і справді, само собою зрозуміло, розуміється, певна річ, ясна річ, правду кажучи, сказати по правді, признатися, ніде правди діти, щоправда, смію запевнити, слово честі, я знаю, я певен, мабуть. може. а може, можливо, певно, напевно, очевидно, видно, здається, ймовірно, бува, сподіваюся, можна сказати, треба гадати, припустімо тощо;*

2) вказують на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, каже, мовляв, повідомляють, за висловом..., за вченням..., на думку..., на мою думку, гадаю, по-моєму, по-вашому, пам'ятаю, чую, бачу тощо;*

3) виражають задоволення чи незадоволення мовця: *на щастя, на диво, на радість, на жаль, на сором, як на зло, як на лихо, як на гріх, нівроку, соромно казати, чого доброго, хвалити долю, нарешті тощо;*

4) привертають, активізують увагу співрозмовника: *чуєте, чуєш, знаєте, бач, бачите, погодьтесь, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте на слові, пробачте, між нами кажучи тощо;*

5) вказують на порядок думок, зв'язок між ними, спосіб висловлення їх: *по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, з другого боку, до речі, між іншим, крім того, а крім того, навпаки, отже, а отже, значить, таким чином, виявляється, власне (кажучи), наприклад, зокрема, взагалі, зрештою, так би мовити, одне слово, словом, коротше кажучи, повторюю тощо.*

Вставні слова і речення не є членами речення, тобто не відповідають на жодне питання в реченні.

Вставні слова і речення в усній мові не завжди виділяються паузами, але на письмі обов'язково відокремлюються парними комами, рідше—тире.

Щоб правильно виділити їх, треба орієнтуватися як на їхнє значення, так і на деякі інші ознаки.

1. Лише вставними бувають слова *мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, крім того, а втім, отже*, у середині простого речення *однак, одначе і проте*. І, навпаки, ніколи не бувають вставними слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, мовби, неначе, нібито* (це частки в реченні) і, *отже*, не виділяються комами.

1. Для нас у ріднім краї **навіть** дим солодкий та коханий. (*Леся Українка.*) 2. **Мабуть**, ніщо так не радує людський зір, як зримий результат роботи. (*Ю. Мушкетик.*) 3. Хто не живе для інших, той, **отже**, й для себе не живе. (*Ю. Мушкетик.*) 4. З борців насміхалася доля, зростала, **проте** [у *середині простого речення*], їх громада. (*П. Грабовський.*) 5. Сонце зайшло, **проте** [на *початку простого речення*] ще було видно. (*О. Гончар.*) 6. **А втім**, відомо вже, що зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди. (*О. Гончар.*) 7. Злива тривала **майже** годину. (*М. Трублаїні.*) 8. Вона йшла сама і так жваво про щось говорила, наче круг неї було **принаймні** з десятків слухачів. (*С. Журахович.*)

2. Якщо в простому реченні, крім синтаксичного (підметово-присудкового) центра, є ще присудок (*здається, кажуть, уявлять, треба гадати*) або підмет і присудок (*я знаю, я певен, ясна річ*), то таке речення зі своїм центром слід без вагань виділяти.

Присудок вставного речення найчастіше буває виражений способовою формою дієслова (*здається, розуміється, смію запевнити, сподіваюся, припустімо, як кажуть, чуєте, пробачте, знай, бач, прошу, мовляв, може*), рідше—неозначеною формою дієслова в поєднанні з іншими словами (*ніде правди діти, можна сказати, треба підкреслити, так би мовити, хвалити долю*).

Без вагань виділяємо і вставні слова, що мають форму дієприслівникового звороту (*правду кажучи, між нами кажучи, власне кажучи*) або біля яких можна поставити слово *кажучи* (*напевно, за висловом..., по-вашому, до речі, між іншим, власне, одним словом*).

1. По вулиці йду і, **здається**, уперше розплющив я очі на світ. (*О. Підсуха.*) 2. **Здається** вічністю [*присудок*] буття маленька мить, перед якою навіть смерть безсила. (*Л. Дмитерко.*) 3. **Здавалосьь**, заgrimів десь на небі грім. (*С. Васильченко.*) 4. Біліло небо, білястим **здавалося** [*присудок*] тонко вібрує повітря. (*О. Гончар.*) 5. **Буває**, часом сліпну від краси. (*Л. Костенко.*) 6. Диво дивніше на світі з тим серцем **буває!** (*Т. Шевченко.*) 7. В неволі тяжко, хоча й волі, **сказати по правді**, не було. (*Т. Шевченко.*) 8. **Кажуть**, весь поміст у пеклі з добрих замірів зложився! (*Леся Українка.*)

3. В інших випадках, щоб упевнитися, чи дане слово справді вставне, перевіряємо його питанням (спочатку знайшовши підмет і присудок). Якщо слово в реченні відповідає на питання — то воно не вставне і виділяти його комами не можна; якщо ж не відповідає — то воно вставне і його виділяємо комами.

Питання до слів ставимо такі: як? — *справді, взагалі, таким чином, навпаки, очевидно, безперечно, певно*; коли? — *нареши́ті, зрештою*; як часто? — *звичайно*; з якою метою? — *на щастя*.

1. Поки живий, я хочу [як?] **справді** жити. (*І. Франко.*) 2. **Справді** [*це правда*], добре сміється той, хто сміється останній. (*М. Стельмах.*) 3. **Видно** [*присудок*] шляхи полтавської і славному Полтаву. (*І. Котляревський.*) 4. **Видно** [*мабуть*], було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося. (*Панас Мирний.*) 5. Поїдемо, **певно** [*мабуть*], човном, коли море буде таке тихе, як нині. (*М. Коцюбинський.*) 6. Роби кривно й ходи [я к?] **певно**. (*Нар. творчість.*) 7. **Звичайно** [*само собою зрозуміло*], вовкулаки — це химери. (*М. Рильський.*) 8. У комірчині [як часто?] **звичайно** стояли бідони з молоком. (*Григорій Тютюнник.*)

312. Поясніть, як розділові знаки змінюють зміст поданих речень.

1. Він **певно** знає. (*М. Коцюбинський.*) — Він, **певно**, знає. 2. Антін

очевидно вагався. (*М. Коцюбинський.*) — Антін, **очевидно**, вагався. 3. Він **здається** мертвим. — Він, **здається**, мертвий.

313*. Знайдіть вставні слова і речення і виділіть їх комами.

I. 1. Мабуть то й буде ідеальне суспільство майбутнього, коли потребою для кожної людини стане робити для іншої тільки щось добре, приємне, корисне, може навіть самопожертвувати. (*О. Гончар.*) 2. Не можна казати людині помолодшати, а подобришати завжди можна. (*О. Гончар.*) 3. Всяке трапитись може на довгій віку. (*О. Підсуха.*) 4. Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду — і може більше не прийду. (*М. Рильський.*) 5. Невже і справді неминучість є у чергуванні радості і лиха? (*Л. Первомайський.*) 6. Справді краще в рідній країні хоч і кость положити, ніж в чужині в супокій, хоч би і в достатку, жити. (*І. Франко.*) 7. Трудно розказати, для чого власне нам потрібна мрія і що вона таке, та певне в світі ніхто живий без мрії не прожив. (*Леся Українка.*) 8. На жаль світ побудований так, що щастя людства здобувається ціною чийсь страждань. (*О. Довженко.*)

II. 1. Треба хліба людині й металу, треба музики і п'єдесталу, та мабуть над усе до загибуні треба віри людині в людину. (*В. Забаштанський.*) 2. Здається гори перевертав би й не чув би втоми. (*М. Коцюбинський.*) 3. Виходить немає нічого неможливого для людини, її розуму й сили. (*С. Голованівський.*) 4. Ідуть дівчата в поле жати та знай співають ідучи. (*Т. Шевченко.*) 5. Може ви чули, як пахне земля? (*Т. Масенко.*) 6. Я люблю, як буває осінню пахне яблуками у хаті. (*А. Малишко.*) 7. День побратався нарешті з погодою, в небо підніс малинові знамена. (*А. Малишко.*) 8. Чисте небо не налягало на гори, а навпаки своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх. (*О. Гончар.*)

§ 138. Вставлені слова і речення

Вставлені слова і речення вносять у речення побіжну чи додаткову інформацію. Залежно від того, як вставлені слова і речення вимовляються, їх виділяють парними комами, парними тире або дужками, їхня ж інтонація залежить від змісту і від волі автора.

У вставлених реченнях розділові знаки ставляться відповідно до загальних правил. У кінці їх крапка не ставиться, але може стояти знак оклику або знак питання.

1. Якщо вставлене речення вимовляється майже таким самим тоном, як і основне, то воно виділяється з обох боків комами.

1. Звали нашого діда, **як я вже потім довідався**, Семеном. (*О. Довженко.*) 2. Лишилася у нас, **і зовсім це не хіба**, глибока шана повсякчас — так! — до святого хліба! (*М. Рильський.*)

2. Якщо вставлені слова чи речення вимовляються підвищеним тоном, то вони виділяються з обох боків тире.

1. Є ж люди на землі — **а то б не варто й жити**,— що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать. (*М. Рильський.*) 2. В щирім серці, в чесних грудях — **вірю, знаю!** — квіти є! (*В. Симоненко.*) 3. Орю свій переліг — **убогу ниву!**—та сію слово. (*Т. Шевченко.*) 4. Годинник бив— **що з ним?** — зовсім не ту годину. (*І. Жиленко.*)

3. Найчастіше вставлені слова чи речення вимовляються пониженим тоном. Тоді вони виділяються дужками або іноді комами з тире.

1. Далеко-далеко (**те знають хіба що лелеки**) розкидала доля киптарики і сіряки. (*Б. Олійник.*) 2. З-за погрібника пахло м'ятою (**росло її там, густої та холодної, багато**), а від хати несло духом матіоли. (*Є. Гуцало.*) 3. У затінках попід гінкою ліщиною (**рибалки тут щоосені вудлища собі ріжуть**) прозорозелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться (*Григор Тютюнник.*) 4. Зі скреготом і брязкотом у двір,— **якщо те, що залишилося, можна назвати двором**,— в'їжджають два бульдозери. (*О. Довженко.*)

314*. Перепишіть, виділяючи потрібними розділовими знаками вставлені речення.

1. Там батько, плачучи з дітьми а ми малі були і голі, не витерпів лихої долі, умер на панщині. (*Т. Шевченко.*) 2. А Ярема страшно глянуть по три, по чотири так і кладе. (*Т. Шевченко.*) 3. А все-таки її люблю, мою Україну широку, хоч я по їй і одинокий бо, бачте, пари не найшов аж до погибелі дійшов. (*Т. Шевченко.*) 4. Я вийшов за садок гілля обторкало мої плечі та шапку, полишивши на них білі пухнасті квітки з снігу і став дивитися на дорогу, котрою в'їхав позавчора до цього села. (*Григор Тютюнник.*) 5. Взагалі Данилко за багато років приятелювання з пасічником помітив, що той не любить бувальщин “Я таке й без тебе знаю, надивився”, а все наvertsає розмову на щось незвичайне, дивовижне, хоч воно й вигадане. (*Григор Тютюнник.*) 6. Незнайомий подививсь в очах його щось тепле, чоловічне! на мене глянув він ласкаво. (*П. Тичина.*)

§ 139. Слова-речення та вигуки

Слова-речення (стверджувальні слова *так, авжеж, гаразд, добре, еге, ага, атож*. заперечне *ні*, питальні *що ж, а що*) та вигуки в усній мові виділяються паузами, на письмі — комами, знаками оклику або (в середині речення) тире.

1. На початку речення слова-речення та вигуки виділяються комою або, при окличній інтонації, знаком оклику.

1. **Так**, я вільний, маю бистрі думи-чарівниці. (*Леся Українка.*) 2. **Ні**, не марний труд ваш, люди ясночолі! (*В. Сосюра.*) 3. **Ні!** Я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги постала. (*Леся Українка.*) 4. **Гей**, піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі. (*Леся Українка.*) 5. **Гай! гай!** Море, грай,

реви, скелі ламай! (Т. Шевченко.)

2. У середині речення слова-речення та вигуки виділяються парними комами або, якщо при них є знак оклику, — парними тире.

1. Життя не нива, **ні**, воно—дорога між злом і добром, буттям і небуттям. (Л. Дмитерко.) 2. Земле рідна, **о**, чим далі ти від мене, тим дорожча. (Д. Павличко.) 3. **Ну, що ж**, нехай хлопець змалку звекає до правди. (І. Цюпа.) 4. Дерево не здержало — так ведмідь додолу впав — **гуп** — та просто на вовка. (Нар. творчість.)

3. Проте слова *о, ой*, рідко *ох і, ну, ну й*, якщо автор вживає їх у ролі підсилюючих часток, комами не відділяються.

1. **О** світе! Як збагнути твій закон? (Л. Горлач.) 2. Люди як промені, що не згасають, **о** ні! — лиш повертаються в сонце. (І. Жиленко.) 3. **Ой** зацвіла червона калина над криницею. (Нар. творчість.) 4. **Ой** ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько — колюче терня? (І. Франко.) 5. Вальс Шопена... **Ну** хто не грав його і хто не слухав? (М. Рильський.)

4. Слід відрізнати слова-речення *так, ні, гаразд, що ж* та вигуки від однозвучних часток і членів речення, які ні в усній мові, ні на письмі не відокремлюються.

1. **Так** [обставина міри; кома тут змінила б зміст речення] ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходять подібне кохання. (В. Сосюра.) 2. **Так** [тож] будьмо єдині! Ми — квіти життя. (В. Сосюра.) 3. Мовчи, **так** [то] подумують, що ти розумний. (Нар. творчість.) 4. А човен **хить-хить** [присудок] під лозою. (Григор Тютюнник.) 5. **Ну** [присудок] до танців, до танців, кобзарю. (Т. Шевченко.)

315*. Перепишіть, виділяючи потрібними розділовими знаками слова-речення та вигуки.

I. 1. О які були великі зорі, як синіло й склилось навкруги! (М. Рильський.) 2. Прощайте, ждіте волі,— гей на коні, всі у путь! (П. Тичина.) 3. Тисячоголосе “ура” покотилося берегом. (О. Гончар.) 4. О вірю я, що з’явиться вона, загублена, сподівана воля. (М. Старицький.) 5. Так я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні. (Леся Українка.) 6. Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно гей! добірне в нерозмежені лани! (М. Рильський.) 7. Ах як всього багато: неба, сонця^, веселої зелені. (М. Коцюбинський.) 8. Так молоді, радісно й дзвінко. (В. Сосюра.)

II. 1. Весно, *ох* довго ж на тебе чекати! (І. Франко.) 2. О люди, люди, свою душу не *замикайте* на замки! (П. Тичина.) 3. О бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без мети. (М. Рильський.) 4. Ох і хитрий, усе знає, а випитує. (Григорій Тютюнник.) 5. Все на очах мінялося, і тільки твоя любов ні?

(*О. Гончар.*) 6. О ні розлуки вічні, як вічний подих даліни. (*П. Воронько.*) 7. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін ку-ку! ку-ку! і сіє тишу по травах. (*М. Коцюбинський.*) 8. Ні сонний спокій зовсім нам не сниться, ні нас не вабить ніжна тишина — прийдешне осяває наші лица, неспокій творчий з вічністю єдна. (*В. Симоненко.*)

316 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на виділення внесень (слів, синтаксично **не** пов'язаних з членами речення), повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Найвища, [137.3] **по-моєму**, краса—це краса вірності. (*О. Гончар.*) 2. Нічого, [137.1] **мабуть**, для простих людей не було й немає ненависнішого, ніж війна, воячина, мілітаризація. (*О. Гончар.*) 3. **О** [136.4] **краю** мій рідний, [136.1] як сонце, цвіти в душі моїй, [133.2] **повній тобою**. (*В. Сосюра.*) 4. І сонце **навіть** [137.1] у тумані для тебе радісно цвіте. (*В. Сосюра.*) 5. О [139.1], як люблю я рідну землю. (*П. Воронько.*) 6. **Ні** [139.1], я себе не можу уявити без тебе, [136.2] **Дніпре**, як і без тополі. (*М. Вінграновський.*) 7. **Гей** [136.4], **Гомере український, гей, Остапе Вересаю** [136.1], низько кланяюсь і низько б'ю тобі своїм чолом! (*Є. Гуцало.*) 8. Прийми, **о мати** [136.4], слово це від сина, як генію твоєму чесний дар. (*М. Рильський.*) 9. Шуми, [136.1] **Славутичу-ріко**, ростіть, [136.2] **дерева юні**, гінко. (*М. Рильський.*) 10. Чим більше темніло, тим, [137.2] **здавалось**, вітер дужчав. (*М. Коцюбинський.*) 11. Од далекого світла внизу **здавалось** [137.0] ще темніше. (*М. Коцюбинський.*) 12. Макар Семенович (**так звали** діда) [138.3] був у піднесеному настрої. (*В. Козаченко.*) 13. **Ой** [139.3] не ходи, [136.1] **Грицю**, та й на вечорниці, бо на вечорницях дівки чарівниці! (*Нар. творчість.*) 14. Я відчув— [138.2] **і це відчуття збереглося на все життя**,— [122.9] що в поетичному слові криється якесь диво, воно зачаровує і відкриває красу світу. (*І. Цюпа.*) 15. **Так** [139.4] ото слухай, скінчу вже в двох словах. (*М. Коцюбинський.*) 16. Синиця славу розпустила, що [137.2] **може** море запалить. (*Л. Глібов.*) 17. Вовк, [137.2] **може**, їсти захотів. (*Л. Глібов.*)

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 140. Загальна характеристика складних речень

Складне речення має два або більше синтаксичних (підметово-присудкових) центрів (див. § 112, п. 1).

Складні речення поділяються на складносурядні, складнопідрядні, складні безсполучникові і складні конструкції.

1. У **складносурядному** реченні частини, що мають свої синтаксичні центри, відносно рівноправні. Вони поєднуються між собою сполучниками сурядності *і, та, а, але, проте, зате, однак, все ж, або, чи* (=або), *або...або, чи...чи, то...то*.

1. На сизих луках **скошено** траву, **і літо** буйне в береги **ввійшло**. (*М. Рильський.*) 2. **Чути** срібний сміх, **і** десь **дзвенить музика**. (*М. Рильський.*) 3.

Можна розділити на сто частин яблуко, **але не можна розділити** Землю. (І. Жиленко.) 4. **Або не сокіл я, або спалила мені неволя** крила. (Леся Українка.)

2. У **складнопідрядному** реченні одна частина головна (від неї ставиться питання), а друга—підрядна (вона відповідає на поставлене питання).

Підрядна частина до головної приєднується:

а) сполучниками підрядності *що, як, бо, щоб, якщо, якби, чи, коли б, аби, раз, ніби, наче, немов, ніж, хай, хоч, чим... тим, так що, як тільки, після того як, для того щоб, з тим щоб, тому що, через те що, завдяки тому що, в зв'язку з тим що, дарма що, незважаючи на те що;*

б) сполучними словами (які є водночас і членами речення) *хто, що, який, чий, котрий, скільки* (відносні займенники), *як, наскільки, де, куди, звідки, коли, відколи, доки, поки, щойно, чому, навіщо* (прислівники).

1. Ніколи в бурі **не загине**, [хто?] **хто** [підмет] Прометея **має** дух. (В. Сосюра.) 2. **Той**, [хто?] **що** [підмет] занепав духом, **уже не страждає**. (Д. Павличко.) 3. Людині **треба**, [що?] **щоб** її **робота залишалася** після неї **жити**. (Ю. Яновський.) 4. Мій **час пливе** так тихо-тихо, [як?] **як** [обставина способу дії] по ставку **пливе** листок **сухий**. (Леся Українка.) 5. [коли?] **В той час як** надворі **все вигоряло, барометр** уже третій день **показував** у конторі дощ. (О. Гончар.)

3. У **складному безсполучниковому** реченні частини, що мають свої синтаксичні центри, поєднуються між собою без сполучників.

1. **Ми** чорні гори **перегорнем, ми** **вдарим** серцем в мур **зажур**. (І. Драч.) 2. **Настане літо; жовтий цвіт укрис** липу до вершини. (Я. Щоголів.) 3. **І чую: пульсують соки** у тіло моє з землі. (В. Симоненко.) 4. **Трапиться слово** **зрадливе** — геть його, сину, **гони!** (Б. Олійник.)

4. У **складній конструкції** частини поєднані впереміш **сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язками**.

І. Вітер **промчав, улігся, і** [сурядний зв'язок] **надріччя взялося** сивиною: [безсполучниковий зв'язок] **підіймався** туман. (Григорій Тютюнник.) 2. Орел **ширяв над моєю головою, і** [сурядний зв'язок] **я уявив, як** [підрядний зв'язок] **він придивляється до мене** злими очима. (Р. Іванчук.) 3. Сон **літньої ночі колись мені снився, [безсполучниковий зв'язок] коротка та літня нічка була, і [сурядний зв'язок] сон був короткий,— [безсполучниковий зв'язок] він хутко змінився і зник, як [підрядний зв'язок] на сході зоря розсвіла.** (Леся Українка.)

317*. Перепишіть речення і розберіть їх за членами, користуючись кодами таблиць із вправи 285 (§ 120). Коли зробите аналіз, усі частини, що мають свої синтаксичні центри, відділіть одна від одної комами.

І. 1. Тут де **кожен камінь кров'ю полили** в бою **брати із пошаною й любов'ю зупинися, друже, ти.** (В. Лучук.) 2. **Пахнуть хлібом слова** що мене їх

навчила мати. (Д. Павличко.) 3. Мені здається що тим і наш світ красний що він не однаковий. (Панас Мирний.) 4. Повітря тремтить від спеки і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. (М. Коцюбинський.) 5. Сонце вже заходило і гори востаннє засвітилися легким ажурним золотом немов були зіткані з багрянистих суцвіть. (О. Гончар.) 6. Могутні дуби що густою лавою стояли понад озером повилися густими тінями. (С. Васильченко.) 7. День погас і все спочило. (Т. Шевченко.) 8. Туман закрив веселі зорі за хмару місяць закотивсь. (Л. Глібов.)

II. 1. Благословен же той хто від грози не никне і пісня що летить до радісних небес. (В. Сосюра.) 2. Гаряче серце б'ється і тремтить і відчуваєш як зростають крила. (Л. Дмитерко.) 3. Я в серці маю те що не вмирає. (Леся Українка.) 4. Вставай хто серцем кучерявий. (П. Тичина.) 5. Над усім світом стояла така тиша що було чути як плакала надламана гілка. (М. Стельмах.) 6. Русий вечір пахне любистком квіти лащатся до ніг. (З. Гончарук.) 7. Зоре моя вечірняя, зійди над горою поговорим тихесенько в неволі з тобою. (Т. Шевченко.) 8. Часто мигтіла блискавка і раз за разом гуркотів грім. (М. Грублаїні.)

Ключі. I. 1. 332. 1)211.110.04(2+1+1)1. 2)511.113.15(2+3)0. **2.** 132. 1)110.010.010. 2)311.113(1+2).000. **3.** 133. 1)213.012.000. 2)411.130.140. 3)512.130.000. **4.** 122. 1)111.110.040. 2)111.110.2(1+1)10. **5.** 153. 1)111.110.030. 2)211.110.2(1+1)4(3+1)0. 3)513.032.100. **6.** 132. 1)211.112.200. 2)311.110.130. **7.** 122. 1)112.110.000. 2)112.110.000. **8.** 142. 1)111.111.100. 2)111.110.020.

II. 1. 133. 1)211.230.000. 2)311.110.040. 3)311.110.120. **2.** 153. 1)111.12(1+1)0.100. 2)244.010.000. 3)411.110.010. **3.** 132. 1)211.111.020. 2)412.110.000. **4.** 332. 1)242.010.000. 2)411.130.010. **5.** 133. 1)211.110.120. 2)354.020.000. 3)411.110.100. **6.** 142. 1)111.110.110. 2)111.110.010. **7.** 342. 1)121.010.020. 2)121.012.03(1+2)0. **8.** 122. 1)111.110.010. 2)111.110.010.

§ 141. Кома між частинами складносурядних і складнопідрядних речень

1. Між частинами складносурядних і складнопідрядних речень звичайно ставляться коми.

1. **Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять.** (А. Малишко.) 2. **Не хочу я, щоб знов пекла мене війна в журбі.** (Григорій Тютюнник.) 3. **Добре знати зимою, що знов навесні ти побачиш обличчя трав, які повмирали під саваном білих снігів.** (Є. Гуцало.) 4. В повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов **розлився бурштиновий мед.** (М. Рильський.) 5. **Море невинно голубіє над стінами скель, і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.** (М. Коцюбинський.) 6. **Кожен, кому доводилось зробити добре, повинен, мені здається [вставне речення], переживати радість якусь особливу, яку ні з якою іншою й порівняти не можна.** (О. Гончар.)

2. Але не ставиться кома між двома частинами складного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і(й), та (= і), або, чи (= або)*, якщо обидві

частини мають спільне слово або спільну частину.

1. **Вдалині** хиталися дерева **і** синів задуманий приборі. (В. Сосюра.) 2. **Тільки** невсипуще море бухає десь здалеку **та** зорі тремтять в нічній прохолоді. (М. Коцюбинський.) 3. **Коли він торкався смичком до струн скрипки**, все на світі зникало **і** залишалася тільки музика. (В. Собко.) 4. **Дітям здавалось**, що вже вечір **і** що зараз прийде мама. (С. Васильченко.) 5. **Неприємно**, коли **п'явка впивається** в жижку **чи** коли **гавкають** на тебе чужі **пси** або **гуска сичить** коло ніг. (О. Довженко.) 6. **Я люблю**, коли в листя зелене дерева **одягає весна**, [сполучник повторюваний] **і** під вітром **хитаються клени**, **і** **співає** в квітках **далина**. (В. Сосюра.)

3. Не ставиться кома між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і* (*й*), *та* (=і), *або*, *чи* (=або), якщо речення питальне, спонукальне або окличне.

1. Хай наше слово не вмирає **і** наша правда хай живе! (М. Рильський.) 2. Таке розкішне над нами небо **і** такі ми до безмежності молоді! (Вал. Шевчук.) 3. Чого світання так ясніє в полі **і** ген сріблиться пісенька дзвінка? (М. Стельмах.)

4. Якщо в складному реченні збігаються підряд два сполучники, то кома між ними ставиться тільки тоді, коли частину, яка починається другим сполучником, можна опустити без шкоди для будови всього речення. Якщо ж опустити її не можна, кома між двома сполучниками не ставиться.

1. Соломія міркувала, що, **коли брати у ліву руку**, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простяглись недалеко. (М. Коцюбинський.) 2. Певно, не забула того, що **якби дід Улас не приборіг**, то пропала б. (Панас Мирний.) 3. Бійці не кривдили старого, **і**, **коли сідали їсти**, кожний закликав Ференца до свого казанка. (О. Гончар.) 4. Рота пробивалась крізь вогонь, **і де була найбільша небезпека**, там бачили командира. (Я. Качура.)

Та це ж просто...

Допитливий. Мені здається, ніби в складносурядному реченні коми ставляться так само, як і між однорідними членами речення?

Кмітливий. Не зовсім так. Між однорідними членами перед одиничним сполучником *чи*, *або*, *та*, *і* ("чиаботаї коми ковтає") кома ніколи не ставиться, а в складносурядному реченні перед одиничним *чи*, *або*, *та*, *і* кома не ставиться лише тоді, коли є спільне слово для обох частин або коли це окличне, питальне чи спонукальне речення.

318*. Поясніть, чому в поданих реченнях перед сполучником *і* в одних випадках стоїть кома, а інших — ні.

1. Земля тремтить у млості **і** ронить пелюстки, **і** невідомі гості злітаються в садки. (М. Рильський.) 2. Я іду до гаю, **і** в блакить безкраю серце моє лине **й** птицею співає про весну чудесну на моїй Україні. (В. Сосюра.) 3. Ставок, гребелька, **і** вітряк з-за гаю крилами махає. (Т. Шевченко.)

319*. Перепишіть, розставляючи коми між частинами складносурядних і складнопідрядних речень.

I. 1. Бринять живою радістю ліси як ранок спалахне на небокраї як сонце огняне завісу піднімає із їх первісної і чистої краси. (В. Симоненко.) 2. Із поля дівчина утомлена прийшла і хоч вечеряти дбайлива кличе мати за сапку — і в квітник де рожа розцвіла. 3. Та знай що тільки тут де невгамовний труд землі насиченій родюче лоно ранить доспіють ягоди і радощі постануть. 4. Той хто любить паростки кленові хто діброви молоді ростить сам достоїн людської любові бо живе й працює для століть! (З тв. М. Рильського.) 5. Нехай серця не знають супокою хай обганяють мрії часу біг і наша юність буде хай такою щоб їй ніхто не заздрити не міг! (В. Симоненко.) 6. Коли набирають стяги епохи вітру нового і висоти думай що світ змінити хоч трохи повинен і ти. (Д. Павличко.) 7. Треба докласти всіх зусиль щоб перетворити оточення на ліпше якщо воно відстале або ж самому дорівнятися йому якщо відстав сам. (О. Гончар.) 8. Люди зрозуміли що якщо вони добре працюватимуть то щось зароблять. (Григорій Тютюнник.)

II. 1. Батьківщино, ти в кожного одна бо хто хоче мати дві батьківщини той залишається без жодної. (В. Земляк.) 2. Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє. (В. Симоненко.) 3. Недарма ж давно помічено моряками що судно йде хутчіше коли йде до рідних берегів. (О. Гончар.) 4. Той хто зневажливо ставиться до рідної мови не може й сам викликати поваги до себе. (О. Гончар.) 5. Коли пісні мого краю плывуть у рідних голосах мені здається що збираю цілющі трави я в лугах. (М. Рильський.) 6. Я так люблю мою Україну убогу що проклену святого Бога, за неї душу погублю! (Т. Шевченко.) 7. Хто зневажає рідний край ті серцем немічні каліки. (Т. Шевченко.) 8. Людина відчуває себе новонародженою перед красою життя і сяйво добра освічує їй душу. (Григорій Тютюнник.)

III. 1. Усе що йти нам заважає зумій одкинути в собі. (В. Сосюра.) 2. Всесвіт — не поле і люд — не глядач і час — не ворота футбольних моментів і куля земна — не футбольний м'яч в ногах генералів і президентів. (М. Вінграновський.) 3. Біда навчить кому подати руку і від кого прийняти чесний хліб. (Д. Павличко.) 4. Друзів на землі не так багато дбайте щоб в житті їх берегти. (Д. Луценко.) 5. Я люблю коли є в домі діти і коли вночі вони сміються. (М. Рильський.) 6. Хто чув як рано навесні земля пробуджується в сні або як в літнім місяці колишуть жито вітерці? (О. Підсуха.) 7. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу і коли він зійшов на горбок перед ним встали в повній красі всі ниви. (М. Коцюбинський.) 8. Торік був уродив хліб та як полили дощі то позносило з гір половину снопів. (І. Нечуй-Левицький.)

§ 142. Інші розділові знаки між частинами складносурядних і складнопідрядних речень

1. Іноді, якщо друга частина вимовляється з різким підсиленням тону (виражає висновок, наслідок), між частинами складносурядного і складнопідрядного речення ставлять тире.

1. Куди не піду—так думка й поверта додому. (М. Кропивницький.) 2. Минулася буря — і сонце засяло. (М. Рильський.) 3. Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа! (Д. Павличко.) 4. Хто волю хоче вбить — загине. (Д. Павличко.)

2. Між ускладненими або далекими за змістом частинами може ставитися крапка з комою (як і між однорідними членами речення).

1. Мороз прилине, синьо і прозоро розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узорі він намалює генієм своїм. (В. Сосюра.) 2. Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками. (І. Нечуй-Левицький.)

320*. Перепишіть, розставляючи тире або коми між частинами складних речень.

1. Життя торкає серця струни чулі і я на крилах пісні лину знов. (В. Сосюра.) 2. Лиш той творити може хто любить свій народ. (В. Сосюра.) 3. Поет хто понад отчою землею орлом зліта до неба вселюдського. (Д. Павличко.) 4. Ми одностайні у труді і цим ми вічно молоді! (М. Рильський.) 5. Свій меч історія підносить і долу падає ярмо. (М. Рильський.) 6. Ніколи я не знав як тяжко жить без солов'я що в пісні аж тремтить тільцем своїм маленьким і гарячим (М. Рильський.) 7. Я так люблю зимові вечори в людському домі де зростають діти. (І. Жиленко.) 8. Доки на світі є діти доки вони здорові і щасливі доки вони сміються Земля наша — диво! (І. Жиленко.)

§ 143. Порівняльні звороти

Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою слів *як, мов, немов, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, ніж* і под. Вони можуть виділятися з обох боків комами і можуть не виділятися.

1. Порівняльний зворот виділяється парними комами, якщо це підрядне речення, у якому пропущено якийсь член (найчастіше присудок) і його можна відтворити з контексту.

1. Час тече, **немов пісок** [тече] з долоні. (П. Воронько.) 2. Життя зриває дні мої, **неначе вітер** [зриває] **листя**. (В. Сосюра.) 3. Я квітку не можу зірвати, бо їй, **як** [болить] **людині**, болить. (В. Сосюра.) 4. Життя, **немов** [воно є] ріка, пливе в майбутнє, в завтрашнє, в безкрає. (Л. Дмитерко.) 5. В безодню падали, **як** [падає] **олово**, віки. (В. Сосюра.) 6. Друзі, висівайте доброту, бо вона, **як** [потрібний людям] **хліб**, потрібна людям. (Д. Луценко.) 7. Час летів, **немов** [він

летів] на крилах, і, мов [це був] сон, життя минало. (Леся Українка.) 8. Червоніли хмари, неначе [вони були] обсіпані рожами. (І. Нечуй-Левицький.)

2. Виділяються звороти як завжди, як звичайно, як і раніше, як правило, як виняток, як (мов) навмисне, як (наче) один.

1. Дума—це віршований твір, виконуваний (як правило, соло) речитативом. (М. Рильський.) 2. Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. (М. Коцюбинський.) 3. Всі, як один, повертали голови до дверей. (М. Коцюбинський.)

3. В інших випадках порівняльні звороти з як, мов, наче, ніби і под. виступають членами простого речення, найчастіше — присудками і комами не виділяються.

1. Молоді дитячі голоси як дзвіночки [присудок]. (М. Коцюбинський.) 2. І сорок літ ішов Франко-сіяч—і спів його звучав не раз як плач [присудок: був плачем], і плач його звучав як гімн [присудок: був як гімн] народу. (Д. Павличко.) 3. Червоний світ од блискавки ніби запалив [присудок] пожежу на горах і долинах. (І. Нечуй-Левицький.) 4. Свіжий перший сніг уквив гори й долини ніби тонким дорогим полотном [додаток]. (І. Нечуй-Левицький.) 5. Марко наче в рот води набрав [присудок]: не звертався, не обзивався ні до кого. (Л. Яновська.) 6. Та й чоловік мій як з клоччя батіг [присудок], сказати правду. (І. Нечуй-Левицький.)

4. Не треба виділяти зворотів з як, мов, наче, ніби і под. у таких сталих висловах (фразеологізмах), як: *холодний мов лід, білий як сніг, блідий наче стіна, почервонів як рак, упав як підкошений, зробив як слід, роби як хочеш, дивиться як теля на нові ворота* і под.

1. Дощ ось-ось лине з неба, а вони ж далеченько, десть біля річки, змокнуть як хлющі. (Ю. Збанацький.) 2. Запахло сіркою, горілим, і дощ линув як із відра. (Панас Мирний.) 3. Як муха в окропі вертишся цілий день. (Панас Мирний.) 4. Невеличкі хатки кругом дворища неначе гриби виростали. (Панас Мирний.) 5. І били ж мене батько за се, драли як Сидорову козу. (М. Кропивницький.)

321*. Чому в кожній групі речень перед як то немає коми, то є?

1. Мої сини як зима і весна. Старший меткий і проворний, як задерикуватий зимовий день. Молодший — невірноважений, як весняна повінь. (Ю. Яновський.) 2. Кругом поле як те море.— Кругом поле, як те море широке, синіє. (Т. Шевченко.)

322*. Перепишіть, де треба, виділяючи комами порівняльні звороти. Поставте також потрібні розділові знаки між частинами складних речень.

I. 1. Моя любов як море, що висохнуть не може... (В. Сосюра.) 2. Люби свій край! Як океан глибока твоя любов нехай не тоне в млі! (В. Сосюра.) 3. Благословенна в болях ран степів широчина бездонна що як зелений океан тече круг білого Херсона. (М. Рильський.) 4. Любіть Україну як сонце любіть як вітер, і трави, і води. (В. Сосюра.) 5. Листку подібний над землею що вітер з дерева зрива хто мову матері своєї як син невдячний забува. (В. Сосюра.) 6. Нема такого хліба на землі як той що моя мати випікала на листі горіховому в печі. 7. У книги люди наче бджоли в соти знесли духовний, чародійний мед. 8. На світі більше куль аніж сердець! На світі більше мін ніж томиків поезій! (З тв. Д. Павличка.)

II. 1. Посипався як з решета наглий краплистий дощ, а далі полив як з відра. (І. Нечуй-Левицький.) 2. Гори збудились і лине як птах пісня весела і сміла. (Д. Павличко.) 3. Задумана береза над яром посумніла і мов золоті сльози без вітру ронить додолу свої пожовклі листочки (І. Франко.) 4. Погляди збираю наче квіти, погляди зриваю наче цвіт на безмежних велелюдях світу і від того не бідніє світ. (Є. Гуцало.) 5. В синіх скелях поезії волею й розумом я обтесую слово мов камінь тверде. (В. Забайтанський.) 6. Я не на те, слова, ховала вас і напоїла кров'ю свого серця щоб ви лилися мов отрута млява і посідали душі мов іржа. (Леся Українка.) 7. Голова без розуму як ліхтар без свічки. (Нар. творчість.) 8. Неволя як той чад задурманила людям голови. (Панас Мирний.)

§ 144. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні

Складні безсполучникові речення за характером смислових зв'язків між їхніми частинами поділяються на:

1) речення з відносно рівноправними, незалежними одна від одної частинами: *Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе* (Нар. творчість.);

2) речення із залежними частинами, одна з яких пояснює, доповнює іншу: *Будеш сіяти з сумом — вродить печаль.* (М. Стельмах.)

Від характеру смислових зв'язків між його частинами залежить інтонація складного безсполучникового речення, а отже, й уживання коми, крапки з комою, двокрапки чи тире

1. Між відносно рівноправними частинами ставиться кома. А якщо ці частини значно поширені або далекі за змістом, то можна поставити й крапку з комою.

1. Хмари пливли низько над землею, **можна було сподіватися** дощу. (О. Десняк.) **2. Прокотився** грім з розгоном, **грають** блискавок **шаблі**, **пахне** морем і озоном від притихлої землі. (М. Рильський.) **3. Тихо** в полі, **гай темніє**, наступає літній **вечір**. (Леся Українка.) **4. Навкруги тиша**; скрізь **ясно**; з поля **вітерець віє**; з гаїв **холодок дише**. (Марко Вовчок.)

2. Двокрапка ставиться, якщо друга частина:

а) виражає причину того, про що говориться в першій (до неї можна

поставити питання чому?, а перед нею вжити сполучник *бо*);

б) доповнює або розкриває зміст першої частини (до неї можна поставити питання а що? а який? а як? і що побачив?)

1. Оксані—радість: [чому?—*бо*] мати одрізала з полотна хустку, а порошком пофарбувала в червоний колір. (*А. Головка.*) 2. Мені здається: [що?] твої очі в мою душу світять з вишини. (*В. Сосюра.*) 3. І пригадалося йому дитинство: [а що саме?] над водами хиляться лози, лелека пливе в висоті. (*М. Рильський.*) 4. Переконатися пора: [в чому?] зробиш зло — не жди добра. (*Д. Білоус.*) 5. Мені відкрилась істина печальна: [яка?] життя зникає, як ріка Почайна¹. (*Л. Костенко.*) 6. Поглянь у себе: [і що побачиш?] море там вирує, міниться і грає. (*Л. Горлач.*)

3. Тире ставиться:

а) якщо перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій (перед нею можна, як правило, поставити сполучники *якщо*, *коли*);

б) якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій (до неї можна поставити питання і який наслідок? і що це означає?);

в) якщо зміст обох частин зіставляється або протиставляється (між ними можна поставити сполучники *наче*, *а*).

1. [*Якщо*] Забудеш рідний край—тобі твій корінь всохне, [*якщо*] вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш. (*П. Тичина.*) 2. [*Коли*] Махнула осінь в ліси — вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими фарбами. (*І. Франко.*) 3. Поет повинен промовляти до світу мовою і голосом свого народу [*якщо поет буде промовляти...*] — тільки тоді він стане великим. (*П. Загребельний.*) 4. Вдарив революціонер— [і який наслідок?] захитався світ! (*П. Тичина.*) 5. Танцюють зорі— [і що це означає?] на мороз чималий показують. (*М. Рильський.*) 6. Любов і надія не в зорях, не в морі — [*а*] між людьми поради питати! (*Леся Українка.*) 7. Гляне— [*наче*] холодною водою обіллє. (*Марко Вовчок.*)

¹Невеличка притока Дніпра, що протікала через Київ; тепер її немає.

4. Треба мати на увазі, що розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення, буває, ставлять не за правилами, а відповідно до інтонації (див. § 122).

1. На схід сонця квітнуть рожі: [за *правилами потрібне тире: висновок*] будуть дні погожі. (*Л. Тичина.*) 2. Одчиняйте двері — [за *правилами потрібна двокрапка: причина*] наречена йде. (*П. Тичина.*) 3. Дивлюсь у воду — [за *правилами потрібна двокрапка: пропущено і бачу*] місяць у воді сміється. (*О. Довженко.*) 4. Коли ти вийшов за поріг між люди з батьківської хати, не обминай крутих доріг — [за *правилами потрібна двокрапка: причина*] життя не

любить хитруватих. (З. Гончарук.). 5. Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, [за правилами потрібна або двокрапка: причина, або тире: висновок] його теж можна розтривожити. (О. Гончар.)

Та це ж просто...

Допитливий. Часто важко пригадати правила, коли в безсполучниковому реченні ставити тире.

Кмітливий. А я тоді міркую так: кому або крапку з комою не можна ставити (частини залежні одна від одної), двокрапка теж не підходить (немає причини, доповнення чи пояснення) — отже, ставлю тире.

323*. Наведені речення перероблено із безсполучникових. Відновіть первісний вигляд цих прислів'їв, відкинувши сполучники. Між частинами складних безсполучникових речень поставте потрібні розділові знаки.

1. Коли здобудеш освіту, то побачиш більше світу. 2. Якщо зле, то не гнися, якщо добре, то не пнися. 3. Якщо замолоду не вчишся, то на старість пожалієш. 4. Якщо хочеш їсти калачі, то не сиди на печі. 5. Не поспішай поперед батька в пекло, бо не знатимеш де й сісти. 6. Більше діла, а менше слів. 7. Слово не горобець, бо коли вилетить, то не зловиш. 8. Брехня мов куля зі снігу, бо що далі котиться, то більша стає.

324*. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки на місці рисок між частинами складних речень.

I. 1. Імення матері—священне / імення матері єдине. (О. Ющенко.) 2. Щира любов не приглядається / чи карі, чи чорні очі, чи з горбиком ніс, чи біла шия, чи довга коса. (Г. Квітка-Основ'яненко.) 3. Хто любить вірно / той хотів би весь світ засіяти милого словом. (М. Коцюбинський.) 4. Трапиться слово зрадливе / геть його, сину, гони! (Б. Олійник.) 5. Хай у час останній свій про сина спокійно я подумаю / людина! (М. Рильський.) 6. Отакий і рости, сину, цікавий до всього / життя треба знати. (А. Головка.) 7. Коли мені підхлібник тисне руку / тікаю геть від нього сам не свій. (Д. Павличко.) 8. Таке моє давнє правило / ніколи не шкодувати за тим / чого не можна повернути. (О. Гурейв.)

II. 1. В житті одне ви пам'ятайте / в нас труд у честі й честь — в труді. (П. Тичина.) 2. Ти посадиш деревину / знадобиться у віках (М. Рильський.) 3. Просив тебе, повчав тебе давно / не смій губити часу дорогого. (О. Підсуха.) 4. У лісі дзвеніли пилки й лунали удари сокир / то будували нові будинки. (Ю. Збанацький.) 5. Люблю / як в селі дівчата пісню свою співають / люблю / коли стиглим колосом жито в степу буя. (Л. Забашта.) 6. Знаю, знаю / від рідного краю в світі кращого краю нема, (П. Дорошко.) 7. Люблю людей землі моєї / бо й я землі моєї син. (В. Сосюра.) 8. Було і буде так у всі часи / любов / як сонце / світу відкриває безмежну велич людської краси. (В. Симоненко.)

325 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на вживання розділових знаків між частинами складного речення, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Книги—морська глибина: [144.2] хто в них пірне аж до дна, [141.1]

той, [141.1] хоч і труду мав досить, [141.1] дивнії перли виносить. (*І. Франко.*) 2. Не бійтесь заглядати у словник: [144.2] це пишний яр, а не сумне провалля. (*М. Рильський.*) 3. Пишіть листи [128.2] і надсилайте вчасно, [141.1] коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу [141.2] і коли навіть ні про що писати. (*Л. Костенко.*) 4. Відчувай у думці кожен порух, тонко розумій усе навкруг: [144.2] той, [141.1] хто лає, не завжди твій ворог, той, [141.1] хто хвалить, не завжди твій друг. (*Д. Білоус.*) 5. З добрим поживеш — [144.3] добро переймеш, а з лихим зійдешся — [144.3] того й наберешся. (*Нар. творчість.*) 6. Голова йому видалась неймовірно важкою, бо [141.4] коли захотів озирнутися, то йому було несила повернути її. (*Н. Рибак.*) 7. За вікном квітне, [143.1] наче соняшник, місяць, [141.1] і сипле він у мою кімнату жовте сяйво. (*Вал. Шевчук.*) 8. Я лину в пісні до висот, [141.1] і, [141.4] як в дитинства дні минулі [143.1], шумить мій содовий завод. (*В. Сосюра.*) 9. Володимир Миколайович [135.3] як воїн і поет брав участь у розгромі ненависних фашистів. (*А. Шиян.*) 10. Відгриміло, грозою відблискало, розлилося в гаряче проміння — [142.1] і над сивими обелісками молоде піднялось покоління. (*А. Малишко.*) 11. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку [141.2] та зорі тремтять в нічній прохолоді. (*М. Коцюбинський.*) 12. Вичахаючи, сонце повільно тонуло в імлі [128.2] і само було [143.3] мов червоний згусток імлі. (*О. Гончар.*)

ПРЯМА МОВА І ЦИТАТИ

§ 145. Пряма мова і розділові знаки при ній

Чужа мова, передана дослівно від імені того, кому вона належить, називається **прямою мовою**.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова і як вона висловлена, називаються **словами автора**.

1. Пряма мова береться з обох боків у лапки. Причому в лапки беруться також знак питання, знак оклику і три крапки. Крапка і кома виносяться за лапки. Проте, якщо є вже знак питання, знак оклику чи три крапки, то ні крапка, ні кома після них не ставиться.

“Мамо,— питаю,— то льони цвітуть?” А мати сміються: “То,— кажуть,— Дніпро”.— “А чого він такий синій?” — “Від неба”,— кажуть. (*О. Гончар.*)

2. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а якщо в середині або після неї, то виділяються комою й тире і пишуться з малої букви.

1. А слова Ушинського вималював на титулці червоним олівцем: “Якщо ви вдало виберете працю і вкладете в неї всю свою душу, то щастя само знайде вас”. 2. “Наші діти,— вчив Макаренко,— це майбутні творці історії...” 3. “Три біди є у людини — смерть, старість і погані діти”,— говорить народна мудрість. 4. Його непокоїло, коли діти на питання: “Яким ти хочеш

вирости?” — відповідали: “Сміливим, хоробрим, дужим”, — але майже ніхто не говорив: “Чесним і добрим”. (І. Цюпа.)

3. Якщо слова автора розривають пряму мову на межі двох речень, то після слів автора замість коми ставиться крапка.

1. “Так, бачу, ти усім тут добре надоїв,—Кіт Вовкові сказав.— Чого ж ти, братику, сюди і забігав?” 2. “Так себто я брешу? — тут Вовк йому [Ягнятi] гукнув.— Чи бач! Ще і базікать стало...” 3. “Помилуйте! — йому Ягнятко каже.— На світі я ще й году не прожив”. (З тв. Л. Глібова.)

4. Коли пряму мову передають у формі діалогу, тоді кожна репліку починають з нового рядка, перед нею ставлять тире і не вживають лапок. Інші розділові знаки ставлять, як звичайно при прямій мові.

— Цього року, мабуть, урожай буде, — каже Панас.

— Дай Господи! Коли б лише в злу годину не вимовити!

— Ходив я сьогодні вранці в царину — аж душа радіє, таке все повиростало.

— Коли б хоч сарани не було.

— От і не говори! Хай свята Покрова заступить, — сказав Панас і перехрестився. (А. Чайковський.)

326*. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки при прямій мові.

1. Тьху на твоє дурне слово! вже зовсім розсердився я Бог живе скрізь, де поселилось його створіння, а тим більше, де йому моляться і шанують його. (Вал. Шевчук.) 2. Життя в неволі нічого не варте відказав Максим краще смерть! (І. Франко.) 3. Роби добро мені казала мати і чисту совість не віддай за шмати! (Д. Павличко.) 4. Ніщо так не красить людину, як натхнення подумала Ярослава. (О. Гончар.) 5. Пам’ятаю, казала моя мати Цей світ як маків цвіт. Зранку цвіте, до вечора опаде! (О. Довженко.) 6. Я подумав тоді Тіні коротшають так само непомітно, як і людське життя. (Григор Тютюнник.) 7. Чому звеліти власним почуттям Лишіться! не дозволено людині? (М. Рильський.) 8. Яке то щастя дано людині заговорив знову Блаженко, заморожений картиною неосяжного світлого простору Отакий світ!... Скільком би вистачило!.. А що з того?.. Не вміє вона його спожити! (О. Гончар.)

§ 146. Передача прямої мови непрямою

Коли чужу мову (“Мої друзі — вбогі бідолахи”, — говорить Кармель.— Марко Вовчок.) передають від себе, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням (Кармель говорить, ...), а пряму мову—підрядним (...що його друзі—вбогі бідолахи.)

1. При цьому в непрямій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чужа мова.

1. “Яка ти розкішна, земле,— думала Маланка.— Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом”. (*М. Коцюбинський.*) — Маланка думала про те, яка земля розкішна і що весело засівати її хлібом, прикрашати зелом. 2. “Мене звать Олена Пилипівна”,— сказала вчителька. (*О. Іваненко.*) — Вчителька сказала, що її звать Олена Пилипівна. 3. “Тихіше їдьте, то встигнете”,— порадила бабуня, коли подорожні вже сідали в машину. (*О. Гончар.*) — Коли подорожні вже сідали в машину, бабуня порадила їм, щоб вони тихіше їхали, то встигнуть...

2. У непрямій мові опускають вигуки, повторення, іноді — вставні слова, частки, а звертання або опускають, або роблять підметами чи додатками.

1. “Леоніде,—Адріана відірвала обличчя від долоні,—а ви читали “У пошуках утраченого часу” Марселя Пруста?” (*Р. Іваничук.*) — Адріана, відірвавши обличчя від долоні, запитала Леоніда, чи він читав “У пошуках утраченого часу” Марселя Пруста. 2. Тоді й каже Кармель мамі: “Скрізь,— каже,— скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих”. (*Марко Вовчок.*) — Тоді й каже Кармель мамі, що він скрізь, де не піде, де не поїде, бачить убогих людей, бідаків роботящих. 3. “Діду, здрастуйте!” — сказав я йому, спинившись. (*О. Довженко.*) — Я, спинившись, привітався до діда.

3. Після непрямого запитання знак питання не ставиться.

1. Підвівши голову, боєць запитав: “Де санпункт?” (*О. Гончар.*) — Підвівши голову, боєць запитав, де санпункт. 2. “Чи воли, бабусю, говорять?..” — питає Чіпка в Оришки. (*Панас Мирний.*) — Чіпка питає в бабусі Оришки, чи воли говорять.

4. Іноді — але це допустиме тільки в художній літературі — елементи прямої мови можуть вкраплюватися в непряму, як, наприклад: *Льотчик Сіробаба запевняє, що в той гарнізон, куди переведено Петра, потрапляє не кожен, сірих та мурих туди не беруть, і що “Петра ти, може, Тоню, ще побачиш у голубому скафандрі...”* (*О. Гончар.*) Такі елементи прямої мови, як правило, беруться в лапки.

327*. Перепишіть, замінюючи пряму мову непрямою.

1. Багатий каже вбогому братові: “Віддай мені корову назад!” 2. А вбогий відповідає: “Я ж тобі за неї відробив!” 3. Зустрічає дочка батька й питається: “Чого ви плачете?” 4. Пан запитав мене: “Чи ти знаєш, що в світі найсильніше, найпрудкіше, наймиліше?” 5. Каже вбогий: “Є в мене дочка́ Маруся, то це вона мене так навчила”. 6. Пан розсердився: “Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала!” 7. Пан наказав убогому: “Нехай твоя дочка́ із стеблинки льону витче сто ліктів полотна”. (*За нар. казкою “Мудра*

дівчина”.)

§ 147. Цитати

Цитата — це дослівно наведений уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

У цитаті не можна нічого змінювати (навіть розділових знаків). Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками, наприклад: *Максим Рильський у вірші “Слово матері” стверджує, що ніякій силі не здолати тої землі, яку “освятив Тарас своїми муками-ділами... окрилив Тарас громовозвучими словами”.*

Цитування буває кількох видів.

1. Цитата може наводитися у **вигляді прямої мови** із словами автора. Тоді розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові.

1. Говорячи про покликання людини на землі, Максим Рильський проголошує: “Яке глибоке щастя — жить, быть гідним імені людини, народу й людськості служити!” 2. “Борітеся — поборете, вам Бог помагає!” — закликав Тарас Шевченко. 3. “Лиш праця,— підкреслював Іван Франко,— світ таким, як є, зробила”.

2. Цитата може доповнювати авторське речення, бути його складовою частиною. Тоді до неї ставляться такі самі вимоги, як і до непрямой мови. Цитата береться в лапки і починається з малої букви.

1. Шевченко оспівував безсмертя Прометееве, його розшматоване серце, що “знову оживає і сміється знову”. (*О. Гончар.*) 2. Слово для Лесі Українки — це “гострий, безжалісний меч, той, що здимає вразі голови з плеч...” (*П. Тичина.*) 3. У своїх сонетах Рильський часто висловлював “пейзажем те, для чого слів нема людських”. (*Д. Павличко.*)

3. Віршова цитата, якщо вона записана у вигляді строфи, в лапки не береться.

Не можна уявити собі письменника, який не любив би своєї мови, не пишався б нею, не розумів би безмежної могутності мови.

...Возвеличу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх

Поставлю слово,—

сказав у тяжких, нестерпних умовах царської кріпосницької Росії Шевченко. (*М. Рильський.*)

4. Вказівку на джерело, яка стоїть безпосередньо після цитати, беремо в дужки і після другої дужки ставимо крапку.

1. “Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування”. (*Панас Мирний*). 2. “Мову чудову, глибинне і пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову і наказав пильно, свято оберігати її чистоту, збагачувати і відшліфовувати до блиску, до гостроти різючої” (*Тичина Павло*. З минулого — в майбутнє.— К.: Дніпро, 1973, с. 303).

5. Різновидом цитати є епіграф. Епіграф у лапки звичайно не береться. Вказівка на джерело пишеться під епіграфом справа без дужок, і крапка після неї не ставиться. Наприклад, епіграф до вірша Максима Рильського “Землі”:

Земле, моя всеплодющая мати...

Іван Франко

328*. Перепишіть, виправляючи помилки в оформленні цитат.

1. Царизм Шевченко затаврував в образі орла, який “споконвіку Прометея там орел карає, що день божий довбе ребра й серце розбиває” народові. 2. Але царизм “не вип’є живущої крові”, бо серце народу-Прометея “воно знову оживає і сміється знову”. 3. Поет, звертаючись до панів-лібералів, з обуренням говорить, що “ви любите на братові шкуру, а не душу!” 4. Інститутка всіляко знущається з кріпачки Устини, “вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає”. 5. Коли інститутка кинулася бити Устину, Прокіп схопив її за обидві руки й застеріг, що “годі, пані, годі”.. Цього вже не буде!” 6. Вступ до поеми “Моисей” Франко закінчує пророчими словами про те, що, народе український, “прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вольних колі”.

329*. Перепишіть, розставляючи потрібні коми.

I. 1. Розквітай мій краю веснами цвітом яблунь і пшениць і руками в дружбі чесними сіячів твоїх і жниць. (*Т. Масенко.*) 2. Я так люблю твої сади й долини і гори й ріки й мрійну синь гаїв моя свята безсмертна Україно оновлена трудом своїх синів! (*В. Сосюра.*) 3. Як хвиля пшениця хлюпоче в борти коли прокладаючи путь комбайни мов судна важкі до мети по морю достатку пливуть. (*М. Упенник.*) 4. Те біле трохи блакитне світло тихо лилось згори а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяйві. (*М. Коцюбинський.*) 5. Там у степу схрестилися дороги немов у герці тихому мечі і час неспинний стиснувши остроги над ними чвалить вранці і вночі. (*В. Симоненко.*) 6. І хоча немає нічого вічного в бутті і все тече змінюючись у потоці часу та є одначе у минулому щось таке що хочеться назвати неминущим вічним берегти як святиню і заповісти майбутньому як нетлінний знак доблесті своїх предків як дар їх нащадкам. (*О. Довжжєкнко.*)

II. 1. Ти звеш мене й на голос милий твій з гарячою любов’ю я полину; поки живуть думки в душі моїй про тебе ньенько думати не кину. (*В. Самійленко.*) 2. І погляд твій німий о мати понад землею заgrimів заглушуючи

всі гармати і всіх єднаючи синів. (М. Рильський.) 3. По-вірменськи ми на жаль не розуміли та в серцях таке тепло живлюще розливалось така глибока шана до народу що крізь віки проніс велику мову. (М. Рильський.) 4. Той хто не знає рідної материнської мови або цурається її сам засуджує себе на злиденність душі. (І. Цюпа.) 5. Я люблю тебе незрадлива мудросте книг твої сонця чи світильники і скорботу твою і радість твою. (М. Стельмах.) 6. І хороше і дивно і радісно стає мені малому в цім світі де є зорі і добрі люди і тихі вогники і щедрі вечори. (М. Стельмах.)

330*. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Все чим живе душа серце володіє ясну блакить небес і зелень ранніх трав і цей струмок що так весні радіє йдучи в далеку путь з собою я забрав. (Л. Первомайський.) 2. Вгорі чисте по-весняному лунке небо крикне ворон і бринить його крик довго-довго і не в силах згасити його степова безвість. (Григорій Тютюнник.) 3. Чужих країв ніколи я не бачив принад не знаю їхніх і окрас та вірю серцем щирим і гарячим нема землі такої як у нас. (В. Симоненко.) 4. Недаремно говориться поділена радість подвійна радість поділене горе вже тільки півгоря. (Ю. Збанацький.) 5. Толстой десь сказав люди як ріки. (О. Гончар.) 6. Не кидайтеся хлібом він святий! в суворості ласкавій бувало каже дід старий малечі кучерявій. (М. Рильський.) 7. Співці не вгадуйте ви вчені не шукайте хто був той цар і як йому наймення з його могили утворила доля народу пам'ятник хай згине цар! (Леся Українка.)

331 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться пунктуаційні помилки, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

І. 1. “Облетівши землю в кораблі-[125.4]супутнику [132.1], я побачив, [141.1] яка прекрасна наша планета. Люди [136.2], будемо ж берегти і помножувати цю красу, [128.1] а не руйнувати її!”— [135.1,2] ці слова першого у світі космонавта могли б стати епіграфом сучасного мистецтва. (О. Гончар.) 2. Як це чудово — [124.2] не сидіти на місці, мчати на північ, південь [128.2] чи схід. (П. Дорошко.) 3. Ні [139.1], немає більш такого на землі, [143.1] як ти, [136.1,2] мій краю! (Д. Луценко.) 4. Ніколи перше не думав, [141.1] що світ такий гарний, [141.1] що клопоть неба, [128.1] дерево, сміх, голос людини — [123.2] приносять глибоку радість [128.2] і, [143.1] як повітря, потрібні людям. (М. Коцюбинський.) 5. Я тепер маю окремих світ, [144.1] він [124.1] наче перлова скойка: [144.2] стулились краями дві половини — [144.2] одна зелена, друга блакитна — й замкнули в собі сонце, [143.1] немов перлину. (М. Коцюбинський.) 6. По узліссі і на галяві [126.1] зеленіє перший ряст [141.2] і цвітуть проліски та сон-[104.4] трава. (Леся Українка.) 7. Тихо, [107.1] й тепло, і скрізь червоно: [129.1] і на небі, [128.1] і на згір'ях, і на воді. (Марко Вовчок.) 8. Був дощ м'який, [120.1] і гречка пахне душно. (М. Рильський.) 9. Ліс, [130.3] або, [137.2] як кажуть серби, шума [130.3] — [124.2] це не просто сосни та дуби: [144.2] не одна там народилась дума, [133.2] повна щастя, [128.1] ніжності, журби. (М. Рильський.)

П. 1. У щастя людського два рівних є крила: [129. 1] троянди й виноград, красиве і корисне. (М. Рильський.) 2. Все записуй в серці молодому, [144.1] буде це [124.1] як знахідка тобі, [141.1] коли в старість прийдеш, [143.1] як додому, як у гавань тиху по плавбі! (М. Рильський.) 3. Є прадавні скарби, [141.1] що намертво лежать у землі, [141.1] і є живі скарби, [141.1] що йдуть по землі [126.2] від покоління до покоління, [132.1] огортаючи глибинним чаром людську душу. (М. Стельмах.) 4. Міст від серця людини до серця людини — [124.2] щось значніше, [143.1] ніж споруда з бетону і сталі, [141.1] яка єднає два береги. (Н. Рибак.) 5. Все, [141.1] що мав у житті [141.1], він віддав для одної ідеї, [128.1] і горів, і яснів, і страждав, і трудився для неї. (І. Франко.) 6. Вважав, [141.1] що [141.4] коли маєш дар, [133.2] успадкований від матері, від рідного народу, [133.2; 141.1] то обов'язок твій — [124.2] народові його й повернути! (О. Гончар.) 7. По гострій жорстві, по снігу, по траві [126.1] ідїть без похвал, без бравади: [144.2] ще не відкриті є острови—[144.3] хтось мусить же їх відкривати! (П. Дорошко.) 8. І хочеться бути дужим, [128.1] і хочеться так любити, [141.1] щоб навіть [137.1] каміння байдуже [124.1] захотїло ожити і жити! (В. Симоненко.) 9. Мені здається,— [138.3] може [137.2], я не знаю,— було і буде так у всі часи: [144.2] любов, [143.1] як сонце, світу відкриває [126.1] безмежну велич людської краси. (В. Симоненко.)

СИНТАКСИЧНА ЄДНІСТЬ І АБЗАЦ

§ 148. Синтаксична єдність

Мета будь-якого мовлення — це створення тексту, більшого чи меншого за обсягом, залежно від потреби. Але ми його творимо не відразу всуцїль, а окремими частинками, пов'язуючи до купи по кілька речень.

Група з двох або більше граматично самостійних речень, пов'язаних між собою спільним змістом та будовою, що висловлює якесь одне розгорнуте повідомлення, становить **синтаксичну єдність**.

Кожна синтаксична єдність — ніби мініатюрний твір. Вона будується за моделлю: зачин — розгортання думки чи повідомлення — кінцівка.

У **зачині** висловлюється думка чи повідомлення в їхньому найзагальнішому вигляді. Це опорне речення, яке становить основу для подальшого викладу, воно й найбільш самостійне.

У наступній частині — **розгортанні** — в одному або кількох реченнях розвивається чи пояснюється думка або описується подія, названа в зачині. Розгортання може по-різному стосуватися зачину, між ними можуть бути різні смислові зв'язки. Воно доповнює, розширює, деталізує, пояснює, тлумачить, обґрунтовує, підтверджує те, про що було сказано в зачині.

У **кінцівці** робиться підсумок усього сказаного. Кінцівка повинна якось перегукуватися із зачином.

Послідовність розташування окремих речень, тобто логіка викладу, зумовлюється насамперед часовою, причиново-наслідковою послідовністю реальних чи уявних подій, послідовністю сприймання фактів, послідовністю

суджень, у яких спочатку повинні йти часткові судження, а потім умовивід, тощо.

Наприклад, в уривку: *Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості. Це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова — душа нашої національності, її святощі, її скарб. І поки живе мова — житиме й народ як національність (І.Огієнко)* — речення об'єднує в одну цілість спільна тема — роль мови в житті нації, спільний предмет розгляду — мова. Останнє речення пов'язане з попередніми ще й як висновок з усього досі сказаного.

Правильне розташування й поєднання речень у синтаксичній єдності увиразнює думку, робить її чіткішою, дохідливішою, зрозумілішою.

Синтаксичні єдності об'єднуюмо приблизно таким самим чином у текст, де є також зачин (вступ), розортання (виклад) і кінцівка (висновки).

332. У поданому тексті виділіть окремі синтаксичні єдності і проаналізуйте їхню будову як рогортання думок у певній послідовності.

Мене вчили і я вчив, що не хлібом єдиним живе людина, що сенс життя у творенні добра людям, у піднесенні матеріального і культурного рівня народу, у пошуках істини, у боротьбі за справедливість, національну гордість та людську гідність, у громадянській відповідальності за все, що твориться за мого життя.

Хто я? Для чого я? Ці питання ніколи не покидали мене. Постійно думав над ними, постійно шукав і шукаю відповіді на них.

Я — українець. Не лише індивід, наділений певною подобою, умінням ходити на двох кінцівках, даром членороздільної мови, даром творити і споживати матеріальні блага... Я — громадянин світу не як безбатченко-космополіт, а як українець. Я — клітина вічно живого українського народу. Окремі клітини будь-якого організму відмирають, але організм живе. Окремі люди рано чи пізно так чи інакше вмирають, а народ живе, бо народ безсмертний...

Я — для того, щоб жив мій народ, щоб підносились його культура, щоб голос мого народу гідно вів партію в багатоголосому хорі світової культури. Я — для того, щоб мої земляки-донбасівці давали не лише вугілля, сталь, машини, пшеницю, молоко та яйця. Для того, щоб моя Донеччина давала не тільки уболівальників футболу, учених-безбатченків, російськомовних інженерів, агрономів, лікарів, учителів, а й українських спеціалістів-патріотів, українських письменників, українських композиторів та акторів.

Я, очевидно, поганий патріот, слабодуха людина, бо, бачачи кривди рідного народу, примітивізм людей, усвідомлюючи гіркі наслідки сучасного навчання й виховання дітей, випадання з кола культурного розвитку мільйонів моїх одноплемінців, задовольняюсь ситістю, маніловськими мріями, крихтами культури тільки для себе. І не маю ні мужності, ні волі активно боротися за долю німих, забитих земляків моїх — донбасівців, за розквіт національної культури на Донеччині, за прийдешнє.

Не вина, а біда простих людей (тобто працюючих робітників та селян),

що з їхньої волі чи мовчазної згоди знищується українська мова та культура на Донеччині. Не біда, а вина кожного інтелігента, кожного, хто здобув вищу освіту, займає керівні посади, а живе тільки натоптуванням черева, байдужий, як колода, до долі свого народу, його культури, мови.

І чи не злочином годилось би кваліфікувати діяльність органів народної освіти, вчителів, діячів закладів культури та всіх керівників на ниві асиміляції мільйонів українців Донеччини. Адже таку масову асиміляцію не можна назвати інакше як тільки інтелектуальним геноцидом. *(О.Тухий.)*

§ 149. Абзац

Абзац позначає набагато довшу паузу, ніж вона звичайно буває між двома реченнями, що стоять поряд. На письмі абзац позначається відступом вправо в новому рядку тексту.

Поділ тексту на абзаци полегшує його сприйняття, дає змогу виділити в ньому суттєві моменти і, зрештою, надає йому певного забарвлення. Зокрема, текст, поділений на дрібніші абзаци, справляє, як правило, враження швидшої й напруженішої дії, ніж текст, поданий великими абзацами. І навпаки, коли автор хоче передати щось повільне й гнітюче, він і абзаци робить важкими.

Абзац не слід ототожнювати із синтаксичною єдністю. Одна синтаксична єдність може охоплювати і два або й три абзаци, і, навпаки, в абзаці може бути й дві або більше синтаксичних єдностей.

І все-таки певна залежність між поділом тексту на абзаци і поділом на синтаксичні єдності існує: чим точніше обидва поділи накладаються один на одного, тим гармонійніше звучить увесь текст.

333*. Текст перепишіть, ділячи на абзаци.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета. Я впізнаю її. Он пливе, чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні. Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невипланих сліз, вагітна всіми скорботами світу, темна од жалю до нещасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице від сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше. Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом з нею... в мільйон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб ніхто не спав, щоб усі прокинулись... Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі... *(М.Коцюбинський.)*

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

4. Буквене написання тут збігається з транскрипцією, тільки замість транскрипційного знака м'якості на письмі ставимо букву ь: [чес'кий] — *чеський*, [кан'йон] — *каньйон* і т. д.

5. Замість крапок слід вставити виділену букву контрольного слова: *багатий* — *багатство* і т. д.

13. 1. Кор. -мін'/-мін-; зак. -у, -емо, -а, -ий, -ий, -0. 2. Кор. -зв-/зив-; зак. -е, -ий, -уть, -емо, -уть, -а. 3. Кор. -теч-/тек-/тіч-/ток-; зак. -а, -е, -ий, -ий, -0, -а. 4. Кор. -м'як-; зак. -ий, -е, -ий, -0, -0. 5. Кор. -єдн-; зак. -у, -ий, -ий, -е, -0. 6. Кор. -сел-/сел'/-сіль-; зак. -о, -0, -ий, -ий, -а. 7. Кор. -тр-/тер-/тур-; зак. -у, -0, -у, -у, -ий, -а.

16. Шасі, тарантелу, *цикади*, *кастаньєстах*, *кипариси*, *Еврідіка*. *Елладі*, *Рим*, *Архімед*, *транзистор*, *комп'ютер*, *Шекспір*.

19. З малої букви: 1) *земле*, *чумацьким шляхом*, *рік*; 2) *дніпровські*, *київських*, *петрові*, *шотландець*, *батьківщини*. Інші — з великої.

25. У таблиці підсумовано кількість приголосних звуків для кожної частини вправи окремо.

Слово і його транскрипція	За участю голосу й шуму			За місцем перепони		
	сонорні	дзвінки	глухі	губні	зубні	шиплячі
<i>жито</i> [жито]	0	1	1	0	1	1
<i>пшениця</i> [пшениц'а]	1	0	3	1	2	1
разом: 1	10	3	14	3	9	7
2	12	2	12	5	9	7
3	20	5	9	6	12	6
4	11	2	15	7	8	6
5	6	8	12	5	10	6

27. I. *Боротьба*, *тяжко*, *нелегко*, *найважче*, *кігті*, *перемогти*, *нігтя*, *призьбі*, *вогко*. II. *Бризки*, *полегшено*, *зітхнулося*, *важкі*, *мимохіть*, *призьби*, *вогкі*, *низько*, *дужче*, *мабуть*, *дьогтем*.

29. Бо *віт* і *рос* — це не префікси.

30. У префіксах *роз-* (*пороз-*), *без-* пишеться тільки *з*; у префіксах *від-*; *однад-* — лише *д*. Інші слова пишуться так: I) *спустилася*, *спадуть*; II) *зсунув*, *нескінчена*; III) *спочатку*, *позскакували*.

31. *Легко*, *скинути*, *осьде*, *розпустило*, *кігті*, *розсуд*, *якби*, *спереду*, *ззаду*.

33. *Сонячних*, *пшеничні*, *соняшник*, *сонячна*, *сердечнім*, *місячним*, *місячними*, *сердешній*, *яєчню*, *смачних*.

36. I. *Донецьких*, *Запорозької*, *солдатська*, *гігантські*, *фашистських*, *велетенським*, *птаство*, *товаристві*. II. *Людської*, *сільського*, *кінський*, *багатство*, *сусідського*, *птаство*, *студентське*, *хвацький*, *танкістському*.

37. *Козацьке*, *панство*, *шотландський*, *торішнього*, *кінськими*, *ковальський*, *людського*.

40. *Заквітчалось*, *зблищало*, *ввижаються*, *стежці*, *морозцю*, *піщаний*,

річці, клітці, гнешся, об'їжджає.

41. Сорочці, діжці, розчерком, розтягли, цурочці, свитці, латці, б'ється, клітці.

43. Букви вставити в словах: 1) зморшка, фашистського, арештантську; 2) пестливо, туристського, студентській.

48. Ніччю, вечора, зоря; ночами, речами, крикаючи, грак; грюкаючи; брук, об'їжджав, узбіччям; грядками, буряків; вражає, безмежжям; трьома.

54. М'який знак в словах: 1) людськості, велетенські, горять, спадають, шовковиць, українська, тьмяно, ягідоньці, матіноньці; 2) материнській, залежить, людських, зіниць, відіб'ється, збіговисько, дрібниць, злість, хитрість, атакують, щирість, низько, няньчитись, простенькі, сільські, вкорінюють, Зінчине; 3) кружальцем, розтьохкався, калиноньці; щось, спить, сиротиноньці, кінчались, починалась, велетенську, бились, цвірінькали, цвірінчать, ірпінській.

57. Без апострофа слова: 1) духмянить, повітря, медвяний, тьмяної, рутвяний; 2) святковим, свято, всерйоз. В усіх інших словах на місці крапок треба вставити апостроф.

58. Без апострофа слова: *свята, гарячий.* В усіх інших словах на місці крапок треба вставити апостроф.

61. Дяка, мільйон, кур'єрській, кюветом, Сьєрри, Ельясберг, розв'язна, марсельєзо, каньйону.

68. Букви, взяті в дужки, не треба подвоювати лише в словах: 1) знань, поколінь, століть; 2) щастя, радістю, молодістю, світань, весіль, побратань.

70. Букви, взяті в дужки, подвоїти в усіх словах.

73. Подвоїти букви лише в словах: *благословенний, недоторканна.*

74. Подвоїти букви лише в словах: *віддам, завдання, камінну, хвилювання.*

76. Подвоїти букви лише в словах: *манна, мадонна, таллінці, вілли.*

81. Букву *е* вставити в словах *стелилася, поперу;* в усіх інших — букву *и*.

83. Вставити *и* лише в словах: 1) *достигають, бринять, вишині, крило, далечині, умираючий, кривавить, витікає, криваві, проливають;* 2) *дивуються, назриваєм, величаємось, вбирати, щипає, зливає, немилосердне, прокидались, проклинаючи.*

84. Вставити *и* лише в словах: *відривається, величезну, прикипає, живе, натикається, триматися.*

85. Вставити *и* лише в словах: *принесло, прибралося, привітно, виходять, приземкуваті, пригоріла, пригожа.*

87. Вставити *и* лише в словах: 1) *плетиво, вишині, коник;* 2) *хлопчик, школярик, дівчинка, горобчики, стільчику.*

93. Вставити *и* лише в словах: 1) *вбирати, вибрати, тільки, батьківщину; тривожними; хвилин, вершини, скипала, любити, дитя, чужині, прізвище;* 2) *чиє, життя, минає; височить, кущик; кидається; шию; дрижать, хвилюванням; миттєве; приїжджий, льотчик; погамувавши; кипіння; життя; природі;* 3) *зморшки, тільки, розваги, літаючи, чайки, припадаючи, доріжки, ручки, буханчики.*

94. Вставити *и* лише в словах: *руки, завидючі, мовчи, локшину, покришили, тільки, склавиш*.

95. Вставити *и* лише в словах: *вилетіла, прибої, пригорнися*.

96. Вставити *и* лише в словах: *приберу, вистав*.

98. Вставити *и* лише в словах: *мереживо, шумовинням, травичка, кущики*.

99. Вставити *и* лише в словах: *битви, кривавий, гриміли; залізниці; оповившись, спеки; хилилось, кривавим; стомлено витер; сорочки, житня*.

100. Вставити *и* лише в словах: *думки, суши, трохи, чин чином, дрижала, жилка, жилах, кипіла, хвилі*.

104. Вставити *і* лише в словах: *Севільї, Альбіна, Прісцилла*.

105. Вставити *и* лише в словах: 1) *фальсифікатори, тир, динаміт, піроксилін, барикад, мигдаль, Тироля, американському, континенті*; 2) *Вавилони, медицини, Мексиканська, кипарис, Парижі, єгиптянок*.

108. Вставити *а* лише в словах: *поламали, гарячі, хазяйнує, розламати, хазяїн*.

109. Вставити *о* лише в слові *погану*.

110. Вставити *о* лише в словах: *зозуленька, могутні*.

111. Вставити *о* лише в слові *повільно*.

112. Вставити *о* лише в словах: *чохлами, чотирма, човен, жовті, бджола, чорниці*.

117. 1. *Пушкіна, Лермонтова, Щедріним, Чернишевським, Некрасовим*. 2. *Чичиков, Хлестаков, Собакевич, Манілов, Сквозник, Держиморда, Подколюсін*. 3. *Пушкіна, Аракчєєва, Мініна, Разіна, Радищева, Грибоєдова*. 4. *Сеченова, Менделєєва, Тімірязєва*.

120. *Уславлений, в труді, у боротьбі, в правду, удень, вмиті, й святково, світилися, впало, в траву, і дощ, упертий, повернись увечері або вночі*.

122. *У "Гайдамаках", у словах, відбилося, Ярема йде в, й одружившись, повернись у, він уже не вбогий, у героїчному, й ватажків, й болями*.

123 (орієнтовно). 1. *Наталка дуже любить...* 2. *Вона працьовита, енергійна...* 3. *Петро щирий, роботящий...* 4. *... у далеких краях..., ... одружитися з ...* 5. *...він готовий..., ... щоб вона була...* 6. *Терпилиха, зазнавши... поневірянь (нестатків) ...* 7. *... прославляється насильство, жорстокість, крутість, хабарництво*.

147. *Машинобудівний від будувати машини, а машинно-тракторний від і машинний і тракторний*.

148. *Разом, бо відомий у всьому світі, трудовий день; через дефіс, бо і всесвітній і відомий, і кількість людей і кількість днів*.

150. Через дефіс: 1) *тихо-тихо, щастя-долі, безсило-малим, невпізнанно-знане*; 2) *густо-червоним, вряди-годи, буришиново-коралово-жовтими, криваво-червоними, ніжно-рожевим, світло-жовтим*. Інші — разом.

152. Дефіс не треба вставляти.

153. 1. *МОЗ, НОП, ЕОМ, ЛАЗ, БМУ, ІТП, КМДА*. 2. *Міськком, профспілка, виконроб, універмаг, спецкор, Кремгес, Донбас*.

166. Вставити *и* тільки в словах: 1) *тривоги, катами, столяри, механіки*,

муляри; 2) мови, затоки, береги, вишнями, плугами, луки, вечори, береги, хмари, рядами, сливи, дубами, пташки, квітки.

167. Вставити *і* тільки в лові душі.

170. Муляром, столяром, гончарем; вечора, зоря; затишшя, бурями; тишею; горя, залізччям; куцах; Кайдашеві, багатириями.

175. Закінчення *а*, *я* вставити лише в словах: повітря, хліба, сонця; Дніпра, кінця, горбика, корчика, кінця; Миргорода; Будапешта.

176. Закінчення *а*, *я* вставити лише в словах: язика, рота, кінця.

177. На порозі; теслярі, Дніпрі, Дінці, Збручі; народові; Козаковим; Самієвим, кулаці; степену, бурюю; упрузі, лузі; заводі, муляри, корпусу.

180. Доблестю, любов'ю, ненавистю, кров'ю, смертю, Россю, Оріллю, нехворощю, даллю, голубінню, мудрістю.

184. I. Наймудріший, найдужче, дорожчі, найвища, гіршими, кращими, найважче, нижче, вище, найкоштовнішу. II. Найогидніші, найгрізніше, найнікчемніші, найпідліша, найпрекрасніша, найсолодші, найчистіша, найскладніша, найтяжче, гостріша, більш сліпа, найдорожче, вужчала, ближче.

185. Вище, нижче, тихіший, нижчий.

187. Дідусеві, Танину, Галин, Чіпчиному, Матюшин, тітчиному, Чернишева, Сергіїв, Сергієвому (Сергієвім).

192. Вставити *и* лише в словах: I) великим, лежачим, далекими, вишневий, тихий, бойових, козацьких; 2) свіжий, вогкий, тихим, м'який, скороминуцих.

193. Цілющої, гарячої, пуцею, вранішньою, гарячою, спокоем, тишею, пахучою, давнього, козачого, лежачого, ледачому.

197. Шістдесятих, шістнадцятиповерховий, шістдесятирічному, дев'ятнадцятий, дворічний, чотиригранний, триденною, стопудовим, двохсотий.

199. Вісьма; від ста сорока семи цілих і однієї десятої мільйона; до ста п'ятдесяти двох і однієї десятої мільйона; трьомстам шістдесяти п'яти цілим і двомстам сорока двом тисячним; двадцяти трьом; п'ятдесяти шести: сорока мільйонами сімдесятьма п'ятьма тисячами сьомастами чотирма метрами; п'ятисот десяти мільйонів; на трьохстах шістдесяти одному цілому і одному десятому мільйона; на сімдесяти одному.

201. Моторів, гусениць, коліс; вогники, яструби; дні; хату; сини; явори; боки,

204. I. Такі, від яких, своєї, у цій, у цьому, ні з чим, в моєму, за всіх, цих, своєї сили. II. Усієї, чимось, у моєму, тебе, своєї, до неї, своєю, моєї, цієї, всіх, чий, цих.

205. При своєму, всіма, своєї, усієї, свій, усіх, цією.

206. Молодь ... на неї; допомагають їй; ненавидів панів; військо почало; побачив у саду ... будинок, який.

214. Маємо, дбаємо, плачемо; коле; пройдеши, вернешся, наносить; з'їздиши, замерзнеш; зрубавши, вдержавши, втаїши, ходить, шкодить, перемелють.

215. Боремось, прагнемо, вривається, озиваєшся, іржуть, виростеш, вирушиши, виростуть, стогнеш; бродить, усміхається; сидимо, гомонимо.

216. Захопиши, бачить, рипається, мішається, ходить, сушить, значать.

218. Тому що є *застелити і заслати, волочити і волокти, хропити і хропти, гуркотіти і гуркотати, свистіти і свистати, ростити і ростити.*

219. *Борються, побачиш, задивишся, зажуришся; залишиш, проореш; перебореш; бачиш, гуркоче; гуркотить; бродиш, волочишся.*

221. *Шумлять, біжать; туркоче; регочуть; клекоче, булькотить; ношу. розводжу, чищу, сиплеться, сиджу; виходжу.*

222. Букву *е* вставити лише в дієсловах: *купатиметься, умиватиметься; пливтимете, милуватиметеса, пливтимете, шукатимемо; будемо.*

225. *Поважай, не топчи, горить, боріться, любіть, єднайте; удармо, розпалимо, йди, твори, прослав; не поганьбімо; дивіться, не одводьте, не вір, не жди; зроби, забудь.*

228. *Зів'ялих, зчорніле, перестиглого, дихаючі, прибуваючих, палаючих, змарнілі, занімілому.*

229. ... *якими відрізняється людина від..., ...рокітливий гул..., ... порослого мохом..., що відірвався від... (... відіраного від...), ...відбивитсь від зграї...*

230. I. *В'їждженій, сходжені, кошена, потомлена, розпалена, зосередженим, скривдженого, оновленій.* II. *Наповнена, розбруцькованих, збуджені, натрудженим, вимощеному, в'їждженою, обсадженою, спущений.*

232. *Заміна неможлива в реченнях 3 і 6.*

233. *Стриваючи, розцвітаючи, загорнувшись, виплутавшись, затихаючи, струсивши, зігнавши, прим'явши, налякавши, будучи, йдучи.*

234. *Вітаючи, тремтячі, дихаючі, простуючи, жовтіючі, червоніючі, затьмарюючи.*

235. ...— *то, сходячись на "вулицю", співають...; ...недбало похитуючись; проходячи біля хати, він...; виспівуючи, йде...; почувши пісню...; ...подав голос, виходячи з хати.*

236. ...*розпустивши вуха, і відчував...; ...обпікаючи...; ...обернувшись...; ...окидаючи...*

238. Разом: I) *непокоїлись, творчості немає, ненавиджу; 2) немає сліпоти, незчувся, непокоїв, непомірював, недоважував; 3) немає пісні, неміряним, недоїла, недоспала, недолюблювала.* Решта — окремо.

241. I. *По-новому, по-іншому, віддавна, по-моєму, по-пустому, щоденно, вогненно, юно, подовгу, по глибокому.* II. *Здалеку, по-осінньому, по-вовчи, по-моєму, нежданно-негадано, попросту, по-домашньому, по своєму, замолоду, по заячому.*

243. Окремо: I) *у сні; по волі буяти; і на силу; 2) у день пекучий; на мить, на горі тій; 3) й на віки; по волі давно; прийшов на пам'ять; на гору.* Решта — разом.

244. Окремо: *по двоє, на потім, до завтра.* Через дефіс: *по-перше, по-друге.* Решта — разом.

246. Один на один. *з давніх-давен, врешті-решт, з діда-прадіда, де-не-де, чимшвидше, праворуч, раз у раз, вранці-рано, якраз.*

248. З буквою *і*: *опівночі.* У решті вставити букву *и*.

249. *Назад, з давніх-давен, вперше, тільки, на горі, раз у раз, пошепки, по*

високому, по-нашому, по-донбасівському.

253 Через дефіс: *із-за, з-поза, з-під*: окремо: *під час*. Решта — разом.

254. ...*утрьох в одній, у трьох кімнатах; на горі росте, нагорі над нами; по своєму розумінню, ...по-своєму, і ми; в бік річки, вбік із стежки; в глиб лісу, вглиб і скоро.*

256. Разом: *відтепер, прибережний, згори*; через дефіс: *по-рідному*. Решта — окремо.

257. I. Через них, з причини, поштою, за останньою модою, на вимогу, близько десятої, гірше за нього. II. По воду, за сонцем, цілими днями, за рідним краєм, згідно зі статутом, з основних предметів, залежно від.

261. Окремо: *коли б, хоч би, дарма що*; через дефіс: *якби-то*. Решта — разом.

262. Див. § 97, п. 1.

263. Разом: *якби, тож блискавки, щоб вільно, щоб вітер*, Решта— окремо.

267. I. Через дефіс: *до чого-небудь, хто-небудь, тільки-но*; разом: *щодня, щогодини, нічого*. II. Через дефіс: *вічне-бо, все-таки, хтозна-відкіля*; разом *ніщо, щоднини*. III. Через дефіс: *колись-то, як-небудь, будь-коли, ти-но, не дуже-то*; разом: *щодня, щоночі, абияка, нічого втрачать*. Решта — окремо.

268. I разом, і окремо не можна написати лише в другому реченні.

269. I. Окремо: *не просто, не словникові, не сліпа, не ліпший, не розумніший*. Решта — разом. II. Окремо: *не повинні, не марно, не безліч, не видно*. Решта — разом.

270. Разом: *кудкудак, кукуріку, овва*; окремо: *на добраніч, будь ласка*. Решта — через дефіс.

274. Усього членів у реченнях: 1) 8 (+ вставне слово і сполучник); 2) 8, 3) 8 (+ сполучник); 4) 2 (+ сполучник); 5) 4; 6) 6; 7) 5 (+ звертання і сполучник); 8) 3 (+ звертання).

275. 1) *хто, той*; 2) *я, що*; 3) *кожний із нас, що*; 4) *мчати, вітер*; 5) “*ура*”; 6) *майже три роки*; 7) *кохати*; 8) нема підмета.

276. 1) *єдиний, не втомлюється, живі, треба поспішати*; 2) *нема, перемогти*; 3) *наче рідний дім була*; 4) *можна забуть, шуміли*; 5) *як небо*; 6) *це таки щастя*; 7) *лежить незасіяна, пересихає*; 8) *хотів прожити, дарувати*; 9) *наче почуваяюсь до вини, не здатен служити, би хотів*.

277. 1) *хто не знає, той не вартий*; 2) *можна вибирати, вибрати не можна*; 3) *я син, що [земля] родить*; 4) *треба було розуміти, мова багата й гарна, яка [мова] виплекала, яка [мова] живиться, що [джерела] не замулюються*; 5) *не зупиняйся, ти прекрасна*; 6) *хто працює і знає, життя буде змістовне і повноцінне*; 7) *човни, згорнуто (вітрила — не підмет, бо відповідає на питання кого? що?)*; 8) *метушня притаманна, галас властивий*.

282. Коми після слів: 1) *вставай, живий, повстала*; 2) *там, імлісті*; 3) *чисте, видно*; 4) *дощ, тепло*; 5) *сад*; 6) *приємно, яблуко, думали, кисле*; 7) *тихо*; 8) *гарна*.

283. Коми після слів: 1) *пливеш, мила*; 2) *клени, голі, стоять*; 3) *гір, долинами*; 4) *скелі, кручами*; 5) *верби, Дінцем*; 6) *піснею, кохані*; 7) *любив, лугу*,

дивитися, лежачи; 8) восени, вирій.

288. Тире можна поставити в усіх реченнях, зокрема після слів: 1) тебе; 2) геніальності; 3) хлопцям; 4) сили; 5) краще; 6) людина. Проте воно необов'язкове в реченнях 1, 6.

289. Тире 1, 2, 3, 4 (після *спів*), 8; допускається також: 5 (після *вістрі*). Коми в 6, 7 ставити не можна.

291. Окремо: *травою берізкою*; в лапки взяти: “*Некрасов*”. Решта — через дефіс.

292. Коми після слів: 1) сонце, весна; 5) червоні, білі; 7) рідної, юначе; 8) досягають, жаль. Більше ніде ком ставити не треба.

293. Коми після слів: I. 3) сірі; 4) болючі; 6) можна поставити після *товстих*; 7) темних. II. 2) смуглява; 4) чорною; 5) сірі, спокійні; 6) довгообраза, білолиця; 7) високий, руці, широкому; 8) смугляве.

294. Коми після слів: 2) двоповерхова; 3) горять, сині, зелені, бузкові; 6) великого; 7) садків, стріх; 8) тужно, мокро.

295. 1) вмє не тільки; 2) шанує свою матір, піклується про неї, допомагає їй; 3) і висловила свій; 4) і люди, і різні; 5) нас бути чесними; 6) письменники не тільки показували; як проти чужинецьких, так і проти власних; 7) його тему і засоби, які використовує автор; 8) на вулицях, площах і в парках.

296. Сполучник *і* в цих реченнях одиничний: 1) люблю і чую, шум і шепіт; 2) періщив і (досі не переставав і не зменшувався).

297. Коми після слів: I. 2) виходь, земними, візьми; 3 і йдем, вогні, блиск; 4) єдиним, дивом; 5) млява; 6) любові, дружби; 7) будні, радість; II. 2) дає, милує, нищить, палить; 3) вухатій; 4) чужим; 8) пироги, наїдки; III. 3) береги, домочки, садочки, люди, отари, луки; 4) лани; 7) лугами, берегами, нетрями, ярами, степами.

298. Тире після слів: 1) вітер; 3) зруйнована; 4) хатами; 7) хвилину (а можна й кому); 8) місту (а можна й нічого не ставити); коми: 2) ринуть, ридають; 5) випадків, казок; 8) небо.

299. Двокрапки після слів: 3) навколо; 4) співає; 5) болю; 8) природи. Тире після слів: 1) папері; 2) подалі; 3) люди; 6) повітря; 8) калина. Коми після слів: 3) дерева, птахи, весняної, пружної; 4) щєбече, свистить, тьохкає; 5) дитинство, розлука; 6) земля, вода, 7) квітки, трави, кучеряві; 8) птахів, звірів, садів.

300. Тире після слів: 1) слова, слова [124.2]; 2) школи [129.1]; 3) ліс [123.1]. Двокрапка після слів: 2) новизною [129.1]; 6) звузилось [129.1]. Коми після слів: 1) безсмертна [127.4]; 2) будинки, посадки, вулиці, газони, квіти [128.1]; 3) інеї [128.1], крихкому [127.5]; 4) левади, переліски [128.1]; 6) дорога, городи, березі [128.1]; 7) сірі [127.5]; 8) радості [128.1]. Коми не потрібні після слів: 5) городи [128.2]; 7) світ [126.2]; 8) сьогодні [124.1].

302. Коми після слів: I. 1) там, горами, тут, міжгір'я; 4) внизу, верболозу; 5) сьогодні, іскристий; 7) квіти, аспаратуси; 8) фортецю; II. 2) річкою, лісом; 3) тут; 4) віддалеки, села; 5) оформлення, мелодії; 6) билиця; 7)— хатині, раю; 8) тут або з'єднує два однорідні члени [128.2].

303. Коми після елів: I. 1) *прости*; 2) *мовчазні*; 3) *що, події*; 4) *жебракoм і, просячи*; 5) *трянці, поодпихавши*; 6) *підводиться і, не прощаючись*; 7) *що, вікно*; 8) *з місця і, коліс*; II 1) *і, співаючи*; 2) *річка і, звиваючись*; 3) *час, водою*; 4) *і, ноги*; 5) *серце і, ластівку*; 6) *як, галузок*; 7) *а, захопившись*; 8) *а, грозу*.

304. Коми після слів: 2) *міжгір'ях, вночі*, 3) *міст, перегорівши*; 4) *рань*; 5) *приймає*; 6) *Чіпка, людям*; 7) *Микола, лану*; 8) після *погас* можна ставити і не ставити кому.

305. 1. *Напоєна степовими пахощами тепла ніч пропливала... Або: Над Асканією пропливала напоєна... 2. ...бовваніє тичка з соняшничини, похилена вітром. Або: ...лише де-не-де, похилена вітром, бовваніє... 3. В небі, заволоченому хмарами, не вгледіти... 4. ...стоять загорнем в сутінь дерева. 5. Густо посіяні, по-літньому веселі, в небі... Або: ...мерехтіли зорі, густо посіяні, по-літньому веселі. 6. ...невеликий луг, густо зацвічений білою ромашкою. 7. Шумить одягнений у хвою дрімучий...*

306. Коми після слів: 1) *коми не вставляти* [126.1,2; 133.1]; 2) *гровищицею*; 3) *пилюки, конем*; 4) *любові*; 5) *вітрами*; 6) *і, подібні*; 7) *сарна і, концертом*; 8) *світлом* [133.5].

307. Коми після слів: I. 1) *дерзань, зважених*; 3) *присплять, лукаві, її, окраденую*; 4) *напоєні — присудок*; 6) *на мурі, прекрасний*; 7) *переповнений — присудок*. II. 1) — *світ, прекрасний*; 3) *гори*; 4) *складний присудок*; 5) *хата, чепурна*; 6) *кусень*; 7) *мелодії*; 8) *поля, сну*.

308. Тире після слів: 1) *людина*; 2) *світ*; 3) *батько*; 5) *я, миру*. Коми після слів: 4) *неї* (можна й тире); 6) *знав*; 7) *постинали, царів* (можна й тире).

309. Коми після слів: 1) *на городі* [133.2]; 2) *Дніпро, розлитий* [133.2]; 3) *Моринцях, краю* [130.1], *хата* [133.2]; 4) *раєм* [130.1]; 5) *і, куряву* [132.1]; 7) *і, нього* [131.0]. Коми не потрібні після слів: 4) *гаї* [126.2; 127.7]; 5) *череда* [128.2]; 6) *димок, вогнищ* [134.3]; 8) *озеро* [134.4].

311. Коми після слів: I. 1) *тебе*; 2) *вір*; 3) *агей. поети*; 4) *зачерпнімо, друзі*; 5) *лети, пісне*; 7) *розлягайся, сійся, зерно*; 8) *зеленійте, лужечки, і, орли, розливайтесь, бережечки*. II. 1) *дзвени, крилата*; 2) *народе*; 3) *тобі, моя, 4) тобі. Вітчизно*; 5) *володієте, потоки, ви, хмари, ти*; 6) *ж*; 7) *стелись, тумане, шуміть, тополі, ви*; 8) *прощайте, села*.

313. Коми після слів: I. 1) *мабуть, може*; 2) *можна, кажуть*; 4) *і, може*; 6) *справді*; 7) *чого, власне* (але якщо *власне* сприйняти в значенні “саме”, то виділяти його не треба), *та, певне*; 8) *жаль*; II. 1) *та, мабуть*; 2) *здається*; 3) *виходить*; 4) *та, знай*; 5) *може*; 6) *як, буває*; 7) *побратався, нарешті* (але якщо *нарешті* сприйняти в значенні “після всього”, то виділяти його не треба), 8) *а, навпаки*.

314. Дужки після слів: 1) *дітьми, голі* (кома залишається після другої дужки); 3) *одинокий, найшов*; 5) *бувальщин, надивився* (кома залишається після другої дужки); 6) *подививсь, чоловічне!* — і після другої дужки поставити кому (можна й виділити тире). Тире після слів: 2) *Ярема, глянуть*; 4) *садок, снігу* (кома залишається перед тире після *снігу*), можна вжити й дужки, але тоді треба викинути кому після *снігу*.

315. Коми після слів: I. 1) *о*; 2) *гей*; 4) *о*; 5) *так*; 7) *ах*. II. 1) *ох*; 3) можна поставити після *о*; 4) *ох* (можна і не ставити); 6) *ні*, 8) *ні*, *ні*. За допомогою парних тире виділити: I. 6) *гей!* II. 7) *ку-ку!* *ку-ку!*

317. Коми після слів: I. 1) *тут, брати*; 2) *слова*; 3) *здається, красний*; 4) *спеки*; 5) *заходило, золотом*; 6) *дуби, озером*; 7) *погас*; 8) *зорі*. II. 1) *той, никне, пісня*; 2) *тремтить, відчуваєш*; 3) *те*; 4) *вставай*; 5) *тиша, чути*; 6) *любистком*; 7) *горою*; 8) *блискавка*.

318. 1) перше *і* з'єднує однорідні присудки *тремтить і ронить*, друге *і* з'єднує два прості речення; 2) друге *й* теж з'єднує однорідні присудки *лине й співає*; 3) речення складається з трьох простих речень (гребелька ж не може крилами махати).

319. Коми після слів: I. 1) *ліси, небокраї*; 2) *і, мати, квітника*; 3) *знай, тут, ранить*; 4) *той, кленові, ростить, любові*; 5) *супокою, такою*; 6) *висоти, думай*; 7) *зусиль, ліпше, відстале, йому*; 8) *зрозуміли, працюватимуть* (між *що і якщо* коми не лід ставити, бо частину *якщо...* *працюватимуть* опустити не можна: заважає слово *то*). II. 1) *одна, батьківщини*; 2) *стає*; 3) *морями, хутчіше*; 4) *той, мови*; 5) *голосах, здається*; 6) *убогу*; 7) *край*; 8) *життя*. III. 1) *усе, заважає*; 2) *поле, глядач, моментів*; 3) *навчить*; 4) *багато, дбайте*; 5) *люблю*; 6) *чув*; 7) *одежу, і, горбок*; 8) *хліб, дощі*.

320. Коми після слів: 2) *може*; 6) *знав, солов'я*; 7) *домі*; 8) *діти, щасливі*. Тире після слів: 1) *чулі* (можна кому); 3) *поет*; 4) *труді*; 5) *підносить*; 8) *сміються*.

321. Перше *як* приєднує присудок до підмета, наступні — підрядне речення (порівняльний зворот).

322. Коми після слів: 1) 2 — *океан*; 3—*бездонна, що, океан*; 4—*Україну, сонце, любить*; 5 — *землею, зрива*; 6 — *землі, той*; 7 — *люди, соти*; 8 — *куль, мін*, 2) 2— *збудились, лине, птах*: 3 — *і, сльози*; 4 — *збираю, зриваю*. Цвіт, тире після *світу*; 5 — *слово, камінь*; 6 — *серця, лилися, млява, душі*: 8 — *неволя, чад*.

323. Треба відкинути: 1) *коли ... то*; 2), 3), 4) *якщо ... то*; 5) *бо*; 6) *а*; 7) *бо, коли... то*; 8) *бо*. Тире поставити в реченнях 1, 2, 3, 4, 6, 7 (після *вилетить*); двокрапку—в 2, 5, 7 (після *горобець*), 8.

324. I. Коми поставити в реченнях 1, 2, 3, 7, 8 (після *за тим*); двокрапку—в 5, 6, 8 (після *правило*): тире — в 4. II. Коми — в 5 (після *співають* можна й крапку з комою), 7, 8 (після *любов і сонце*); двокрапку — в 1, 3, 6; тире в 2, 4, 8 (відповідно до інтонації).

326. 1) Лапки: “*Тьху ... його*”. (крапка після лапок). Після *слово* — лише тире, після *розсердився я* — крапка й тире. 2) Лапки: “*Життя ... смерть!*”. Слова автора виділити з обох боків комами й тире. 3) Пунктуація, як і в реченні 2. 4) Лапки: “*Ніщо ... натхнення*”, і після — кома й тире. 5) Лапки: “*Цей ... опадє!*” Після *мати* двокрапка. 6) Пунктуація, як і в реченні 5, тільки крапку винести за лапки. 7) Лапки: “*Лишїтьсья!*” Перед — двокрапка, після — тире. 8) Пунктуація, як і в реченні 1, тільки без крапки після лапок.

327. 1) ... *щоб той* віддав йому ... 2) ...*що він же* йому ... 3) ...*чого він* плаче. 4) ...*чи я* знаю ... *наймиліше*. 5) ...*що є в нього* дочка *Маруся* і *що це* вона *його* ... 6) ... *що він* такий ...*та його* загадки ... 7) ... *щоб його* дочка ... *виткала*

... .

328. 1) ... який споконвіку карає Прометей, тобто народ, “що день божий ... серце розбиває”. 2) ... народу-Прометей “знову ... 3) ... що вони люблять “на братові 4) ... Устини, вона її “й щипає, і штирхає, і гребінцем ... скородить ... зливає” 5) ...застеріг: “Годі ... не буде!” 6) ... про те, що прийде час і народ український “огнистим видом” засяє “у народів ...”.

329. I. Коми після слів: 1) розквітай, краю [136.1], веснами [128.1], руками, чесними [133.2]; 2) сади, долини, гори, ріки [128.1], гаїв [136.1, 2], свята [127.4], Україно [133.2]; 3) хвиля [143.1], борти [141.1], коли, путь [132.1], комбайни, важкі [143.1]; 4) біле [127.5], згори [141.1]; 5) там, степу [130.1, дороги, мечі [143.1], неспинний, остроги [132.1]; 6) в бутті [141.2], тече, часу [132.1], є, одначе [137.1], таке [141.1], неминушим, вічним, предків [128.1]. Коми не потрібні після слів: 1) яблунь, пиениць [128.2]; 4) світло [124.1], земля [124.1]; 6) і (перед хоча) [141.4], бутті [141.2], берегти, святиню, майбутньому [143.3], святиню (128.2).

II. Коми після слів: 1) мене [141.1], моїй [141.1], тебе, ненько [136.1]; 2) німий, мати [136.2,4], заgrimів [132.1]; 3) ми, жаль [137.3], розуміли, народу [141.1], розливалось [128.1]; 4) той, її [141.1], рідної [127.4]; 5) тебе, книг [136.1,2], світильники, твою [128.1]; 6) хороше, дивно [128.1], мені, малому [133.4], світі [141.1], зорі, люди. вогники [128.1]. Коми не потрібні після слів: 2) о [136.4], гармати [128.2]; 4) мови [128.2]; 5) сонця [128.2].

330. Коми після слів: 1) все. душа [141.1]. небес, трав [128.1], струмок. радіє [141.1], путь [132.1]; 2) чисте [127.5], довго [141.1]; 3) бачив, окрас [128.1], такої [143.1]; 4) подвійна радість [144.1]; 6) хлібом (можна й двокрапку або тире) [144.1,2,3], ласкавій, бувало [137.2]; 7) співці, ви, вчені [136.2], вгадуйте [144.1], шукайте [141.1]. Крапка з комою після слів: 2) небо [144.1]. Тире після слів: 1) радіє [129.1; 122.9]; 2) ворон [142.1]; 4) поділена радість, горе [124.2]; 6) святий!” [145.2]; 7) пам’ятник [144.3]. Двокрапка після слів 1) володіє [129.1]; 3) гарячим [144.2]; 4) говориться [144.2]; 5) сказав [145.2]; наймення [144.2]. Взяти в лапки: 6) “Не ... святий!” [145.1]. Коми не потрібні після слів: 2) лунке [133.1]; 5) люди [124.1]; 7) цар, і [141.2].

333. Абзаци починаються зі слів: 2) Я впізнаю... 3) Я бачу... 4) Я знаю... 5) Поете...

ЗМІСТ

Вступ.

I. ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОПISУ

- § 1. Алфавіт
- § 2. Принципи українського правопису
- § 3. Співвідношення між звуками і буквами
- § 4. Значущі частини слова
- § 5. Українські та іншомовні слова
- § 6. Вживання великої букви
- § 7. Правила переносу частин слова

ПРАВОПИС ПРИГОЛОСНИХ

- § 8. Класифікація приголосних

Розрізнення приголосних за дзвінкістю і глухістю

- § 9. Правопис сонорних, дзвінких та глухих приголосних
- § 10. Правопис приголосних у кінці префіксів

Зміни приголосних

- § 11. Чергування приголосних
- § 12. Зміни приголосних при додаванні суфіксів *-ськ(ий) -ств(о)*
- § 13. Уподібнення приголосних за місцем творення
- § 14. Спрощення в групах приголосних

Вживання м'якого знака і апострофа

- § 15. Тверді і м'які приголосні
- § 16. Вживання м'якого знака
- § 17. Вживання апострофа
- § 18. М'який знак і апостроф в іншомовних словах

Подвоєння букв

- § 19. Подовжені приголосні і позначення їх
- § 20. Подовжені м'які приголосні
- § 21. Подвоєння букв внаслідок збігу
- § 22. Написання *ни* у прикметниках і похідних словах
- § 23. Подвоєння букв в іншомовних словах

ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ

- § 24. Творення і вимова голосних

Розрізнення *е* та *и*

- § 25. Чергування *e* з *и*
- § 26. Правопис ненаголошених *e* та *и* (загальні правила)
- § 27. Ненаголошені *e* та *и* в префіксах
- § 28. Ненаголошені *e* та *и* в суфіксах

Розрізнення *i* та *и*

- § 29. Чергування *i* з іншими голосними
- § 30. Правопис *i* та *и* в незапозичених словах (загальні правила) ...
- § 31. Правопис *i* та *и* в префіксах.....
- §32. Правопис *i* та *и* в суфіксах
- § 33. Правопис *i* та *и* в основах іншомовних слів.....

Розрізнення інших голосних

- § 34. Правопис *o* та *a*.....
- § 35. Правопис *o* та *y*
- § 36. Чергування *e* з *o* після шиплячих та *й*
- § 37. Передача російських власних назв українською мовою

Милозвучність мови

- § 38. Основні закони милозвучності української мови . .
- § 39. Фонетичні засоби милозвучності мови
- § 40. Деякі художні засоби милозвучності мови

II. ЛЕКСИКА

- § 41. Слово і його лексичне значення.....
- § 42. Синоніми.....
- § 43. Антоніми. Омоніми і пароніми.....
- § 44. Ткрміни і професіоналізми.....
- § 45. Затарілі слова і неологізми. Діалетизми.....
- § 46. Фразеологізми і фразеологічні вирази.....
- § 47. Словники

III. МОРФОЛОГІЯ І ПРАВОПИС

БУДОВА СЛОВА І ПРАВОПИС

- § 48. Прості, складні і складені слова
- § 49. Принципи правопису значущих частин слова (морфем)
- § 50. Творення і правопис складних слів
- § 51. Правопис слів із частинами *напів-* і *пів-*
- § 52. Правопис складноскорочених слів і графічних скорочень .

ЗМІНЮВАНІ ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 53. Поділ слів на частини мови

Іменник

§ 54. Загальна характеристика іменника.....

§ 55. Поділ іменників на відміни та групи

§ 56. Відмінкові закінчення іменників

§ 57. Правопис закінчень іменників I та II відмін залежно від групи

§ 58. Правопис закінчень іменників I відміни

§ 59. Правопис закінчень іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

§ 60. Правопис закінчень іменників II відміни чоловічого роду в інших відмінках

§ 61. Правопис закінчень іменників II відміни середнього роду.....

§ 62. Правопис закінчень іменників III відміни

§ 63. Правопис закінчень іменників IV відміни

§ 64. Творення і правопис імен по батькові

Прикметник

§ 65. Загальна характеристика прикметника

§ 66. Творення і правопис ступенів порівняння прикметників.....

§ 67. Творення і правопис присвійних прикметників.....

§ 68. Відмінювання прикметників

§ 69. Правопис закінчень прикметників.....

§ 70. Інші частини мови, що відмінюються, як прикметники.....

Числівник

§ 71. Загальна характеристика числівника

§ 72. Правопис числівників і відчислівникових складних слів

§ 73. Відмінювання кількісних числівників

§ 74. Зв'язок числівників з іменниками

Займенник

§ 75. Загальне поняття про займенник.....

§ 76. Відмінювання і правопис займенників

§ 77. Вживання займенників

ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ

§ 78. Загальна характеристика дієслівних форм

§ 79. Вид і перехідність дієслів

§ 80. Способи і часи дієслова. Особа

§ 81. Неозначена форма дієслова. Минулий час. Умовний спосіб

Особові форми дієслова

§ 82. Правопис закінчень дієслів у теперішньому і простому майбутньому часах

§ 83. Визначення дієвідміни дієслова за його неозначеною формою

§ 84. Чергування приголосних в особових формах дієслова

§ 85. Складний і складений майбутні часи

§ 86. Наказовий спосіб

Неособові форми дієслова

§ 87. Дієприкметник як форма дієслова.....

§ 88. Творення і вживання активних дієприкметників

§ 89. Творення і правопис пасивних дієприкметників

§ 90. Безособова форма на *-но, -то*

§ 91. Творення і вживання дієприслівників

§ 92. Написання *не* з дієсловом.....

НЕЗМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прислівник

§ 93. Загальна характеристика прислівника

§ 94. Правопис прислівників, утворених від прикметників

§ 95. Правопис прислівників, утворених від іменників

§ 96. Правопис прислівників, утворених від числівників та прислівників

§ 97. Правопис складних і складених прислівників

§ 98. Правопис *і* та *и* в кінці прислівників

Службові частини мови та вигук

Прийменник

§ 99. Загальна характеристика прийменника

§ 100. Правопис прийменників

§ 101. Розрізнення прийменників і префіксів

§ 102. Вживання прийменників

Сполучник

§ 103. Загальна характеристика сполучника

§ 104. Правопис сполучників

§ 105. Розрізнення сполучників та інших частин мови

Частки

- § 106. Загальна характеристика часток.....
- § 107. Правопис часток
- § 108. Правопис *не* з різними іменними частинами мови

Вигук

- § 109. Загальна характеристика вигуків.....
- § 110. Правопис вигуків

IV. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЧЕННЯ ТА РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

- § 111. Речення. Виділення його на письмі

Будова речення

- § 112. Найменші складові частини речення
- § 113. Підмет
- § 114. Присудок
- § 115. Додток.....
- § 116. Означення.....
- § 117. Обставини.....
- § 118. Групи слів у реченні
- § 119. Речення двоскладні і односкладні
- § 120. Непоширені й поширені, неускладнені й ускладнені, прості й складні речення

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ (ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

- § 121. Інтонація і розділові знаки в реченні. Кома
- § 122. Інші розділові знаки

Розділові знаки в простому реченні

- § 123. Тире в простому неускладненому реченні
- § 124. Розділові знаки між групою підмета і групою присудка
- § 125. Розділові знаки при непоширених прикладках.....
- § 126. Зв'язок між словами і коми в простому реченні

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

- § 127. Поняття про однорідні члени речення
- § 128. Розділові знаки між однорідними членами речення
- § 129. Узагальнювальні слова і розділові знаки при них

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

- § 130. Відокремлені уточнювальні члени речення
- § 131. Відокремлення додатків
- § 132. Відокремлення обставин
- § 133. Відокремлення поширених узгоджених означень
- § 134. Відокремлення інших означень
- § 135. Відокремлення прикладок

СЛОВА ПОЗА ГРАМТИЧНИМ ЗВ'ЯЗКОМ (ВНЕСЕННЯ)

- § 136. Звертання
- § 137. Вставні слова і речення
- § 138. Вставлені слова і речення
- § 139. Слова-речення та вигуки

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

- § 140. Загальна характеристика складних речень.
- § 141. Кома між частинами складносурядних і складнопідрядних речень ..
- § 142. Інші розділові знаки між частинами складносурядних і складнопідрядних речень ..
- § 143. Порівняльні звороти
- § 144. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні

ПРЯМА МОВА І ЦИТАТИ

- § 145. Пряма мова і розділові знаки при ній
- § 146. Передача прямої мови непрямою
- § 147. Цитати

СИНТАКСИЧНА ЄДНІСТЬ І АБЗАЦ

- § 148. Синтаксична єдність
- § 149. Абзац
- Відповіді до вправ

Відповіді на зауваження рецензетів
щодо “Практикуму з правопису й граматики української мови

Рецензент О.М.Тищенко.

1. Щодо слова *набір* у визначенні фонетики. Можна, звичайно, самість нього вжити й *система*. Можна сказати, що це *реальна матеріальна оболонка*. Але саме суть цього компоненту мови та, що він включає в себе звуки, інтонації й наголоси. Це не спрощено, а дохідливо. Слово ж *набір* має одне із значень “сукупність однорідних предметів, які разом становлять щось ціле”. Кращого слова для поки що найзагальнішого визначення поняття *фонетика* годі й знайти.

2. Щодо того, що слово саме по собі ще не має свого конкретного значення (я не сказав, що воно не має взагалі значення, а не має **конкретного** значення). Наприклад, поза контекстом щó означає навіть таке звичайне слово, як *сидіти*? Ніякого **конкретного** значення воно не має. Бо в різних словосполученнях воно має різний смисл: *сидіти склавши руки*, *сидіти за святковим столом* і *сидіти в тюрмі*. Про **номінативну** та інші функції слова сказано там, де йдеться конкретно про функції слова. А поки що це найзагальніше поняття про нього, найзагальніше уявлення, і його не слід переобтяжувати науковістю.

3. Щодо неолексем. Посібник зорієнтований на чинний правопис, у якому написання найновіших запозичень з англійської мови не врегульоване. І не завдання посібника це робити. Це по-перше. А по-друге, не можна узаконювати в нашій мові всякі мовні покручі, на зразок *он-лайн* (ледь не *лайно*), *акаунт* (ніби гикавка напала на когось), *дайкірі* (*дай Кирі*), *мак-чикен* (краще *пиріг з маком*) тощо. Це теж нищення нашої мови, чого в інших країнах собі не дозволяють (Франція, Іспанія).

4. В українській мові рівнозначно існують парні сполучники *чим... тим* і *що... то*. Але в цьому контексті другий сполучник не звучатиме: *що досконаліше (щодо), то точніше (тото)*.

5. У розділі “Синтаксис і пунктуація” я зумисне обминув тему словосполучення, тому що не хочу повторювати ненаукове твердження, яке наводиться в шкільних підручниках, ніби існують тільки підрядні словосполучення, бо насправді є й сурядні (про це йдеться в енциклопедії “Українська мова”), і предикативні (про це говорить акад. О.С.Мельничук в монографії “Сучасна українська літературна мова” (1972).

6. Порівняльний зворот — це не відокремлений член речення, це категорія стилістична, а не синтаксична. Він може бути і членом речення (найчастіше складеним іменним присудком), і підрядним реченням (як правило, способу дії). Через те й важко знайти йому місце. І все-таки ця тема ближча до

розмови про складнопідрядне речення, де я її й поставив з метою застерегти, щоб порівняльний зворот не завжди виділяли комами.

Усі інші зауваження приймаю.

Рецензент О.М.Тищенко.

1. Згоден, що треба коротко подати загальну характеристику дієслова.
2. Що тире можна поставити перед будь-яким членом речення відповідно до вимови, це я підтверджую прикладами. Про це йдеться й у посібниках інших авторів.
3. Збільшення кількості вправ тягне за собою непомірне збільшення обсягу посібника.
4. Справді, треба крапку після імені автора речення у прикладах і вправах ставити відповідно до сучасних вимог. Я ж це залишив так, як було в “Практикумі з правопису української мови”. Поміняти місцями крапки, мені здається, можна буде автоматично через “Правку” в комп’ютері (якщо це буде порібно).

Решта — це редакторські правки, з якими в більшості випадків я погоджуюся.

Рецензент В.А.Солопенко.

1. Погоджуюсь, що не завадив би параграф “Норми української літературної мови”. Але охопити всього неможливо це дуже велика тема. Втім, про розбіжності між вимовою й написанням йдеться майже кожного разу, коли мова заходить про ті чи інші орфограми.

2. Щодо позначення подовжених звуків у транскрипції, то з міркувань вироблення навичок грамотності в дітей краще подвоювати букви, ніж ставити двокрапку при одній букві. Від того суть не зміниться.

Автор посібника “Практикум з правопису
і граматики української мови”
І.П.Ющук